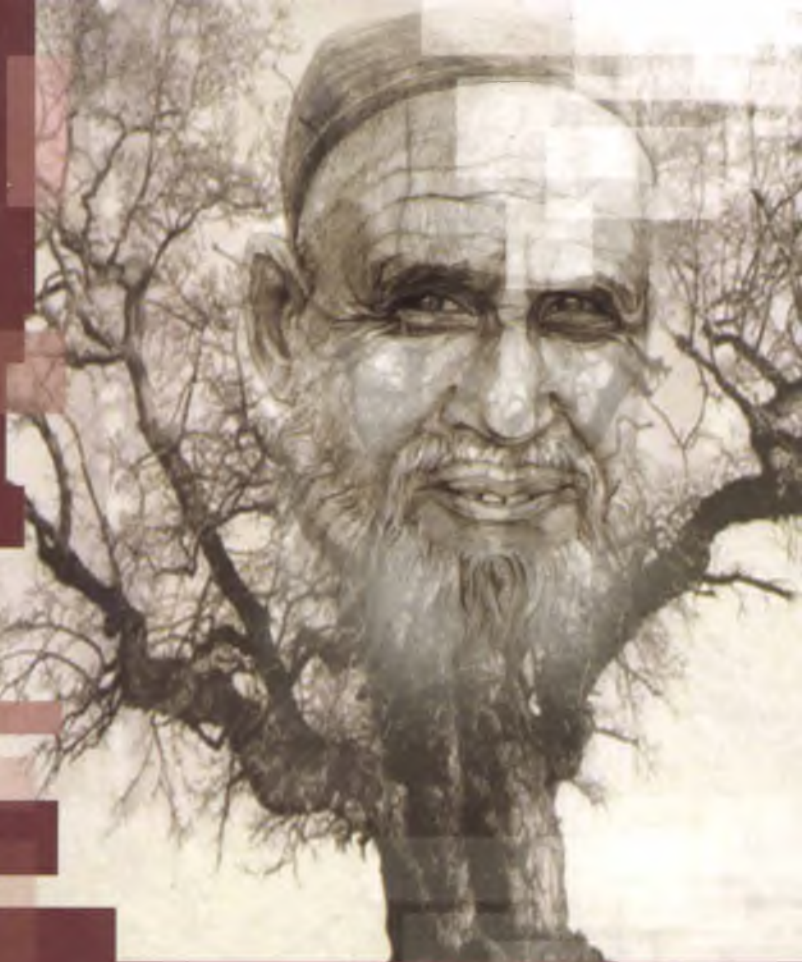

НАШРИЁТИМИЗ
ХАЗИНАСИДАН

ЧИНОР

АСҚАД МУХТОР

НАШРИЁТИМИЗ ХАЗИНАСИДАН

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

АСҚАД МУХТОР

Чинор

Роман

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2016

УЎК 821.512.133-031 -

КБК 84(5Ў)6

M93

Ўзбек адабиёти

Мухтор, Аскад

Чинор: Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар / А.Мухтор: – Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016. – 424 б.

«Чинор» асарини бир ўзбек онаси ҳақида. Бу она катта, қадимий, маданӣ, меҳнатқаш ва шу маънода «тагли-золти». Унинг ҳар бир аъзоси халқ ҳаётида маълум бир масъулиятли юкни ўз зиммасига олган. Жонажон тупрокка чуқур томир ёйган, бақувват ва қадимий Чинор мангулик рамзи, халқимиз рамзидир.

Она боши Очил бува сафари билан шартли равишда ўзаро боғланган қиссаларнинг ҳар бири мустақил ахлоқий-эстетик фикрини олдинга суради. Ҳикоятлар ва ривоятлар эса бу фикрларни қувватлаб, янада мустаҳкамлайди.

УЎК 821.512.133-1

КБК 84(5Ў)6

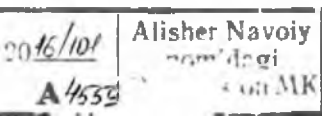
© Аскад Мухтор

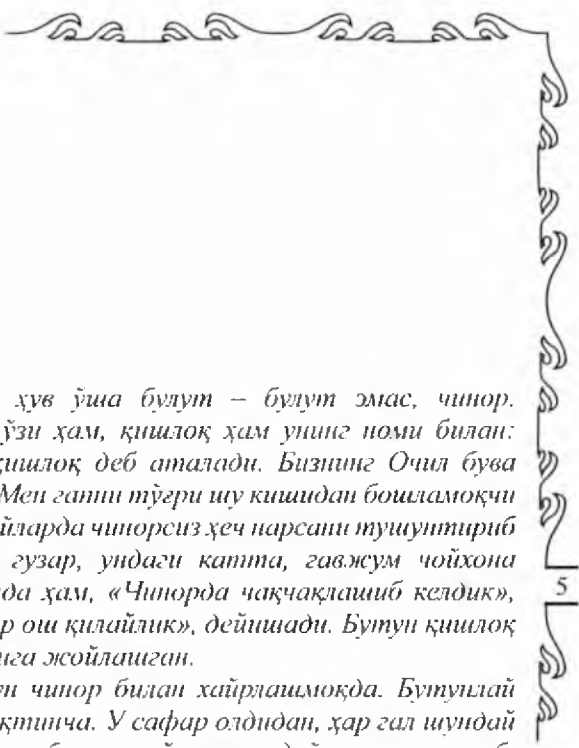
© Гафур Гулом

номидаги нашриёт-

матбаа ижодий уйи, 2016

ISBN 978-9943-03-704-5

Тоғ бағридаги ҳув ўша бўлут – бўлут эмас, чинор. Дарвоқе, тоғнинг ўзи ҳам, қишлоқ ҳам унинг номи билан: Чинортоғ, Чинорқишлоқ деб аталади. Бизнинг Очил бува шу ерда туғилган. Мен гани тўғри шу кишидан бошламоқчи эдим, лекин бу жойларда чинорсиз ҳеч нарсани тушуштириб бўлмайди. Ҳатто гузар, ундаги катта, гавжум чойхона ҳақида ган кетганда ҳам, «Чинорда чақчақлашиб келдик», «Чинорга бориб бир ош қилайлик», дейишади. Бутун қишлоқ шу чинорнинг соясига жойлашган.

Очил бува бугун чинор билан хайрлашмоқда. Бутунлай эмас, албатта. Вақтинча. У сафар олдидан, ҳар гал шундай қилади, тирик одам билан хайрлашгандай узоқ тикилиб, тичирлашиб хайрлашади.

Ҳали оптоқ тонг. Нур уйғотган қушча товушининг илк кумуш ҳалқачалари осмонга ўрлаб кетди. Ним шабадада яшил бўлутнинг ҳар жой-ҳар жойи совундай кўтириб, азим чинорнинг сирли бағридан чиқиб келган сокин ва қудратли шовуллаш оламини тутди. Қулоқ солмаганга бу товуш эшитилмайди ҳам, лекин Очил бува учун ҳозир тонг ҳам гўё мана шу шовуллашдангина иборат эди. У гузардаги катта оқ тош сунада тикки турибди. Ана шу тоғ қишлоғида бундай қоятош сероб, улар йўлкаларда зинапоя, ариқларда кўприк, чаималарда босма, чойхоналарда супа вазифасини ўтайди. Чинор ҳам ана шундай қоятошдан ўсиб чиққан, лекин унинг томирлари тош остидаги она тунроқ бағрида Чинортоғнинг илдизлари билан туташиб кетган, дейишади.

Ҳали оптоқ тонг. Гузарда ҳам, қишлоқ кўчаларида ҳам бир кимса йўқ. Фақат Очил бува билан чинор юзма-юз туришибди.

Очил бувага у доим тирикдай, қадрдон суҳбатдошдай туюлади. Доно суҳбатдош. Ёши алақачон мингдан ошиб кетган. Минг йил! Унинг навниҳол пайтини кўз олдига келтириб бўлмайди. У вақтлар йил саноги фақат учта рақам билан ифодаланган бўлса керак. Минг йил! Ҳар баҳорда янги либос, янги ҳаёт. Унинг ўн тўққиз қулочли гўдир танаси ўзининг минглаб қатламлари билан гўё ҳаётнинг мангулигини тасдиқлаб туради. Сон-саноксиз панжа барглари ҳам бетиним қимирлаб, пурли ҳаводан ризқини териб олаётгандай, юксакликка иштилгани-иштилган. Очил бува уни доим ёш кўради. Мана ҳозир ҳам оппоқ тонгда, навқирон гуркираб, бутун вужудидан сарин ёшлик барқ уриб турибди. Тарвақайлаб ўсган силлиқ, яшил бутоқларидан кўз ўрмалаб тепага чиққан сари танаси сундай оқариб боради. Гузар устига оғиб турган еттинчи бутоғи ҳали жуда ёш, борган бўлса беш юз-олти юз яшардир, унинг танаси қиз сийнасидай оппоқ, соф. У Очил буванинг йигитлик чоғида ҳам худди шундай эди, ўшанда ҳам унинг кўнглига шу қиёс келган.

Ҳа, чинорга тикилиб Очил бува бутун умрини эслайди. Унга қараб турса кўз олдига денгиздай бир чексизлик, ям-яшил чексизлик кўринади. Умри чексиздай туюлади. Гўё ўзи ҳам минг йиллардан бери яшаётгандегу яна минг йиллар умр кўрадигандек. Шунда у чор атрофга, бутун табиатга худди хўжайиндай назар ташлайди, тоғлар орқасидаги қора булуғлар, узоқда йилт-йилт этган чақмоқлар билан сенлаб гатлашади:

– Қўй энди, тонгни қийнама, тонг отиб олсин!

Узоқ тикилади бува чинорга. Узоқ суҳбат қилади, хайрланади. Охири кўксига соқоли сал титраб, товушсиз, кўз ёшсиз йиғлаб юборади. Йўқ, у қаттиқ гусса чекаётгани йўқ. Чамаси, йиғлаган ҳам унинг ўзи эмас, гўё бошиқа бирок...

РИВОЯТ

Бу чинорни Очил буванинг узоқ аجدодларидан бири вабо йили ўтказган дейишади, ўшандан бери бу ерларга биронта офат йўламаган экан. Шунинг учун чинорнинг зиёратига атроф-теваракдан ҳар йили тумонат одам келиб кетади.

Шундай бўлса ҳам, унинг гўдир пўстлоғида пичок яраси у ёда турсин, биронта тирнок изи ҳам йўқ. Чунки чинорнинг танасига тинг тегса қон тиркирармиш...

Бир йил, у вақтларда Очил бува етмишлардан эди олган пайт экан, қишлоқнинг қариялари чинорнинг ёшини ҳисоблаб, унинг мингга қирадиган фаслини тахминлаб, эълон қилишибди. Этикадга кўра, чинор мишга қирган соати ўзидан-ўзи ловиллаб ёниб кетиши керак экан.

Ўшандан кейин Чинорқишлоқда ҳам, унинг атрофларида ҳам неча ҳафтагача таҳлика ҳукм суради. Чинорнинг атрофи, гузар, ҳагто қишлоқ ҳам хувиллаб қолади. Халқ қирга, далага кўчиб чиққан, тоғ этагидаги яшил булутдан кечаю кундуз кўз узмайди. Қариялар тоат-ибодатдан бош кўтармайди, ҳамма қароматли ёнғинни ваҳима билан кутади.

Бу ваҳимали кутиндан тўлиққан аҳоли оқоқоллардан аниқ кунни белгилашни талаб қилади. Чоллар узоқ кенгашиб, чинорнинг ўт олиш пайтини аниқ айтишади.

Воқеа сафар оғи иккинчи жумасининг ярим кечаси юз берини керак эди.

Бу баҳоратга фақат Очил бува ишонмайди. Чунки болалигида бобосидан эшитган ҳикоялар ҳамон ёдида эди. Чингизхон замонида чор атроф тутун ичида қолиб, далалар, қишлоқлар, боғлар ловиллаб ёнганида ҳам, шу чинорнинг улкан яшил бўрки худди ҳозиргидай туркираб, «Ҳаёт мангудир, ҳаёт тугамайди!» дегандек, аста шовуллаб тураверган экан.

Йўқ, Очил бува чинорнинг ёниб кетишига ишонмайди. Ё ишонмай, ё ловиллаб ўт оладиган бўлса, қадрдон билан бирга ёниб кетиш ниятида, ўша кечаси ўзи ёлғиз чинор қошига кетади.

Қишлоқ аҳолиси уни шовқин-сурон, йиғи-сиғи, қарғиш, дуо, меҳр-шафқат, лаънат, ҳайрат ва таҳсинлар билан кузагиб қолади. Очил бува Чинорсўқмоқдан аста юриб, тун қоронғилигига сингиб йўқолади.

Сафар ойининг иккинчи жума кечаси бу атрофда ёшу қари тун бўйи белор, Чинортоғ этагида ҳайбат билан қорайиб турган чинорга узоқдан тикилиб тоғ оттиради.

Чинор ёнмайди.

Очил буванинг ўзи бу кеча ҳақида бирон вақт биронга одамга батафсил ҳикоя қилганини ҳеч ким билмайди-ю, лекин халқ орасида у ҳақда эртасигаёк дув-дув гап тарқалади. У кечаси билан гузардаги ўша тош супада тик туриб, чинорга тикилиб чиққан эмиш. Бир соат, икки соат, ўн соат тикилибди, гўё қисматини кутгандай, кўзларидан ёш тирқираб чиққунча тикилибди.

Чинор ёнмабди.

Чинор ёнмабди-ю, лекин бир дам тилга кириб, худди инсон сингари гапирган эмиш.

– Мен ёниб кетсам, замон охир бўлади! – деганмиш чинор.

Ўшандан буён одамлар унга тикилишади. Лекин чинор охир замонни эмас, мангуликни эслатади одамларга. Юздан ошган чоллар зиёратга келганда: «Ёшлигимда уни қария дейишарди, энди ўзим қарияман, у бўлса ўша-ўша», дейишади. Ҳозир унинг ёшини ҳеч ким билмайди. Унинг ёшини санаш гуноҳ ҳам ҳисобланади.

Бу воқеа атрофидаги гаплардан яна бири шуки, чинорнинг гапирганини эшитган одамнинг умри боқий бўлармиш.

Бу гапнинг қанчаси ривоят, қанчаси ҳақиқат – билмайман, лекин Очил бува ҳамон ҳаёт, бу йил қовун пишигида тўқсон тўртга киради, ҳали чинордай бақувват. Унга қараб турсангиз чинорнинг гапирганига ҳам ишонсангиз келади. Чинор билан ёлғиз рўбарў қолиб, астойдил ихлос билан қулоқ солсангиз, сиз ҳам унинг асрий ҳаёлларини эшитгандай бўласиз. У замонлар ҳақида, ҳаётнинг кучи, заволсизлиги ҳақида гапирди. Ўйга толсангиз, унинг сокин шовуллашида инсон товушини илғагандай бўласиз. «Наҳотки, наҳотки менинг ҳам умрим...» деб пичирлаганингизни билмай қоласиз. Ўз товушингизни эшитиб хушёр тортасизу жисмайиб қўясиз. Чинор ҳамон шовуллайди.

Йўқ, чинорнинг гапирганига бирдан-бир гувоҳ ҳозирча Очил бува. Бунинг ривоятлигини ҳам ҳамма билади, ҳақиқатлигига ҳам ҳеч ким шак келтиролмайди. Юқориди айтганимдек, чинор ҳақида гапирмай туриб, Очил буванинг таърифига киришиши ҳам қийин. Чунки бу гапларни билмаган

одам ҳам, Очил бувани кўрса, албатта бир азим куч эсига тушиб: «Чинордай одам экан!» деб, бир карра ҳайрат бармогини тишламоғи бор.

...Очил бува ўртанча ўғли бригадир Толибжон билан бирга ҳовли тўридаги алоҳида хонада истиқомат қиларди. Иргай таягини тўқиллатиб гузардан қайтиб келса, ҳовлида машина тайёр турган экан. Толибжон ҳам ували-жували, хотин, бола-чақаси билан чиқиб бобони кузатгани отланган эди. Бобо шофёр боланинг саломига алик олди-да, айвонга чаққон чиқиб, қозикдаги сафар чакмонини билагига солди. Кейин келинининг, невараларининг пешаналаридан бир-бир ўнди.

– Азимжон, кун тигига қолмай йўлга чиқиб олайлик! – деди Очил бува машина томон юриб. Ичкаридан ҳали оҳори тўкилмаган янги беқасам тўн кийган, жуссаси кичик, муллаваччага ўхшаш ранги синиққина бир йигит иккита туғуи кўтариб чиқди. Азимжон шу эди. Очил бувага қараганда у бошқа бир олам: гарчли ялтироқ этик, итак кўйлак... ҳаммаси безжирим, ҳаммаси нафис, тахи бўзилмаган. Айниқса, беқасам билан чуст дўптини энди кийганга ўхшайди, худди омонатдай эҳтиёт қиларди. Очил бува унинг олдидан тоғдек. Чанг кўнса билинмайдиган қум ранг кўн этикнинг брезент кўнжи бақувват болдирида юмшоққина йиғилиб турибди. Узун оқ яқтак устидан настгина, бўшигина боғлаган қийиқлар белнинг қадимий навқирон кучини ардоқлаётгандек. Бобонинг кексалиги фақат каттак-катак чармдек тишиқ кўксини тўлдириб турган қордай оқ тўрва соқолидангина билинар эди. Очил бува ўткир қора кўзли, серқош, чиройли йигит бўлган. Унинг йигитлик кўрки ҳозир ҳам мўйловининг бир учи билангина жилмайишидами, сал чўккан кўзларининг йилтирашидами, қирғиз қалпоқни қияроқ, кўндирнишидами – нимасидадир сақланиб қолган.

Улар тўғуларни жойлаб, очиқ машинанинг икки ён курсисига чиқиб ўтиришиди.

– Акамни сўраб кўйинг, бува! – деб қичқириб қолди Толибжон чуғур-чуғур болаларини кўлтигига олиб.

Биз-чи, азизларим, биз қаерга ўтирамыз? Биз ҳам боришимиз керак-ку, Очил бувадан гап очган эканмиз, у билан йўлга чиқишимиз зарур. Бу унинг умр йўли десак, катта кетган бўлармиз, йўқ, бу унинг ҳар йилги оддий сафари. Лекин бу сафарда ҳам у мана шу она-ерга, ҳалиги азим чинордай томир ёйган катта оиласининг бир қисmini айланиб, жигарбандларининг ҳолидан хабар олиб, оталик бурчини ўтаб қайтади. Не-не одамлар, воқеалар, тақдирлар...

Қизиқми? Қизиқ, деганлар юраверсин.

Кетдик.

Сиз билан бизга жой ҳам зарур эмас. Четдан қузатиб кетаверамиз.

Машина ҳадемай асфальтга чиқиб олди. Ҳали қуёш уфқда, йўллар шабнамдан қорайиб, узоқларга чорлаб турибди. Довонлар, қирлар охиб ўқдай учаркан. Очил бува узоқ тоғ этагида гуже бўлиб турган чинор қорасидан кўз алмас эди. Азимжон эса уфққача қизариб ётган какра гулнинг тунги уйқудан бош кўтаришини биринчи кўриши. Бу чексиз эланининг лавиллашидан кўзи толгандагина, бобосига қараб гап қотади.

– Қайси йўлдан юрамыз, бобо?

Узоқда олтинланган бугдойзорлар, пахта далаларини шартта кесиб уфққа санчилган йўллар ялтирар, яйловларда илон эзи сўқмоқлар чуваланиб ётар эди.

– Бу йўлларнинг қайси биридан юрсанг ҳам биронта жигарбандингга дуч келсан, болам, – деди Очил бува олис-олисларни кўзи билан биратўла илгамоқчидай узоқларга қараб. Хўрсиндилми, дала ҳавосидан ўпкасини тўлатиб нафас олдимми, соқол элаган кўкчи қалқиб кетди. Очил бува болалари-ю невараларидан бир юз ўнтингиз еттичасини билади. Ундан нарисининг – эвара-чевараларининг ҳисобига етолган эмас. Бу оила бутун ўлка бўйлаб ёйилган. Мана бу қадрдон она туяроқнинг ҳар қаричига илдиз отган бу авлод. Бир ерига бир найза санчсанг, иуларнинг томирига тегади. Каттакон бир эл. Лекин бобо учун эса оддий оила. «Болаларим», дейди.

Азимжон қирқларга бориб қолган бўлса ҳам, Очил бува унга «болам» деганида ярашиб туради.

- Ҳозир Ориф тоғамшикига борамизми?
- Ориф тоғамшикига борамиз, болам.
- Ориф тағам каттамылар, меннинг ойнимми, бобо?
- Сенинг онанг катта эди, болам.

Бир ҳафтадан бери саволга тўтаётган Азимжонга у қариндошларининг кўплари ҳақида гапириб берди. Орифжон тоғаси ҳақида ҳам ҳикоя қилди. Лекин ҳаммасини гапириб тугатиб бўладими? Қайси бирини айтсин? Буларнинг ҳаммасини гапириб беришдан, битта-битта бориб кўриши осон. Бунинг устига, бобосининг ҳикояларига Азимжон унча тўшуншиқирамаяпти ҳам шекилли. Уругини замон шамолли учуриб, бегона юрtdа ушиб чиққан бу заиф ниҳол бобонинг денгиз довулидай шиддатли ва гўзал ҳикояларини кўтаролмади чоғи, охири ишонмай қўйгани билиниб қолди. Шунинг учун Очил бува уни ўзи билан сафарга олиб чиқишга қарор қилди.

Азимжон бегона юрtdа туғилиб катта бўлган. Ота юрtdимда қавм-қариндошу авлод-аждодимиз тамом қирилиб кетган, деган фикрда экан. Дафъатан бутун бир эл, юзлаб жигарбанди, бу тупроқ, бу манзара, бу тарих, бу афсоналару бу воқеалар – барчаси ўзиники эканини ҳали ақлига сиғдиролганича йўқ.

Азимжон ўзи бадавлат корчалон. Йигит ёшидан буён қоракўл бўйича ноёб мутахассис. Туғилган юрtdаги катта қоракўл фирмасида салмоқдоргина ота мерос улуши бор экан. Эсини танибдики, боболар юрtdига бир зиёрат қилишни орзу қиларди, мана, Ленинград аукцион баҳона бўлиб келиб қолди. Аввал халқаро аукционда манхўр бир фирманинг эксперти тўсатдан йўқолиб қолиб, анчагина тўнолон бўлди. Кейин, Азимжон бобосини топгандан сўнг, қаердалигини ва бу ўлкада бир фурсат қолажасини билдириб, гавғони тинчитди. Мана, бир ҳафтадирки, у буваси билан бирга. Ота-бобо расмига ҳавас қилиб, гарчли этик, шойи кийик, беқасам тўи, чуст дўтти олиб кийди. Буларни олиб ҳам кетмоқчи. У ерда европача кийинадиган бойвағича уфатлари кўриб ҳайратда қолишлари турган гап...

Азимжон ўзича жилмайиб кўйди. Оҳ-ҳо, уларни ҳайратда қолдирадиган анвойи гаплар кўп ҳали. Бобо-чи? Чинор-чи?

– Бобо, чинорнинг гапирганини эшитганингиз ростми?

Бу вақт улар Қорақарга деган доводдан оғиниб, кўз илгамас кенг, текис яйловга чиқдилар. Найзага келган офтоб машинанинг олдинги ойнасида чарақлаб, кўзни олади. рўпарадан эсан иссиқ шабада юзларни ялайди. Бу – улуғ саҳронинг этаги эди, уфқлар сарғиши, гармсел ҳам ўшаники. Яйловда подалар ёйилган. йўл четида чор бурчак қилиб қирқилган, супадек-супадек мрамрлар юмалаб ётибди. Кои яқин, самосваллар бузилиб, юкни ташлаб кетган шекилли.

Иссиқданми, камхўрақликданми – подалар жуда суст жишар, моллар ўтлаидан ҳам кўра бир-бирларига биқиниши, суюниши пайдан эдилар. Очил бува қошини чимирганча ўй сурди-да, машинани тўхтатиб, харсанг соясида бир-бирларининг тинжига биқиниб суюниб турган икки қўйининг олдига борди. Чўп билан эсуларини аздариб, титкилаб кўрди. Қичқириб чўпонни чақирди. Нарироқдаги ўтовдан овоз келмагач, шофёрга имо қилди, шофёр устмауст босиб узоқ сигнал берди. Ўтовдан бола кўтариб чиққан чўпон у ёқ-бу ёққа шошиб алағлади-да, машинани кўргач, йўл томон юрди. Бўжувозқунда сингари гўлабир, поргул йиғит эди.

– Қўйга оқсил тушибди-ку, бола, нима қилиб ўтирибсан? – деди Очил бува.

Чўпон доводираб, тунтилиб қолди, оқаринқираб кетди. Нима дейишини билмай, қўлидаги чақалоқни кўрсатди.

– Бунинг олдидан кетолмай қолдим, ота, тоби йўқ.

Очил бува боланинг қовогини, оғзини очтириб боқди.

– Бунн келинга олиб кириб бер, кабоб қилиб, икки қошиқ селидан ичирсин. Ўзинг машинага чиқ.

Чўпон болани олиб кириб, хотинига берди-да, югуриб келиб машинага чиқди.

Очил бува кета-кетгунча унга тайинлаб борди: дарров карантин эълон қилиши, йўлларга дориланган қитиқ солиб, постлар қўйиши, кўплаб ветеринар олиб келиб, саратонга қолдирмай офатни бартараф қилиши... Гирдизум йиғитининг кўзлари борган сари катта очилар эди. У аҳволнинг жиддийлигини энди тўғунди шекилли, қўтон олдидан машинадан тушаркан:

– Хўп бўлади, Очил бува, хўп бўлади, Очил бува, – деб тинмай такрорларди.

– Қимизинг борми?

Иигит югуриб бориб кўтон орқасидаги ўтовларнинг биридан мешида қимиз олиб келди. Очил бува, Азимжон, шофёр навбатлашиб икки косадан шимирдилар. Бобо йўл четидоғи оқ қуврай гулини узиб чаккасига қистирди-да, жойинга чиқиб ўтирди.

– Ҳой бола, қайси жой бу? – деб сўради у машина жилғач. Меши қўлтиқлаган чўпон совхозининг номини атаб қичқирганча тўзон ичида қолди. Улар посёлка ёнидан бурилиб, узоқда саробдай кўринган ясси тоғлар сари йўл олдилар.

Табиат сокин, уфқ жимирлайди, тиккада тинмай чулдираган тўрғай товуши жазирамани сал кесгандай бўлади.

– Чўпон ҳам бўлганмисиз, бобо? – яна ингичка овози эшитилди Азимжоннинг.

– Ҳа, чорва ҳам боққанмиз, пахта ҳам экканмиз, қилич ҳам чопганмиз, болам.

– Читорнинг гатирганини...

– Ҳа, эл оғзидан эшитган бўлсанг, униси ҳам рост бўлса бордир... Мана, ернинг ҳам нафасини, юрак уришини эшитса бўлади.

– Эшитилмайди-ку?

– Гўдакмиз-да, гўдакмиз. Гўдак она сийнасига ётишиб эмишни билади, унинг нафас олиши-ю, юрак уриши билан иши йўқ...

– Сиз ҳам гўдакмисиз, бобо? – кулиб сўради Азимжон.

– Ҳа, мен ҳам гўдакман. Мана бу яйловларда яланг оёқ шабнам тўкиб юргим келади. Майсаларда чақалоқдай юмалагим келади. Қурбим келса ер юзидоғи жамики йўлларни яёв кезиб чиқардим. Қапалакнинг қанотиغا ёки бирон оддий баргга узоқ тикилиб қараганмисан? Гулни ҳидидан танийсанми? Узуннинг хилларини санаганмисан? Ҳаммасини кўриб тўйиши, ҳаммаси билан... хайрлашини керак.

Бобо жим қолди, Азимжон билан шофёр бола ҳам анчагача индамай юрдилар. Бобо давом этди:

– Агар мен ёзувчи бўлсам, бутун умримни биттагина китоб ёзишга сарфлардим.

(Мана буниси энди, азизларим, менга тегишли. Бутун умрни битта китобга сарфлаш? Бу қанақа китоб экан?)

– У қандай китоб, бобо?

– Хайрлашуев китоби. Табиат билан, унинг ҳусни, кўрки, улусворлиги билан, барглар, гуллар, тўрғайлар, чашмалар, юлдузлар, саҳролар, жамики гўзалликлар билан тўйиб, хўрсиниб, йиглаб хайрлашуев китоби. Шундай китоб йўқ, болам. Шундай китобни ёзган одам беармон кетарди...

Очил буваннинг гапи менга ҳам таъсир қилди, азизларим. Лекин мен аввало Кўришуев, Танишуев китобларини ёзардим. Чунки санъаткор табиатнинг мўъжизалари билан кўришмай, танишмай ўтиб кетаётган одамлар ҳам кўп.

Азимжон оддий жазирама чўлларни, кўз қамаштирадиган осмон гўмбазини энди кўраётгандай, эс-ҳусни теваарак-атрофда, йўл бўйида лип-лип ўтаётган така соқол кўнгироқларини ушлаб кўргиси келар, ёвнан тагларидан учган булдуруқларни кўзи билан узоқларга қадар кузатиб қолар эди.

Улар яна уч соат йўл юрдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрдилар. Бу чексиз кенгликларда чўпонлар тамлаб кетган эски ҳужраларнинг гувала деворларидан ўзга ҳаёт асари кўришмас эди. Уч соатдан бери бирон кимса дуч келгани йўқ.

Кечга яқин улар яйлов тугаб саҳро бошланадиган ерга етиб келдилар, сарғиш барханлар, чиройли гуллаган саксовул буталари кўринди. Ботаётган кўёш нурида узоқдан бир нима олтиндай чарақлади. Бу ҳайкал эди. Бронзадан бюст. У асфальт йўл тугаб, дашт-биёбонга сон-саноксиз карвон йўллари, чўпон сўқмоқлари кириб кетадиган жойда, кичкинагина, чанқоқ гулзор ўртасида, йўнлиган харсанг устида турибди.

Чўққи соқолли, кекса одам. Кечки офтобда нурланиб турган юзининг чуқур ажинлари бу биёбонларнинг қадимий фожияларидан, узоқ заҳматкаш умр ва ажойиб голибони тақдирдан дарак берарди. Кекса чўпон бу саҳроларни тиз чўктирган баҳодирдай қисик кўзларини уфқларга тикиб турарди.

Азимжон баҳайбат харсанг атрофини айланиб, ҳайкалга узоқ тикилди. Олтин Юлдузга бармоқларини теккизиб кўрди. Ҳайкал қаршисигача атайлаб келган тикка

асфальт йўлга, кимсасиз бўшлиқларга, денгиз уфқидай узоқ, шафақдан товланган уфққа тикилди. Кейин кекса чўпоннинг олтин чехрасига яна разм солди.

– Жабай?! Бува, Жабай эмасми?

У қаҳрамоннинг портретини Ленинград аукционидида кўрган эди.

– Ҳа, отанг раҳматликнинг ҳалокатли хатосини тuzатган Жабай шу, – деди Очил бува томига ўтириб. У Жабайга тикилди, лекин кўз ўнгига бошқа қийфалар, таҳликали замонлар келди.

Салқин тушди, сўлгин гулзорга жон кирди, чигирткалар чириллай бошлади. Бундай оқшом ўй ўйлатади.

ҲИКОЯТ

Туш пайти. Шабада ўтовнинг керагаларини аста гирчиллагади, сарагон яйловининг бошни айлангтирадиган экинини олиб келади. Агроф тишч, чўпонлар куёш тиғидан қочиб, мизгигани кириб кетишган. Бозоркул бундай пайтларда бош эгиб хомуш ўтирарди, бугун эса сергайрат, жонсарак. Шабада келтирган куврок инчан хидидан, аллақандай ёввойи гуллар хидидан боши айланиб, тўлганиб турибди. Бугун Онабиби шу ерда.

Ана у ўтов соясидида ивирсиб юрибди, гоҳо кадам товуши, гоҳо куви нишгани эшитилади. Бозоркул эшикка келиб ташқарига кулоқ солди, Онабибинини кўз олдига келтирди: у анордек тикмачок, дуркунгина, оташ...

Эшик пардасига яқинлашинини пойлаб туриб, биллагидан маҳкам ушлади, ичкарига тортди. Онабибининг таранг кўкраклари кизил бўз кўйлак ичида диркиллаб кетди, ундан нишлок ҳиди келарди.

– Вой, у нимаси... Куппа-кундузи... – деди у Бозоркулнинг сержун кўкрагига панжасини тираб. Бозоркул нардани кия очиб, у ёк-бу ёкка қаради.

– Ўғридай аланлайсиз-а... – шик этиб кулиб юборди Онабиби.

– Онабиби...

– Ўғриликка ўрганган бўлмаг тагин яйловда юриб... – эркаланиб, бўшашиб шивирлади Онабиби.

Йигит уни бағрига тортди. «Нега яланг оёк юрибсан?» деб кулоғига пичирлади. Онабиби жавоб бермади. Чўпоннинг мурти каттиқ ботган эди томоғига...

Онабиби Бозоркулни севиб теккан. Эри ҳар замонда Чиноркишлоққа тушиб туради-ю, лекин Онабиби югуриб яйловга келгани келган. Подачининг ҳалим гўжасидан семириб, икки юзи лўппи, лас камзул устидан зебигардон, кўлтик тумор тақиб юрарди, бескорчиликда ўсма тортиб, хол кўндирарди. Бу ерда бир оз нокулай албатта, нукул ёш-ялангнинг кўз ўнгида, бир дам ёлғиз қолишлари ҳам маҳол. Аммо шундай бўлса ҳам, шу ер яхши. Онабиби билади – Бозоркулга ҳам шу яхши. Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар.

– Бозоркул... ёмон йигит экансиз, – деган шивирлаш эшитиларди ўтовда.

Бозоркул ёмон йигит эмас. Яйловда ўсган бўз бола, кенг яғринли, ҳаётга ўч. Қарши бегининг билимдон гумаштаси раҳматлик Омонкул-фарангнинг битта-ю битта ўғли эди у. Омонкул-фаранг уни қоракўлчи бой қилолмай ўлиб кетди. Нияти жуда катта эди. «Бухоронинг қоракўли Фарангистонда нақд тилла, – дерди у ўғлига, – бунақаси ҳеч қайси юртда йўқ, оламда қоракўл бозорининг киндиги ўзимизда, билиб кўй, қоракўлчи бой бўлмасанг ризо эмасман!» Омонкул-фаранг бекнинг моли билан Европага қатнар, ҳатто бир марта амирнинг қарвони билан Парижга ҳам борган эди.

Бозоркулнинг онаси жуда чиройли хотин эди, тўй-ҳашамда таван боши бўлиб юриб ўлиб кетди. Бозоркул йиғлаб-сиктамади ҳам, у отасини яхши кўрарди. Отаси ҳавасманд киши эди, буни ҳам ҳавасманд қилиб ўстирди. Ҳозир у етим бўлса ҳам, шу ёшида бекнинг тўққиз сурувига бош чўпон, қоракўлчи бой бўлиш учун бундан қулай бўсага борми?

– Ниятимга етаман, мана бу тўполонлар ўтиб олсинчи... – дерди у Онабибига,

Лекин «тўполонлар» уч йилдан буён давом этяпти, ўтиб кетадиганга ўхшамайди; замона қалқиб турибди, бек тугул, амирнинг ўзи ҳам қутқуда эмиш. Кўз кўриб, кулоқ эшитмаган ишлар, бекнинг яйловларидан гоҳида от чоптириб қизил аскарлар ўтиб қолади.

– Менга ҳеч нима керакмас, ўзингиз омон бўлсангиз бас, – дерди Онабиби унинг тикандек мўйловига бармоқларини қалаб. Бармоғидан донм пишлок ҳиди келарди.

Онабиби яйловга бир кунга деб келарди-ю, Бозоркул окшомда ўтов остонасидан кириб, хуржунини елкасидан ташламасданок, бўйнига осилиб: «Чинорқишлоққа эртага ҳам кетмасам майлими?» деб эркаланарди, Бозор бўлса бу гапга: «Сен яйловда ширинроксан», деб хазиллашиб кўя қоларди. Шу билан Онабиби яна бир-икки кун қолиб кетарди.

Лекин бугун...

Бугун Онабиби «Эртага ҳам кетмасам майлими?» деб эркаланганида Бозоркул хазиллашмади, ўзидан хавотир олгандай, ғалати бир ваҳима билан бағрига босди-да:

– Онаби... сен кетма, сира кетма! Уқдингми? – деди.

Бу эхтирос эмас, бу кўркув эди. Онабиби пайкади: йигит ўз севгисининг мустаҳкамлигига ишончи қонил эмасдек, севгилисини қимдир, нимадир тортиб олаётгандек кўркувда эди. У бир неча кун шу ҳолатда юрди. Онабиби эркаланиб ҳам, ноз қилиб ҳам кўради, хазил бошлайди, қувнок, қулги билан овутмоқчи бўлади. Лекин Бозоркул ўша-ўша. Унда сирли бир ўзгариш бор. Кечалари совук терга ботиб, ухламай чиқади, камгап бўлиб қолди. Хотини қишлоққа қайтишни ўйламай ҳам қўйган, лекин у ҳар замонда: «Сен кетма, сен кета кўрма!» дерди негадир севгилисининг юзига қарай олмай.

Сўнги марта Онабиби унинг товуши қалтираб кетганини сезди.

– Бозоркул ака, нима бўлди? – деди кўзига тикилиб. Шу вақтгача қиз боладек шўх, эрка Онабиби Бозоркулнинг олдида биринчи марта шундай жиддий қиёфада турарди. Бозоркул чиркин ҳаёл билан қўлга тушгандек, оқаринкираб кетди.

– Ҳеч гап йўк... Ҳеч.. Ҳеч... ҳеч нима бўлгани йўк, – деди у тутилиб. – Бегимиз сурувларини Кўхикофнинг нариги томонига ҳайдамоқчи.

– Ҳа, нима бўпти?

– Ҳеч нима.

Улар узоқ жим қолдилар. Онабиби қувиси билан овора бўлади, лекин иши юришмайди.

– Кўхикофнинг у ёғида нима бор экан?

– У томонда... у ёғи бегона юрт.

– Ҳа-а... Хўш, нима бўпти?

– Ҳеч нима.

Онабиби бундан ҳеч хавотир оладиган нарса тонмайди-ю, лекни яна қўли ишга бормади, кўнглидан ваҳима аримайди.

– Гапирсангиз-чи! – дейди у тоқати тоқ бўлгач, бакириб.

– Нимани гапирай?..

– Нимани ўйлаясиз? Сизга нима? Ҳайдатса хайдатаверсин!.. Бегингиз ўзига бек.

– Чўпон-чўлик саралайти.

– Ким?

– Бек-да.

– Ҳа, нима бўпти?

– Ҳеч нима...

Онабиби шундагина бу «ҳеч нима»да гап кўп эканлигини бирдан пайқади. Қўлидаги коптокдек пишлоқни бўйрага юмалагиб, эрининг олдига борди.

– Сиз...

– Бек ўзи саралаб оляпти. Етмиш киши керак экан.

– Бу қанча кўй бўлади?

– Ҳозирча эллик сурув... Бола-чақасиз, бақувват одамларни таглаб оляпти.

– Шунга нима бўпти?

– Ҳеч нима.

– Боринг-э, «ҳеч нима, ҳеч нима» дейверасизми! – жаҳл билан қўл силтаб ўтовга кириб кетди Онабиби. Унинг эрига биринчи марта шундай дағал гапирishi эди. Бозорқул керагага суяниб ўтирганча ер чизиб қолди.

...Бу ҳаяжонлардан чарчаган Онабиби қаттиқ уйкуга кетган экан, ёнида бедор тўлғаниб ётган эри саҳарда уйғотди:

– Онаби... Онаби... Чўпонга юз совлик, чўликка қирқ совлик ваъда қиляпти бек.

– А? Нимага?

– Ўша ёққа хайдаб борганга-да.

Онабиби эрига азоб бераётган жумбоққа тамом тушунди. Ўрнидан туриб кетди. Чанғирокдан ғира-шира ёруғ тушиб турарди. Жувон ёқаси очик оқ сурп кўйлақда, сочлари тўзғиган, кўкси сутдек оқариб кўринар эди. У керагага

оркаси билан суянди. Эрига қаради-ю, сўз тополмади, унинг ниятини найқаб, титраб кетган эди.

– Хар чўпонга... хар чўликка... – деб эри бир нималарни санар, ҳисоблар эди. Онабиби буларни эшитмади. Миёсида эрининг аввалги шунчаки айтган сўзлари энди темирдай жаранлар эди: «Ўзи танлаб оляпти... бола-чақасизларни... Чўпонга юз совлик...»

Ўтовдаги турмушнинг лаззати қочди. Онабиби ёлғиз қолганида ўзини койғийди: «У, ташлаб кетаман дегани йўқ-ку? Қаёқдан олдим бу хунук, бачкана хаёлларни? Хотин кишининг қилса ҳам хотинлигига борар экан. Тавба, мол-дунё деб севган қайлигини ташлаб кетарканми?! Шу ўйлаган ёмон ўйларимни билса борми, тилкалаб ташласа ҳам арзийди!»

У ўзига шундай тасалли беради-ю, кўнглининг қайси бир бурчагида даҳшатли ҳақиқат ҳамон пусиб ётганини сезади. Шундай бўлса ҳам Бозоркулни кутганда ичидагини билдирмай, хушчакчак кутади. Бозоркул ҳам ўтовга югуриб кириб келади, севгилисини кўриб кўзидан саросима қочади. Хотинини худди йўқотиб кўяётгандек илгаригидан ҳам маҳкамроқ кучади.

– Сен нима, ташлаб кетади деб ўйладингми?

– Йўғ-э, нега энди? Қаёқдан олдингиз бу гапни?

Шундай қилиб, хар кун иккаласи ҳам бир-бирига ёлғон гапиреди.

Бу узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Бир кун улар шундай бир-бирларига далда бериб кучоклашиб турганларида Бозоркул йиғлаб юборди.

Бу хунук йиғи, эркак йиғиси орани очик қилди, ҳаётни ҳам, муҳаббатни ҳам ёндириб юборди. Ҳамма нарса совигандан кейин Бозоркулнинг юрагидаги иллат ялангочлана бошлади. Бек унга алоҳида илтифот қилиб бир юз ўттиз совлик ёзганини хотинига айтди. «Мен албатта қайтиб келаман, уч ойлик йўл экан, ҳайдаб борамизу қайтаман, бекникидай кўрамиз, сурув-сурув кўйларимиз бўлади, дадамдай қоракўл ортиб, Фарангистонга катнайман, бекникини эмас, ўзимниқши. Жарақ-жарақ тилла қилиб қайтаман...»

Онабибига бу гаплар гап эмас, аллақандай совук вишиллаш бўлиб эшитилар эди.

– Тезроқ кетинг, жўнанг! – деб бақириб юборди у бир кунн. Мук тушиб йиғлади. Бозоркул унинг йиғи-сиғисига кўникиб қолган, ўз аҳду ниятлари билан маст эди.

– Ҳадемай жўнаймиз. Бек ўзи ҳам шошяпти. Қорақум-эшоннинг фотиҳасига қараб турибди, – деди Бозоркул совуққонлик билан. У энди ишчан, ўзини анча босиб олган эди.

...Қорақум-эшон бекниқига дабдаба билан уч извош ҳайлатиб келди-ю, фотиҳаси чўзилиб кетди. У келганидан бери бекнинг авзойи бузилиб, иши юришмай, уч ҳафтагача сурувларини йўлга чиқаролмади.

Нихоят дуойи фотиҳа бўлди шекилли, бош чўпонларга отлар берилди. Бекнинг кўйлари ҳар кечаси етти сурувдан бўлиб тўққиз кунгача йўлга чиқиб жўнайдиган бўлди. Бозорқуллар учинчи кечада кўтарилшди. Унинг оти «Қирғий» лақабли бесабргина қора тўрик эди, тунги шовқин, чўликларнинг «кур-эй, кур-эй»и, бўрибосарларнинг чўл осмонини бошга кўтариб хуршилари билан ғайратга кириб, тун ўтганини билмай ҳам қолди. Тонг отганда қараса, олдинда ҳов неча тошгача сру осмон қоп-қора булут: тепада чанг булут, ерда сурувлар... Орқадаги ер ҳам шудғордай қоп-қора... Тунн билан шундай юрилган бўлса, орқадаги сурувлар чангдан бўғилиб ўлмадиммика? Бозоркул дарров олдинга от чоптирди: қудукдан кейин сурувлар энлатиб, иккиуч йўлга солинсин.

Куёш чикқандан кейин итларнинг овози тинди. Ақлли бўрибосарлар сурувларни бўйлаб олдинга чопиб борадиларда, то ҳаммаси ўтиб бўлгунча чўзилиб ётиб дам оладилар.

Биринчи қудукда сурувларни энлатаман деб анча ивирсиб қолишди. Кечга яқин куёшнинг қизғин нурида бугун чикқанларнинг ҳам булут қорайиб кўзга ташланди. Дашти биёбонда узоқ уфқлардаги шарпа ҳам кўринади. Шарпа – узоқ, ҳаракат билинса – яқин, овоз эшитилса ундан ҳам яқин. Чўпоннинг масофа ўлчови шу. Бозоркул орқадагиларнинг шошилаётганини фахмлади. Кейин билса, олдиндагилар ҳам жадаллаш ҳақида буйруқ олишган экан. Олдинда қудукма-қудук йўл бошловчилар бу биёбонларнинг ҳар бир қудуғини, ҳар бир сўкмоғи-ю, қарвон йўлларини ёд биладиган кексалар. Бозоркул уларни танймайди. Бу

минглаган сурувлар ҳам, чўпон чўликнинг ҳаёт-мамоги ҳам шулар кўлида. Бозоркул ўйлаб қараса, бу ерда танийдиган одами жуда кам. ҳаммаси бегона. Бозорга ўхшаш мол-дунё дарди билан омад излаб чиққан таваккалчи бўйдоқлар бўлса керак-да...

Кечаси улар ҳар жой ҳар жойда човгун осиб, тўп-тўп бўлишди. Орқадагиларнинг ҳам баъзилари етиб келди. Бозоркул улар орасидан Чори-дакки деган таниш чўликни таниб олди, дардлашиб ётдилар. Тизза-ю тирсақлари қалок бўлиб кетган жиккаккина Чоридакки бошқа гап қуриб қолгандек, қоплоннинг думини қандай чопиб ташлагани, қулоғига қаламшир сеппиб ўзига едирса ҳам, қопоғон бўлмагани, лекин одамга содиқлиги ҳақида гапирарди. Бозор эса бу биринчи кечада негадир ўксиб Онабибини эслади. Ўчоқлардан оқкуврай иси аралаш пишлок ҳиди келар эди. Бозоркул ётолмади, ўрнидан туриб кетди, келган изига тикилиб қаради, лекин у кўринмас, уни чексиз қора тун ютган эди.

Чексиз қора тун, чексиз биёбон. Ҳали йўл ҳам чексиз. Биринчи тун энди ўтяпти. Биринчи азобли тун... Ҳечқисси йўқ, аввал шунақа кийин бўлади, кейин ўрганиш бўлиб кетар.

Лекин иккинчи, учинчи кечалар ундан ҳам оғир бўлди. Чори-даккидан турмуш ҳақида бирон бамаъни гап чиқмайди. Бекнинг тўплаган одамлари аллақандай бир-бирига эл бўлмайдиган, олчақ одамлар экан, уларнинг жирканч қилиқлари, пештахам гаплари Бозорнинг кўнглини айнитар эди. Уни ёлғизлик кийнади.

Ўн иккинчи куни орқадаги сурувлардан, икки чўпон ўлди, деган хабар келди. Бу гап одамларни аҳилликка сал мойил этди, кечалари гурунлар қаттароқ, тўшлар жипсроқ бўладиган бўлди. Фақат Бозор қовушмас эди, у дилига яқин одам тона олмади.

Аmmo у тетик. Анови икков ўлса ўлибди-да, ўзлари айбдор, мижозлари позик бўлса йўлга чиқиб нима қилишадиган? Бозорнинг бу жиҳатдан кўнгли тўқ, унинг зуваласи пишик, унча-мунчага бўш келадиган эмас. Бироқ...

Ярим ойдан кейин турмуш қаттиқ ўзгарди. Қора тўрик ҳам энди гинжингламасди, ит овозлари ҳам онда-сонда ҳазин

эшитилади. Икки сурув йўлда қолиб кетди: баъзи чўпонлар ширатга берилиб, тажрибасиз чўлиқлар бу сурувларни гира-ширада шагалдан ҳайдаб қўйган экан, туёқлари тушиб кетибди, оёқлари қип-қизил гўшт, бир-бирининг устига йиқилган... ташлаб кетишга тўғри келди. Ўша куни аламзада чўпон бир чўлиқ болани уриб майиб қилибди, энди унинг ҳоли нима кечади...

Офат бирин-кетин кела бошлади. Икки кун кўзлаб борилган кудук курук чиқиб, айланиш йўлдан уч довош ошиб сув излашга тўғри келди. Ташналик, озиксизлик янги офатлар келтирди, оқсил тушган сурувларни ажратиб даштга қувдилар. Сиртлари, этлари шилимшик бўлиб оқиб тушаётган жониворлар жазирамада йўлсиз кенгликларга ўлим излаб кетар экан, Бозорқулнинг юзларидан шўртрак ёш оқиб тушар эди. Бу кушлари кўп одам ўлди. Қўй қамайган сари одам ортиқчалик қилиб, уларни биров атайлаб ўлдирётганга ўхшарди... Шундай хунук фикр миясига келганидан Бозорқул ўзини қойди: «Тавба, астағфирулло! Тавба, астағфирулло!» деб ёмон ўйларни кўнглидан қувди. Лекин энди унинг ўзига ишончи илгаригидек зўр эмас эди. Ўлимнинг сабаблари бу қадар кўпчилигини, ажалнинг ҳар қадамда пойлаб туришини энди билипти. Бировни қорақурт чаққан, биров гўштдан заҳарланиб ўлган, бирини офтоб урган... Ажаб, чўпонни ҳам офтоб урадимми?

Бозорқул баъзида чалопдан ичи қулдураса ёки кечаси суяклари зиркираса ҳам чўчиб кетади. Қирк кундан бери йўлда. Ўша-ўша жазирама, ўша-ўша чекенз уфқлар, жимир-жимир ҳовур... Энди у оламдан узилган, орқага йўл йўқ, мана шу сурувлар, мана шу худо урган одамлар нима бўлса у ҳам шу.

Бир куни, тоққа етганларида, унғурдан қонғокдек юмалаб чиқиб келган Чори-даққи ховлиқиб Бозорни бир четга имлади. Ҳозиргина қутурган итдан қутулгандек, кўзлари ола-қула, қонсиз юзларидан шарроқ тер оқиб тушмоқда, тили зўрга гапга келди:

– Бугун суюқ ичмас экансиз, бир чўлиқ бола тайинлади, – ниҳирлади у алаңлаб, – бекнинг одамларини танпасанг айтиб қўй, деди.

Бозорқул тушунади.

– Бекнинг одамлари?..

– Ҳа, Қоракум-эшоннинг одамлари ҳам бор экан-да. Орқадан келиб кўшилган ўттиз сурув ўшаники экан.

– Суюкни нега ичмас эканмиз?

Чори-дакки кутсиз кўзлари билан атрофга алаанглади. «Қайдам», деди-да, тошдан тошга сакраб, жўнаб қолди.

Довоннинг энг машаққатли жойи келган эди, тоғ йўллари айланми, хавфли, тош. Янтоқ йўқ, кекса чўнонлар ҳам биймайдиган аллакандай ўланлар қувраб-қовжираб ётибди. Қорақўл кўйлари ўзимизнинг ўша туганмас, дағал беор янтоғимиз билан тирик эди. Уларнинг шу яхши хусусияти бу ерда офатга айланми, янтоқ йўқ...

Нималарни ўйлаяпти Бозоркул?.. Чори-дакки нима деб кетди-ю, бу нималарни ўйлаяпти! Суюк? Эшоннинг одамлари? Чулик бола айтди? Живни бўлиб қолмадимикан бу Дакки? Жуда кўзлари бежо эди? Пичирлаганча жўнаб қолгани ҳам ғалати...

Бу йўлда ҳар нимага ишонса бўлади. Бозорнинг ўзи ҳам кейинги ҳафталарда уйқудан қолди, кечгача эгарда зўрға ўтиради. «Қур-эй!», «Қур-эй!» билан ит вовиллаши асабига тегадиган бўлди, қулоғига пахта тикса ҳам, ҳатто тип-тинч кечалари ҳам «қур-эй, қур-эй!» билан итларнинг улиши нақ миёнада шанғиллаб туради. Кейинги пайтларда одам ўлиши ҳеч ган бўлмай қолди. Ўттиз-қирқ чакиримга ёйилган бу қора булут ичида не ҳоллар бўлмайди! Чориги чақа қилиб, яраси қуртлаб кетган чўлик болаларни биёбонига ташлаб кетишаётганмиш. Бозорларнинг тунги гулханига аҳён-аҳёнда бундан ҳам хунук хабарлар етиб келади...

Бугунги кўним ёввойи тоғ-тош орасида, бўри ни кўядиган зах унғурда бўлди, туни билан итлар улиб чиқди. Бозоркул ўчоқ устида вақирлаган қозонни кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. «Суюк ичмас экансиз...» Нима гап ўзи? Чори қани?

Бозоркул ўчоқма-ўчоқ хансираб юриб Чорини топиб қолди. Ажаб, шу Чори-дакки ёнида бўлгани учунми, юраги бир оз боелди. Тинчланиб чўзилиб ётди. Чори суюк ичадиган қосасини хуржундан олмади ҳам, ўз мешларидан айрон шимириб, ёнбошлаб ётипти.

– Чори, нима гап? – деди бир оз тинчиган Бозор.

– Фаҳмляяписизми, ўлиб, йўлда қолиб кетаётганлар ҳаммаси бекнинг одамлари...

Бозор туриб ўтирди, Чорига тикилди. Дакки жиннига ўхшамайди. Бадани увушиб кетди. Бир нимани тушунгандек бўлди-ю, бу ўйни зўр бериб кўнглидан қувар эди.

– Бўлмаган гап.

– Эшон каллақесарларни ёллаб, йўлда бизни кириб ташлашни буюрган бўлса-чи?

Бозор ҳам худди шуни ўйлаб ўтирган эди. Қонида мол-дунё дарди қайнаган Бозор буни тез тушуниди. Ўзининг йнгирма суруви билан қувиб келиб, чегарага етгандагина бировнинг эллик сурувини ҳам ўзига қўшиб олиш ва етмиш сурув қоракўл билан дорилўмон мусулмонободда бирдан пайдо бўлиш нияти чакки эмас. Лекин Бозорқул буни эшондан кутмаган эди. Эшонда бундай ният бўлиши бек одамларининг хаёлида ҳам йўқ.

Бек одамлари?... Бозорқулнинг вужуди музлаб қолгандек эди. Бек одамлари кимлар? Бозорқул уларни танимайди-ку? Бу йўлда одамлар аллақачон аралашиб кетган. Ҳар ким ўзини биледи, холос. Очиқ гаплашиш, суриштириш, ўз одамларининг аτροφингга тўплаш хавфи...

– Бизни аста-секин кириб тугатади улар, – деди ярим тунда Чори-дакки. Унинг товуши васият қилаётган одамнинг товушига ўхшарди.

– Сенга ўша гапни айтган чўлик ким ўзи?

– Менга ўхшаган бир бола. Нозиккина-ю, жуда мард, кўркам. Ўчоқ бошида шўрвага заҳар солганларини кўрибди, – Чори юзини ерга бериб йнгилади.

– Кўрқма, Чори! – деди Бозорқул, негадир ўрнидан туриб, белбоғини сиқиб боғлади. Чори ҳам турди. Улар атропога тикилиб, бир қадам, икки қадам нари-бери юриб, оёқда тонг оттирдилар. «Кўрқма, Чори, кўрқма», деб қўярди Бозорқул ҳар замонда.

Лекин шундан кейин унинг учун азобли кунлар бошланди. Шу кун тонгдаёқ икки чўпонни тош босибди, деган хабарни эшитиб, тиззалари бўшашиб кетди. Тикка қояларга қараб, орқага чекинди. Тог йўлларида кўпича от етаклаб юринишга тўғри келарди. Эгарга ўрганган одам

ерда ўзини кучсиз сезади, узоклар кўринмайди, қандайдир номаълум хавф-хатар кутиб тургандек бўлади.

Бозоркул энди отда юрса ҳам, яёв юрса ҳам ҳар қада-мида ажал хавфи. Кушандаси ким, дўсти ким, пичокқа дуч келадими, тошгами, захаргами – билмайди. Бу ерда хали ҳеч ким бировни химоя қилгани йўқ. Тоғ йўллари, қора тунлар, ёлғизлик, бу даҳшатли ўйлар – бари сенинг душманинг. Бозоркул бир-бирини саятган одамлар орасида қолди. Ҳар дақиқа таҳликада яшаш, ҳар шарлага, ҳар соядан юрак ҳовучлаш, тунлари уйқу ўрнига совуқ терга пишиб ётиш, ҳар култум сувдан ўлим кутиш Бозоркулни чўпдек қилиб қўйди. Тош устида калтакесак лип этса ҳам юраги узилиб тушгандек бўлади-ю, холдан тояди. Чори ҳам кўринмай кетди. Тирикмикан? Тиригида ҳалиги чўлиқ болани ҳам яхшироқ суриштириб олмади. Ёш бўлса ҳам, нозик бўлса ҳам ҳар қалай ёнингда тирик жон...

«Ох, Онабиби, Онабиби!.. Ўзинггина эмас, ҳар бир сўзинг бир ботмон тилла экан, жонгинам! Ёнгинангда бўлсам оёқларингни ўпардим!.. Узок кетдим, узилдим. Энди орқага йўл йўқ».

Олдинга-чи?

Бозоркул подалар ёпирилиб, қоп-қора бўлиб ётган тоғларга қаради. Тинмай силжиб кетаётган бу сурувлар энди унинг юрагини ҳовлиқтирмади, келажак бойлик бўлиб эмас, қора офат бўлиб кўринди. Олдинда мана шу шум мавҳумликдан ўзга ҳеч нарса йўқ эди.

У дунёнинг қайси бурчагида юрибди? Нега? Бу йўлларнинг, бу жазираманинг охири борми? Инсонлар қани, инсоннинг иссиқ чиройи, майин кулгиси қаёққа кетди? Бозоркул кечаси мана шу чалқаш ўйлар билан азобда ётар экан, ўтгиз қадам нарида бир ниманинг қораси кўринди. Пичоғини кинидан олиб, кимир этмай ётаверди, нафаси тезлашиб, кўкраги қалқиб-қалқиб тушар эди. Шарпа кимирламади. Бозор ҳам ундан кўз узмади, ҳар эҳтимолга қарши дармон йиғиб ётди. Гулханлар ўчган эди. Қаёқдандир хунук овоз келди, сурувларнинг бир тўлғаниб қўйгани эшитилди. Тун тўла даҳшат. Бозор қалқироқдан, кўркувдан

тамом толиб, мудраб кетган экан, кўз очиб қараса, тонг отибди. Ҳалиги қора ҳамон турибди – тикка тош экан...

Бундай пайтда одам кулади. Бозоркул бўлса ғазабдан бошини тошга ургудек бўлди – ўзининг бу аянч кунга қолгани алам қиларди.

Шу кунни биринчи марта оёғида туролмай, чўл қалқиб кетгандек бўлди. Отининг бўйинини кучоклаб анча туриб қолди. Чоригиданми, мешданми аллақандай қўланса хид чиқди. Кўзи тиниб, бир нуктага тикилди, хуржун сиртидан семиз бит ўрмалаб кетиб борарди.

Бугун кунни билан от етаклаб яёв юрди. Узанинга ўрганган оёқ шилиниб кетди. Оқиномга базўр етиб, кўнгли айниб йиқилди. Шундагина кунни билан туз татимагани ёдига тушди. Ўчоқ томондан қалла-ноча неч келиб яна кўнглини ағдарди. У чалқанча ётар, бит талаган танини қашинга мажоли йўқ эди. Кечаси қандайдир кекса одам келиб оёғига намақоб қўйиб кетди. «Олқинди бўлиб қолибди», дегани Бозорнинг қулоғига чалинди, у беҳуш эди.

Бозорнинг кўзлари косасига чўкиб, териси суягига ёпишиб қолган. Қимирлашга дармони йўқ, нчида бир жойи ловиллаб ёнади, тўрсикдаги илик сувни нчган сари қора тер босади танини.

Кечалари эртаги юришни ўйласа ўлимга рози бўлгудек. Биров қоронғида келиб шчоқ урса, ёки заҳар беришса ҳам майли, энди унга барибир, фақат бедармон ҳолда биёбонга ташлаб кетишмаса бас. Қуёш тиғида ёниб, чириб-сасиб неча кунлар давомида азоб билан аста жон бериш, ёки тирингиде қашқирга см бўлиш... Бу ўйларнинг ўзиёқ Бозоркулни тобора қовжиратар, адо қилар эди.

Яна бир кун одамларга билдирмасликка урниниб, от ёлига осилиб, судралиб, қаловлаб йўл босди-ю, ундан кейинги кунни ўрнидан туролмади. Ҳушига келиб кўзини очса, ёнида от йўқ.

– Қирғий... Қирғий!.. – деб чақирди бошини кўтариб. Овози ўзидан бўлак ҳеч кимга эшитилгани йўқ, боши шилк этиб тушди. Қуёш кўзга урарди.

– Қир-ғий... – деди Бозоркул. Бу гал овози ҳам чиқмай, сўнги умиди – «Қирғий» лабида қолди.

Бозоркул ерга кулоқ солди – тинч. Елга кулоқ солди – жимжит. Кетишди! Ташлаб кетишди! Аблахлар, йирткичлар!..

Ғазаб куч бериб, ўзини кўтариб ерга урди, қияликдан юмалаб кетди, юзлари, кўллари шилиниб, тошга бориб такалди. Ичида бир нима узилгандек, тиззасини кучоклаб, тирнишиб қолди. Тўрсенги офтобда юмалаб ётибди, хуржуни эгарда кетган, баданлари шилинган, қоғли, кир, қўланса, жулдур кийимда худди эски латтадай кичкинагина бўлиб тош соясида ётарди.

Оғрик босилиб, кўзини очса, қуёш бутунлай эриб ёйилиб кетгандек, осмон ёнар, тепасида паниша ғувиллар эди. Бошини кўтариб қарай олмади. Нима бор экан атрофда? Наҳотки бу азоб, Ёлғизлик ва ўлимдан ўзга ҳеч нарса бўлмаса. Наҳотки ўйлагани келса? Офтобда қуртлаб ўлиш, кўксингни кашкир ғажиганини кўриб ётиш... Ивв... ивв...

Бозоркул йиғлаёлмас, на кўз ёш, на дармон бор эди. У «ивв-ивв!» деганча енгил қалтираб ёввойи бир товуш чиқарар, шу билан изтиробини босиб, ҳар замонда хушидан кетар, тиниб сал дармон йиғар эди. Тушга борганда тили шилиб оғзига сиғмай қолди. Нарирокда тўрсенда суви қайнаб ётипти, тиккага чиқиб ололмайди, тошнинг сояси ҳам қочди. Бозор сўнгги дармонини йиғиб, тўрсенк томонга нитилди-ю, несик тошларни чангаллаб юз тубан ётганча хушидан кетди...

Уни кимдир юзига совук сув сеппиб хушига келтирди. Қоронғи эди. Бозор лабидаги сув томчиларини ялади. Бирпасдан кейин оғзида қўй сутининг таъминни сизди. Бошидаги одам хўл латта билан унинг юзини, кўрагини артар, ўзи эса боладек ҳансирар эди. Кейин у хансиреганча Бозорни кўтаришга ҳаракат қилди. Кўтаролмади. Бирпас почор ўтириб, нафасини ростлади. Яна уринди. Бу сафар бир плюж қилиб ошчди, тоғдан настга тушиб кетди. Бозорнинг кулоғида нимадир қаттиқ шовуллар эди – нима экан: тошлар юмалаётганими? Довулми? Шалолоами?..

Бозоркул кейинроқ фаҳмлади – кўтариб кетаётган одамнинг нафаси, юрак уриши шунақа эшитилаётган экан. Бозор унга кучи борича тармашди-ю, кимлигини сўрамади. Барибир эмасми – одам-ку, кашкир эмас. Одам билан бирга

бўлишдан катта бахт борми! Қаёққа олиб борса ҳам майли, нима қилса ҳам майли.

Энди одам уни икки қўлтиғидан олиб, оёқларини судраб тушиб кетяпти. Лекин Бозор пайқамай қолди: бу ўша кунги кетишми, ё бошқа кунми? Қанчадан бери судраб кетяпти экан? Бозор ҳар замонда ҳушидан кетиб турар, оғзидан қўй сутининг таъми кетмас эди. Ҳушига келганида ҳалиги шовуллаш яна қулоғига эшитилди. Бозор энди бунинг нима эканлигини биллади, нажоткорининг қаттиқ азоб чекаётганини, унинг бадани қора терга ботиб, ҳар замонда йиқилиб қолаётганини сезади, йиқилганида тиззаси тошга тилиниб, тиш орасидан аста инграганини ҳам пайқади. Лекин жуссаси кичкинагина бу одам уни қаёққадир элтиш учун жонини ўртага қўйиб касам ичгандек, боласини тишлаб қочаётган йиртқич сингари бардошли, ўзига раҳмсиз эди. Бозор ҳали унинг юзини кўролгани йўқ, қоронғи. Шунинг ҳаммаси тунми, ёки ҳушсизликмикан?

Қанча юрганларини билмайди, бир вақт Бозоркул кўксига муздек нафас, бутун баданида ҳузурбахш бир салқин сездди. Қараса, жилғачада ётибди. Тонг. Сув тиниқ. Осмон ҳам тиниқ. Одам унинг бошини этагига қўйиб ўтирган эди.

– Тузукмисиз?

Бозор, яна ҳушимдан кетяпман, деб ўйлади. Бу овоз унинг юрагини тилиб кетган эди. Тоқатсиз тўлганиб, «Қасалман, мени ёмон дард чалган», деб пичирлади, яна тўлганди, заиф товуши билан фарёд қилди:

– Онаби! Товушинг қулоғимга эшитиляпти!... – Кейин нафасини босиб, нажоткорига мурожаат қилди: – Ҳоғним... Хотинимнинг товуши эшитиляпти қулоғимга. Сиз кимсиз? Нега мени қутқаздингиз? Бу қаер? Уст-бошим қани?

– Жуда жулдур бўлиб кетган экан, ёкиб ташладим.

Яна ўша овоз. Бозор қалтираб кетди, бошини кўтарди.

– Тузукмисиз, Бозоркул ака, менман, менга қараңг.

У Бозорни сувдан чиқариб ўтқазди. Бозоркул ўтирарди-ю, кўзи тинган эди.

– Менман, Бозоркул ака, мен, Онабиби.

Бозоркулнинг хира кўзларига чиндан ҳам Онабибининг қиёфаси кўринди. У ўхшарди ҳам, ўхшамасди ҳам. Чўлиқ

чакмон кийиб белиши чилвир билан боғлаган, тақир бошида кулоҳми, тақия...

Бозоркул уни титроқ кўллари билан найнаслар, юзига тикилар, лаблари титрашидан ўпкаси тўлиб келаётгани билдиришар эди. У бирдан хунук товуш билан йиғлаб юбориб, Онабибининг титилиб кетган чориғига ёпишди, оёғига панжалари билан тирмашиб, юзларига сурди.

Онабиби ҳам йиғларди, хушсиз ётган, чўпдай бўлиб қолган эрининг сокол босиб кетган бетларини силарди.

– Сиз кетгач беш кундан кейин, Қоракум-эшон ҳам одам танлаяпти, дейишди. Сочимни қайчилаб ташладим-да, чўлик бола бўлиб кийиниб бордим. «Ёш экансан, жўна бола», дейишди, бироқ кейин бир нима бўлиб қолди шекилли, дарвозадаёқ ушлаб ҳаммамизни сурувга ҳайдашди, ўша кунни йўлга чиқдик. йўл-йўлакай ҳаммамизни хатта олишди. Кунинг калта келгур эшон одамларининг ёмон ниятини иккинчи кунёқ пайқадим. Қўрқмасликка, чарчамасликка қасд қилдим. Билардимки, сиз кетган томонга кетиб борардим. Чори деган чўлик бола билан сирдош бўлдим, унга ановиларнинг ниятини айтдим, у сизлар томонга бориб келиб турди, бекнинг одамларидан таниганларини оғохлантирди. Кейин Чоридан сизнинг қасрдалигингизни билдим. У бечора қоракурт чақиб ўлиб кетди. Менга сизни топиб берди-ю, ўлиб кетди... Эгарга минолмай қолганингизда мен ёнингизда эдим, узокдан кузатиб юрдим йиқилиб қолишингизни пойлаб. Билардимки, йиқилиб қолганларни ташлаб кетишяпти... Сиз йиқилиб қолган кунни кечаси мен ҳам узокда тошлар орасида яшириниб, карвондан қолдим. Улар узоклашиши билан қош қорайганда сизни бориб топдим...

Бозор бу гапларни эшитмади. У ҳамма воқеани англаган эди. У фақат рўпарасида Онабиби ўтирганини мясига сиғдиролмас эди, холос.

– Онабиби... Онабиби... – дерди юз-кўзига тикилиб, – сочингни олдирибсан... Мени ким кўтариб келди?

Онабиби унинг бу гапидан, яна эси оғяпти, деб ўйлади. Лекин Бозоркул давом этарди:

– У вақт куёв бола эдим. Дадам менга шундай деган: «Молу дунё дарди бошингни сўди, ошиқлик дарди жонингга ора киради». Эсимда.

– Дадам ҳар кимнинг ўзига тегишли гапини айтгадилар...

– Онабиби... мен энди ўлмайман. Ажанининг совуқ шарпаси ёнимдан ўтиб кетди. Энди сенга нима қилай? А? Оёққа турганимдан кейин айтасанми?

– Йўқ, ҳозир айтаман... Мени севнинг,

Бозоркул ҳўл иштони ёпишиб турган қок суяк оёқларига, ингичка билакларига, кичкина боладек бўлиб қолган жуссасига боқди. Икки қўли билан юзини тўсиб, бошини эгди.

– Менинг қанчалик пасткаш аблаҳ эканимни ҳали ҳам тушунмадингми?.. – деди у ерга ганиргандек.

Онабиби нидамади. У нима биландир овора, белбоғини титар, ивирсир эди.

– Қаердамиз? Сен биласанми? – деб сўради Бозор анчадан кейин.

– Ҳозир биламиз-да! – деб Онабиби ўрнидан турди.

...Бир тоғ кишлоғида у Бозоркулни уч ой парвариш қилиб оёққа тургазди. Кишлоқ одамларининг тили, урф-одати ёт бўлса ҳам, гурбат чеккап мусофирларга нмо-ншора билан меҳр кўрсатишди, аввал бошпана топишди, кейин Онабибига иш, кир-чир бериб туришди. Лекин Онабиби кейинги ҳафталарда тоғдан шох-шабба йнғишга, кир ювинга кийналадиган бўлиб қолди. Бўйида бор эди. Ҳали олти ойга етмай, оёғи жуда оғирлашиб тоғда узок ўтириб қоладиган, бутун вужудини оғриқ тутиб кийнайидиган бўлди. Онабиби бу дардни эрига айтмай, анчагача андиша қилди-ю, охири айтишга мажбур бўлди. Уни ётқиздилар.

Шундай қилиб, Бозор турди-ю, хотини йиқилди. Энди улар бу бегона кишлокнинг ўз кишиси бўлиб қолишган эди. Табиб чақирдилар, бу жуда қадимий, куш бурун, шафқатсиз бир кампир эди. «Аҳволи ёмон, хомиласи иккиуч ойлигида оғир юк кўтариб қўйибди», деди у.

Бозоркул бошини ушлаб ерга ўтириб қолди. «Оғир юк» – унинг ўзи эди. Умуман, у бу дунёда кераксиз оғир юк бўлди, холос...

Онабиби боласини етти ойлингида тугди.

Тугди-ю, ўзи оламдан кўз юмди.

Азимжон бегона юртда конг йиғлаган отасининг қўлида қолди.

Азимжон ҳайкал соясиди ўтирар, бир оз хафароқ эди. Аллиқачон ўлиб кетган дадасининг «ҳалокатли хатоси» ҳақидаги гап ёқмади шекилли, анчадан кейин:

– Дадам мени телпазига солиб катта қилган... – деб қўйди.

– Мен ҳам Онабибини катта қиламан деб умримнинг йиғирма йилини бекнинг остонасига тўкканман. Дадагни ёмонламоқчимасман. Ўша йили йўқ бўлиб кетган ўзбек қорақўлчилигини яна тиклаш учун бутун бир авлоднинг умри керак бўлди. – Очил бува ҳайкалнинг гудур харсангини кафти билан урибуриб қўйди. – Янтоқдин тилла қилади, азамат! – деди олтинланиб турган дўсти Жабайга «хайр» дегандек қараб.

Энди улар чорраҳадан бурилиб, узоқларда кўкариб кўринган тоғ томон юрдилар. Асфальт йўл тугаган эди. Машина орқасидан узун чанг булути судралди. Кеч салқин, онда-сонда учрайдиган қувоқларнинг сояси узун, қўёшнинг уфқда қолган кичик парчаси чўздек ёнар эди.

Азимжон бош эгиб ўтирибди.

– Дадамнинг энг катта гуноҳи – мени ватангадо қилганидир, деб ўйлар эдим... – деди ўйчан.

Очил бува унга қаради-ю, индамади. Бу неварасига биринчи марта шундай раҳми келди. Тақдир нотаёин. Қирққа қирай дебди-ю, ҳали уйланолмабди. Давлати катта эмиш... Давлатни нима қилади? Ватангадо. Мунча кичик жуссаси ҳам? Чумчуқдек. Ҳозир шундай кичкина бўлиб қолдимми, ё илгари ҳам шунақамиди? Очил бува унинг бошини силади. Азимжон бошини кўтариб бобосининг юзига қаради. Кўзининг қорачиги хира, нам эди.

– Ориф тоғамнинг болалари нечта?

– Ориф тоғамнинг фарзанди йўқ, болам.

Қоронги туиди. Машинанинг чироғи узоқларни, йўлнинг насту баландини ёритар, унда чанг, чивин-чиркай гулжон ўйнар эди. Соат ўн бирларда улар тоғ этагидаги водийга

кириб келдилар, бир-бирига тутаси қишлоқ кўчалари, қатор терак дала йўллари бошланди. Гузарлар, чойхоналар ҳали гавжум, сув сепилган тупроқ ҳиди, гулу райҳон ҳиди анқиган, машинани лайча итлар вовиллаб кузатиб келар, рўпарадан чиққан машиналар лип-лип кўз қисар эди.

Туман марказига кираверишида яна асфальт бошланди, сон-саноқсиз чироқлар, ҳали сўниб улгурмаган тунги шовқин кунтиб олди уларни. Бу қишлоқ ҳам эмас эди, шаҳар ҳам. Бир томонда эндигина подадан қайтган тарғил бўкиради, кўприк бошида каллакланган тутлар, иккинчи томонда кунжара ҳиди, электр симларига оптоқ пахта гарди илашган, ёғ заводининг қувват берувчи станцияси гул-гул ишлаб турибди. Очил бува ҳали бу жойни кўрмаган эди, Орифжон бу ерда янги. Тоғ жойларини ҳам, чўлдаги янги ерларни ҳам ўзига қўшиб олган катта жой туман, дейишади.

– Ҳой бола, – деди Очил бува чироқ тагида ниста чақиб турган ўсмирларга қараб, – Ориф Очилловнинг ҳовлиси қайси?

– Ҳов, муюшда. Гаражли дарвоза.

Дарвоза очик эди. Ҳовли тўрида дасмолқовоқ билан тўсилган айвон, ёнма-ён икки хона, бирида чироқ ёниб турибди. Машинадан тушганларга дарахтзор ҳовлининг салқини урди. Бобо-невара чироқли дарвозага қараб юрдилар, очик ойнадан уч боланинг ўртасида ўтирган Ориф тоға кўринар эди. Болалардан бири кичкина. Орифнинг тиззасида ўтириб, қолганларга халақит беряпти. Қолган икки бола, бири қиз, бири йигитча, иккиси ҳам 15 – 16 ёшларда, масала ечиш билан овора. Ориф иккаласининг ёзувини кузатар, дам бирига, дам иккинчисига изоҳ бериб, гоҳ улар билан олишиб кетар, гоҳ пешанасини тириштириб ўйлаб қолар эди.

Очил бува билан Азимжон туғунларини кўтарганча тўхтаб, кузатиб туришди. Азимжон ҳаяжонда эди, бобосига савол назари билан боқди, Очил бува мўйловининг бир учи билан кулиб лабига бармоқ босди: «жим!»

Стол атрофида жанжал бошланди. Қиз билан йигитча масала талашиб шовқин солишди, Ориф ҳам ниманидир бақариб гапирар, лекин бир-бирларининг гапларини эшитмас эдилар, Ориф тоға қизнинг бошига бир шапати туширди, кичкина чинқириб йиғлай бошлади, йигитча дастрўмол

билан унинг бурнини чимчилаб артиб олди, дафтарлар ерга сочилиб кетди...

Бу пайт шофёр машинани гаражга киритаётган эди, Орифжон мотор овозини эшитиб ўрнидан турди, ҳаммаси жим бўлди.

Очил бува йўталди. Орифжон чиқиб келди, болалари деразадан сакраб тушиб кетишди. Ота-бола айвонда узоқ қучоқлашиб туришди.

– Тап-жонингиз омонми, дада? Шунча йўл босиб... Ўзим борардим... Толибжон бардамми? – деди Ориф йўлда чарчаган кекса отасига қайта-қайта тикилиб қараб.

– Ҳаммалари салом дейишди. Сен ишли одамсан. Меники бир умрлик отпуска, – деди Очил бува сўри лабига ўтириб соқолини силаркан. – Мана, жиянинг Азимжон, дунёнинг нариги бурчидан топиб келти.

– Азимжон?

Азимжон туғунни кўйиб, йўлда чанғиб кетган этиги, уст-бошига ўнгайсизланиб қаради, тоғаси томон одимлади.

– Ётирай! Ўша ўзимизнинг Азимжон-а! – Орифнинг қоричароқ, серғўшит юзида меҳр балқиб турарди. Унинг кенг кучоғида Азимжон йўқ бўлиб кетди.

– Оббо жиян-эй! Тил биласанми?

– Биламан, Ориф тоға.

– Қани-қани, ичкарига киришлар, этикни ечинг, дада... Онаби, қаёқдасан, кўрпача сол меҳмонларга! – Ориф суюғи бузук оғир гавдаси билан қандайдир чаққон ҳаракат қилиб, қувончда ивирсир, гапирар, сўрар, саволларга жавоб берар эди. Жавонлар очилиб кетди, қаймоқ, асал ислари келди. Ташиқарида ўчоқ яллиғланди.

– Онабибини танимабман.

– Ҳа, дастёр бўлиб қолди.

– Ановилари қани?

– Улари қўшимизнинг болалари, Ёрмат билан Нормат, Очил бува келдилар, деб суюнчи олгани чопишди шекли, – кулди Орифжон қўлига тўкилган ичинини ялаб.

– Мени билишар экан-да... Сен-чи, – Очил бува Онабибига қизиқиб қаради, – сен мени танийсанми?

– Ҳа, – деди Онабиби тетик туриб, – осмон гўмбазини кўрсанда гишит узатиб турган экансиз, тўғрими?

Очил бува ўзелига қаради: «Шунақа деганмидинг?» Роҳат қилиб кулдилар.

Меҳмонлар ювиниб бўлгунча, рух самовар келди, тунука барқанига жигз-жигз этиб чўғи тушиарди. Ориф нон сндира туриб Азимжонга қаради, ҳозир унинг учун қизиги Азимжон эди: қаердан, қандай қилиб пайдо бўлди, қандай одам, фикрида, кўнглида нима бор? Қандай катта бўлди, тақдири қанақа?

Очил бува буларнинг ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қила бошлаганда столчадаги телефон жиринглаб қолди. Орифжон туриб курсига ўтирди-да, трубкани олди.

У аввал рухи тушиброқ, анчагача индамай кулоқ солди. Лекин кўнглида норозилик кучая боргани юзидан билинар эди.

– Хўп, Мария Васильевна, лекин мен бунга қаршиман. Сенга илгари ҳам айтган эдим, ҳозир ҳам айтман... Хўп, хўп, сен олиб келгансан мени, лекин энди ё сен ишлагинг керак, ё мен. Масала шундай бўлиб қолди... Ўзинг бақирясан! Одамгарчилик қолмабди сенда, юрак қолмабди... А? Яна ўша гап! Ундай бўлса секретарьлигинг керак эмас менга, мен аввало одамман, ҳа! – Орифнинг товуши тобора баландлашар, газабга айланиб борар эди. – Сендан яхши тушунади ўшалар! Нима қилсанг қилавер, фақат телефонда бақирма! – у трубкани тарақ этиб қўйиб қўйди.

Онабиби остонада икки косада ширчай кўтариб турарди.

– Мария Васильевнаниг ўши Марьямми? – сўради Очил бува ҳам ниताҳаси бўғилиб.

– Ҳа.., Ҳа-да. Эркак одам бўлса-ку, етти пуштини йўқлаб бир сўкардиму хуморимдан чиқардим...

– Вилоят бошлиғи билан ҳам шунақа гаплашадими одам?! Ўзинг кимсан? – овозини кўтариброқ сўради Очил бува. Қовоғи осилиб тушиди.

Орифжон бошини солганча ўтирар эди...

Азизлар, йўловчиларимиз биринчи манзилга етишди. Вазиятга қараганда биз ҳам бу бекатда тўхтаб, бир кнсса эшитамиз, шекилли. Лекин ибрат учун аввал:

РИВОЯТ

Сир ёқасидаги Фороб кишлоғининг мардуми Муҳаммад ахли дониш орасида жумла жаҳонга маълум ва машҳур эди. Илму ҳикмат бобида Арастудан сўнгра устоди соний бўлиб, Ал-Форобий номи билан мушарраф эди. Алқисса, юнон сафаридан қайтарда минглаб ғаройибот қатори бир мўъжиза олиб қайтмиш эрдиким, унинг оти найдир.

Аттангки, устоднинг қайтиши бу дафъа элда шодиёна байрам бўлмади. Боиским, фуқаронинг аксари, жумладан, Ал-Форобийнинг якка-ю ягона жигарбанд оғаси ҳам Билужистон мулкига асир тушиб, ёппасига ҳайдаб олиб кетилган эди.

Устод изтироби беадад чекди. Най чалиб нола қилди. Гурбату ҳижрон дардида «Чўли Ироғ»у «Ушшок» янглиғ кўп ситамгар наволар ижод этди. Ниҳоят бардоши тугаб, ақалли жигарбандини тилаб олиш умидида Билужистон шохининг арки машъумига қараб равона бўлди.

Бу даргоҳ баайни жаҳаннам, фалак гумбазини оҳ-нола тутуни тутган, қиёмат койимнинг худди ўзи эди. Устоднинг оғаси янглиғ мўр-малах қуллар ясоқ-ясоқ бўлиб қайнок кун тигида қора терга ботиб заҳмат тортар эдилар. Устод бу бедодликни, инсон кадрининг нечоғлик тубан тушиб кетганлигини кўриб, оғасини ҳам, ниятини ҳам фаромуш қилди.

– Бу надирки, бу азобда бино килурсиз? – деб савол қилди устод.

– Шохимиз жаҳоннинг саккизинчи мўъжизасини барпо этмокдалар, – деди камчисидан қон томган сарқор, – сен жаҳонгашта дарвишга ўхшайсан, шавкатли шохимизни дуо қил.

Устод ундан юз ўгириб қуллар орасига кириб кетди.

Терисн устихонига ёпишган, мажолсиз қуллар узоқдан харсанг ташир, тупрок казир, баландликка тош кўтариб чиқар эдилар. Улар оч-яланғоч, хаста, танлари яра-чақа, шому саҳар бетиним заҳмат чекиб, тунлари чивинга таланар эканлар. Энг мудҳиши улким, бу беватан бечоралар орасида номаълум бир офат, касал тарқалибди. Бу дарднинг на бир сабабини, на давосини бирон кимса билмасмиш. Қуллар

андок кирилмоқда эканки, шоҳнинг ўзи ҳам тахликага тушибди: унинг куллари бу офатдан кирилиб, тугаб кетса, саккизинчи мўъжизани ким бино этади? Шоҳ шон-шухрат қозонмоқчи, жаҳонга ном чиқармоқчи ахир!

Бинобарин, шоҳ кулларига мурувват қилиб, берадиган смагини андак ошириб, ҳафтага шир, ойга бир тўшт ҳам улаштиради. Ишбошиларга тилла таратади: куллар ўлмаслиги керак! Аммо офат чекинмас, куллар ҳамон пашшадай қирилар эди.

Устод бу миекинлар орасида узок юрди, бирга ётди, бирга турди, ҳамдари бўлди. Қуллардан бир куни уни сарқор кўриб, сўрокка тутди:

– Ҳой мусофир, сен дарвишга ўхшамайсан, кимсан бу дўзахни ихтиёр этган?

– Мен Ал-Фаробийман, – деди устод.

Сарқорларнинг эси оғиб қолай деди, кўзларининг соққаси чиқиб кетди. Улар аввал аста тисарилиб, сўнгра тирқираганча орқаларига карамай қочдилар.

Шу куниёк Фаробийни навқарлар олиб кетди, шоҳ уни ўз ҳузурига даъват этган эди. Устод арқони давлатнинг ҳашаматли саройларида неча чақирим поёндозларни босиб ўтиб, шавкатли Билужистон шоҳининг ҳузурига етди. Шоҳ сурмадай қора соқоли, банорас тўп ва олтин тож кийган ёшгина, Юсуф алайҳиссаломдек ҳусни барқамол бир зот экан. У тахтидан кўзгалиб Ал-Фаробийнинг истикболига чиқди.

– Бизнинг мулкимизга ташриф буюрган экансан, биз мамнунмиз. Аммо нечун бизга маълум этмадинг?

Шоҳнинг имоси билан унинг оёғи остига бир товоқ олтин тўқдилар. Устод пинак бузмади, у бундай шоҳона дахмазалар, «мурувват»ларни кўп кўрган эди.

– Нега чорладингиз, шоҳ? – сўради у соддагина қилиб.

Камида «шавкатли шаҳаншоҳ», «шоҳи жаҳон» деб улуғлашларига ўрганган шоҳ бундай муомалага бу сафар ғазабланмади.

– Бизнинг содик кулларимизга киргин келибди, унинг давосини топиб офатга барҳам бергайсан, – деди у, қаттагина чарм халтада тиллани унинг оёғига ўзи ташлади.

– Бу менинг қўлимдан келмайди, шоҳ.

– А? – деди ғазабланиб шоҳ, жадал бориб тахтига ўтирди. – Сенинг илму фузул аро шуҳратинг, Устоди Соний номинг ғалатми? Сен бу офатнинг қасқдан келганини, шима эканини билмайсанми?

– Биладан, шоҳ. Лекин даволаш қўлимдан келмайди.

– Кимнинг қўлидан келади?

– Бу фақат сизнинг қўлингиздан келади.

Шоҳ тахтдан сакраб турди. Сарой аҳлига фармонлар берди: устоди Соний саройда қолади, унга тилладўзи тўн кийгизилсин!..

– Хўш, устод? Бу қандай офатдир ва биз уни қай йўсин даволай олуемиз?

– Бу соғиниш-сарғайиш, фироқ дардидир, шоҳ... Бунинг давоси уларни ўз ватанларига қайтаришдир. Фақат шундагина тирик қоладилар. Акс ҳолда кирилиб кетгайлар, – деди Ал-Фаробий.

– Сен дониши суҳандонсан, биламиз, ҳазил-мутойиба қилмоқдасан. Ўз вақтида бунинг ҳам кадрига етгаймиз. Аммо ҳозир сўзининг чини...

– Сўзининг чини шу.

– А? Биласанки, биз қулларни ўз ватанига қайтармаймиз, бундан кўра уларнинг кирилиб битгунча шу ерда меҳнат қила тургани биз учун афзал.

– Биладан. Аммо касал шудир ва ўзга давоси йўқ.

Шоҳнинг ғазаби туғён урди:

– Йўқот! Оёғига кишан солиб қулликка ташла! – деб бакирди.

... Шундай қилиб, устоди Соний шоҳ саройидан қул бўлиб қайтди, кишанини зўрга судраб юрган минг-минглаб мажолсиз қулларга келиб қўшилди.

Қуллар, ойлар тубанликда, ғурбатда ўтди. Минглар билан тақдирини бир эди устоднинг. Қирғин баротини, ўлимни бўйинларига олган қуллар учун у тану жон, бирдан-бир равшан фонус эди.

Бир окшом устод кўйнидан най олиб, нола машқ қилди. Қулоқлари зангли кишан жарангидан багани бўлган қуллар нозик най навосини эшитиб титраб кетдилар, ётган, турган, ўтирган жойларидан жилмай қолдилар. Най навоси дам бариларда ўйнаган баҳор сии, дам узокдан момақалдирик нафаси каби, тўзонли шом ҳавосини лим-лим тўлдирган,

жуда узоқлардан чорлаб келгандай калбларни талпинтирар, хар кимнинг айтолмай юрган мунгли туйгуларини ҳикоя килар эди.

Куллар хар оқшом най товушига тўпланадиган бўлдилар. Наволарнинг дардли авжи дилларни тилкалар, одамлар эса бу жароҳатдан лаззат тониб ўзлигини унутар эди.

Одатда нола тинглаганда, гўё гуноҳлари ювилган беғубор қалб ойнаси чил-чил синадигандек, азонгача ҳеч кимса индамас эди. Аммо бир гал кимдир ух тортиб қўйди. Шу ух сукунатни чил-чил синдирди-ю, жонланиш бошланди.

– Тўлкинлар... – деб пичирлади кимдир.

– Ўтлоқлар... – деди биров.

– Зангори гумбазлар...

Бу гаплардан ниманидир англаган устод ўзининг «Пешрави диёр» деган узун ва дарднок ноласини чала бошлади.

– Бу бизнинг Сайхунимиз-ку... – деди бир кул куй тугаганда.

– Чалинг, устод!

– Бу наво бизнинг Фороб боғларини намоён этди!

– Чалинг, устод!

Бу товушлар аввал фарёддек эшитилди. Аммо сўнгрок куллар Форобийдан: «Юртимизни намоён этинг, устод!» – деб илтимос қиладиган бўлдилар. Хар оқшом най садоси янграр эди. Рангларига қон югурди. Улар наво гўзаллигида намоён бўладиган ватанга кўндилар, кўникдилар. Энди улар йиғлар, кулар, ўй сурар эдилар. Ажал офати чекинди...

Жаҳоннинг саккизинчи мўъжизаси бино бўлдими, йўқми – ровийлар билмайдилар. Аммо одам калбидаги гўзаллик туйғуси мўъжизалар мўъжизаси эканки, инсон усиз инсон эмасдир...

ҚИССА

Одам ҳаминша гўзалликка интилиши керак.

Опоре де Бальзак

Шу йили майнинг ўрталари эди-ю, лекин об-ҳаво эрга баҳоргидек майин, аҳён-аҳёнда момақалдирок гулдураб,

ишиқ ёмғир севалаб, тувроқ хиди юракни ховликтирар, кўнгилда яширилиб ётган қувончларни юзга, кўзга қалқитар эди. Ориф аканинг дилида эса ишхоний қувонч кўп. Аввало, бу туман, ўйламаган жойда бу кадрдон туманга келиб қолганини...

Шаҳарда, очинги, «юзга чонар»лиги туфайли уни қаёққа кўйишни билмай қолмишган эди. Кейинги йили сийлиққина қилиб саноат обкомига ўтказишди, шаҳарнинг саноати эса иккита пахта тозалаш заводи билан битта таъмирлаш устахонасидан иборат эди. Ориф ака яхши тушунди: бу – ундан қутулиш, уни фаолиятдан маҳрум қилиш ниятида қилинган иш. Шунинг учун ҳам эски кадрдони Мария Васильевнанинг бу вилоятга, хусусан бу янги районга ишга таклиф қилиб қолиши Ориф аканинг нақ кўнгилдагидай бўлдики, нимасини айтасиз!..

Ориф аканинг бу ерга келишга аллақандай ички, ҳазин сабрэнглик билан рози бўлишига яна бир нозик сабаб бор эди. У ҳам бўлса Сарагулнинг хотираси.

Сарагул раҳматлик Кўйи ки дегап тоғ туманининг Шивилғон кишлоғидан эди. Кўйи ҳозир шу янги жойга кўшилиб кетган.

Шивилғон!.. Шивилғон... Ориф аканинг энг ширин йиғитлик пайтлари унинг сирли манзаралари билан, бутун умри унинг унутилмас хотиралари билан боғлиқ. Сарагулдан жудо бўлганидан буён у ерларга боргани юраги дов бермади, лекин тушида ҳам, ўнгида ҳам ўша ернинг аламлари, қувончлари уни чорлади.

Мана эди бориши мумкин. Бориши керак. Келганидан бери шунини ўйларди. Энди у Шивилғонга шунчаки кўнгилчанлик, зиёрат деб, эмас, иш юзасидан ҳам борса бўлади. Бугун Мария Васильевна уни туман ҳокимлиги кенгаш аъзолари билан таништирганида ҳам Ориф аканинг хаёлида шу эди. Кенгаш аъзолари ҳурмат ва сиполик билан қўл беришди-ю, кўнларининг на киёфаси, на исмлари ёдида қолди. «Эртагаёқ Шивилғонга!», «Аввало Шивилғонга!» деб таъкидлар эди кўнгилда.

Эртасига яна аллақасқда бўғиққина момақалдирок гулдураб, беозоргина ёмғир севалаб ўтди, бўлик тувроқ хиди энқиди. Райкомнинг тўзон рангидаги кичкинагина

эски газини дик-дик сакраб дала йўлига чиққанда район марказида ҳали кун уйғонмаган, онда-сонда чиранчоқ жўжа-хўрозларнинг кичкирикларигина эшитилар эди. Ориф аканинг тонгда туриб ёлғиз йўлга чиққанини ҳеч ким билмайди, фақат Мария Васильевна пайкаган бўлса эҳтимол. Кеча кээнгашдан кейин, вилоятга қайтиб кетиш олдидан уйга кириб, Онабибининг сочига янги қизил лента тақиб қўйди. Бир пиёла чой ичиб кетди.

Мария... Марьям... Вақт ўтаверар экан. У ҳам элликдан ошди шекилли. Ориф эсини танибдики, у ишда. Чарчамайди, қаримайди. Лекин соғлиғи унча яхши эмасга ўхшайди. Жилмайишида галати бир маъюслик бор, кулгичларининг атрофида майда ажинлар йиғиладиган бўлибди.

Аммо ишда ўша-ўша дадиллик, бир оз ҳиссизроқ қатъият, кескин ва самимий гаплашиш...

– Билиб қўй, Ориф, оғир жой, қатта туман. Асосан янги хўжалик, ёдингда бўлсин!

– Нега эрга тегмадинг, Мария Васильевна?

– Асосан янги совхозлар, билиб қўй.

Кеча хайрлашаётганда уларнинг гапи шу бўлди. Ҳойнахой у ҳозир уйғок. Ориф аканинг тонгда туриб Шивилғонга жўнашини кечаёқ пайкаган эди. Пайкаган эди-ю, лекин иккаласи ҳам бу ҳақда гап очмади...

Тонг отди. Ёмғир ювган тиник ҳаво уфқдаги тоғ тизмаларини ҳам соф зангори рангга чайган; сал намиккан илон изи йўллар рулдаги йўловчининг юрагини ҳовлиқтириб узокларга чорлаб ётарди.

Ориф ака бу йўлларни яхши билади. Бу йўлларни яёв кезган бахтиёр йилларини унутган эмас.

Бугунги сафар унинг учун ёшликка қайтиш, тўғрироғи, ёшликнинг қайтиб келиши эди. У қаерда бўлмасин, ўн йиллардан бери бу жойларнинг кадрдон суратини кўнглида сақлади. Ўркач-ўркач ишқомлари-ю, салқин булоқларигина эмас, йўл ёқасида ўсган ҳар бир отқулоқ барғи ҳам жонга яқин, кўзга иссиқ, чекезиз хотиранлар манбаи эди.

Ориф ака шунча йўллар, шунча эллар кезиб, на ўз юртимизда, на Европа мамлакатларида Шивилғондай гўзал тоғ қишлоғини учратолди. Собик Кўйкида («Собиқ»!

Негадир уни «собик» қилиб кўйишибди!) ҳар бир кичкина қишлоқнинг ҳам ўзига хос чиройи, ўзига хос фазилати бор.

Шивилғон тоғ-тош орасида кўм-кўк ишқомларга кўмилиб ётган қишлоқ, машҳур шивилғони узум шу ердан таркалган. Ориф ака Сарагулнинг олдига Шивилғоннинг кўркини баҳона қилиб келарди.

Дарҳақиқат, баҳона қилса арзирди-да. Қишлоқнинг катта кўчасидан тоғдан пастга қараб оққан Шивилғонсойнинг шовуллаши ҳам, муздек шабадаси ҳам узоқдан кўкракка урарди. Қишлоққа кириб келган одам, ким бўлмасин, тепадан шовуллаб, кўпикланиб тушаётган сериалола сойга қараб анчагача туриб қоларди. Соининг икки қирғоғи бўйлаб тикка чиқиб кетган табиий оқ харсанг зиналар ҳовлилардан девор оқиб эгилиб тушган яшил ток соясида доим намчил, унда қизил кўйлак кийган қизалоқлар яланг оёқ чопқиллагани-чопқиллаган. Шалола зарраларидан уларнинг кокиллари доим ялтираб кўринар, улар истаганча кичқириб шовқин солинар, овозлари эшитилмас эди. Ориф ака Сарагулни ҳам биринчи марта мана шу кўчаларда учратган...

Ориф ака ўша пайтларда ҳам, кейин Сарагулга уйланганида ҳам, Шивилғонга келиб қолса мана шу кўчанинг пастиди туриб тепага, сон-саноксиз шалолаларга гикилишни яхши кўрарди. «Петергоф! Петергоф!» дерди ҳар сафар ҳайратда қолиб. Энг тепада, узоқдаги музли чўкки эргалаб зангори, кундузи кўзни олгудек чарақлаб, оқшомда эса кашка бузокнинг қалласидай қора-кўнғир кўринар эди.

Бу марказий кўчадан икки томонга кириб кетган тор кўчалар тоғу тош орасида шу қадар пасту баланд, ҳовлиларни қоплаган яхлит ток остида шу қадар қоронғи, шу қадар чақалаксимон бўлиб кетган эдики, бунга почтачиларнинг одатланиб қолгани-ю, одамларнинг адашмай юрганига Ориф ака ҳар сафар ҳайратланарди. Тоғ ҳавосининг азбаройи мусаффолигидан, бу ерда ғарқ пишган мевазор боғларнинг хушбўйигина эмас, кичкина бир ёввойи гул ҳиди ҳам, тоғ бағрида қовжираган бир чўп ҳиди ҳам димокка ўткир туюлар, шаршараларнинг доим бир хилдаги тинимсиз шовуллаши асабларни аллалар, бутун қишлоққа ёйилган сарин шабадаси эса одамни доим тетик тутар, бу ернинг ёш-ялангию қариқартагани бир умр тошдан-тошга сакраб юрар, толиқмас

эди. Бу ерда истиколат килувчи хар бир киши, бу ернинг хар бир ўғил-кизи ток парваришининг икир-чикиригача болалигиданок ўрганиб олар, кишлоқдан тепадаги тоғ бағрида қорайиб ўсган чекенз пистазор, ёнғокзор ўрмонларининг хар бир сўкмоғини ёд билар эди. Ориф ака билан Сарагулнинг бу қоронғи сўкмоқларда атайлаб адашганлари, ичи тўзғиған арилар қувлаганида ойдин булоқларга дуч келиб, муздек сувда ювиниб қувонганлари, сойга гулчамбар окизиб бахт синаганлари... қачон эди буларнинг бари? Чиндан ҳам бўлганмиди? Ё тушмиди булар...

Ориф ака ГАЗга тормоз бериб, шимни чўнғатидан рўмољчасини олди, нешанасини артди. Қуёш кўтарилиб қолган. Машинанинг ёнгинасидаги ариқта шилдираб сув оқар, тиккадаги тўрғай дам қалтағина сайраб кўяр, дам ариқнинг чулдирашига кулоқ солгандек, тўхтаб қолар эди.

Хаёлидаги манзараларга берилган Ориф ака бирдан элади: у ерда энди Сарагул йўқ... У ерда ҳам, умуман, бутун оламда ҳам йўқ.

Бир ўзи чиқмай, биронтаси билан бирга келса бўларкан. Ёлғизлик эсади одамни. Бирдан орқага қайтгнен келиб қолди.

Бирок дарров ўзини ўнглади-ю, шайтонга хай бериб, стартерни босди. Икки соатларда собиқ туман маркази Сумбултомчи келади. Сумбултомчининг ўзини кўриш учун ҳам қулузун йўл юрса арзийди.

Бу жойи ўзи тоғ кишлоғининг ўртасидаги бир табиий мўъжиза исмига қўйилган.

Сумбултомчи ноёб мўъжиза. Уни тасвирлаб кўз олдингизга келтира олишимга ишонмайман. Уни кўз олдига келтириш учун албатта бориб кўриш, соатлаб тикилиб туриш керак.

Аввало, Сумбулни кўрганмиёиз? Сўраганимга хафа бўлманг. Бу ҳаминша ям-яшил, ноёб гиёҳни ғазалларда кўп ишлатган баъзи шоирлар ҳам ўз кўзлари билан кўрмаган эканлар. У ҳақиқатан соч толаси каби возик ва тим қора, барги эса жуда майда, зарғар қўлидан чиққандек нафис, қорамтир кўк ва йилтирок бўлади. Сумбулнинг ўсishi учун албатта булоқ суви, тош ва пасткам жарлик керак.

Энди икки каватли уйдек катта қоя тошни кўз олдингизга келтиринг. Шу қоянинг ичига ўйилиб кириб кетган катта табиий ғор. Ғорнинг тош шифтидан тўрт-беш газ узунлигидаги миллионлаб сумбул пастга қараб солиниб ётибди. Сумбулнинг ҳар баргидан тиник булок суви томиб туради. Ғорнинг оғзига яқинлашганингизда сиз аввало қуёш нури ва булок суви зарраларидан пайдо бўлган ажойиб найкамалакни кўрасиз, кейин кўзингиз сал кўниккач бош устингизда қора соч толаларидаги миллиард-миллиард йилгирок баргчаларда кўз ёшидай мўлт-мўлт этиб турган томчиларни, уларнинг оёк остингиздаги ойдин булокка ёмғирдек томишини кўрасиз, томчиларнинг ажойиб сирли, қумуш товушини эшитасиз, бағрингизга роҳатбахш, салқин келиб урилади. Бу ерда ҳамма нарса доимий. Ёзин-кишин шундай. Мангу шундай.

Табиатнинг бундай мўъжизалари бошқа ерларда албатта қадамжога айланиб, нодон бидъатчи-хурофотчилар қўлига ўтади. Сумбултомчи эса тоғда ўсиб, юздан ошган табаррук қариялар оталигида эди.

Ориф ака уларнинг қўли билан ошна эди. Улар билан у дунёдан, бу дунёдан доно гапларни гаплашиб ўтиришни яхши кўрарди. Ҳозир у ўша отахонларни қўмсаб, ўзича маъюсгина жилмайиб қўйди.

Сарагулнинг бобоси Ҳаним бува ҳам шу қариялардан бири эди. «Очилли Сумбултомчига олиб кел, таништира», дея-дея оламдан ўтиб кетди бечора.

Бу тоғ кишлоклари ўша вақтда, ўттизинчи йиллардаёқ кўнгина чиркин диний урф-одатлардан негадир холироқ, одамлари фисқ-фасодни билмас, қизлари эркин, очиқ бўлар эди. Ориф акани шуниси тортдим, ишқилиб, вилоятдан ёшлар вакили бўлиб юриб, маҳбубасини шу ердан топди. Бу ернинг олов қизлари бутун водийга машҳур эди.

Сарагул, масалан, паранжи ёпинган эмас. Унинг юзи доим ёниб турарди... Биринчи марта ёлғиз қолган оқшомлари ҳозир Ориф аканинг кўз ўнгида худди чакмоқ шуъласида ёришгандек гавдаланади. Тоғ ён бағридаги қандайдир чексиз тоқзорга кириб қолишган эди улар. Пастда ҳам, баландда ҳам, тоғда, тошда, ҳамма жойда сон-саноксиз сўрилар, ишқомлар. Узумзор, узумзор... Сира охири кўринмас эди. Улар худди

сеҳрлангандай, чиқарга сўқмоқ тополмай юришар, адашдик деб ниқирлаб кулишар, оқшомда атрофдаги букри ишқомлар ғалати, соялар эртақдагидай сирли туюлар эди. Ҳамма йўллар танишу сира қайтиб чиқишолмайди, куз салқини баданларни жунжита бошлади, улар қўлтиқлашиб олиб, бир-бирларига тафт бериб ҳамон айланишар, ичларида эса икковлари ҳам бирдан йўл топилиб қолиб ажралмиш пайти етиб келишидан кўрқар эдилар. Ҳамма вақт, бир умр мана шундай бир-бирларининг оғушида, бир-бирларининг меҳру хароратларини қалбдан сезиб, ёнма-ён юрадигандек хис қилардилар ўзларини. Улар бу боғларнинг ҳар пасткам бурчаги, ҳар сўқмоғи, ҳар қарич майсасини ёд билишар, лекин ҳозир негадир йўл топиб чиқиб кетишолмас эди.

Астойдил қош қорайганда Сарагулнинг баданни титроқ чулғайди.

– Биз... биз акаукамиз-а, Ориф ака? Мен сингилнигизман, шундайми? – деди у негадир товуши қалтираб. Орифнинг бағри унга илиқ-иссиқ, лекин аллақандай кўрқинчлироқ эди бугун. Ориф индамади. Улар содда эдилар. Бир-бирларига интилишларини чиндан ҳам фақат дўстлик, ака-сингиллик ҳисси деб аташга урнардилар.

– Совқотиб юрма тағин... – Ориф уни ишжигга яқинроқ ториди. Энди юриш ўнғайсиз эди, улар секинладилар, тўхтадилар, Сарагулнинг вужуди кизиқиб кетди. Оғуш иккаласини ҳам ёндирар эди. Ловиллаган ёноклар, юзлар аста бир-бирига сийпаланиб, улар ўзлари ҳам билмай бир-бирларининг лабларини излаб топишди... Кўзлар юмук, атроф қоронғи, баданларда хавотирли бўшашув... Бу азобли лаззат қанча чўзилганини билишмайди, икковларининг ҳам лаблари ял-ял ёниб зирқирарди.

Кўркиб кетган Сарагул титроқ гавдасини аста четга олди. Шу ҳолда бирпас ерга қараб турдилар. Куз салқини гупуриб турган қонини сал совутганда, боши кўтариб бир-бирларига қарадилар, уларнинг кўзларида бир-бирларига миннатдорлик ҳам, бу оташиин бахт оқидан бир оз кўрқув ҳам бор эди.

– Яхши эмас... – деди Сарагул.

– Нега, мен ақангман-ку... Мен сени яхши кўраман... Ахир совқотиб кетувдик... Анов бирда ҳам...

– У... бунақа эмас эди, – деди Сарагул, лекни коронада чакпаган кўзларида биринчи мухаббат бўёсасининг сирли лаззатини яна бир тоғиш истаги ёниб турарди. Ориф чолонини унинг елкасига ташлаб, яна бағрига тортди...

...Нимадир гурс этиб, ГАЗнинг орқа гилдираги чукурга тушиб, кузов каттик сакради, кабинанинг ичи чангга тўлди. Ширин хаёллари лиз этиб ўчган Ориф ака уйқудан уйғонгандек атрофга қаради: қаер ўзи бу? Машина ҳамон сакрар, тарақлар, қия бўлар, тошга тегар, чанг тўзгитар эди. Эҳ-хе, бу Сумбултомчига кираверишдаги асфальт йўл-ку! Жуда ўйдим-чукур бўлиб кетиб, асфальтдан ҳар жой-ҳар жойда парчалар қолибди, холос. Ё йўл бошка бўлдимикан? Оббо, кўприк ҳам чағоқ-ку. Ориф ака гурра бўлган пешанасини ушлаб атрофга қаради, кўприкда бир нима бўлиб қолса теваракда битта-яримта қараниб юборадиган одам ҳам топилмаса керак. У бўйинидаги, ёқасидаги чангни кокиб, омонат кўприкка қараб йўл солди. ГАЗ жонивор иланг-биланг бўлиб ётган чирик ходаларни босиб бир мўъжиза билан кўприкдан ўтиб олган эди, чиқаверишида шалоп этиб лойга ботиб қолди. Беш ўн минут кўнғиздек визиллаб ётиб, ундан ҳам чиқиб олди-ю, ичи ташига аллақандай қўланса балчиқ чапланиб кетди. Бу йўллардан кўндан бери машина юрмаганга ўхшайди, Сумбултомчига бора-боргунча шунақа – ўйилиб, шалағи чиқиб кетган, чанг, тош... йўл-ку тушунарди: собиқ туман! Лекин нега бирон кимса кўринмайди? Сарғайган қияликларда эчки бокиб юрган битта чол билан битта боладан бошка ҳеч ким учрамади.

Ориф ака дам тўхтаб нафас олиб, дам арава йўлга ўтиб, тоғ-тошда моторини тариллатганча булокка етиб борди, марказга киришга вақт етмас эди, кечгача Шивилғондан айланиб қайтиши керак. Ҳовлиқиб кабинадан чиқаркан тепаликдан булокни кўриб, юраги орқага тортди кетди: булок атрофи ботқоқ, чукур туёқ излари, мол тезағи, тенасида кўк пашша булути гужғон ўйнарди. Сунурғидай юлиб ташланган сумбул толалари ботқокка гарқ бўлган қиз сочларидай таралиб, лойга ботиб ётибди. Горнинг оғзида сассик шайтонтароқ ғовлаб гуллаган. Қоя тепасида сарғиш туяроқ нураб, ўпирилиб, шабадада пастдаги сувга, ўтларга, ботқокка тинимсиз тўзон пурқаб турарди... Бу ерда ҳам ҳеч

кимса кўринмади. Ориф ака хоргин, ўйчан оркага кайтиб, рулга ўтираркан, бирдан иситма тутгандай бўшашиб кетди...

Шивилғоннинг йўлларини ҳам ковжираган какра, шувок босиб ётибди. Машина сакрар, руль ҳам бўйсунмай хар замонда траверси ғирчиллаб, гашга тегар эди. Ориф ака зўрга довон ошиб, ярим соатча чанг тўзгитиб юргандан кейин, кўзи жуда толиққач, қолган йўлни яёв босгиси келди. Шивилғон кўриниб қолган эди. Таниш, жуда ҳам таниш йўллар. йўл ёқасидаги хар туп наъматак, хар тикка тош юракка жиз этиб тегеди. Ориф ака азиз остонага кадам кўйгандай, шимини қокиб бир пой кўлқопини камарига кистирди-да, бошини кўтариб узокларга қараганча қапдайдир кадрдон, таниш белгиларни кўзи билан кидириб кетаверди. Шивилғоннинг кулоққа таниш шивиллаши эшитилди, тоққа ўрмалаб кетган узумзорлари қорайиб кўринди. Лекин тинч, одам шарпаси кўзга чалинмас эди.

Иссик, дим, куёш энди оққан пайт; тўғри, бундай маҳалда кишлоқ кўчасида одам бўлмайди. Харсанг зиначаларда шалола зарралари билан ўйнаб кийкиришаётган кизил кўйлакли кизалокларни кўрмоқчидек, илгариги одатича тошдан дадил сакраб, кўча бошига чиккан Ориф ака такка тўхтади. Аввал шуни кўрдикки, зина-зина бўлиб кетган харсанг кирғокларда хеч қандай кизалоклар йўқ эди. Кўчанинг икки четидаги уйларнинг кўпи бузилиб, синчлари ташиб кетилган, эшик-деразаларга тахта қоқилган, харсанг зиналарда ботмон-ботмон эски пахса лой бўлиб сомони чиқиб ётибди. Шаршаранинг захридан Ориф аканинг эти увушиб кетди. Қандайдир бир кадрдонини йўқотган одамдек, тиззалари бўшашиб, тепага аста чиқиб борди. Таниш тор кўчага кадам кўйиши билан зах нўпанак хиди нафасини бўғди: қаровсиз узумларга ёппасига кул тушган эди. Кимнингдир заиф кўллари билан тол чивикка чала кўтарилган зангларда онда-сонда чарослар қорайиб кўринарди-ю, тоқларни бачки новда босиб, ғовлаб ётарди. Жаёлида ўтмиш хотиралари, оғир ўйлар, кўнглида ғалати ҳислар чувалиб, Ориф ака жин кўчаю эски тоқзорлар оралаб анча юрди. Оёқ остида хазон шилдирар, чириган узум бошларида ари ғувиллар эди. Бу орада чўкки ортига юмалаган куёш қурий бошлаган

кимеасиз боғларни хазонрезги палласидагидек сарғайтириб юборди. Ориф ака дафъатан дилида қариллик юқини сизди...

Кечки тинликда қаердадир «тўқ-тўқ» этган товуш эшитиларди. Ориф ака говлаган какра, супурги орасида ер бағирлаб ётган, кул хиди анкиб турган касалманд узумларни оралаб ҳорғин юриб борди. Қараса, нотаниш бир чол қийшайиб ётган ишком остида тоқларни болта билан чоғиб йиқитяпти. Ориф ака узокрок тўхтаб, чолнинг хансирашига, «тўқ-тўқ-тўқ» этган ёлғиз болта товушига кулок солди. Бир вақтлар унинг биринчи муҳаббат бўёсини бегона кўздан яширган кадрдон кекса тоқлар гуреллаб ерга йиқилар эди. Ориф ака чала ваёрон бир чайланинг устунига суяниб манслаётини сидириб артди, чолга нима дейишини билмай узок турди. Шивилғонликни тоққа болта уришга мажбур этилган бўлса, бу ерда анча-мунча воксалар юз берибди-да...

– Ота...

Чол аввал эшитмади-ю, кейинроқ ғира-пирада бегона одамни кўриб, болтани белбоғига қиетирди. Яктаги ҳам ошпоқ, кўкрагини боёган жуллари ҳам ошпоқ, кичкина жуссаи букчайганроқ, лекин пайлари чайир эди чолнинг. Саломлашгандан кейин, ўрик ёйиб кўйилган чопонининг бир енгига ўтириб, нос отди.

– Увол бўляпти... Гуноҳ, – деди меҳмоннинг юзида савол аралаш ачинишни кўриб. – Водийга касал тарқатадиган жойга айланиб қолди. Қарайдиган одам йўқ. Яхшиси..

– Бу ернинг одамлари чўлга кўчирилганми?

– Ҳа, чўлдаги янги совхозларга. Тоғ кишлоқларининг ҳаммаси кўчган.

– Ўз ихтиёрлари билан кўчишганми? – Ориф ака ҳам рўнарага чордана куриб, дўпписини ерга кўйди.

– Сен кимсан ўзинг, ўғлим? Танимай турибман, – деди чол жавоб бериш ўрнига. Айёрроқ кўзларини қисиб қаради.

– Исмин Орифжон. Ҳов, Ҳалим отанинг невараси Сарагулни олиб кетувдим, эсингиздами?

– Э-ҳа, эшитганман. Ўзингни кўрган эмасману, эшитганман. Тан-жоннинг омонми ишқилиб? Сарагул анов дўхтир киз эди-да, у ҳам оламдан ўтди чамамда... Ҳаа, – Чол носни туфлаб, ок чўкки соқолини силади. – Қолганларининг умрини берсин... Ҳа ихтиёрний, ихтиёрний кўчиб кетишди.

Аввалига порозилик, қаршилик ҳам бўлди-ю, кейин, газетада чиққандан кейин карнай-сурнай бўлиб кетди...
Хизмат қаерда, ўғлим?

– Шу туманда...

– Ҳа, ҳукуматнинг ўзи билади ишқилиб. Хўжаликда туганмас хазина бор, дейишади. У ерлар ҳукуматга жуда фойдали экан.

– Ҳозир кишлоқда ҳеч ким йўқми?

– Бор. Беш-ўнта қари-қарганг қолганмиз. Бизларга фойда ҳам, хазина ҳам шу ерда, ота-бобомизнинг хоки поки....

– У ерлар ҳам бегона эмас, ота, – деди Ориф ака.

– Тўғри айтасан, бегона эмас. Аммо бу ерлар-чи, бегона эканми? Кимга бегона экан? Чўлдан келганлар тахта урилган эшикларни, кўзи бекилган булоқларни, кул босган узумларни кўриб йиғлаб қайтиб кетяпти. Минг хазина тонса ҳам, одам кўнгилчан бўлади, болам. Фақат хазина бойлик эмас, меҳр ҳам бойлик. Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик.

– Йиғлаб қайтиб кетишар экан, шу ерда қолаверишса бўлмайдими? – деб сўради Ориф ака.

Чол ер тагидан қараб қўйди.

– Мени синаяб нима қиласан, ўғлим. Ўзинг туманда ишлар экансан... – «Район» деган сўзга энди эътибор бериб қолди шекилли, чол меҳмонга хавотир билан разм солиб ўрнидан турди. – Бизни районда ҳамма билади, бизга руҳсат берилган. Янги экансиз, ишопмасангиз борганда начайликдан сўранг..

Ориф ака бирдан хавотир олиб қолган чолга раҳми келиб, индаёлмади. Чол узоқлашиб кетди. Унинг бирдан ғалати бўлиб қолган кичкинагина юзи йўлда бора-боргунча Ориф аканинг кўз ўнгидан кетмади.

Йўл ҳали ёруғ бўлса ҳам, Ориф ака фараларни ёқди. Тикка тушган чирок нурида ўйдим-чуқурлар қоп-қора, ваҳимали бўлиб кўринар, ойпага сеп-саноксиз капалаклар, чивин, чигирткалар келиб урилар эди. Собик район йўлларида ўтгунча Ориф ака ҳолдан тояёзди, бир ярим соатдан кейингина равон йўлга чиқди-ю, хаёллари сал тартибга тушди. Кеча қоронғи, дим эди. Тоғ кишлоқларининг салқин эпкени орқада қолди. Лекин оғир таассуроти ҳамон судралиб келар, чарчатар, хаёлни чувалтирар эди.

Собиқ районнинг аҳволи, тоғ кишлоқларидаги халқнинг чўлдаги янги хўжаликларга кўчирилганлиги, чолнинг айтган кўн гаплари Ориф акага аввалдан ҳам тахминан маълум эди. Лекин ҳозир чолнинг ўзи унинг кўз ўнгидан кетмай қолди. Унинг товуши қулоғига чалинади: «Одам кўнгилчан бўлади...» «Меҳр ҳам бойлик», «Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик». У нега Ориф акадан чўчиди? Ориф аканинг айби нима? Хайрлашмасдан жўнаб қолди-я! Сарагулни танирмиди экан? Балки уруш йилларидаги ҳаётини билар. Сурштириш, эслаб, гаплашиб ўтириш керак эди. Бўлмади.

Энди тезроқ хайдаш керак. Онабиби кутиб қолгандир. Хайриятки, Онабиби бор. У ҳозир Ориф аканинг чалкаш хаёлларида бирдан-бир ёруғ нуқта. Ориф ака оғир хаёллардан, ўтмишдан қочгандек, Онабиби сари интилар, газни устмауст босиб, қора тунни ёриб борар эди. Лекин ўтган кунлар босиб келиб, хаёлини яна чувалтирди.

Онабиби... «Майли, эмиз. Оти Онабиби бўла қолсин...»

Ўн беш йил аввал эди. Ориф ака урушдан кейинги тиклаш ишларидан, Белоруссиядан қайтди. Қайтиб келса, остонага қадам қўйиши билан – чақалоқ йиғиси!

Юраги шиг этиб кетди. Нима гап ўзи? Доктор Сарагулни тугмайди, деган, улар тирноққа зор эдилар. Ё ўзгариш бўлдимиди? Ундай деса Орифжоннинг кетганига канча бўлди ўзи? Ёки...

Орифжон бир зумда минг хаёлга бориб, бир исиб, бир совиб, ичкарига кириб борса, Сарагул бешик устида алла айтиб ўтирибди.

– Қумрининг боласи, Қумри ўлиб қолди... – деб дарров изох берди Сарагул эрининг кўксига ташланиб.

– А?

Қумри – Сарагулнинг ҳамқишлоғи, жуда яқин дугонаси, етним киз эди.

Фермада ишлаб юрадиган бу кизни Ориф танир эди, юраги ачишиб кетди, хотинининг бошини силади.

– Тугди-ю, ўлиб қолди ўтган ҳафта. Қишлоқ касалхонасида... – деди Сарагул йиғлаб.

– Эри ким?

– Эри йўк эди...

– Бунинг отаси бордир ахир?!

–... Кизикмисиз, – деди Сарагул Орифжоннинг овозини баландлатганидан хафа бўлиб, отасиз бола бўладими, деган маънода. – Хабар олмади.

– Билмагандир?

– Билган. Ёмон одам экап. Хабар олмади. Қаерда эканини билмас эдик. Кейин, камалибди, деган гап таркалди.

Орифжон бешик устига келиб, чакалокнинг юзини очиб кўрди. Уйлаб туриб бир жилмайд-ю, яна жиддий тус олди. Нима дейишини билмасди.

– Хужжатини ҳам олиб келдим... – деди Сарагул, кейин: – ...эмиздим, – деб кўшиб кўйди паст овоз билан.

Орифжон нима дейишини билмади. Жуда кутилмаган гап эди бу. Кечгача бу ҳақда хотинига бир нима демади. Сарагул сафардан келган Орифжонга пеник сув, овкат, нон-чої, кийим-бош тайёрлаб ивирсир, дам бешикка, дам эрига караб кўяр эди. Улар ҳамма вақт икков ёлғиз яшаб, охиета, шовшувсиз, камгашвиш ҳаётга ўрганиб қолган эдилар, бугун бўлса уйда қандайдир ташвиш, шошқалоклик... Кечкурун дастурхон устида Сарагул эркаланиб эрига яқинроқ ўтирган эди, бола йнглаб берди. Эри хотин кўз тикишиб қолдилар.

– Ол, эмиз... – деди Орифжон. Кўнгли илиб кетди.

Бегона боланинг хотинининг кўрагини чўлип-чўли эмиши аввал эриш туюлиб, гашига теккандай, уни анча безовта ҳам қилди, лекин Орифжон ўзини босиб олишга уринди.

– Оти Онабиби бўла қолсин... Опамининг оти, – деди.

Сарагул чакалокни кўкенга босиб, эри келгандан бери биринчи марта бемалол, чин кўнгилдан жилмайди.

... Уйда ҳозир Ориф акани шу Онабиби кутяпти. Жуда зорикиб кутяпти, Ориф ака буни билади. Улар ўн беш йилдан бери чннакам меҳр-оқибатли ота-бола бўлиб яшамокдалар. Ориф ака кўн жойда масъул ишларда ишлади. Қаерга борса янги жой, янги уй берадилар, ёққан ёлғиз чироғи шу – Онабиби. Энг оғир дамларда дилнини шу чироқ ёритади, энг азобли йўлларда шу чироқ пеник уйга чорлайди, кўнглини юмшатади. Фақат, қаердадир унга ота тегиш виждонсиз бир одам борлигини эслаганда қаттик хафа бўлади Ориф ака. Унинг ҳам бошқалар катори шу тунроқни босиб, шу хаводан нафас олиб юрганига чидай олмайди.

Балки у одам энди оламда йўқдир. Нима бўлса ҳам кичкина Онабиби Ориф акашики. Сарагулнинг эвазига қолган жигарбанди. Такдир унинг бағридан сеvimли Сарагулини юлиб олди-ю, ўрнига мана шу овунчоқни, мана шу кимматга тушган жажжи бахтни берди.

Сарагул гўдакни икки йил бағрига босиб юриб, холвайтар, шинни ялатиб катта қилди. Онабиби ҳамманинг хаваси келадиган, лўппи, сочлари жингалак, қикир-қикир кулганида кулгичи нур сочадиган кизча бўлиб, тетапоя қилганида, Сарагул эски ўрнига, Шивилғондаги касалхонага ишга кирди. Орифжон партия мактабига ўқишга кетган йил эди. Урушдан кейинги оғир йиллар, уч-тўрт кишлоққа бир касалхона, на ихтисосли врачлар, на транспорт бор, йўллар бузук, Сарагул ёлғиз, кишин-ёзин кечаю кундуз тиним билмасди. Лекин у чарчамади, қайтага шу йиллари жуда очилиб, дуркун жувон, обрўли «доктор опа» бўлиб кетди. Унинг сеvimли эри, дилбар кизчаси, қутлуғ касби бор, ўзи саломат, ёш, ғайратли. Кунни билан уймауи югуриб касал боқар, мактаб болаларини эмлар, узоқ тоғ кишлоқларига отда бориб касалларга ёрдам кўрсатар, кечалари ўтириб эрига хат ёзар, Онабибисини эркалаб тўймас эди.

Бахтсизлик мана шундай кунлардан бирида юз берди. Кичкина Онабиби дифтеритга йўлиқиб, бирдан нафас олиши оғирлашиб қолди. Сарагулни ишдан чакириб келишди, келса вақт ўтиб қолибди, боланинг холи оғир, эмлашга вакцина керак эди. Сарагул ўзини у ёққа урди, бу ёққа урди – вакцина йўқ, аптекада ҳам, касалхонада ҳам, амбулаторияда ҳам йўқ. Кимдир қўшни кишлоққа югурди, Сарагул туманга от чонтирди. Ўзи боланинг олдига қайтди, Онабиби докадай оқариб кетган, нафас олишга қийналар эди. Сарагулнинг жигар-бағри эзилиб кетди, кўз олдида боланинг ўлим билан олишуви, ожизлик... У ўзининг доктор эканини ҳам унутиб, совуқ деворга ёпишиб йиғлар, қўшнисини билан ҳамшира қиз унга таскин беришга урниар эди.

Олти соат деганда, – бу олти соат Сарагул учун олти азобли кундай имиллаб ўтди, – тумандан хабар келди: дифтерит сиворотқаси туманда ҳам йўқ экан, вилоятга телефон қилишган – бўлса эрталаб етказиб беришармиш.

– Эрталаб?!

Сарагул пахталиги билан тивит рўмолини йўл-йўлакай кўлга олиб, амбулаторияга қараб югурди. Қош қорайган эди. Даралардан рутубатли совук шамол эсиб турибди. Бу тоғ кишлоклари қалин қорли юмшоқ кишга ўрганиб қолган. Лекин бу йил киш қаҳрли келган эди, қор йўк, баданини жулжитадиган қора совук.

Бирпасдан кейин Сарагул амбулатория ҳовлисидан от эгарлаб чиқди. Бу унинг кишлокларга миниб юрадиган сеvimли, ювош жийрон қашкаси эди. Ҳамшира қиз ҳам, кўни-кўшни ҳам Сарагулнинг вилоятга отланганини тушунди.

– Доктор опа... – деди ҳамшира ваҳимага тушиб. Сарагул узангига оёқ кўяркан унга гап бермади:

– Онабибининг ёнидан жилманг, жон синглим.

– Ахир, опа, қоп-қоронғи тун, изғирин, аёз! Бошка биров...

– Районимиздаги бу аҳволга мен ўзим айбдорман, – деди Сарагул, – ундан кейин... Онабиби учун керак бўлган дорини ҳеч ким мендан кўра тезроқ олиб келолмайди. – У этик кўнжидан камчи дастасини олиши билан, жийрон қашка йўртиб, учириб олиб кетди. «Доктор опа» қоронғи кўчанинг у бошида кичкинагина бўлиб бир кўринди-ю, зумда кўздан ғойиб бўлди.

Кечаси боланинг аҳволи яна оғирлашди, тонгга яқин нафаси тамом бўғила бошлади. Ҳамшира қиз ожизликдан сочини юлишга тайёр бўлиб турганда кўчада от дупури эшитилди.

Сарагулнинг кўл-оёғи ёғочдай қотиб, қаҳратонда музлаб ерга тушган полонин сингари кичкинагина, думалокқина бўлиб қолган эди. Тонг ёруғида кўм-кўк юзи жонсиздай кўринди. Лаблари бир-бирига тегмай сал кимирлади, «Тирикми?», деб сўради шекилли. Кўплашиб уни зўрга отдан тушириб олдилар.

Онабиби фақат вакцинага қараб турган экан, икки кун деганда бояги-боягидай лўппигина, кулдиргичли ширин қиз, типир-типир юриб бориб онасини «ачом» қиладиган бўлди. Лекин шу кун кечаси баланд иситма Сарагулнинг аҳволини ошқор қилди. Уни дарров касалхонага олиб кетдилар. Орифжонга телеграмма бердилар.

Икки кундан кейин Орифжонни область касалхонасида ковоғи солиқ бош врач қўлларини ожизона ёйиб кутиб олди.

– Кеч хабар қилишди, икки тарафлама зотилжам... – деб тушунтира бошлади у. Лекин даҳшатли воқеани англаган Орифжоннинг қулоғига гап кирмас эди. Врач жим бўлиб қолди.

– Хотинингизнинг қандай одамлигини билармидингиз? – деб сўради у охири.

Ориф ака ўша вақтда бу саволга жавоб беролмади. Ўлим хабари билан бирга туғилган бу савол ўша вақтда уни гангитиб қўйган эди. Ҳозир жавоб берадими? Қандай одам билан ёнма-ён юрганни, қандай одам билан турганини кейин биллиб қолар экан киши. Олдин кишлоқ қизи Сарагулнинг янги-янги фазилатлари ўйлаган сари кўпроқ очиларди, Ориф ака уларни ҳали-ҳануз кашф этиб тугатолган эмас. Ҳозир сочлари оқариб кетди ҳам, Сарагулни ўйлайди, дарду алами ҳам, ўқиниш-изтиробни ҳам, юпанч-қувончлари ҳам шу ўйларида.

Бир чеккаси бунга Онабиби ҳам сабаб бўляпти. Уни Сарагул ўз ўрнига шунинг учун ташлаб кетгандек. Қизик, она сути билан кирар эканми, қилиқлари, юришлари доим Сарагулни эсга солади. Шу бўлмаса Ориф ака бошқага ўйланиб кетармиди ҳали. Йўқ, у унуттирмади. Шу овунчок билан умр ўтди. Энди у мана шу ширин кизчаси билан, унга доим йўлдош бўлган азобли ва ширин хотиралар билан ўтиб кетишга қасд қилган...

Ориф ака йўлга тикилаверишдан кўзи толиқиб арик ёқасида бирпас тўхтади. Тормозни тортиб қўйиб, пастга тушди. Тун қоронғи, қоп-қора осмонда юлдузлар чараклаган, қирда тракторми, комбайн чироклари йилтилар эди.

Сал ёзилиб, соф ҳавога тўйгандан кейин, тўсатдан ҳушига келгандай, бир нарса эсига тушди: қизик, боришда-ку бахтиёр дамлар, жами ширин, қувончли воқеалар лип-лип этиб хаёлидан ўтаверди, қайтишда бўлса нуқул хунук, қўнғилсиз хотиралар чулғаб оляпти. Нима гап ўзи?

Ориф ака ўз ҳолатига ўзи тушунолмади. Ҳеч қачон бундай бўлган эмас эди. Бу кимсасиз тун, бу совук юлдузлар, бу ёлғизлик унга бирдан оғир туюлиб кетди. Шартта чикиб

ўринга ўтирди-ю, устмаует газ бериб, машинаси тикка дашт йўлни чақиримлаб-чақиримлаб ямлай бошлади.

Онабиби мудраб ўтиргандир. Отаси қай вақтда кириб бормасини, тоғ отгунча ҳам чироғини ёқиб қўйиб, кутиб ўтирадиган одати бор. Машина овозига югуриб чиққан кизининг муздек пешанасидан ўпса, Ориф аканинг кўнгли ёришади кетади. Тезроқ ҳайдаш керак.

Туман маркази тунги уйкуга толган, фақат ёғ заводининг электр станциясигина бир меъёрада гупиллаб турарди. Паркнинг рангдор маржон чироқлари ҳам сўнди, боғнинг бурчак-бурчакларида вақтни унутиб кеч қолган ёш-яланг чироқ ўчганда шўхлик билан хандон кулди-да, кейин яна ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди.

Деразада чироқ йўқ эди. Ориф ака бу пайтда Онабибининг ухлаши кераклигини билса ҳам, негадир кўнглида аламли ёлғизлик, ғашлик сездди. Гараж дарвозасини гирчиллатмасдан секин очиб, машинани қўйди, қоронғи ховлидан ўтиб, ечинмай, ювинмай, ҳатто чанг қўлқопини ҳам ечмай, суянинг бурчагига бориб ўтирди. Жим. Қоронғи. Оламда ҳеч кими, ҳеч нарсаи йўқдек, фақат шу жимлик, шу қоронғилик уни мангуликка чулғаб олгандек эди. Қўлқопини ечиб чаккаларини ушлади, куни билан рудда ўтириб толиққан вужудида қон ҳорғин-хорғин гупилларди. Бирдан юраги узилгудек бўлиб қорни очганини сездди, лекин негадир киссаларидан папирос қидира бошлади. Папирос йўқ эди. Уйга кирди, қоронғида тоқчаларни, эски плаш чўнтақларини титкилади – чекадиган бирон чимдим нарса топилса-чи! Бўғилиб кетди, қуренга қокилиб бир нималарни ағдарди. Ошхонага кириб, ноилж яна ўтирган эди, столда қўли бир нарсага тегди, қараса бир қути «Беломор». Ориф ака аламли жилмайиб қўйди, ўзига ўзи жаҳли чиқди: «Нима гап ўзи, мунча бўғилмасам!» Бирпас ўтириб ўзини босди. Ошхонани тутган ширин таом хиди димоғига эиди келиб урилди. Айвонда чироқ ёнди – костреоль қопқоғининг тараклашига Онабиби ҳам уйғонди шекилли.

– Дада, шовлани ўзингиз иситиб ея қолдинг... – деди уйку аралани.

Ориф ака укалаган папиросини чекмай қутига солиб қўйди, этигини тозалаламай киргани эсига тушиб ташқарига

чинди. Айвонда уст-бошини коқиб, ювинди. Ухлаб ётган Онабибига тикилиб турди-да, қўлларини ишқалаб, тетик бўлинига урниниб, ичкари кирди, илик-милик шовлани косага сузди.

Лекин яна бирдан ишгаҳаси кочиб, ҳалиги ғашлик тағни қайтиб келди, тетик бўлинига атайлаб уринаётганини найқаб қолди. Уйқуси келмас эди, ҳозир ётса азонгача дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб, азоб чекнишини билади. Бирдан, юз граммгина бўлса ҳам ичгиси келиб кетди. Лекин бу уйда тошилармиди? Бу уйда бирон марта эркак-хотин жам бўлиб тузукрок улфатчилик қилган бўлмаса. Нукул чуғур-чуғур бола-чақа. Шу ҳам тирикчилик бўлди-ю...

Ориф ака ўзини қаёққа қўйишини билмай кўчага чиқди. Нарироқда селпо магазини бор эди. Зинасида чой яшиқларидан сўри қилиб Мустафо-чўлок ўтиради. Кечаси кўчада ҳеч ким бўлмаса ҳам, Мустафони топасиз, кишини ёзини шу ерда, ўқланмаган эски милтиғини кучоқлаб мудрагани-мудраган.

– Салом, қария.

– Ййи, ассаломағалайкум, ипташ...

– Чорақта тошиладими? – деди Ориф ака.

– А? – Мустафо-чўлокка кечалари ҳар хил одамларнинг иши тушади. Лекин бундай мартабали одамнинг шунақанги илтимос билан келиши уни бир оз гангитиб қўйди. «Интересний киши экан янги секретарьибиз», деди ичида. Кейин оқсоқланиб, яшиқлар орасида ивирсий бошлади. – Тинчми... тобила, иним, тобила...

Чорақтани бўлиб ичишди. Мустафонинг оғзи қулоғида эди, Ориф ака уйга кирмай, оёғи тортган томонга қараб юрди. Уфқ ғира-шира ёришиб келаётган эди. Кўчада ҳали ҳеч ким йўқ, у бўлса қаёққа кетаётганини ўзи билмайдди, ҳалигиндан оғзи бемаза бўлди холос, кўнгли ёришмади. Кечаси қоровулдан арок олиб ичганини эслаб, баттар ғижинди.

У ўз аҳволни билар, лекин кўнглидаги ғашликни нима деб аташни билмас, уни сўз билан бировга тушуштириш эмас, ўзи учун ашқлаб олишдан ҳам ожиз эди. Бу дилхираликни тарқатиб юбориш керак. Мана сарин тонг отяпти, мана истирохат боғи тинч, қоровулларнинг йўлкаларга пақирлаб сув селгани узоклардан ешитиляпти.

Аммо Ориф акага бу ерда ҳам ҳеч нима хуш келмади. Боғ нуқул акация дарахтидан иборат экан, ширанинг уяси. Бундай сувли жанубий туманларда истироҳат боғларида кўркам декоратив дарахтлар ўтказса ҳам бўларди. Акация бошқа дарахт ўсмайдиган сувсиз чўлларга ноиложликдан ўтқазиладиган файзсиз дарахт-ку. йўлкаларнинг ҳам икки томонини етти йиллик ҳақидаги стандарт диаграммалар билан тўлиб кетибди. Атиргулларни тўсиб нима қиларкин...

Ориф ака аста юриб ҳовуз олдида чикди. Ҳовуз атрофидаги дарахтларга, симёғочларга кизил алвонлар, шиорлар осилган эди. Дарахт тагидаги яшил ўтиргичда ёлғиз одам кўринди. Гилам дўни кийган бу чўтиррок одам туман газетасининг муҳаррири Назаров эди, Ориф ака уни узоқдан таниди.

– Хўш, илҳом келяптими? – деди Ориф ака яқинлашиб.

– Э, салом! – Назаров кизаринкираб блокнотини яширди. – Барвақт чиқиб қолибсиз, ишгами?

– Ўзлари-чи?

– Эрта туриб бир оз айланадиган одатим бор...

– Идора шу атрофдами?

– Яқин, ҳов сувчилар идорасининг рўнарасида. Қани бирпас ўтиринг, ҳаво яхши.

Ориф ака ўтирди. Ҳовузда қандайдир плакат сузарди, шамол юлқиб учирган бўлса керак. Боғнинг нариги бурчагидаги чойхонага саксовул тушди, гурчиллаган товуш, аравакани билан самоварчининг гаплари баралла эшнтилиб турарди.

– Газетамиз билан танишмасизми, Ориф ака? – деди Назаров. – Тузукми?

– Танишялман. Кампания ўтказишга устаси фаранг бўлиб кетибсиз, – деди Ориф ака. – Даштга кўчиш – кампания, маккажўхори – кампания, соғлиқни сақлаш – кампания, кўчат ўтказиш – кампания...

– Бу яхшими, ёмонми, Ориф ака?

– Мен баҳо бермоқчи эмасман, ука. Аммо лекин ҳаётни ортикча расмийлаштириб юборяпмиз... – Ориф ака бирдан ўйга толди. У ўзига ҳам аниқ бўлмаган бир гапни бошлаб қўйганини фаҳмлаб қолди. – Мана рўнарангиздаги шиорни ўқинг: «Комплексе механизацияни турмушга кенг татбиқ

қилайлик!» «...Кенг татбиқ қилайлик!..» Хўп... қайси маънода?

– Газеталарда шундай ёзилади, қабул қилинган...

– Биладан. Комплексе механизация ҳам яхши нарса. Лекин мана мен, сиз, конкрет олганда, қандай «татбиқ қиламиз?» Нима қилишимиз керак? Конкрет?

Назаров елкасини кисди. Ориф ака давом этди.

– Сўнгра, бу ерда, истироҳат боғида, шу шиорга жиддий эътибор берган одам ёнидаги севгилисига айтадиган гапини айтолмай қолади-ку? Демак, жиддий эътибор бериш шарт эмас, шунчаки, безак...

Назаров бу гапга кўшилмаганини билдириб, ҳазиллашманг, дегандек, илжайди.

– Йўк, йўк, нега, безак, безак! Буни энди ҳамма шундай деб билади. Ўз газетангизда шундай деб ёзаясиз: «Район клубининг нештоки шиор ва чақириқлар билан безатилган эди». Шундайми?

– Ҳа, слёг олдидан...

– Демак, безак. Чунки шиор ва чақириқлар ўз маъносини йўқотиб қўйяпти. Шунинг учун ундаги «кенг татбиқларга ҳам эътибор бермай қўйганмиз. Шунинг учун уларни нстаган жойга ёзиб осаверамиз. Буни биз ўзимиз қиялпмиз. Уруш вақтидаги «Қасос ол!» деган плакат ёдингиздами?

– Ҳа, она сурати солинган бўлар эди...

– Ҳа, она сурати. У Ватан номидан худди кўзингизга қараб хитоб қилар, сиздан аниқ жавоб кутар, эсингизни жойига келтирар эди.

– Ҳа!

– Сиз ўша плакат қоқилган жойни «чақириқлар билан безатилган», деб айта оларминдигиз.

– Йўк, Ориф ака.

– Баракалла.

Улар жим қолишди. Назаров рўпарасидаги ўнлаб шиорларга бир-бир кўз кирини ташлади. У неча йилдан бери ёз кунлари деярли ҳар тонг шу бокка кириб бир айланади, шу вақтгача биронта шиорни разм солиб ўқиб кўрмаган экан.

– Ана, рўпарангизда яна бир алвон: «Кўча тозаллиги учун курашни кизитайлик». «Кураш!» Буюк, муқаддас, сўз. Ҳар кадамда «Кураш», «Шон-шарафлар...» Бу мўътабар

сўзларнинг кадри тушиб кетяпти. Мана соф хавода ўтирибмиз, кислородсиз яшаб бўлмайди. Лекин биз ҳар мушуда «Яшасин кислород!» деб кичкирмаймиз-ку. Биз шуичаки нафас оламиз. Нафас олаверайлик-да ахир!

– Гапингиз тўғри. Лекин нима қилиш керак?

– Билмайман! – деди Ориф ака шартга кесиб. Лекин бир зумдан кейин давом этди: – Чамамда, аввало, ўзимиз самимий бўлишимиз керак. Мана ўзингиз табиатан қандай бўлсангиз шундай. Сўнгра, газета оддий инсонийлик ҳақида ёзиши керак. Компаниясиз, расмийтенгиз, сохталикенгиз, инсонийлик ҳақида...

Назаров гапга жуда қизиқиб, унинг оғзига тикилиб қолди.

– Яна?

– «Яна?» Нима, сиз мендан кўрсатма кутяпсизми? – Ориф ака муҳаррирга қараб кулди: – Билиб қўйинг, мен сизга ҳеч қачон кўрсатма бермайман. «яна» эмис. Билмайман, вассалом! Ўзингиз ўйланг. Ўйлаганингизни менга ҳам айтинг; мана мен сизга айтганимдай...

Ориф ака соатига қараб, муҳаррирга кўл берди. Назаров куларди.

– Нега илжайяпсиз?

– Аломат одам экансиз, Ориф ака... – деди Назаров ҳамон кулиб.

– Секретарь... секретарь ҳалигача иш бошлагани йўқ. Нимадан бошлагани билмай юрибман, – деди Ориф ака кетаётиб. У энди негадир жадалроқ, тетикроқ кадам ташларди. Энди кўнглида нимадир аниқлангандек, гашиқларни ўйга айлана бошлагандек бўлди.

Бирок шу кун ҳам, эртасига ҳам хаёлларининг ипини ушлолмай, фикрларида ёруғ бир нуқга тополмай паришон юрди. Райкомда ҳам кунлари асосий ишни тутиб ололмагандай одатдаги ташвишлар, танишишлар билан ўтарди. Бўлим бошлиқларини бир-бир чақириб суҳбатлашди. Навбатдаги бюрода кўриладиган масалалар билан танишиб, хўжалик ишларига доир масалаларининг ҳаммасини туман ҳокимлиги кенгашига ўтказиб юборди. Қишлоқ хўжалик бўлимига кириб, кичкина бир мажлисга дуч келди. Мажлисида бошдан-оёқ ўтирди-ю гапирмади, кўнглина мироблар, ранслар билан танишиб олди.

Кечкурун якунлаб караса, биронга амалний иш килмабди. Унга нимадир халакит берарди. Одамлар билан гаплашганда ҳам бўлар-бўлмагга тихирлик қилиб, яна анча-мунча дилхираликни орттириб олди. Темир йўл вокзалининг бошлиғи билан гаплашганда ҳам юк ташиш графиги у ёқда қолиб, иккинчи даражали гап билан дилозорлик килди.

– Катта вивескага ёзиб, бутун халққа неш килиб қўйибсиз, «Депутатлар хонаси» деб! Менга тушунтиринг-чи, нимага?

Вокзал бошлиғи ҳақиқатан ҳам бу ҳақда ҳеч ўйламаган экан, тушунтириб беролмади.

– Депутат ҳамма қатори залда кутса кўз тегиб қоладими? Ё билет ололмайдами? Халқ бошқа-ю, депутат бошқа экан-да? Ё у халқни камроқ кўриши керакми? Уни ким сайлаган ўзи?

– Ҳамма жойда шундай, ахир, ўрток секретарь...

– Ҳамма жойнинг ўз одамлари бор, жиян. Бу ерда сиз билан биз ўйлашимиз керак. Менинг саволларимга жавоб беролмадингиз, шундайми? Мен ҳам жавоб беролмайман. Боринг, ўйланг, саломат бўлинг.

Бу бўнанигроқ йиғит билан хайрлашгандан кейин Ориф ака яна ўзини койийи бошлади. Бемаза, дағал гап. Ўзинг жавоб беролмасанг ундан сўраб нима киласан? «Боринг, ўйланг!» эмиш. Биринчи кўриб турган одамнинг бўлса. Қандай киши, ўй фикри нимада, хулқи қанақа, балки юрагида дарди бор, балки бир енгилтақдир...

Ҳаммамиз ҳам шунақа. Инсонни аввало инсон деб эмас, фақат бир ижрочи деб биламиз. Эҳтимол унинг бошида сеникидан ҳам чингалроқ саволлар, балки гўзал фикрлар бордир. Ким сўрайди ундан бу ҳақда? Сенми? йўқ. Сен райком секретарьсан. Сен: «Бажардингми?» деб сўрашинг керак. Бажарган бўлса яхши, бажармаган бўлса, «Боринг, ўйланг!»

Хўш, унинг ўйларини, бола-чақасини, кайфиятини биров сўраши шартми? Ўзи келиб бемалол гапирса бўлмайдами? Райкомга-я? Ҳа, райкомга. Одамлар орасида, оддий одамлар билан раҳбарлар орасида, одамлар билан райком ва ҳукумат органлари орасида шундай муҳит яратиш мумкин эмасми? Шундай муҳит яратилса эдики, одам уйида нимани ўйлаган

бўлса мажлисда ҳам шуни гапирса, кўнглида нима ўйлар тишчилик бермаётган бўлса, райкомда ҳам, обкомда ҳам...

Обкомда?

Ориф аканинг кўз ўнгида Мария гавдаланди. Уч-тўрт кундан бери йўқотиб юрган нарасини бирдан топиб олгандек кўнгли сал ёришиб, эртасигаёқ Мариянинг олдига боришга қатъий қарор қилди.

«Бораман, бораман, – деди Ориф ака кечаси билан шу халёлда тўлганиб. – Инч боплолмаётганимни, нимадир халакит бераётганини айтаман». Нима? Нима халал беряпти? Буни у айтиб беролмайди. Ориф ака тайёр формулаларни ёқтирмайди. Сухбатда туғилган ҳақиқат пухтарок бўлади. Шунинг учун ким биландир, яхшиис Мария билан гаплашиш керак...

Шу пайт айвонда гаплашиб ўтирган Онабиби билан Темирнинг гурунги Ориф аканинг диққатини бўлди. Сийраккина илик ёмғир томчиламоқда эди. Темир билан ёнма-ён, тиззасини кучоклаб ўтирган Онабиби кафтини ёмғирга тутиб кикирлади:

– Вой, мана томди, илик-милик! Қўлингни олиб кел-чи!

Темир жиддий бола, кам гапирди. У ўнинчи синфнинг аълочиси, Онабибинини ўз сингисидек доим ҳимоясида олиб юради. У акли, бўй-басти келинган, кўркам йиғитча. Ёғ заводи директорининг ўғли, сал файласуфроқ. Ориф ака кизи билан унинг дўстлигини яширин бир меҳр билан кузатиб юради.

Кеч соат ўн бирлар. Нам тупроқ ва ўт-ўлан хиди очик деразадан кириб, уйни тўлдиради. Болаларнинг гурунги бўғотдаги муснчаларнинг ку-куси билан бўлиниб турибди. Темир йўлкага тўшалган сой тошларини кузатарди.

– Кўрдингми, баъзи тошларга хали ёмғир томмабди, – деди у салмоқлаб. – Эндиги томчининг қайси тошга тушганини ҳеч ким айтиб беролмайди. Ёмғир тинганда шунча тош ичида биттаси қупа-қуруклигича қолини ҳам мумкин. Бундай ҳолни одамлар мўъжиза дейишади. Аслида бу қонун. Тасодифлар натижасида туғилган қонун. Мана, ҳозир ҳўл бўлмаган битта ҳам тош қолмади. Ҳаммаси бир хилда тим қора. Миллионлаб тасодифдан қонун туғилди. Демак, ёмғир нима?

– Кўйсанг-чи, биз ҳали буларни ўтмаганмиз.
– Тентак, бу дарс эмас. Биз ҳам ўтмаганмиз.
– «Тасодиф», «конун...» Ёмғирнинг илиқлигини айтсанг-чи! Ҳидини қара. Мана, кафтимни ҳидлаб кўр-чи...

Ориф ака ичкаридан болаларни кўрмаётган бўлса-да, уларнинг беҳос яқинлашиб қолганда бир-биридан аста нарироқ сурилиб ўтиришганини, қарама-қарши, чала-чулпа гаплари ўзларига жуда ҳам маъқуллигини, ҳатто Онабибининг жажжи кафтидан ҳам ёнғокнинг ачименқроқ хиди келишигача билиб ётибди. Онабиби ҳассос қиз. Гўзалликдан завқлана билади. Темир бўлса курук мулоҳазачи. Гулни кўрса томоша қилиш ё хидлаш ўрнига сантиметрлаб ўлчаб бошлайди. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига зарур бўлсалар керак. Шунинг учун иккаласи ҳам яхши. Бирини бўлмаса бирини бўлармиди? «Икки ёрти – бир бутун», дейди Ориф ака ўзинча ҳаёлчан жилмайиб.

Шу жилмайиш унинг оғир, чигал ўйларини кўнглидан кўтариб ташлайди. Энди Темирнинг ақлли, мавҳум гаплари, Онабибининг кикирлаши узоқдан эшитилгандек бўлади. У очик деразадан илик ёмғир севалашини, мусичалар куксини тинглаб уйкуга кетади...

Мария Васильевнанинг кабинетини турли нав гўза туплари, ҳосилдорлик диаграммалари, иктисодий жадваллар билан... безатилган эди. «Безатилган» демасак бўлмади. Чунки бу ерда уларнинг бошқа вазифаси йўқ. Қабулга кирган одам бу мураккаб рақамларни таҳлил қилиб ўтиролмайди, албатта. Ориф ака деворларга қаради-ю, кўнглидаги росмана илик гапларни йўқотди-кўйди. Бундай жойда одам беихтиёр ўзини енип тутушга, сўзларигагина эмас, товушига ҳам расмий тус беришга урина бошлайди.

Лекин Ориф аканинг рўпарасида болалиқдан таниш, чехрасида ҳали ҳам шўхлик шуъласини сақлаб қола олган, истараси иссиққина хотини ўтирарди. Мария Васильевна янги туман раҳбарининг келганига жуда хурсанд бўлиб ўрнидан турди. У ўрта бўйли бўлса ҳам, ёши ўтиб, анча тўлишиброқ қолганлигидан пақанароқ кўринарди. Ориф ака унинг эркакчароқ силтаб узатган кўлини сиқиб, қабулга кирганлар ўтирадиган креслога чўкди. Мария Васильевна бир трубкани елкаси билан кулоғига қисиб, иккала телефонда

бирдан гаплашаркан, календар варағига ниманидир ёзди, ниманидир ўчирди-да, «эрталабдан шунча иш!» дегандек оғир ух тортиб, трубкаларни тарақлатиб жойига кўйди.

– Хўш, хизмат?

– Хизмат йўқ, шунчаки бир оз гаплашаман деб келган эдим...

Мария Васильевна кошларини баланд кўтариб, хайратомуз, шўхчан тикилди:

– Бекордан-бекор-а?

– Ҳа, – деди Ориф ака содда килиб.

Мария Васильевна бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Учиройли эмас, юзи ҳатто шиддатлироқ, лекин кулса кўркам бўлиб кетар эди, Ориф ака ҳали кулгининг сабабини тушуниб етмаса ҳам, кўшилишиб кулди.

– Вой Орифжон-эй, шунчаки гаплашиб ўтиргани дегин? Яна нима ёқади! Гузарга чойхонага чикиб кетаётиб бу ерга адашиб кириб қолган бўлма тағин? – Мария Васильевна яна хандон отиб кула бошлаган эди, Ориф аканинг бирдан қовоғи солиниб қолганини кўриб, тўхтади.

– Марьям, шўх кулги сенга жуда ярашади. Лекин эртадан кечгача, – Ориф ака деворларга қаради, – бундай қуршовла ўтириш одамни тарашадай қуритиб юборса керак.

Мария Васильевна буни ўринсиз танбех деб тушунди. Оғринди.

– Ишингни гапир.

– Ишни бошлаёлмаяпман. Бир нима халақит беряпти.

– Нима?

– Нималигини билсам сенга келармидим.

– Ана холос... Хўн, келибсан, яхши, хурсандман. Фикрингни аниқлаб, таклифларинг билан келмайсанми, секретарь?

– Мен фикримни эмас, аҳволимни айтгани келдим. Шунчаки суҳбат...

– Ёш боламисан?.. Обком бу!

– Ана... ана... – деди жилмайиб Ориф ака, креслога қулайроқ жойлашиб ўтираркан, – сал суҳбатлашувдикки, тайёр фикр ҳам туғилиб қолди: обкомга одам шунчаки ўз хаяжонларини айтиш учун ҳам келиши мумкин.

Мария Васильевна тушуниб турибди: бекорчи одам эмас-ку, бундай масъул кишининг дардлари, хислари ҳам иш билан боғлиқ бўлади. Аммо Орифнинг бу гаплари обкомга танбехдай туюляпти, шунинг учун Мария Васильевнанинг чехрасидан кўланка кетмади.

– Гапир, гапир, нима, йўк деяманми, ташвиш-хаяжонларингни гапир. Хизмат?

– Кўйсанг-чи «хизмат»нингни... – деди Ориф ака пешанасини укалаб. У Мариyanинг очилиб гаплашишга кўймаётганини сезарди. Шунинг учун гапни танламай юзадагисини айтиб қўя қолди: – Шивилғонга бордим...

– Биламиз...

– Тоғ районини тугатиб чакки килибсизлар.

«Яна танбех», деб ўйлади Мария Васильевна.

– Тоғ районининг тугатилганини билардинг-ку.

– Билар эдиму тугатишнинг бундай бўлишини билмас эканман.

– Қандай бўлар экан?

– Маъмурий жиҳатдангина эмас, уни ном-нишонсиз бутунлай тугатиб юборишга қасд қилинибди.

– Унчалик эмас. Сенга шундай туюлгандир, бу табиий...

– Гап менда эмас. Булоқлар қуриган, боғлар сўлиган. Узумзорларни кул босиб ётибди. Кимсасиз кишлоқлар, тахта қоқилган деразалар, кўршапалак уялаган кутенз уйлар, гул ўрнига сассикалиф ўсган ховлилар тоғ манзараларига қабристондай совуқ тус бериб турибди, йўл йўк, кўприклар бузук... Юртининг кўркам бир гўшаси эди-я. Неча мингларга ватан... Бехурмат қилинибди, поймол этилибди. Увол... Мана бу ерда бир нимаси бўлган одам шундай қилмайди! – деди Ориф ака кўксини муштлаб.

– Сен кимни айбляясан, Ориф? Сенинг шахсини туйгуларингни мен тушунаман. Лекин обкомда...

– Мен ҳозирча сени айбляяман. Бу ерда менинг шахсий туйғум эмас, инсон туйғуси, гўзаллик туйғуси, ватан туйғуси хақида гап кетяпти...

– Йўк, бу ўзининг кўнгиляччилик хисларинг, Ориф. Биладан, оғир хотиралар сени эзиб қўйибди. Лекин буни обком ишига аралаштириш...

– Хўш, сен айтгандай бўлсин: бу менинг шахсий туйғуларим дейлик. Лекин мен уларни ичимга ютиб кетолмайман ахир! Хўш, уларни, бу туйғуларини қаёққа қўйишим керак? Кимга айтишим керак? Кимга...

– Менга қара! – Мария Васильевна ўрнидан туриб, мажлис олиб бораётгандек, калам учи билан столдаги ойинани тақиллатди. – Ҳозирги сенинг районингда биз етти йилдан бери қора терга ботиб ишладик, унинг иктисодиётини қайта қурдик, пастдаги ёввойи чўлни жиловлаб, сув чиқардик, ҳаёт бағишладик, аҳоли кўчирдик, у ерда олтига хўжаликни барпо этгунча она сутимиз оғзимиздан келди. Бу хўжаликлар олдига бу йил ўз харажатларини қоплаш вазифасини қўйганмиз. Сен бундан ҳам беҳабарсан. У хўжаликларда ахвол ҳали ҳам оғир... Сен, райком секретарини, у ерларга ҳалигача бирон марта бордингми? Чўл захматқашларининг ғайрат-шижоатларини кўрддингми? йўқ. Бормай-кўрмай туриб хўжаликнинг бўйнига айб қўйяпсан... Илк муҳаббат гўшаларининг бир сайр этиб келиб, кўз ёш қилиб юрибсан: «Оҳ-воҳ! Табиат манзаралари!..»

Ориф ака индамай бош эгиб қолди.

«Аттанг, бу ишим ҳам хато бўлди, – деб ўйлади у намикқан пешанасини қўлининг сирти билан аргиб. – Ҳақиқатан ҳам, ҳеч нарса кўрмай-билмай туриб, даъво, димок... Мен бундай эмас эдим шекилли...» Қизишиб гапирганидан хансираб қолган Мария Васильевна стол орқасида у ёқдан-бу ёққа юрарди:

Мария Васильевна келиб унинг елкасига қўлини қўйди-да, «Мен-ку тушунаман...» дегандек қараб, тасалли берган бўлди.

– Гапинг тўғри, Мария Васильевна. Мен ҳозир хўжаликга кетаман.

– Хайр, – Мария Васильевна қўл берди.

Йўлақда папка қўлтиклаган сипо йигитлар, ортиқча гап гапирмайдиган кизлар жуда ишчан киёфада у ёқ-бу ёққа ўтиб турарди. Ориф ака бош кўтармай жадал чиқиб кетди. Акация соясида турган ГАЗнинг кабинасига кириб ўтирди-да, пешанасига тара этиб урди. «Илк муҳаббат», «Кўз ёши», «Оҳ-воҳ...» Кўнглим чўкиб қоровулдан арок тилаб ичганларимни, райкомдаги суҳбатларда одамларни

бекордан-бекор ранжитганимни билса нима дер эди экан! Чўлда қилинаётган ишлар у айтгандай бўлса, мен ваҳима қилиб юрган бу ташвишларим ҳақиқатан ҳам кулгили...

Энг яқин хўжаликгача бир юз ўттиз чақирим йўл. Шундай бўлса ҳам, Ориф ака бензинни текшириб кўрди-да, чўлга қараб ҳайдади.

Чангга ботиб тўртинчи совхозга кириб борганида қош қорайган эди. У чарчаганидан ҳеч кимни, ҳеч нарсани кўрмади ҳам, кўргиси ҳам келмади. Фақат роса очикканини ва коронгида қандайдир ғуборли шамол эсаётганини сезар эди. Уни кутиб олган киши – ишчилар кўмитасининг раиси Узаиров – кир кепка кийган, букрироқ, кекса одам эди. У меҳмоннинг райком секретарьи эканини билиб, нуқул пландан ганираверди: бу йил фалон тонна берамиз, яна йилга рентабел хўжалик бўлишни вазифа қилиб қўйдик, яқинда газстада ҳам ёзишди – давлатга катта фойда...

– Ўртоқ Узаиров, ошхона қаерда?

– Меҳмонхонага борамиз, ўртоқ секретарь, овқат тайёр.

Ориф акага бир оз жон кирди. Лекин мезбоннинг ҳалиги гаплари ҳамон қулоғига кирмасди. Узаиров анча хушомадгўй бўлиб чикди. Қўлга сув куйган, курси тоза бўлса ҳам, меҳмон ўтиришидан олдин рўмолчаси билан чангини артиб қўйган, овқат олдиан «юзта»ни шама қилган... Ориф акага бу қилиқлар ёкмаса ҳам, азбаройи қорни очлигидан, маставага нон тўғраб индамай тушираверди. Кейин оғир тортиб, барвакт ухлаб қолди.

Эрта билан меҳмонни эшитиб ташкилот қотиби стиб келди. Бу Тўлаган деган дўнг пешана, қоп-қора, камгап, камсукумгина йнгит эди. Ориф ака унга «Совхоз шаҳарчасини бирга айланиб чикайлик», деб таклиф қилди. Улар пнеда чиқиб кетдилар.

Ҳавода тўзон, узоклар кўринмас эди.

– Шамол ҳали ҳам босилмабди-да.

– Энди бошланяпти, – деди Тўлаган.

– «Афғони» дегани шуми?

– Ҳа.

– Қанча давом этади?

– Камида уч кечаю уч кундуз.

Шундан кейин улар индамай юравердилар. Бир чакирим, бир ярим чакирим... Совхоз шаҳарчаси асосан шу бир кўчадан иборат эди. Ҳовли, томорқа йўк. Уйлар ҳаммаси бир хил: икки каватли, иккита кичкина айвонли, икки оила учун. Ўн қадам ичкарида бадрафхона. Ҳаммаси шундай, бир уй, бир бадраф, бир уй, бир бадраф. Бошқа ҳеч нарса йўк, на бир козиқ, на бир жўяк, на бир ниҳол... Элликта, юзта, икки юзта... Узоқузокларга чўзилиб кетган. Ораларида «афғони» кутуриб юрибди.

– Одамлар ўз уйини топади ми ишқилиб?

– Топмай қакқа борарди... – мужмалроқ жавоб берди камгап Тўлаган. Шу билан яна индамай кетавернишди. Бир ярим километрча юргандан кейин Тўлаган тўхтади:

– Бу ёғи ҳам шунақа, кетаверамизми?

Улар қайтишди. Қайтишда шамол орқадан эди, Ориф ака кўзини, кулоқларини артиб, дарров қорайиб кетган рўмолчасини чўнтагига яширди. Тўлаган янги туман ҳокимидан гап кутарди. Буниси ҳам илгаригиларидай бўлмаса керак ахир, ҳеч бўлмаса бир ғазабланиб қўяр: «Бу ерда қандай турибсизлар? Етти йилдан бери бирон кўчат ўтказсанглар, томорқа, боғ қилсанглар бўлмасмиди? Бу шамол, бу бир хилдаги минглаб бадрафлар манзараси одамни сил қилади-ку ахир!»

Йўк, секретарь бу ҳақда гапирмади. Бунинг ўрнига Тўлаганнинг ўзини суриштирди:

– Бола-чақа борми?

– Битта қизимиз бор, – деди Тўлаган ўнғайсизланиброк.

– Ҳа, яхши. Менинг ҳам бир қизим бор. Онабиби.

– Меники Фирюза.

Секретарьнинг мулоимгина ўйчан чехраси, ундаги табиий оталик меҳри Тўлаганга ёқа тушди. Шундан кейин у сал дадилланиб, саволлар ёрдамида бўлса ҳам, ўзи ҳақида гапириб берди. Уни партком секретарьлигига ўтган йили сайлашган экан. Ишининг мазаси йўк, унинг ўз фикрича, эплотмаётган экан. Совхознинг хўжалиги катта, анча ишлар чалқаш, ҳал қилинмаган. Энг муҳими – одамларнинг кайфияти... Тўлаган ҳозир жуда банд, кишлок хўжалик иқтисодиёт институтида сиртдан аспирант, онласи ёш, уч

ойдан бери қизчаси касал. Ишни эплолмаётганига шулар ҳам сабаб бўлаётган экан.

Ориф ака бу гапларга ҳеч нарса демеди, ўғит ҳам қилмади, тасалли ҳам бермади. Яна чуқурроқ ўйга толди холос.

Тушдан сўнг улар то кечгача парткомда ўтиришди. Бўлим бошиқларини, кекса фахрийларни чакиришди. Тўлаган Ориф акага жуда маъқул тушди. У совхозда раҳбарликни эплолмаётган бўлса ҳам, одамларни яхши танир, ҳар бирининг оиласи, уйи, дардини билар, ўз шахсий ишларини ҳам совхоз ишларига аралаштириб гапирар эди. Кейинги куни улар эртадан кечгача бухгалтерияда, ҳисобот бўлимида ишлашди. Тўлаган бу ерда Ориф ака учун ажаб бир кашфиёт бўлди: у совхознинг иқтисодий имконларини бош финансист билан бухгалтердан ҳам яхшироқ билар экан. Зехни тез, таҳлилга мойил, қайси кўрсаткич қайси рақамга бориб боғланишини, эски-янги ҳужжатларни, рақамларни ёд айтиб берарди. Ориф ака яна бир нарсани сездики, бухгалтер билан финансист унга шунчаки қобилиятли талаба, ёқлайдиган диссертациясини ёд бишиши керак бўлган зехни чаккон йиғитча дебгина қарар эканлар. Тўлаган ўпирилишларни таҳлил қилганда улар: «Аттанг, иш қолиб кетди, ҳа, майли энди...» дегандек, қошларини чимириб, «оталарча» мийиқда қулимсраб турдилар. Аммо Ориф аканинг тасаввурича, совхознинг олти йилдан бери ўзини оқлолмаётгани ҳам, ҳосил ва даромаднинг пастлиги ҳам, ишчиларнинг оғир қайфияти ҳам мана шу ички хўжалик ҳисоботининг чатокликларига келиб боғланар эди. Шунини тушуна бошлагандан кейин у Тўлаганни ёнидан қўймади.

Тўртинчи кун деганда гармсел тинди. Аммо нафас олиш ҳали ҳам оғир, уй ҳавоси бўғик, ғуборли; жиҳозлардан, дераза тирқишидан, кийимлардан чанг буркиб тургандек эди.

Нонуштадан кейин Ориф ака Тўлаганни бошлаб кўчага чиқди. Учинчи уйнинг очик айвонида бир оила чойшабдан соябон қуриб, нонушта қилиб ўтирган эди. Чуғур-чуғур болалар қуршовида ўтирган қариянинг, истараси несик кўринди. «Шивилғонлик!» деди Ориф ака ичида. У шивилғонликларни алланимасидан, юз тузилишидан, жилмайишидан, чехрасидан танир эди.

– Ваалайкум ассалом, қани, чойга қаранг; меҳмон, – деди чол. Чол деб, у Ориф акадан унча катта эмас, фақат сокол кўйиб, дехқонча, манглайига кийик тағғиганидан кексарок кўринар, ота дегиси келар эди одамнинг. Айвон тор эди. Ориф ака зинага ўтириб, узатилган пиёлани олди.

– Тор жойга чикиб олибсизлар?

– Э, бу лаънати гармселнинг дастидан уч кундан бери камалиб ўтириб димикиб кетишди бу чурвакалар, – деди ота, – нонга қаранг.

– Тоғдан тушганмиенсизлар?

– Тондингиз, меҳмон, шивилғонликмиз. – Ота янги буханкани олиб, авайлаб майдалади. – Қани, Тўлаганбой, сиз ҳам ўтиринг.

– Мен бир нарсага ҳайронман, ака, – деб чойни пуфлаб ган бошлади Ориф. – совхозда кўпчилик собик Кўйик районидан кўчиб тушган одамлар экан. Бир умр соф хавода, тоғда яйраб ўсган халк, бир умр боғ-роғ қилиб ширин-шарбат мева етиштирган миришқорлар, ям-яшил ҳовлиларни, тоқзору булоқларни ташлаб келиб, бу ернинг шаронтига қандай чидаб юрибсизлар?

Ота ер тагидан Тўлаганга қараб кўйди.

– Бу киши туманимизнинг янги секретарь бўладилар, Мансур ота, дилингиздагини гапираверинг, – деди Тўлаган одатдаги содда очиклик билан.

– Ҳа, энди дилимиздаги кўрниниб турибди: осон эмас. Аммо ҳукумат бир нимани билиб қилади, мана келдик, беш йилдан бери шу ердамиз.

– Унисиени биламиз, бу совхозлардан ҳукуматга, халқимизга жуда катта иқтисодий фойда келади. Лекин ҳукумат ҳар бир кишининг кўнглидагини ҳисобга ололмайднда. Мана, сиз, Шивилғонни соғинмайсизми?

– Соғинамиз. Болалар-ку кўнгикиб кетишяпти. Аммо биз кексалар... ўша кўкаламзор кишлоқларимизга ачинамиз, ука. Қочиб кетганлар ҳам кўп бўлди, нимасини айтасиз!

– Қочиб кетиш мардлик эмас. Бирок ўшаларнинг ҳам дилида чўғи бор экан, бу аҳволга кўнгиб қўя қолмабди.

– Бизни айблаяпсиз чоғи, ука?

– Айблаётганим йўқ, ҳайрон бўляман. Дехқонсизлар ахир. Наҳот етти йилдан бери бирон боғ у ёқда турени, тўртта

кўчат кўкартириб, айвончангизни гармселдан тўсолмаган бўлсангиз?

Мансур ота ўзини босиб анчагача жим ўтирди, пиёла чайди, дастурхондан пон ушоқларини терди, бўғин-бўғин бўлиб котган кўпол, кекса бармоқлари сал титрар эди.

– Етти пуштим боғбон ўтган, ука. Менинг ота касбимдан айрилиб бу ерда юришимни осон тутманг – тирпокни этдан ажратгандай гап бўлди бу. Боғ дедингиз, кўчат дедингиз. Водопроводдан сув ташиб дераза тагида икки тупгина шафтоли кўкартиришга ҳам уриниб кўрдим. Кулги қилишди, бу ерда бу бекорчилик нишонаси ҳисобланаркан. Шунга ҳам карамас эдик, дехқонмиз ахир, қани энди бир парчагина томорқа-ю ихота бўлса, кўчаларга ариқ олиниб, сув келтирилса, биз бу гармсел лаънатини енголмасмидик! Боғ гуркираган жойга шамол келмайди. Аммо ука, энг муҳими – кўчат мана буларни бокмайди, – Мансур ота чуғурлашиб дастурхондан туриб кетишаётган болаларни кўрсатди. – Шивилғонда боқарди, бу ерда бокмайди. Бу ерда биз ойликни пахтадан оламиз. Ишлаш керак.

– Яшаш-чи?.. Яшаш ҳам керак, – деди Ориф ака аста, ўзи ўзига. Кейин чойга, суҳбатга раҳмат айтиб, ўрнидан турди. Улар бир-бирларини тушунишди, «Хафа бўлмайсиз», «Кўнглингизга олмайсиз», дейишди бир-бирларига.

Ориф ака бу кунларда совхознинг ўнлаб турли одамларига дуч келди. Тўлаган у билан юравериб, буича суҳбатлардан бу кишининг мияси ачиди, фикрлари чувалашиб кетди, деб ўйлади. Аммо Ориф ака ниманидир топгандек, саволларни ҳамон бир томонга бурар эди.

РТСнинг кўрасида қорамойга буланган пакапагина бир ремонтчи йиғит унинг кимлигини суриштирмасдан дўк қилиб кетди:

– Истамасам мени мажбур қилолармиди? Бекор гап! Ўзим, ўз ихтиёрим билан ишлаб юрибман. Кўпинча ойлик чиқмайди, совхоз камбағал, лекин ишлаймай. Нега? Ўйлаб кўринг-чи? Ё пон тошиб еёлмасмидим? – Йиғит қўлларини аритган ёғли латтани бурчакка отиб, яқинроқ келди. – Комиссиямисиз, ака, ёзинг. Ўтган сафар ҳам бигтасига анча гап айтувдим, мухбир экан, газетага ҳамма гапимнинг тескарисини ёзиб чиқди. Ёзинг сиз ҳам! Лекин бир нарсани

айтинг: бугун – дашт, шамол, иш; эртага – дашт, шамол, иш; видинга – дашт, шамол, иш... Бу нима, яшаш шунинг ўзими? Кейин нима бўлади, хўш?..

Ориф ака ўринга нарироқда синик чорпоя устида оёгини чалиштириб, напирос чекиб ўтирган духоба дўшнлик олифтарок йиғит тиржайиб жавоб берди:

– Нима бўларди, яна ўша ит ётми, мирза турмиш...

Тўлаганининг ҳар кунни эшитиб юрган гаплари. Лекин Ориф ака бу суҳбатларининг ҳар бири хақида соатлаб ўйлаб, блокнотларини тўлдириб-тўлдириб олди.

– Бу кейингиси ким? Силлиги? – деб сўради у.

– «Силлиги» – Убайдуллахон деган, ҳозир клуб мудир.

Асосий иши пластинка айлантириш, – деди Тўлаган.

Олтинчи кун деганда вилоятдан директорнинг ўзи келиб қолди.

– Зиём Зиёхонович, – деди Тўлаган уни деразадан кўриб.

Ўзи кутгани чиқиб кетди.

Ориф ака ҳам дераза олдига борди. Директорнинг уйи кўчанинг нариги юзида экан, «Волга» келиб тўхташи билан болалари, ҳалиги Убайдуллахон, яна беш-олти киши чиқиб, багажникдан тугун, қути, бидонларни кўтариб кириб кетишди. Шаҳардан келган совғалар ичида бир-икки банка қаймоқдан тортиб, даста-даста оби нонгача бор эди.

Зиёхонов туманининг собиқ ҳокими эди. Ориф ака ушн ишдан олиниши пайтида, сўнги йиғилишида кўрган, у ҳақдаги гапларни эшитган эди: ўзи шаҳардаги уйида туради, районга уч-тўрт кунда бир келиб «раҳбарлик» кириб кетади, дейишган эди. Ҳали ҳам аҳвол шу экан-да...

Ярим соатдан кейин Зиёхонов мехмонхонага кириб, саломлашди, узр сўради. У Ориф акадан ёнроқ, лекин юзини ажин боғган, кўзлари чуқур ботган, қошлари малла ранг, ёрғоқ боши саргайган ўт орасида ётган консерва қопқогидек ялтираб кўринар эди.

– Бир ҳафтадан бери шу ердამиз, – деди Ориф ака кулиб, – на қаймоқ, на оби нон. Дехқончиликни йиғиштириб қўйибсенлар чоғи.

– Дехқончиликнинг ғамида юрибмиз-да идорама-идора, – деди Зиёхонов кесатикни тушунмаганга олиб. – Биридан заңчаст тилайсан, биридан химикат.. Тўлаган! Чой!

Ориф ака директорга хайрон бўлиб тикилди-да, эшикни очиб Тўлагани чақирди.

– Чойни кейин ичамиз, сиз кераксиз.

Тўлаган кириб ўтирди.

– Зиёхонов, – деди Ориф ака, – ўзингиз масъул ходими бўлгансиз... лекин бир ҳисобда, сиз ҳеч вақт... бўлганга ўхшамайсиз. Парткомнинг секретарын ёш бўлса ҳам, сиз билан бизнинг илмимизни бирга қўшса уникичалик бўлмайди.

Зиёхоновнинг кайфияти бузилди, юзида ажини яна ҳам кўнайгандек бўлди.

– Райком секретарын бўлганингиздан кейин ўргатасиз-да, ганиринг, кулоғим сизда, – деди икки қўлини столга ташлаб.

– Сиз нима учун ишдан олинганлигингизни хануз тушунмабсиз, Зиёхонов.

– Нега тушунмас эканман? Кўнгилчанлик! Кўнгилчанлик қилдим. Керак жойда қаттиққўлликни ишга солмадим. Давр бўлса шиддатли, шафқатсиз. – Зиёхонов қўлларини эзгилаб жим қолди.

Ориф ака унинг қандай одамлигини билишга урингандай юзига тикилиб турарди. Зиёхонов давом этди:

– Бошлаб таъзимни беришди, айб ўзимда. Келажакнинг мухташам биносини қуряпмиз-а, мангуликка қуряпмиз. Бир миллион-ярим миллион пулни, ортиқча беш-олти юз одамни аяб ўтириш керак эмас эди. Уйкудан қол, очликка чида – аяма экан. Аерлар учун қуряймиз, авлодлар учун.

– Бундай «қаттиққўлликни» тушунармикан авлодлар? – деди Ориф ака, – ўзингизни алдаб нима қиласиз, Зиёхонов, сизни бунинг учун ишдан олишган эмас-ку ахир. Аксинча, қаттиққўллик ҳаддан зиёд эди, одамгарчилик, оддий инсонийлик етишмаган сизда.

– Мана энди сиз келибсиз, сиз килинг одамгарчиликни.

– Гап шундаки, сиз бу ерга келиб ҳам ўша эски усуларингизни қўллаяنسиз. Совхозда ишчиларнинг турмуш...

– Биз давлат хизматидамиз, ўрток Очиллов.

– Сиз одамлар хизматида сиз. Одамлар, ишчилар, ҳар бир меҳнаткаш рози бўлмагунча давлат рози бўлмайди.

– Совхоз аввало ўзини оклаши керак.

– Мана етти йил бўлибди, қачон оклайди? Унгача-чи? Одамларнинг тирнқчилиги шу аҳволда қолаверадими?

– Аҳволига нима бўлибди: Оқ уй – ола баргак. Арз қилишгандир-да. Кўрик ерларни кўришмаган, у ерда азаматлар чайлада, ертўлада ётишибди. Одам табиати ажаб қизик: роҳатга дарров кўникамиз-да, кадрига етмай кўямиз.

Ориф ака Зиёхоновга тикилмай қўйди, унинг хаёли узок-рокка кетиб қолди шекилли, гавдасинн орқага ташлаб, ҳеч кимга қарамай, гўё ўзига ўзи гапирди:

– Одам минг йиллардан бери яхши яшай деб нитилади, курашади, меҳнат қилади, заҳмат чекади. Бугунга келиб у сал тузук яшай бошласа, нимага хайратда қолишимиз керак, тушунмайман? – У яна Зиёхоновга қаради: – Хўш, нима қиламиз, директор?

– Нима қилайлик, айтинг. Пахтанинг нарҳини туширасизми, планни қамайтирасизми, шамолни тўхтатасизми? Ёки совхозимиз худудидаи бир хазина топиб берасизми?

– Буларнинг ҳаммасини ҳам ўйлаб кўриш керак, – деди Ориф ака. Кулиб турган Зиёхоновнинг бирдан қоши чимирилди. – Хазиналардан бири бўлса, мана, ёнингизда ўтирибди. Сиз унга чой ташииб юрибсиз.

Зиёхонов Тўлаганга қараб, тақир бошини қашлади.

– Ҳозирча бир иш қилайлик. Тўлаган, яқинроқ, ўтиринг, – деди Ориф ака папкасидан коғоз-қалам олиб. Учаласи тўгарак стол атрофига жойлашдилар. Оқ халат кийган бир рус хотин чой олиб кириб, деразадан чараклаб тушаётган оловли қуёшни оқ дарпарда билан тўсиб, девордаги соатни ҳам юргизиб чиқиб кетди. Хонага файз киргандек, фикрлар чаққонроқ ишлаб кетгандек, бу уч хил одам ўртасида аллақандай яқинлик туғилгандек бўлди. Кейинроқ Узаиров билан бош ҳисобчи ҳам кириб ўтиришди.

– Туман ҳокимининг бир нуқсонни шуки, – деб бошлади Ориф ака, – биз хўжаликка кўпинча маъмурий йўллар билан бошчилик қиламиз. Қўлимизда иқтисодий дастак йўқ. Хўжаликга илмий-иқтисодий бир дастак керак. Самарқанд хўжаликларидан бирида мен бир воқеа билан танишган эдим. Хўжалик бошқарув қошида илмий консультант сифатида иқтисодий кенгаш тузлибди. Ранс раҳбар.

Хамма иқтисодий масалаларни, планлаштириш, ҳисобот ишларини правление мажлисига шу кенгаш тайёрлайди. Кенгаш ҳисобчилар курслари очган. Экин ерларининг ҳар бир картаси ўз паспортига эга. Буни бировлар картанинг «дафтари», баъзилар картанинг «касаллик тарихи» деб аташаркан. Бу дафтарларда ҳақиқатан ҳам ҳар бир картанинг таржимаи ҳоли, барча кўрсаткичлари, очлиги-тўклиги, фойда-зиёни, талаби, дарди, бари кўзгудагидай аён. Бу деҳқончиликнинг иқтисодий анализи. Кенгашнинг махсус хоналарига осилган жадваллар барча резервларни, ким қайси иш жарайонида – ўғит беришдами, ҳайдашдами, қаерда нима йўқотган, бунинг сабаблари, қайси тadbирни амалга оширишда қайси бригада ё звено, ённки агрономми, сувчими – ким айбдор – ҳаммасининг таҳлили ҳар бир саводли колхозчига кўриниб турибди. Бу манзара ҳамма учун. Бунга қизикқан, билган ҳар бир колхозчи ўзини бутун колхоз ишига жавобгар деб, хўжайин деб ҳис этади. Колхозчи илгари қаерда ҳақини йўқотган, нега кам олган – билмасди. «Менинг нима дахлим бор», деб кетаверарди. Қайси трактор қаерда таъмирланмасдан қолиб, неча минг сўм зарар етказган – бу билан иши йўқ эди, билмасди. Энди билади! Талаб қилади! Бу ташаббуснинг руҳий таъсири ҳам катта. Одам кўпчилик орасида ўз мавқеини ҳис қилади. Хўжайинлик ғурури, колхоз бойлигига жавобгарлик ҳисси пайдо бўлади. Биладики, колхоз йўқотса у ҳам йўқотади. Илгари биз деворларда ваъдаларимизни ёки иш натижаларимизни пеш қилардик. Энди ишимиз таҳлилини очиб ташлаймиз. Бу моддий манфаатдорлик ҳақида куруқ сўз эмас, унинг аниқ йўли. Иқтисодий кенгашнинг иши кўп, фаолияти кенг. Лекин ҳозирча совхозда мана шу айтганларимни қилиб кўрсак дейман. Қандай фикрлар бор?

Ўгирганлар бир-бирларига қарашди, индашмади. Тўлаган кўзлари ёниб турар, Узаиров коғозга аллақандай геометрик шакллар чизар, бош ҳисобчи бўлса қамалиб қолиб деразадан деразага қараб учаётган қушдек у ёқдан-бу ёққа юрар эди. Анча жимликдан кейин ҳамма бирдан гапира бошлади, саволлар кўпайиб кетди. Кенгашда неча киши бўлади? Кимлар? Буни кишлоқ хўжалик бошқармасида

килса бўлмайдимиз? Бу тажриба ҳақида бирор китобча йўқми? Самарқандга бориб келинса қандай бўларкин?

Бу масалалар узок муҳокама қилингандан кейин Ориф ака таклиф киритди:

– Райком кенгашни ташкил этиш ва бошқариш учун Тўлаганини тавсия қилади. Парткомнинг секретарь, молия мутахассисиен, ёш, ғайратли...

Ҳалидан бери индамай ўтирган Зиёхонов бирдан ўрнидан турди, «Келишиб кўйган экансизлар-да?» дегандек, Тўлаганга қаради, бир яширин фитна сезгандек безовта бўлиб қолди:

– Сиз колхоз тажрибасини гапирдингиз, ўртоқ Очилов, – деди негадир столдаги қоғозларни йиғиштириб, – совхозни давлатнинг ўзи назорат қилади.

– Гап назорат ҳақида эмас, Зиёхонов. Бу ўз-ўзини таҳлил қилиш. Доимий таҳлил! Тушундингизми? – деб уқтирди Ориф ака. У Зиёхоновнинг безовталик сабабини тушунишга уринарди: нимага рангидан қон қочди? Тўлаганининг мавқеи опиишидан қўрқадими? Кенгаш ҳуқуқларимни чеклаб кўяди, деб чўчияптими? Ё бошқа бирон хавогири борми?..

Ориф ака яна тўрт кун бошқа совхозларда юриб, чарчаб, уникиб, соколлари ўсиб уйга қайтганида кизи унинг чанг хиди келиб турган баърига ўзини ташлаб йиглаб юборди. Онабиби соғинганини бундай очик билдирмас эди, бир гап бўлганга ўхшайди.

– Нима гап, Онам? – деди отаси уйга разм солиб, уй озода, жиҳозлар саришта, кечки куёш нурида Ориф аканинг чарчаган кўзларига ҳамма нарса юмшоқ, ёқимли кўринар эди. – Бирон воқеа юз бердимиз?

– Ҳеч нима бўлгани йўқ, – деди Онабиби, лекин яна пик этиб йиглаб, бурнини тортди-да, тескари ўгирилиб, юзини беркитди. У сочини майдалаб ўрган, юпка батист кўйлаги ичидан ўсмирларга хос учли елка суяқлари туртиб чиқиб турарди. – Сизни мактабга чақиринди...

«Ҳеч гап эмас экан-ку...» Ориф ака енгил тортиб, кўнглида жилмайиб кўйди, хатто севишиб ҳам кетди. Катта ишда ишлагани учунми, уни ҳеч қачон мактабга суҳбатга

чакирганлари йўқ эди. Лекин сиртдан «жиддийлик»ни йўқотмади.

– Нима қилиб кўйдинг?

– Ҳеч нима... Муаллимам уйнимизга келмоқчи эди, ўзлари борадилар, дедим. Ҳамманинг дадаси мактабга борди...

Ориф ака қизалоққизини бир бағрига босиб овутгиси келди-ю, педагог билан суҳбатга боришдан олдин бундай қилмаслик керак деб, ўзини тийди. Мактабда албатта бир «ини» кўрсатган-ку, бекорга чакиришмайди.

Ориф ака эртасига мактабга борди.

Илмий мудир хонасида уни синф раҳбари Шафиғуллина кутиб олди. У биологиядан ҳам, ижтимоиётдан ҳам дарс берадиган кекса, тўғрироғи, қариб қолган муаллима эди.

– Биз ҳузурингизга суҳбатга бормоқчи эдик, сафарда дейишди, ўзингиз келибсиз безовта бўлиб... Кечирасиз, яъни раҳмат... Гап Онабиби тўғрисида.

– Номаякул иш қилиб кўйдими?

– Нима десак экан?.. Ҳ-ха, ха. Ўтган ҳафта рус тили дарсидан «Бизнинг оиламиз» деган мавзуда ишро ёздирилган. Мана қизингизнинг «иншоси»! – Шафиғуллина иншони кўзойнагига яқинроқ келтириб, яна бир тикилди-ю, Ориф аканинг олдига кўйди.

Онабиби иншосида ўз отаси ҳақида эшитган барча гапини тўкиб солган эди. Онасининг уни деб хор бўлганлари, уятга қолганлари... Онаси касал бўлганида ҳам хабар олмай, ҳагто ўлимига сабаб бўлганлари, Онабиби туғилганида виждоненгларча ташлаб кетганлари...

Онабиби шундай ифлос одамнинг бошқалар қатори яшаб юрганига ғазабланади.

«У туфайли менинг оилам йўқ. Бошқаларники сингари онам, аммам ёки акам йўқ. Ҳеч бўлмаса битта синглим бўлсайди... Ҳозир ота тутинган бир меҳрибон одам билан турибман», – деб охирида қўшиб қўяди.

Ориф ака узок ўқигач, шу бир бет қоғозни ушлаганча нам киирикларини пирпиратиб узок ўтириб қолди. Юракбағри эзилиб кетганидан, қаерда ўтирганини ҳам унутган экан, Шафиғуллинанинг:

– Кўрдингизми? – деган хиркирок товушидан чўчиб тушди.

– Нимани айтяпсиз?

– Қўлингиздагини.

– Ҳа... – деди Ориф ака қоғозни ҳамон қўлидан қўймай. Унинг товушида оғир изтироб, ожизлик, хорғинлик бор эди. – Ҳа.

– Болаларни бундай тубан фикрлардан саклаш сиз билан бизнинг вазифамиз, – одатдаги насихатга тушиди кекса педагог. – Уларни юксак, пок ҳислар, порлоқ давримиз ҳақида ёрқин ўйлар руҳида тарбиялаш...

– Менга қаранг, сиз... – Ориф ака иншоини кўрсатиб, синф раҳбарига хайроп бўлиб тикилди, – сиз бунинг учун Онабибини айблайсизми? Бу гапларнинг ҳаммаси тўғри-ку!

– Ёш боланинг оиласи ҳақида шундай ўйланган педагогикага тўғри келади, деб ўйлайсизми?

– Педагогикани... билмадим, – Ориф ака елкасини қисди, – лекин буларнинг ҳаммаси тўғри. Мавзу шундай экан. Ҳар ким ўз оиласи ҳақида ёзиши керак экан, шундайми?

– Шундай. Аммо, мана, қаранг бошқа болаларнинг иншолярини. Мана! Мана! – Шафиғуллина бир печа даста иншоини столга олиб қўйди. – Ҳаммаси ёрқин! Икир-чикириш қовлаштирмай, бахтли онла ҳақида, бахт ҳақида ғурур билан ёзишади.

– Бахт... мен аминманки, Онабиби бахтнинг нима эканини айтиб беролмайди. Гапнинг очиги, ёз, десалар, буни мен ўзим ҳам ёзиб беролмасдим. Лекин Онабиби ўйлаганини, кўнглидагини ёзибди. Бу ёмон эмас. Мен буни тақиқлолмайман.

– Бу... хунук ахир, тушунайсизми? – деди Шафиғуллина қўлида Онабибининг иншосини силкиб.

– Бу – ҳақиқат! – деди Ориф ака.

– Сиз, ўртоқ Очилов, уйда кам бўласиз, кечаю кундуз сафарда, даладасиз. Бола ёлғиз, ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Хулқи терс, оғзига келганини гапирди, ёзади. Биз бунга йўл қўёлмаймиз.

– «Оғзига келганини» эмас, ўйлаганини гапирди, боламни мен ҳам биламан, ҳурматли муаллима.

– Тўғри, сиз отасиз, лекин оталик меҳри бизнинг педагоглик изминизга ҳалал бермаслиги керак. Адабиёт ўқитувчисининг арзларини ҳали сизга айтганим йўқ.

– Яна нима?

– Онабиби ўқитувчи берган план бўйича ёзма иш ёзишдан бош торгган.

– Сабаб?

– Сабаб – мана, – синф раҳбари торғмадан бир парча қоғоз олиб берди, – мана, ёзма иш ўрнига ўқитувчининг обрўсига путур етказадиган мана бу хатни ташлаб кетибди кизингиз.

Ориф ака кошнини чимчириб бу хатни ҳам узоқ ўқиди:

«Мен Онегиннинг анкетасини тўлдирмайман. Рухсат берсангиз «Евгений Онегин»ни синфда тўла айтиб бергим келади. Мен уни ёд биламан... «Классик» деган китобий совук сўзини ёмон кўраман, Пушкин меннинг акамдек, уни тирик, оддий одам деб тасаввур қиламан. Тушимда кўрганман...»

– Кўрган, кўрган! – деб юборди Ориф ака, ёш боладек. – Бахорда эди, тонгда ётоғидан югуриб чиқиб менга айтиб берган. Бунинг ҳаммаси рост! Рост!

Шафиғуллина оқ тушган кошларини уйиб, қари юзини хунук буруштириб, хайрат билан қараб турарди. Ориф ака, кўлидаги хатининг ўқитувчи арзини тасдиқлаши керак бўлган ҳужжат эканини эслаб, ҳалиги болалик қувончини йўқотди. Жиддий гапирди:

– Менга қаранг, мен бунинг учун ҳам унга танбех беролмайман. У нимани ўйлаган бўлса шуни ёзган. Ё ўйлаганини яшириши керакмиди? Дилда бошқа, тилда бошқа, шундайми? Уйда бошқа гапни гапириб, мактабда бошқа гапни ёзишга ўргатишми бизнинг вазифамиз?

– Ўқитувчи шу хатга нима деб баҳо қўяди, ўйланг?! Биз нмлога, фикр ифодасига қараб баҳо қўямиз. Бу бир парча хат – бетга чопарлик... Биз баҳо қўйишимиз керак. Нимага қўямиз? Қизингиз «икки» олиб ўтирса-ю сиз қанақа отасиз...–

– Кампир кизишиб кетганини пайкаб, қалтироқ қўли билан кўзойнагини арга бошлади. – Кечирасиз...

– «Баҳо қўйиш керак...» Боланинг нималар ўйлаши сизларга барибирми?

– Нега? Бола ёрқин ўйлар ўйлаши керак. Биз шунинг гамини сямиз.

– Баъзан кўнглида ёрқин ўйлар бўлмаса-чи? Сохталик, иккиюзламалик қилиши керакми? Мактабдалигидаёқ-а?..

Кампир бу гапга даргазаб бўлибми, ё жавоб тополмай, жим қолди. Анчагача ерга қараб тургандан кейин Ориф ака давом этди:

– Кечирасиз, хаёлимга бир гап келди: ўша... Онабибининг отасини айтаман... унинг сохталиги шунақа жойдан бошланмадимикан?

Шафигуллина газабдан безовталаниб қолди.

Ориф ака бирпасдан кейин ўзича ўй ўйлагандек секнирок кўшиб кўйди:

– Зиёхоновнинг ҳам... балки ундан каттароғининг ҳам...

– А? Бир нима дедингизми?

– Йўқ, ўйлаб кўрай, деяпман. Йўклаганингиз учун раҳмат, мен суҳбатимизни албатта ўйлаб кўраман. Хайр.

Ориф ака кигиз қалпоғини кўлгизига қисиб чикиб кетди.

Уйда Онабибига нима дейишини билмади. Қиз хавотирда, отасидан бир гап кутар, иш билан ивирсиб туриб, ер тагидан унга қараб кўяр эди. Онабиби сўрида фалсафа сўкиб ўтирган Темирни ховлидан хайдаб чиқарди, отасига чоё дамлаб келди, яна ер тагидан қараб кўйди. Ориф ака сезиб турарди, охири чидай олмади, кизини бағрига босди. Кўнгли тўлиб турган Онабиби унинг бағрига юзини яшириб бурнини тортди.

Шундан кейин Ориф акага ўша биринчи кунлардаги оғир кайфият, ғашлик яна қайтиб келди. Райкомда ҳам, президиумда ўтирганида, сафарда ҳам кўнглида бир нима тошдек бўлиб турар, ишнинг жиловини ушлаб олишга халакит бериб, хотирини паришон қилар эди. Янги котиб бир неча ойгача бюроларда гапирмади, катта тадбирларга аралашмади, унинг ишга «киришуви» чўзилиб кетди.

Биркуннвилоят конференциясида Мария Васильевнанинг жуда катта нутқини эшитгандан кейин тўппа-тўғри унинг уйига кириб борди.

Мария Васильевна ношуд эридан ажралгандан бери, сочи оппоқ оқарган бир аммаси ҳам урушда ўлиб кетган укасининг иккита боласи билан бирга уч хонали уйда турарди. У ҳозиргина ваннадан чиққан, юзида муваффақиятли иш кунидан кейин бўладиган одатдаги мамнулик барқ уриб турар, сочини бошига турмаклаб, хонаки кенг-ковул кўйлак

книиб олган эди, қомаги нозик бўлмаса ҳам, дуркун кўрниди Ориф акага.

– Кирганинг яхши бўлибди, – деди у хушвакт бўлиб, – ўзим ҳам чақирмоқчи эдим. Куни билан мажлисда ўтириб, яна чой-пой ичмасдан йўлга чиқиш...

– Бу сафар тайёр фикр билан келдим.

Мария Васильевна ўтган сафарги суҳбатни эслаб лабини тишлади.

– Уйда ниндан гапирма, кани, ўтир, – деди у стол атрофига курсиларни кўйиб. – Амма!

– Ҳозир, Маша! – деб қичқирди аммаси ошхонадан русчалаб. – Меҳмон жиндек ичадими?

– Ичасанми? Ичади, ичади! – деди Мария меҳмоннинг жавобини ҳам кутмасдан.

– Уйда гапирма дегин? Уйда бўлак гап, идорада бўлак гап экан-да? Уйда ўз ўйлаганимизни, ўз кўнглимиздагини гапирайлик, мажлисда бўлса нуқул ўзимизни яхши кўрсатадиган, мухбирларга, хужжатларга, раҳбарларга керак бўлган гапларни сўкайлик, шундайми?

Уларнинг кўзлари учрашди. Мария Васильевнанинг ҳаммомдан кейин ловиллаб турган чеҳраси сўнди.

– Сен нима деясан, Ориф? Яна кайфинг бузук...

Ориф ака тирсагини столга тираб, манглайини кафтига кўйди.

– Ҳа, жуда ҳам дилозор бўлиб қолибман, Марьям. Кечир...

Амма чуқур тарелкаларга кўзикорин шўрва сузиб келди. Пиёладан қаймоқ томизиб, эскича гулдор ёғоч қошиқларни олдиларига кўйиб кетди. Ошхонадан котлетнинг жизиллаши эшитиларди.

Яхши ҳам ўша жиз-биз бор экан. Бўлмаса бу жимликда қошиқ тақиллагани ҳам, шўрва хўриллагани ҳам эшитилиб, баттар ўнгайсиз ҳолга тушар эди. Мария Васильевнанинг ниғтаҳаси бўғилган эди, қорамтир шўрва устида ойдек бўлиб турган қаймоқни аталаб-аталаб, қошиқни суриб кўйди.

– Гапир энди бўлмаса... Менинг докладимни айтяпсанми?

Ориф ака шўрвага қараганча жилмайиб турарди.

– Нега илжаясан?

– Ўзинг биларкансан. Мен билмасмикансан, деб ўйлардим. Унда яна ҳам хунукрок бўларди. Дарвоқе, иккаласи ҳам даҳшатли...

– Тушунадиганроқ килиб гапироласанми?

– Ҳа... Одамлар ўзи учун–худди ўзи, ўз инсонийлиги, ўз ўйлари билан... Идорада ёки мажлисга борса-чи, шундоқ плакат бўлади-қолади. Баъзилари буни ўзи билиб қилади, баъзилар эса билмай. Яъни, бир қиёфада икки киши бўлиб яшашга ўрганиб, шундай тарбияланиб қолган. Бунинг иккаласи ҳам яхши эмас, деяпман.

– Ҳўш, мен ҳам шундай икки юзлама эканман, қани, гапир-чи.

– Мен ундай кескин сўзларни қўлламоқчи эмасман. Докладинг ниманидир пеш қилиш, иллюстрация қилиш ниятида баландпарвоз тарзда тузилган. Таҳлил йўқ. Таҳлил учун плюс, минус, яхши-ёмон керак, хақиқий аҳвол керак. Сенда эса, у йўқ. Яъни, умуман сенда эмас, мажлисдаги сенда.

– Давом эт.

– Мисол. Тоғ районидан саккиз минг ватанпарвар чўлга кўчиб тушди, дейсан. Биласанки, улардан етти юзтаси кочиб кетди. Лекин кўнглингдаги бу гапни сен айтмайсан. Чўлга ҳаёт келтирдик, дединг. Биласанки, айти пайтда тоғ бағридаги азалий обод кишлоқлар сарғайиб сўлиди. Лекин сен билиб турган бу гапингни ичингда саклаб қоласан. Азамат дехқонларимиз ташаббуси билан олти совхоз қад кўтарди, бу – давлатга уч юз минг тонна пахта демақдир, дединг. Биласанки, бу совхозлар етти йилдан бери ўзини оқлагани йўқ, гармсел азоб бермоқда, ҳосил кам, даромад кам, азамат дехқонларнинг турмуши оғир. Лекин кўнглингдаги бу гап мажлисда чиқмайди. Чунки сен у ерда мана бу Марьям эмас, плакатсан. Бу гап плакатни бузиши мумкин.

Жамият куришни ҳамирдан қил суғургандек осон деб ўйламайсан, лекин шундай деб кўрсатмоқчи бўласан. Ҳар бир яхши ишнинг бир қийинлиги бор, карама-каршиликсиз иш бўлмайди – буни биласан, лекин сен ҳамма ишни бир ёқлама, ялтироқ килиб кўрсатишга уринасан. Буни залда ҳаммамиз билиб ўтираемиз, лекин ҳамон тинглаймиз, қарсақ чаламиз. Назаримда, биз иш қилаётганимиз йўқ, ўз-ўзимиз билан бекинмачоқ ўйнаймиз.

– Ҳў-ўп... мажлисда ўша иккала томонни ҳам баробар айтиб солсак нима бўлади?

– Нима бўлади? Ҳақиқий аҳвол кўз олдимишга келади. Таҳлил этамиз. Қаноат ҳосил қиламиз. Инсонийроқ бўламиз. Самимият юзага келади. Ҳаёт табиийроқ бўлади. Бир-биримизнинг қалбимизни кўрамиз. Қани, ичадиган бор, деган эдинг шекилли...

– Амма! – деб қичқирди Мария Васильевна. – Хўш, ҳар ҳолда бир иш қилянимиз-ку, олдинга караб кетянимизку, буни исбот қилиш керак эмасми?

– Кимга?

– Хўш, ниҳоят, ютуқларни тарғиб қилиш, халқ ичида ташвиқот иши бор ахир, буни ҳам бекор қиласанми?

– Агар оғзакигина бўлса, бир ёклама ва ялтироқ бўлса, бекор қиламан, – деб кулди Ориф ака, кейин ярим рюмкагина ароқ куйиб ичди.

– Сенинг гапларинг эса, оғзакигина эмас, хатто ҳаёлий.

– Йўк, менинг конкрет фикрим бор... Сенинг ўйингни билиб турибман: бу шунчаки мулоҳаза, дейсан, сенга мулоҳаза эмас, амалий иш керак. Лекин менингча, мулоҳазанинг ўзи ҳам иш. Раҳбар учун ҳис этиш, айниқса одамларнинг кўнглини ҳис этиш – астойдил иш. Биласанми, бир деҳқон менга нима деди? – Ориф ака блокнотини олиб варақлади. – Мана: «Ғақат хазина бойлик эмас, меҳр ҳам бойлик. Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик».

– Чиройли мулоҳаза қилиб, «ҳис қилиб» юраверсангиз, яна бир йилда хўжаликларнинг рентабеллигини таъминламасангиз, ишдан оламиз.

– Бунга шошманглар. Хулким оғирлиги шундаки, мен бу иккаласини бир-биридан ажратолмаяпман. Ҳиссиз, мулоҳазасиз «ижрочи»ларни мен ҳам битта-битта ишдан олиб ташласам керак...

– Районни узоқ айланиб шу фикрга келдингми?

– Фикр ўша-ўша: Кўйки районини тугатиш, у ердаги етти пушти мирншкор боғбон ўтган муқим аҳолини маъмурий йўл билан чўлга кўчириб тушириш нотўғри бўлган!

– Оббо, яна ўша Кўйки райони! – Шу жойда Мария Васильевна ўзи ҳам ярим рюмкагина ичиб юборди. – Иқтисодий заиф район эди ахир. Ривожланиш келажаги йўк, ерини кенгайтириб бўлмайди, хўжалиги бир ёклама – давлатга берган меваси бир колхознинг пахтасига арзимади.

Худуди тоғ-тош, хусусий узумзорлардан, боғлардан иборат. Хусусий мулкчиликнинг уяси. Водийнинг бозорлари шивилғонликлар билан тўлиб ётарди. Чўлдаги совхозлар бўлса – давлатга таянч. Бу гапларни болалар ҳам билади, мен сенга тушунтириб ўтирибман.

– Мен бола эмасман-да. Мен биламанки, чўлдаги пахтани ўз ота касбини муқаддас билган боғбонлар дилни ранжитмасдан ҳам олиш мумкин эди. Бизда кўриклар очиб тажрибаси катта... Водий бозорларига келсак, мен уларнинг доим мўл-кўл бўлишини истайман. «Кўйки – водийнинг кўрки» деган гап бор эди илгари. Ҳозир бу гап кулгили бўлиб қолибди. Сен билан биздан кулишади, Марьям. Гўзал киз ўз хуснини пулга чакса – шундай кулги бўлади...

– Айнима. Иктисодий заиф тумандап давлат манфаатдор эмас, биласан.

– Бўлмаса Кавказ соҳилидаги районларни ёнайлик, Қримни ҳам тугатайлик, у ерларда шифобахш ҳаво ва азалий дилбарликдан бошқа нарса йўқ. Пахта бермайди, ахир, нима ҳаққи бор...

– Кўпол киноя. Котлетинг совиб қолди.

Мария Васильевна ўзини босиб, калта-калта жавоб бериб турибди-ю, аммо ич-ичндан қайнаб кетаётгани билиниб қоларди. «Бу нима қилмоқчи? Обкомнинг етти йил давомида қилган ишини, областьнинг донгини чиқарган ташаббусни бекор қилмоқчими? Нега ўзига чоҳ казийди? Чалкаш, майда фикрлар, вазиятни англамаслик... ундан кутмовдим. Наҳотки юқорида шу фикрни қўллашар деб ўйласа!»

Мария Васильевна унинг сал оқаринқираган гўштдор юзига боқди. Ориф ака бу вақтгача икки марта тушириб олган эди. Ароқ унга ёқмайди, ичса ранги ўчади.

– Менга қара, Ориф, жамиятнинг моддий-техника базасини яратиш деган гапни эшитганмисан? Бутун мамлакат шу билан банд. Сен бўлсанг сентиментал хаёлларинг билан чувалашиб юрибсан. – Мария Васильевна жаҳл билан ўрнидан туриб кетди. Сал бадани увушгандай бўлиб елкасига тивит рўмол ёпинди-да, шкафга суянди. Ориф ака ўтирган жойида индамай бош эгиб қолган эди.

Шу хилда анча вақт ўтди. Кўчаларга аллақачон тун қоронгиси ва сукут чўккан, муюшдаги катта фонарлар ҳам ўчган эди.

– Нимаги ўйлаб қолдинг? – деди Мария Васильевна.

– Эсимга тушиб кетди... – деди Ориф ака бошини кўтармай. У жуда секин, оғир гапира бошлади. – Урундан келганимдан кейин, аввал Очил бувани бориб кўрдим. – Ориф ака отасини ҳамма катори «Очил бува» деб атар эди. – Кейин Сарагулни... иккинчи куни бўлса тонг отар-отмас Сумбултомчига югурдим. Шундай узоқдан кўришим билан хаёлимга бир гап келибди: «Урушда ўлиб кетсам нима бўларди!..» Фронтда мен ўлимни ўйлаб бунчалик даҳшатга келмаган эдим, шу ерга келиб... – Ориф ака ўйлаганининг ҳаммасини айтмай, гапининг ярмини ютиб, дам секин, дам овози баландлашиб, узоқ гапирди. – Сумбултомчини яна бир кўриш учун жон тикса арзийди деб ўйлардим. У менинг ёшлигимни, мана шунақанги ғалати қилиб тарбиялаб қўйган экан.

– Сумбултомчи...

– Ҳа. Мана, қора тун. Номаълум сўқмоқларда шарпа. Ўлим шарпаси. Биз унинг гашига тегамиз. Қоронғилик тугамайдиганга ўхшайди... Бирдан куёш! Қандайдир бегона куёш. Биз разведкадан қайтамиз. Яна, бу сафар ҳам омон қайтямиз. Шунда қайин тагидами, ботқоқдами, қирғоқда ё вайронадами бир гулга, тиниқ осмондай зангори гулга дуч келаман. Ёки ёлғиз визиллаб юрган боларига... йиғлайман... Итнинг боласидай, аҳмоқ бир гўдакдек, дўстларимдан яшириб йиғлайман. Сумбултомчи эсимга тушади...

Мария Васильевна унинг елкасига қўлини қўйиб, аста силкиди. Ориф ака бош кўтариб, унинг кулимсираган юзидан «Уйғон, қаёққа кетиб қолдинг, мастмисан?» деган маънони ўқиди.

– Йўқ, менга қара, мана сен қанча рақамлар келтирдинг: тонналар, гектарлар, иш қуларни, километрлар... Одамларнинг қувончлари-чи, менинг ўша кўз ёшларим, қорли чўққиларнинг, булоқларнинг диллардаги жилваси, кекса бир кўнгилнинг ранжиши, орзулар, одамларнинг ихлоси, ишончи, кўнгил бутушлиги... Буларни нима билан ўлчаймиз? Қасрда гапирамиз?

Мария Васильевна: «Бас энди, кеч бўлди, кайф қилиб қолдинг», демокчи эди, «Қасрда гапирамиз?» деганини

эшитгандан кейин, яна рўпарага ўтирди. Лекин энди кўрдик, Ориф ака маст эмас эди.

– Мен Тўйчи Эрийгитовни яқиндан танирдим, – деди у мулоҳазасини давом эттириб. – Саводни, онгли йиғит, ёш эди. Кўплар билмайди, сен ҳам билмайсан: унинг яна бир фазилати бор эди – гул дасталар эди. Сира эринмасди. Баъзан эрталабдан кечгача шу билан шугулланиши мумкин эди. Санъат деб биларди гул дасталашни. Ўз кўнглидагидай дасталай олса, унга китоб ўқигандай узоқ қараб қоларди. Япон гулчиларининг китобларини топган эди. Қизлар учун гул дасталаш санъатини ўргатувчи курс очишни орзу қиларди... Сенингча, шу йиғит ДЗОТга таниланиш олдидан нималарни ўйлаган экан?

– Гулдастани демокчимисан?

– Йўқ.

– Нимани, бўлмаса?

– Ҳеч нимани. Ундай дақиқада одам ҳеч нарсани ўйламайди, вақти бўлмайди ўйлашга. Энди сен жавоб бер: ДЗОТга қараб қандай куч уни толқинтирди экан?

– Ғазаб.

– Ғазаб йўлбарсда ҳам бўлади.

– Онглилик.

– Ғазаб ва онг билан бирга, қалб керак. Катта, бой, олижаноб, инсон қалби!

Мария Васильевна икки бармоғи билан пешанасини қисиб, хорғин товуш билан столга қараб гапирди:

– Бу гапларинг ҳаммаси тўғри. Лекин сен районнинг хўжалик ишларига фақат шу нуқтан назардан ёндашсанг, биз сендан илан ўрнига гап оламиз чамамда...

«Ақл, ирода, мантиқ – ҳаммаси бор, аммо бир катрагина хис, юрак ҳам бўлса-чи! – деб ўйлади Ориф ака унинг қизлик чоғларини кўз олдига келтириб. – Бор эди. Бор эди! Ажабо, қаерда йўқотди экан...»

Марьям тирсиллаган олма сингарни, кулгиси кумушдек янғроқ, сапчиб турадиган олов қиз эди. Рабфакда Орифдан бир курсегина кейинда ўқир, унда жиндек кўнгли ҳам бор эди шекилли, бошқа қизларга рашк қиларди уни. Биров сени рашк қилса қандай яхши! Ориф унинг тиканли қарашларини кўрган сари кўнгли ўсарди. Ҳозир ҳам эс-эс ёдида. 1927

ийил эди, шекилли. Орифни биринчи курслик Назми деган солдағина бир қишлоқи киз яхши кўриб қолди. Орифнинг жуда чертиб танлайдиган қирчиллама пайти, назар-писанд қилмади. Бир куни ўша Назмининг Орифга ёзган ишқ-муҳаббат хати нима бало бўлиб директорнинг қўлига тушиб қолди. Ланашангроқ эди, йўлакда тушириб қўйибди...

Ҳамма куреларда, устахоналарда, учкомда ҳам, касаба уюшмаси ҳам, бошланғч ташкилотда ҳам дув-дув гап бўлиб кетди. Бундай масала у вақтда дарров мажлисга солинарди. Директор умумий мажлис чақирди. Орифнинг аҳволи чатоқ эди: мажлисда Назмини ёқласа – кўнгли бор экан деб ўйлаши мумкин, ёқламаса – кизни «номуносиб ахлоқи учун» рабфакдан ҳайдашади. Ҳақиқатан ҳам мажлис жуда кескин бўлди. Ҳеч ким Назмини ҳимоя қилмади. Ҳатто кекса муаллимлар ҳам ўқувчилар орасида ахлоқий бузукликдан газабланиб гапирди. Шунда ёлқиндай ловиллаб Марьям пайдо бўлди сахнада. Ориф аканинг ҳали-ҳали кўз ўнгидан кетмайди: ҳеч нарсадан қайтмайдиган, оппоқ билаклари очик, рабфакдаги ҳамма йиғитларининг кўзини ёндирган бу киз замин гўё тўлдириб турар, у гап бошлани билан залдаги ёш юраклар гўё ўт олиб бир-бирига тутаниб кетган эди.

– Ўзбек кизининг бугун «Севаман!» деб баралла айтишининг ўзи бир олам-ку! Ўзи бир галаба-ку! – деб кичкирган эди Марьям ўшанда. У узок ёниб гапирди, қарсақлар бўлди. Бироқ Ориф аканинг ёлида негадир фақат шу гап қолибди...

Йў-ўқ, бор эди унда юрак! Бор эди...

– Сен билан биз тил тополмадик, Ориф. Майли, истасанг, эртага Биринчига кир.

Ориф аканинг узокда кезиб юрган ўйлари лип этиб сўнди. Бу ҳозирги Марьямнинг товуши эди.

– Йўқ, – деди Ориф ака, напирок олиб, тутатмай кулдонга эзиб ташлади. – Мен сен билан гаплашаман. Тўғри, бугун кўп гапирвордим. Лекин охириги саволим, қани сен менга айт-чи: қаерда, қачон йўқотдинг... ёшлигингни?

Мария Васильевна сесканиб бошини кўтарди. Жуда оғир ботди унга бу гап. Жавоб беролмай қолди. Нимагадир хайратда эди. Аламли ўйлар юрак тегишини тезлатди. Ошхона эшигида аммаси кўринди – Марьяга ачиниш, чўлдай қурук бармоғини нянгга тираб турарди.

– Мени нима десанг де, лекин райондаги аҳвол ҳақида тасаввуринг хато.

– Мен одамлар билан гаплашдим.

– Сен собиқ шивилгонлик бозорчилар билан, чайқовчиликда суяги қотган қочоқлар билан гаплашибсан! – Мария Васильевнанинг товуши қутилмаганда темирдек жаранглаб кетди. У ўрнидан туриб олган эди. Ориф ака ўтирган жойидан унинг дарғазаб юзига қараб юмшоқ гапирди:

– Марьям, сен, обкомнинг секретарьни сифатида, ўз ўрнингда эмассан.

Шу гап билан у жойидан туриб, қозикдан пиджагини олди. Эшик ёнида турган кампирга «Узини учун раҳмат», деди-да, кўлини ўпиб, хайрлашиб чиқиб кетди.

Мария Васильевна уни кузатгани ўрнидан туриб эшикка келди, эшик ёпилганда оқ лакка бўялган совуқ кесакига манглайини қўйиб беҳол суяниб қолди. Шошиб етиб келган аммаси унинг сирганиб тушган рўмолини кифтига ёпиб елкасидан кучди.

– Қачондан бери кийнайди-я. Эркак боши билан... Нега изм берасан унга? Нимага дилингни оғригади? Нима ҳаққи бор! – деди йиғлагундек куйиб-пишиб аммаси Марияга жуда раҳми келиб. Сал титраган илиқ гавдасини юмшоқ тивит рўмолга ўраб кучганча, ёш боладек елкасини силар эди. – Қўй, қўя қол, оппоқкинам... – у Марияни йиғлаяпти деб ўйлади. Бирок Мария Васильевна юзини эшикнинг кесакисидан олганда карасакни, кўзлари куп-қурук, ҳатто сал заҳарханда билан жилмайгандек ҳам бўлиб кўринди.

...Кўчада машиналар қатнови тинган, тим қоронғи, тунги шабада терак баргларида сирли шивирларди. Ориф ака кимсасиз йўлқадан шошиб ярим кварталча юрди-да, орқасига қайтди. Учинчи қаватда фақат бир деразада, Мария Васильевнанинг деразасида чирок ёнарди. Ориф ака дўпписини ушлаб ўша деразага қараб қўйди, сўнг бирпас у ёқ-бу ёққа юрди-да, яна кетди. Обком рўнарасидаги хиёбонда машинасини топиб, астойдил районга жўнайдинган бўлиб кабинага чиқди-ю, моторни юргизмай, суянганча ўтириб қолди... Узоқ ўтирди. Кайфи йўқ, озгина бўлса ҳам, аллақачон таркаган эди. Хиёбонда аллақандай кушларнишг чуғур-чуғури, қўналға танлаб ивирсгани эшитиларди.

Ориф ака тунга кулок солиб ўтириб мудраб кетган экан, туш кўрибди. Тушида Онабиби лабини чўччайтириб йиғлаётганмиш: «Биттагина кичкина сингилчам бўлса ҳам майли эди...» дермиш ўксиб.

Ориф ака уйғонди-ю, Онабибининг иншосини эслаб жилмайиб кўйди. Тушда кўрганлари хаёлларига уланиб кетди: Ёлғиз, ҳақиқатан ҳам ёлғиз бояжиш. Мана ҳозир каникул, Темир ҳам болалар оромгоҳига стакчи бўлиб кетиб қолибди. Онабиби уйда якка ўзи ўтирибди интизор бўлиб. Ота бўлса бу ерда...

Ориф ака қаерда мудраб ўтирганини эндигина пайқади. Оппоқ тонг отган эди. Шаҳар кўчаларига бирпасда жон кириб, асфальт йўлкаларда тўк-тўк оёқ товушларни, магазин, гараж эшикларининг ғирчиллаб очилгани, сутчиларнинг чақириқлари эшитилди. Ориф ака кўзини очмай, бошини орқага ташлаб бирпас ўтирди. Кимдир:

– Хўжайка... бинаграт чканка! – деб бўғиқ овоз билан кичкириб ўтди. Ориф ака беихтиёр жилмайиб кўйди. Кўзини очиб қараса кичкирган одам йўқ, машинанинг шундоқ олдидан бир хотин уйқусираган боласини шошиб-пишиб етаклаб кетяпти.

«Битта кичкинагина сингилча...» Онабибига шунақасидан бўлса жонини жабборга бериб, кун-тун парвона бўларди-да. Ё биронтасини боқиб олсаммикан? Топилармиди бу замонда... Хом хаёл. Топилиб қолса-чи? Топилиб қолса-чи!

Ориф ака кабинадан чиқиб, машинасининг атрофини айланди, ғилдиракларни тегиб кўрди. Топилиб қолса-чи?.. Маслаҳат соладиган одам йўқ-да. Марьям... Марьямни хафа қилди. Чакки бўлди. Ё бош эгиб бориб узр сўрасаммикан?..

Парироқда фонтандан шариллаб отилган сув Ориф акани ҳушига келтирди. Бу нима гап? Одамлар янги иш кунини бошляпти, у бўлса тушдаги хаёллари билан овора.

У фонтанга бориб юзини ювди-да, эски черковнинг нарёғидаги мева бозорига ўтиб, бир коса катик ичди. Энди жўнайман деб шошиб келаётганида ҳалиги бўғиқ тозуш яна эшитилди:

– Хўжайка... бинаграт чканка!

Ориф ака товушни таниди.

– Симёғоч? – деб юборди рўпарасидан чикиб. Бу шивилғонлик Эргаш эди. У енгил брезент этик кийиб, ок яктак устидан қат-қат кийик боғлаган, кийикда гулкайчи, чорничок, пайвантак, яна алланималар осиглик, елкасида узун дастакли кайчи.

– Ия, Ориф ака... Ҳалиги... ассалому алайкум! – икки кўлини узатди шошиб қолган Эргаш. У новча эмасди, «Симёғоч» лақаби унга отасидан қолган. Отаси донғи кетган боғбон бўлса ҳам, жуда содда бўлган экан. Бир куни унга бир шўх монтер бола даладаги симёғочларни сотиб кетибди. Монтер далада электр сими тортаётган экан, «Нима қиляпсан?» дебди чол. «Симёғоч ўтказдик, – дебди бола, яримта ичкиси келиб қолганими, ҳазиллашибди: – Ўтказдигу, хато ўтказиб қўйибмиз. Энди ташиб кетиш жуда қимматга тушади. Сотмоқчимиз», дебди. Симёғочлар ҳам тилса жуда сўрибон экан. Савдо кўпга чўзилмабди, чол ҳаммасини арзон-гаров сотиб олиб, болага бор пулини санаб берворинги. Ўшандан бери халқ орасида буларнинг лақаби Симёғоч бўлиб кетган. Эргашга лақабгина эмас, ҳунар ҳам ота мерос. Ишқомда туғилиб, чайлада катта бўлган бу истарали йигит соҳибкорликни ўн беш ёшидаёқ эгаллаб, санъат даражасига кўтарган эди. Шивилғонда хатто ашула ҳам бор:

Симёғочнинг боғлари
Маржон узум.
Маржон қилиб тақа қол,
Шахло кўзим...

Сентябрь ойлари ишқомларда барг кўринмас, шигил хусайни, ҳар боши нақ бир сават бўларди. Ҳар донаси қахрабодек сап-сарик, бегубор, қуёш боғганда ичида чўғ ёниб тургандай кўринар эди.

– Нима қилиб юрибсиз, С... сим... Эргаш?

– Шундок... – деди отаси каби содда Эргаш кўлга тушиб қолган боладек, белидаги, елкасидаги асбобларни қаёққа қўйишини билмай. – Райком бўпсиз, ака, эшитиб хурсанд бўлдик.

– Гапини чалғитманг, сиз чўлга, хўжаликга кўчиб тушмаганмидингиз?

– Кўчиб тушган эдик, ака.

– Бўлмадимми?

– Бўлмади...

– Хўжаликдан қочиб, шаҳарда эшикма-эшик хомтоқ қилиб юрибман денг?

Эргашнинг соқол босган юзи бўзариб кетди, тинирчилаб, атрофга қаради.

– Касал, ака, қайси ховлига кирманг ток касал. Тоғдан кул тушяпти, – деди Эргаш ўзининг касал боласи хақида гапиргандек мунғайиб.

– «Хўжайка бинаграт чканка»миш. Пахта экиш ўзи бўлмайди. Чидамасизда-а?

– Мен чидайман, ака. Ҳар нарсага чидайман... – Эргаш барг шираси сиғиб кетган қадок кафтига бокди, қаттиқ пружинали боғ қайчисининг дастасини гирчиллатиб кседи. – Бу ерда ҳам пулни сўкаётганим йўк... Боғ беринг менга, қайтиб бораман, райком ака!

Ориф ака йнгитнинг товушида йнгламсираш оҳангини эшитгандек бўлди. Шу зумдаёқ ўзининг кўнглига ҳам бир нима соя солди. Бу унга таниш ғашлик эди.

– Қочган бўлсангиз юраверинг! – деди Ориф ака жаҳл билан ва жадал қайрилиб жўнаб қолди.

Жўнади-ю, Эргашга жуда ачинди. Бир вақт кимсан миришкор боғбон, ҳамма боғдор районларга донғи кетган, ўз ўрнини топган, ҳаётдан мамнун, қўли гул йнгит эди. Ҳозир бўлса кўчама-кўча... Унинг устига, жеркиб ташлади. Бировнинг ховлисидаги токнинг касалини йнглагудек бўлиб гапиряпти. Унинг айби нимада? Ўз қутлуг касбига шу қадар кўнгли кўйганидами?

Ориф ака бирпас тонтаниб турди-да, ҳалиги жойга қайтди. Караса Эргаш нариги муюшда бир елкаси билан дсворга суяниб, бош эгиб турарди. Ориф ака уни чакирмади, олдига борди. йўталди. Эргаш чўчиб бош кўтарди.

– Эсимга тушди, нос чекардингиз шекилли, Эргашвой, борми?

– Ҳа... ҳа-ҳа, бор, – деб йнгит қат-қат кийикларини тита кетди. Жез қоплаган нос қовоқнинг попукли тикнигача кул тушган узум новдасининг зах хиди сингган эди.

– Ҳа, кул тушиб ёмон бўлибди-да, – деди Ориф ака бир чимдим нос отиб. – Йўқотиш кийинми?

– Йўқотиш мумкин. Аммо лекин бугун водийга таркаса ёмон бўлади.

– Ҳа... ундок денг: – Ориф ака камаридан қалпоқни олиб, қоқиб бошига кийди. Офтоб қизита бошлаган эди. – Менга каранг, Эргаш, сиз..., Шивилғонга қайтиб боринг.

Эргаш кўзини пирширатиб, тушунмагандек, савол назари билан қаради.

– Қайтинг, Ҳа. Бутуилай.

– Ҳазиллашманг, Ориф ака.

– У ерда баъзи кекса боғбонлар бор. Мансур отани ҳам қайтарамиз. Кучларинг етганча боғларни тикланглар. Сумбултомчилкларни ҳам аста-секин қайтарамиз.

– Ориф ака! Райком ака! Чиннигизми?

– Айтгандай, бола-чака қалай, соғ-саломатми ҳаммаси?

– Ҳа.

– Олиб кетинг барини. Уйларни, чайлаларни тузатиб олинглар. Кейинроқ боғларни бориб кўраман. Пул-мул қалай?

– Э-э, пул керакмас менга! Кунимиз ўтар. Бахтимизга ўзингиз келиб қолибсиз, ака, раҳмат! Шивилғонни яна гуллатмасам, раҳматлик отам мендан ризо бўлмасин.

У соқоллари ўсик бўлса ҳам, аллақандай кўркем бўлиб кетди. Ҳовлиқиб қолганидан Ориф акани кучоқлаб ҳам олмоқчи эди шекилли, ўзини босиб, кўпол қўлларини узатиб кўя қолди. Ориф аканинг ҳам кўнгли ўсиб кетди.

– Симёғоч! – деди хайрлашаркан, елкасига қоқиб.

Ориф ака ишдан қайтиб келганида ҳовли тўла бола эди. Шовқин-сурон билан машинани қуршаб олишди, бири кабинага кириб, бири кузовнинг орқасига осилиб, бири тепасига чиқиб, роса яйраб кичкиришди. Онабиби отасининг бағридан қутулгандан кейин, битта-битта қувиб юриб ҳаммасини ҳар ёққа тириқтириб юборди. Ҳовли жимжит бўлиб қолди.

– Тирмизаклар!.. – деди Онабиби хивиччи ташлаб. Кейин «паровоз-паровоз» ўйнагани ташиб чиқилган курси, примус,

пакир, китоб, яна алланималарни ховли юзидан йиғиштириб олди.

Ориф ака майкачан, кавуш кийиб чиқиб, сўри атрофига накароб килиб сув сенди. Радио опералардан мунгли ариялар эшиттирар эди. Дим ҳавога роҳатбахш салқин оқим сезилар-сезилмасгина оқиб кирмоқда эди. Чойдан кейин Ориф ака китобларини, газета-журнал подшивкаларини кўтариб чиқиб сўридаги хонтахтага ағдарди. У бир неча кечадан бери тоғ районларининг экономикасини ўрганарди.

Онабиби дастурхонни йиғиштиргач, оёқ учиди чўзилиб хонтахта тепасидаги лампочкани бураб ёқди.

– Марьям холамини кўрдингизми, дада?

– Кўрдим, сенга салом айтди.

– Меҳмонхонада ётдингизми?

–... Ҳа.

Онабиби дам у ёққа ўтиб, дам бу ёққа ўтиб, дадасининг атрофида ўзига иш топиб, тинмай бидирлар эди.

– Меҳмонхона чиройли-я? Деразалари ка-тта! Тўртинчи қаватидамидингиз, дада?

– А? Ҳа, ҳа. Тўртинчи қаватида.

– Қип-қизил чўғдек пойандозлар соллинган. Яхшими, дада?

– Кайфиятингга қарайди, кизим. Кўнглинг тўк бўлса, вақтинг чоғ, ишингдан мамнуи бўлсанг ҳаммаси ҳам яхши. – Ориф ака ёнбошлаб ётганча дафтарларига нималарнидир ёзар, китобларнинг орасига хатчўй қистирар эди.

– Тўғри, дада, меннинг ҳам кўнглим ҳар хил бўлади. Гоҳо яхши, гоҳо... Нимага яхши, қандок ёмон – ҳеч айтиб бериб бўлмайди. – Онабиби кўрпачага чиқиб, ингичка, узун оёқларини этагига ўраб ўтириб олди. – Темирларнинг синфида-чи, дада, бир куни роса тортишув бўлди. Темир ҳамма нарсанинг таърифи бор, ҳамма нарсани тушунтириб бера оламан, дейди. У бахтни ҳам таърифлаб берди, кўнглини ҳам, муҳаббатни ҳам...

– Шима деди?

– Вой, эсимда қоптими? Кейин Комила онам уни бошлади. Уларнинг Комила она деган ўқитувчиси бор. Бу йил келган. Ёшгина-ю ўзи ўқитувчи, қизиқ. «Қани бўлмаса атиргулнинг хидини сўз билан таърифлаб бер-чи?» деди ўша Комила она. – Онабиби пиқ этиб кулиб юборди, – Темир

таърифлаб беролмай, роса хижолатда қолди. Ажаб бўлди, мактапмасин, а, дада?

– Ҳа, кизим, сўз билан айтиб бериб бўлмайдиган талай нарсалар бор дунёда... – деди Ориф ака, китобини ёшиб кўзини бир нуқтага тикиб қолди. Радио тинди. Факат чирок зириллаб ёнар эди. Анчадан кейин караса, Онабиби ўша ўтирган жойида кўрнага ўраниб ётиб олибди, кўзлари юмилиб-юмилиб кетаётган эди.

– Менга ҳозир яхши, – деди киприкларини кўтаролмай, чўччайган лаблари билан ширин тамшаниб. – Нимага яхшилигини ҳам биламан. Негаки, бугун сиз уйдасиз... – шу сўз билан пинакка кетди.

Ориф ака унинг кичкинагина масъум юзига тикилиб кўнгли ғалати бўлиб қолди. Анчагача иш қилолмади. Кейин чирокни ўчириб, Онабибининг устини яхшилаб ёшиб кўйди-да, дафтарларини қўлтиклаб, оёқ учида уйга кириб кетди.

У туман газетасининг эски тахламларини варақлаб ўтираркан, таптанали бир саҳифада Эргашнинг суратини кўриб қолди. «Симёғоч» кулайми, кулмайми дегандек, мужмалрок бир киефада чакчайиб турарди. Сурат тагида мақоласи. Эргаш ҳамма тоғликларни чўлга ихтиёрий кўчиб тушишга чакирар, «Кўчишга бўйини ёр бермаган шармандали эскилик қолдиклари бизнинг орамызда бўлиши мумкин эмас!» деб қатъий ишонч билан хитоб қилар эди. Эргаш шундай тил билан ёзардики, унинг олдида баъзи сўз усталари ҳам ип эшолмасди. «Шер ўмровли азамат чўлқуварларнинг ватанпарвар сафида бахтиёрман...»

Бу ойларда газета ҳар куни «шер ўмровли чўлқуварлар»нинг ҳайқириклари, чакириклари билан тўлиб чиққан эди. Гўё чўлда бахт-саодат, хазиналар мана мен деб шундоққина тайёр турибди-ю, уни бориб эгаллаш шу вақтгача ҳеч кимнинг хаёлига келмаган; шунинг учун тоғдаги бутун бошли қадимий боғдор қишлоқларни хувиллатиб кўчиб кетишда биронта баҳс ёки иккиланш, кийинчилик, ёки бирон муаммо асари газ берган эмас.

Ориф ака Эргашнинг суратига яна тикилди. Бу ерда у нечоғли жўн! Довдираб қараб туриши ҳам, сўзлари, фикрлари ҳам. Эрталаб шаҳарда учраган Эргаш бўлса – бутунлай бошқа. Кўзларига бокиб, солдагина ганларига

кулок солсангиз, ўйларини, дардини, ишқини, кўнглидаги эзуликларни сезасиз...

Йўк, ҳаётни жўнлаштириб бўлмайди. У ўзининг чигал, мураккаб ўзанлари бўйлаб оқади. Мана Ориф ака кун-тун сафарда, далада, идорада. У учратган одамларнинг ҳаммаси шер ўмровли азамат эмас, бир-бирига сира ўхшамайди, ҳар бири бир бошқача олам, лекин ҳар бири алоҳида миселсиз хазина. Ҳар бир колхоз ёки совхознинг ўз муаммоси, ўз фазиляти, кийинчиликлари бор. Ҳақиқий чўлқуварлар – ҳарбийдан бўнаган аскар болалар, олий мактаб дипломларини ушлаган мутахассислар, мактаб аттестати, завод йўлланмалари билан янги ерда муқим қоладиган ҳақиқий кўнглиллилар юзлаб келмоқда. Маъмурий йўл билан кўчириб келтирилганлар, адашиб келиб қолиб ўз боғларини соғиниб, ўзини омонат сезиб астойдил кўниқолмаганлар эса кетиб қолмоқда. Ҳар кимнинг келиши ҳам, кетиши ҳам алоҳида бир воқеа. Кўн ўйлар, хазиналар, инсоний муносабатлар билан, онла, кўнғил, касб, тақдир билан боғлиқ.

Йўк, одамни, ҳаётни жўнлаштириб бўлмайди. Ориф ака ўзи ҳам кейинги вақтларда бу ҳаётга астойдил шўнғиб, ўзида ғайрат ва қаноат сеза бошлади. Узоқ қишлоқларда қолиб кетади, бюроларда илгаригидек жим ўтирмайди, ҳатто шийпонларда ҳам нутқ сўзлашига тўғри келади, кўнлар билан низолашиб ҳам олди, кўн дўстлар орттирди, чигал муаммоларга дуч келиб уйқудан қолди, ҳолдан тойди, улфат тониб чакчаклашди, буларнинг натижаларини кўра бошлади. Энди уни ҳамма жойда ё севишади, ё ёмон кўришади, хуллас, бепарво кутадиган ёки танимаган одам йўк.

Бир куни узоқ хўжалиқдан кечаси қайтиб, эрталаб ишга кеч қолди. Қараса, қабулхона тўла одам. Раислар, совхоз директорларидан бир неча киши, муҳаррир Назаров ҳам шу ерда; Ориф аканинг кўзи дарров Тўлаганга тушди, уни ўзи йўқлаган эди, эсидан кўтарилиб кетибди.

– Кечирасизлар, – деди у ўтирганлар билан саломлашгач. Кейин ҳаммани бирдан ичқарига таклиф қилди. Кабинет кичкина, содда, курслар тартибсиз қўйилган, жавонлар қия очик, китоблар сочилган, онда-сонда гул. Бу раҳбарнинг

хонасидан ҳам кўра кўпроқ ёш илмий ходимнинг иш хонасига ўхшарди.

Ориф ака столига ўтмасдан Тўлаганинг ёнига келиб ўтирди.

– Фируза қалай?

– Тузалиб кетди, Ориф ака, раҳмат. Мен... мен диссертациянинг муддатини кечиктиришга ижозат олдим, мана телеграмма.

– Нега? – Ориф ака телеграммани диққат билан ўқиб чиқди.

Тўлаган қоп-қора кўли билан дўнг пешанасини ишкаб, «гапираверайми?» дегандек атрофга қаради. Атрофдагилар дам ўзаро гаплашиб, дам буларга кулок солиб ўтиришарди.

– Хўш, нега? – такрорлади Ориф ака.

– Бу иктисодий кенгаш деганингизнинг ўзи бир институт чиқиб қолди.

– Хўш, хўш?

– Э, бу мени домига тортиб кетди, Ориф ака. Кўр эканмиз, пайпасланиб юрган эканмиз. Ички хўжалик ҳисоби деганингиз бир ҳамиртуруш экан деб қўйдим. Ҳамманинг кўзи очилиб, ҳар ким ўзи кимирлаб қолди: бирон процесда кимнингдир қиссасига зарар етказмасликка уринади, у мустақил, у жавобгар. Ўзи кам олса, ҳақи қимда қолганини кўриб туради – автопаркчилардами, механизаторлардами, авиаторлардами, сувчилардами... «Водхоз» олтинчи участкага берган сувини бир ярим барабар кўп ёзиб юрган экан. Кеча борсам, фермаларигача электрга ҳам, сувга ҳам счётчиклар қўйиб қўйишибди. Ҳар бригадир ҳозир маҳсулотнинг таннаҳини йил охиридагина эмас, ҳар ойда билиб, ҳисоблаб боряпти. Ҳисобчиларни ўқитяпмиз... – Тўлаган суюнчига келган боладек ховлиқиб, тез гапирарди, нафаси ичига тушиб кетди. Папкасидан қоғозларни олди. –

Мана булар резервларимиз. Миллионларни елга совуриб юрган эканмиз. Агар янаги йилга план оширилмаса, таннаҳини камайтириш ҳисобига совхоз биринчи марта ўзини оқлайди.

– План оширилмаса.

– Ҳа.

– Буни ўйлаб кўрамиз... – деди Ориф ака Тўлаганининг ҳисобот жадвалларига тикилиб. Бошқалар гапга кизиқиб, ўринларидан туришган, буларни қуршаб олишган эди. – Менга қаранг, Тўлаган, кенгаш яна бир неча масалани кўтариши керак: биринчидан, «афғони»нинг қанотини ендириш масаласи! Олимлар билан боғланинг. Резервларни ҳисоблаб кўринглар: чўлни кўкаламзорлаштирувчи маҳсуе бригадалар тузинга кучимиз стадими? Иккинчидан, эски боғдор дехқонларнинг хоҳишини, ёшини, касбини, вақтини ҳисобга олиб, уларга совхоз шаҳарчасида боғлар яратиш имконини тугдириш керак...

Тўлаган ҳаммасини ёзиб борарди. Атрофдагилар жонланиб, шовқин кучайиб кетди.

– Ориф ака!.. Ўртоқ Очилов...

– Нима учун...

Ориф ака гапини тугатмаган эди, Тўлаганга қараб давом этди:

– Модомики, кенгаш астойдил ишга тушган экан, унга буюртмамиз бор. Сизга биринчи буюртма туман ҳокимидан: мусобақада биринчилик критерийларини илмий равишда ишлаб чиқиш керак. Олдин бажарган ютиб кетавериши керакми ё бошқа шартлар ҳам ҳисобга олинадимиз? Маҳсулотнинг таннархи, масалан... Ёки колхозда маъмурий чора кўрилганлар сони... Айтгандай, Зиёхонов қалай, ёрдам беришимиз?

Тўлаган нима деб жавоб беришни билмай елкасини кисиб, ўйга толган эди, телефон жириглаб қолди. Ориф ака столни айланиб ўтиб, трубкани олди.

– Лаббай! Ким?.. Э-ҳа, Симёғоч!.. – деб юборди хурсанд бўлиб, атрофдагиларга ўнғайсизланиб қаради-да, «Кечирасиз» деб кўйди кимгадир. – Қулогим сизда, Эргашвой... Боғлар қалай? Нима-нима, ким? – Ориф ака бирпас жим қолди, ранги оқаринқираб кетди. – Қачон? Маҳаллада. Хўш... Касалхонада. Ҳа... Кейин кўринмадимиз?

Трубкани кўйиб одамларга қаради. Лекин ҳеч нарсани кўрмаётгандек эди. Кейин ўзини босиб, гап нимага келиб тўхтаганини эслашга уринди. Рўпарасида Назаровни кўриб, ҳазиллашмоқчи бўлди.

– Сизнинг қахрамонингиз... Эргаш.

Мухаррир тушунмади, шекилли. Ҳеч ким ҳам кулмади, хазил чикмади. Ориф акадагн ўзгаришни пайкамаган директорлардан бири ҳалиги гапни давом эттирди:

- Ўртоқ Очилов, бу нега бизларда йўк... кенгаш?
- Ҳа, рост, нега? Бизнинг совхознинг нимаси кам?
- Бизлар четда қолаверамизми?

- Билмадим... - деди Ориф ака жилмайиб. У суҳбатнинг нимага келиб тўхтаганини эслади. Кўриб турибдики, қабулга келганлар ўз юмушларини унутиб, Тўлаганнинг гапига диққат беришди. Уларга ҳозир бошқа ҳамма масалалар иккинчи даражали бўлиб қолди. - Райком... райком буни ҳамма колхоз-совхозлар учун катта тажриба марказига айлантириш ниятида, - деб тушунтира бошлади у. - Ҳатто шундай орзумиз ҳам бор: келгусида шу иктисодий кенгашлар негизида кишлоқ хўжалик экономикасининг жамоатчилик илмий-текшириш институтини очиш мумкин... Лекин ном бериш осон. Буни ҳали кўп ўйлаш, тажрибада синаш, кўп иш қилиш керак. Истасанглар, мана Тўлаган батафсил гапириб берсин. Фикрлашинглар. Мен... Менинг зарур ишим чиқиб қолди.

У шовқинли хонани буларга ташлаб чиқиб кетди. Кўчага шошилиб чиқди-ю, зинанинг настида тўхтаб қолди. Нимага чиқди? Қаёққа бориши керак?

У қаёққадир бориши, шошилиши кераклигини биларди. Лекин қаёққа? Нега?

Ориф ака уйга томон шошиб кетаётганини пайқайди. Ҳа, уйга, Онабибининг олдига. Қаёққа борсин бўлмаса? Онабибини тезроқ кўриши керак...

Телефонда Эргаш унга хунук хабар етказди. Онабибига ота тегиш ўша Исроилов деган одам Шивилғонини оралаб юрганмиш. Одамлардан боласини суриштирибди, маҳалла комиссиясига, касалхонага кирибди... «Нияти бузукка ўхшайди, айтиб қўяй дедим, ака», деди Эргаш.

Нима нияти бўларди? Онабибида унинг заррача хаки бўлмаса!..

Шундай бўлса ҳам Ориф ака юрагининг дукур-дуқуридан кўркар, йўлкада салом берганларга ҳам алиқ олмай, тезлаб борар эди. Дарвоза олдида тўхтаб, буклоғлик калпоғи билан пешанасини артиб, нафасини ростлади.

Эшик ичкаридан тамбаланган эди, тиркишдан кўл солиб очай деса, хадеганда очилавермади, кўли қалтирарди. Бир амаллаб очди. Ҳовли хувиллаб ётибди. Вужуди совиб, эти жимирлаб кетди.

– Онабиби!..

Ҳеч ким жавоб бермади. Қўшинининг ити вовиллади, холос.

Ориф ака бирдан мажолсизланган оёғини базўр судраб уйга қараб интилди. Агар шу маҳал уйқусираган Онабиби кўзларини ишкалаб рўнарасидан чиқмаганда, йиқилиб қолишига ҳам кўзи етган эди. Кизини бағрига босди. Жажжигина, чуваккина, иссиқкина шу вужуд унга дарҳол қувват бағишлади. Шундай бўлса ҳам Онабиби бир нимани пайкади. Отаси ҳеч қачон шошиб келиб унинг пешанасидан бундай қалтираб ўпмас, сочларини бундай силамаган, кўзларига бундай ғалати карамаган эди.

– Нима бўлди, дада? Нимага барвақт келдингиз?

Ориф ака уни бағрига яна бир босиб, ёнгинасида остонага ўтирди.

– Терлаб кетибсиз. Мен ҳам ухлаб қолибман, бирам дим. Чой кўяй.

– Тўхта, Онабиби... – деди Ориф ака унинг кўлидан ушлаб. Кейин нима дейишини билмади-да, кўйиб юборди. – Ҳа, майли, бор, чой кўй. – Ўтирган жойида кизи қасққа борса ундан кўз олмай ўтирди. Анчадан кейингина нафаси ростланиб, юзига ранг кирди. Ўшандагина ўзини ўйлаб, кулиб кўйди: «Тентак! Нимага ҳовликиб югуриб юрибман? Қизимга биров таҳдид солянгими? Таҳдид солиб бўпти! Уни кўрмаган, танимаган бир ярамас таҳдид соладими? Қизимнинг эмган она сутидан тортиб, кўз нуригача ўзимшики!»

У тиззасига шап этиб уриб ўрнидан туриб кетди.

Шу кундан бошлаб Ориф ака уйдан кам чиқадиغان бўлди. Чикса ҳам барвақт қайтади, эшикдан ҳовликиб қиради-да, Онабибининг товушини эшитгандагина ўзига келади.

Дам олиш куни Онабибини шаҳарга олиб бориб ўйнатди, гастрольга келган опера театрининг «Доктор Айболит» деган спектаклига олиб кирди, кўйлақлар олиб берди, бир бўғча ҳар хил совғалар билан қайтиб келишди. Онабиби

шу кунлари сал улғайгандек, тўлишиб, ўзгариб, кувончи ичига сиғмай, кулганда чехраси нур сочадиган бўлиб қолди. Лекин у очилган сари Ориф аканинг кўнглини булут чулғар эди. Исроилов унинг хаёлидан кетмайди. Бир кун эмас, бир кун безрайиб кириб келиши бор. Лекин унинг башарасини кўришдан ҳам кутини азоб бўлди. Ана келади, мана келади деб, юрагини ховучлаб юравериш Ориф акани жуда эзиб қўйди. Кечалари ҳам хаёли ўшанга кетиб қолади. «Желиб нима килади, қайси юзи билан келади-ю нима дейди? Қишлоққа борган бўлса, юргандир-да...» дейди бир кўнгли. Лекин кўзини юмса аллақандай шарпалар эшитилади қулоғига, эшикни так этиб очиб кириб келадигандек...

Энг қийини бу аҳволни Онабибидан яшириш эди. Ориф ака ёлғон қилиққа, икки киёфада яшашга ўрганмаган...

Икки ҳафта шундай муттасил хавотирда юргач, Ориф ака чарчади. Исроилов қорасини кўрсатмади. Ориф ака унинг аблахлигига батамом ишониб, энди нафрати ичига сиғмай қолди. Бу нафрат хавотирнинг ҳам ўрнини босди. Ориф ака керак жойга бемалол борадиган бўлиб, иши илгариги изига тушди-ю, лекин дилига тугиб қўйди: «Топаман мен у аблахни! Манави ишларим битсени-чи, қасрдан бўлса ҳам қидириб топиб, башарасига бир тупуриб хумордан чиқаман!»

Ориф ака саратоннинг жазирама кунларидан бирида, Эргашга берган ваъдасига мувофиқ, боғлардан хабар олгани собиқ Кўйки райониغا чиқиб кетди. Чўллар, сойликлар, ён багирлар қовжираб саргайиб кетган бўлса ҳам, офтобда чараклаб ётган қорли чўккилар тагидаги кўхна тоғ қишлоқлари кўм-кўк бўлиб гуркираб ётарди. Унгуларда чистазорлар қорайиб кўринар, жилгаларининг бетиним садоси эшитилар, узилиб тушган қоялар остида қулаб ётган кекса ёнғокларнинг йўд ҳиди аниқ, атрофга, дим ҳавога аста таралар эди. Бу ерларда ҳеч ким йўк, илон изи сўкмоқларни ўт босиб кетган, ўнқир-чўнқир, паст-баланд кўм-кўк, димикиб ётибди. Баъзан қоялар сиртига тирмашиб чиқсангиз, рўпарангизда мислсиз манзара пайдо бўлади. Ғовлаб кетган ташландиқ боғлардан кўтарилган снгиш ховур жимирлаб, ҳаво ранг ҳарир пардадек, тоғнинг водийга чўзилган этакларини кўздан яшириб туради, тикилиброк қарасангиз, узоқдаги тепалар, қирлар, мирзатераклар худди

эртакдаги серминор қалъаларнинг зангори кўланкасидек кўринади.

Шундай қоялардан бирига чиққанда Ориф ака пастда кўзни олгудек чараклаб ётган бир нарсени кўрди. Бу, шубҳасиз, машина эди, машинанинг олдинги ойнаси қуёшда шундай чаракляпти. Лекин ким бу, йўлсиз қандай келиб қолди, нима килиб юрибди бу ерда?

Ориф ака тошлардан сакраб, йўлсиз кияликлардан сирганиб, югуриб тушди. Бироқ машинага етмасдан тўхтаб қолди: не кўзи билан кўрсинки, ўнқир-чўнқир йўлдан аста юриб Мария Васильевна келарди. У қўлини соябон килиб қорли чўққиларга қарар, азим эманлар соясида нафас ростлаб, яна юрар, тўхтаб ёввойи гуллардан узар, қўлидаги йўнилмаган таёк билан ўт-ўланларни титкилаб бир нималар кидирар эди. У ёлғиз, кизларга ўхшаб енгсиз калта кўйлак, пошнасиз ботинка кийган, юпка оқ дуррасини бошига, пешанасини, юзини офтобдан тўсадиган килиб бўшгина танғиб олган, юзи, билаклари иссиқдан қизариб улгурган эди.

Ориф ака узоқдан, сояроқда туриб уни кузатаркан, кулиб, қафтларини бир-бирига ишқалаб қўйди. У негадир Мария Васильевнанинг бу ерга келиб қолишига ўзини сабабчи деб ҳис этарди. Шундайми, бошқачами, ишқилиб келибди-ку, шунинг ўзи ҳам Ориф акага кутилмаган бир суюнчи бўлди. Қувониб кетганини тан олмаса ҳам, Марьямга ўзининг гаплари таъсир этган бўлиши мумкинлигини ич-ичидан ўйлаб қўйди.

Мария Васильевна ҳам Ориф акани кўриб, қўлга тушган боладек, кизарди-ю кўнглига шундай ўй келишини билиб, «Гапим таъсир килибди, Кўйкини кўргани келибди», демасин деб, ўзича олдини олди:

– Шундоқ, озгина соф ҳаво олай деб... Ҳордик чиқарай деб келган эдим, – деди бепарвороққина, – далада юриб ўпкаларга чанг тўлиб кетди.

– Йўк, Марьям, очигини айтавер, менинг гапларимдан кейин тоғ туманига кизикиб қолгансан. Одам кўнгли тортган ишни албатта қилиши керак. Яхши қилибсан келиб.

Мария Васильевна «қитмир!» дегандек кескин қараб қўйди Ориф акага. Тошлар, ғовлаган ўтлар, чакалакзор

оралаб, азим кайрагочлар соясинга кириб йўқоладиган сўқмоқдан чиқиб борардилар. Тиккарок ерларда Ориф ака унинг тирсагига кафтини аста тегизиб, одоб юзасидан сал суяган бўлади.

– Нима, менга чиройли манзаралар саъхати, шунчаки тоғ сайри ёт деб ўйловдингни? Сизга иктисодий кенгашнинг рақамларига муккангиздан кетиш ярашади-ю, бизга жиндак лирика ярашмайдинми?

Улар иккаласи ҳам атрофни янграшиб кулиб юборишди. Мария Васильевнанинг кулгичлари нурланиб кетди. Ориф ака ўша рабфакдаги дум-думалок олов кизни кўргандек бўлди.

– Эшитибсан-да?

– Эшитганда қандоқ! Колхозларда бошқа ишни йиғиштириб кўйишибди-ку. Ҳаммасини эшитиб турибмиз. Депутатлар хоналарини йўқотганингни ҳам, парклардан шиорларини олдириб ташлаганингни ҳам, совхозларда тоғликларга жавоб бераётганингни ҳам, маориф системасига, газеталарнинг услубига аралашаётганингни ҳам... бундан кейин яна нима каромат кўрсатаркансан – фақат шунинини билмай турибмиз.

Ориф ака кулиб тураверди. Мария Васильевнанинг бу пўписаси унинг ишларини маъқуллаш бўлмаса-да, қоралаш ҳам эмас эди. Бир довонга чиққанда улар томири билан ағдарилиб йўлда кўндаланг ётган бақатеракка ўтириб дам олишди. Ўнгда бир хил кийинган, бўй-басти ҳам бир хилдаги беҳисоб кўк арчалар узунузун саф тортиб қияликка чиқиб кетаётган аскарлардек кўринарди. Тенада тик тоғлар чакалакзорларга қора соя солиб турибди. Бу ерда ҳамма вақт салобатли сукут ҳукм сурса керак. Айниқса тонг отганда... Енгил шабнам ҳали ерда, ўт-ўланлар, гуллар орасида ётади, тиниқ осмон тагида бутун водий кўз олдингизда кафтдек ястанган, қаердадир чашма кўзи мигтиллайди, ҳаво софлигидан арча хиди, асал хиди анқийди. Шунда намтоб сўқмоқларда яланг оёқ юриб, ерга жондошлигинини сезсанг, кўнглингни алланечук осойишталик, эзгулик билан тўлади.

– Бу жойлар одамнинг чиройли хаёлларига ўхшайди, Марьям. Одам... ўтиб кетади. Унинг чиройли хаёллари қолади.

Мария Васильевна қўлида ўйнаб турган баргни биринчи марта кўраётгандек, айлантириб-айлантириб томоша қилар, нафис томирларига узок тикилар эди.

– Мана кўрдингизми, кунгурачаларига, томирчаларига, шаклига диққат билан тикилсангиз, шу битта кичкинагина барда ҳам қонуният бор. Онабибининг дўсти Темирнинг исботига караганда, қонуният тасодифлардан туғилар экан...

Мария Васильевна баргчанинг ажаб мураккаб симметрик қонуниятларини бир санъат асаридек томоша қилиб, хузур қилар эди. Ориф ака буни сезиб, мамнун, сергап бўлиб қолди.

– Баъзи олимларнинг фараз қилишича, ҳар бир нарса, мана шу барг ҳам, одам ҳам электронларнинг махсус бирикмасидан иборат экан. Қачондир, миллион йиллардан кейин шу бирикма тасодифан яна бир такрорланиб қолса, одам иккинчи марта ҳаётга қайтиб келиши мумкин экан. Агар қонуният, Темир айтгандай, тасодифлардан туғилса...

– Яхши юпанч.

– Лекин менга ёқмади. Электрон, бирикма, қонун... Ундан кўра жаннат ҳақидаги афеона чиройлироқ...

– Икки бор яшаш имконидан мамнун бўлмай, яна гўзаллик ҳам талаб қиласиз.

– Сен бўлсанг шу ерда ҳам гўзалликни унутясан.

– Гап фан ҳақида эди шекилли.

– Гап одамнинг маънавий дунёси ҳақида...

Улар яна жим қолишди. Офтоб қизитга бошлагандан кейин бу ердан туриб кетишди. Ориф ака тош тагидан сизиб чиққан бир чашмадан ётиб сув ичди. Сув совуқ экан, тишлари зирқираб кетди. Мария Васильевнага дўлана териб берди. Кейин негадир Исроиловдан гап очди. Унинг Шивилгонга келиб юргани, ўзининг саросимага тушиб қолганлари, Онабиби ҳам бир нимани сезиб, кечалари туриб келиб дадасининг уйқусидан хабар олиши... ҳаммасини батафсил гапириб берди.

– Йўқ, мен уни топаман, ерда бўлса қулоғидан, осмонда бўлса оёғидан тортиб...

– Уни топиб нима қилсан, тушунмадим, – деди Мария Васильевна. – Судга беролмасанг, исботнинг бўлмаса... Қайтага у сени судга бериб, болани тортиб олмасин. Бир умр овулчоғингдан ажраб қолсан. Шунча меҳнат сарфлаб, шунча тарбия қилганингдан кейин... Ёлғизлик сени еб қўяди.

– Мен унга газабимни айтмасам юрагимга сиғмайди! – деди Ориф ака негадир қадамини тезлатиб. Кейин

Марьямнинг орқада қолганини кўриб қайтиб келди. – Ўлган хотинини, тирик боласини ташлаб кетган, инсоннинг инсонлик туйғусига тупурган бир ифлос. Бошқа жойда ҳам яна ўша ишини қилиб юрган бўлса-чи?! Шундай одамнинг бу атрофда юрганини била туриб, мен қандай тинч ухлайман?

– Тавба... – деди Мария Васильевна, кўлидаги хивични синдириб ташлаб. – Зап топган эканмиз-да райком секретарини. Сени қандай қилиб сайлашганига ҳайронман.

– Мен одамман, – деди Ориф ака, туманда бўлса, аввало одам керак. Дарвоқе, обкомда ҳам. Мана, сен, секретарьлик бурчингдан ташқари, нима иш қилдинг?

– Нима қилишим керак эди?

– Мен бола боқиб олмоқчиман, Онабиби сингилча талаб қиляпти. Маслаҳат бер, ёрдам қил, нима қилсам бўлади?

Ориф ака дағалроқ товуш билан гапирди. У Марьямдан «Оббо, райком секретарьи бола боқиб ўтирса энди», дегандайроқ эътирозни кутган эди. Лекин Мария Васильевна ундай демади, тўхтаб аввал унинг кўзига, кейин ўмровли кўкрагига тикилиб қараб қўйди. Энди бу одамнинг кўпол сўроқ қилишлари ғашига тегмай қўйган эди. Қайтага ёлғиз қолганида унинг сўроқларини ўзига бериб кўрар, ўзининг узок йиллар давомида фақат иш билан бўлиб сал қурукшаганнамо ёлғиз ҳаётини ўйлар эди. Бугун бу ғалати одам уни ўзгача бир дунёга олиб кириб, айлантириб чиққандек бўлди.

Қуёш тиккага келганда улар хайрлашадиган бўлдилар. Ориф ака Эргаш билан Мансур аканинг боғларини бориб кўриши керак эди. Мария Васильевнанинг эса кечкурун шаҳарда мажлиси бор экан.

– Жуда яхши нафас олдик, енгил тортиб кетдим... – деди у машинаси томон юраркан. У дўлана териб юрган шофёрини чакириб, моторини юргизгунча Ориф ака нарироқда қараб турди. Машинага чиқай деганда Мария Васильевна дафъатан бир нимани эслагандек Ориф аканинг ёнига келди:

– Мен кўп ўзгарганман, кўп нарсани йўқотганман. Биламан, Лекин қачон? Қасерда? – У ерга қараб елкасини қисди. – Бу саволни сен берган эдинг. Энди мен ўзимдан сўраяман...

У бирпас жим туриб машинаси томон кетди. Ориф ака унинг қуёшда қызарган юм-юмалок елкасига, қалин хазонни босиб кетаётган ўйчан қадамларига тикилганча, туриб қолди. Машина юргандагина анча гап эсига тушиб, қичқирди:

- Онабибига сингилчани маслаҳатлашамизми?
- Маслаҳатлашамиз!..
- Тоғ районишни қайта тиклаймизми?
- А?..

Ориф ака қўлини қарнай қилиб қичқириб такрорлади. Тоғлардан аке садо келди. Лекин Мария Васильевна эшитмади. «Москвич» пастликда йиллаб босилиб ётган ўрмон тупроғини чаңғитиб, қалин пистазорлар соясига кириб йўқолди.

Ориф ака билан Мария Васильевна баъзан мана шундай бир-бирларига яқинлашиб келгандек бўлсалар ҳам, уларнинг қарама-қаршиликлари тугамади. Айниқса иш юзасидан уларнинг фикрлари тобора кескин тўқнашар эди. Туманда ҳам, уларнинг йиғинлардаги, кенгаш ва бюролардаги, газеталардаги даҳанаки жангларига кўникиб ҳам қолинган, бири сўзга чиқса, иккинчиси албатта қарши гапиришини кутиб туришар, уларнинг олишуви бўлмаса мажлис кўнгилсиз ўтгандай туюлар эди.

Аммо кейинги туман фаоллари йиғилишидагиси ҳаммасидан ошиб тушди. Йиғилишдаги шов-шув бошка туманларга ҳам етиб, бутун халқ орасига тарқалди. Қаерга тўртга одам тўпланса: «Очилов яна ковуи туширганмиш!», «Жуда болабди! Қачонгача...» «Энди нима бўларкин?» дегандай ваҳима гапларни эшитасиз. Аслида ҳеч нарса бўлгани йўқ. Ориф ака район активида сўзга чиқиб, кўнглидаги гапини айтиб қолди холос.

Унинг асосий таклифлари шулардан иборат эди: чўлга тоғдан кўчирилганлар орасида ўз кишлоғига қайтишни талаб қилувчилар бўлса – уларга жавоб бериш; совхозларда муқим қолганларнинг ҳаммасига, икки йилда боғ қилиш шарти билан, томорка ажратиш; совхозларнинг пахта сотиш планини камида икки йилгача ҳозирги даражада қолдириш ва ундан ошириб бажарганларга устама мукофот белгилаш;

тогда собиқ Кўйки туманини тиклаш, унинг ўзига хос нктисоди билан алохида шуғулланиш...

Лекин бу таклифларни айтиш учун Ориф ака кўп идораларнинг ичига кириб чиқди, кўпгина ходимларнинг авра-астарини ағдариб, баъзиларнинг маънавий дунёни мутлақо унутиб, нечоғлиқ сохталаниб, даққи бўлиб қолганини гапириб берди. Айниқса Зиёхоновга, хатто Мария Васильевнага ҳам қаттиқ тегди. «Тўғри, азоб ва шафқатсизликлар ҳисобига рапорт тайёрлаш даврлари ўтиб кетди. Лекин, назаримда, ҳозир баъзи бошқа иллатлар учраб қоляпти. Масалан, айрим раҳбар ходимлар ижодий кишилар эмас, курук ижрочиларга айланиб қолаётгани йўқми? Раҳбарлик деганимиз гоҳо кўрсатма берадиган механизмга ўхшаб қолмаётими? Халқ билади: кўпчилигимиз ақлий кишилармиз. Лекин қалбимиз ҳам борлигини билишармикан? Борди-ю, одамлар раҳбарни қалбсиз деб ўйласа – бу даҳшат-ку ахир!»

Ориф ака гапирганда Мария Васильевна бир неча марга сапчиб ўрнидан турди. Бу залда ўтирган актив учун одатдаги ҳол эди, аммо гапнинг бу сафар одатдагидан кескин кетганлиги зални жонлаштириб юборди. Бу тортишувга ҳеч ким бепарво қололмади. Зал дам гувиллаб қўяр, ҳам онда-сонда қарсақ янграб, яна тинар эди.

– Таклифингизнинг биронтасида давлат манфаати йўқ, – деди Мария Васильевна. Қаттиқ олинганда улар «сиз»га ўтар эдилар, бу уларни яна ҳам узоқлаштиради, яна ҳам мурасасиз қилиб кўрсатар эди.

– Ана шу-да, – деб илиб кетди Ориф ака, – биз бирон мансабга ўтирсак, ўзимизни давлат манфаатининг бирдан-бир ҳимоячиси деб ҳис этамиз. Гўё бошқалар давлат манфаатини бизчалик қадрлай олмайдн, гўё давлатни улардан ҳимоя қилишимиз керак. Бу ерда ўтирган ҳар бир киши биладикн, давлатимиз тобора қудрат тўшлаши зарур. Лекин давлат мана шу ўтирганлар, далада ишлаётганлар, одамларимизнинг ўзи эмасми? Уларнинг манфаати, уларнинг фаровонлиги, кўнгли бутун бўлиши, бахт-саодати давлат манфаати эмасми? Одамларнинг давлатимиздан мамунлиги, аминлиги, маъмурлиги, унга ихлоси ва садоқати – давлатимизнинг бекиёс бойлиги ва қудрати

эмасми? Турмушимизнинг афзаллиги шундаки, инсон манфаати бор жойда давлат манфаати бор.

– Аксинча!

– Ва аксинча. Буни бир-биридан ажратган одам ё обиватель бўлади, ёки бюрократ.

– Ўша биринчиси – сиз! – деди Мария Васильевна бармоғини нуқиб.

– Иккинчиси – сиз... – деб юборди Ориф ака ҳам овозини пастлатиброқ. Лекин зал эшитди. Зал гангигандай жим бўлиб қолди. Фақат Зиёхонов билан ёнидаги бир-иккита одам курсиларини гирчиллагиб, роҳат қилиб тиржаяр эди. Актив кимга дейишини билмай бирпас лол қолганда, Зиёхонов курсининг суягичига таяниб, бепарвогина ўрнидан турди. У кўнини кўрган, эски ходим. Бундаги пайтларда активни поқулай ҳолатдан қутқариб кетиши керак. Унинг минбарда тшанда билан пастдагиларга тикилиб туриши ҳам фақат шу маънони билдирар эди.

– Биз кўн активларни, кенгашларни кўрганмиз. Лекин шунча раҳбар ўринларда ишлаб бунақасини эшитганимиз йўқ эди, – деди у ажин босган юзини буруштириб. – Бу икки раҳбар ўртоғимизнинг ораси бузук экан, бизнинг нима гувоҳимиз бор? Ҳар мажлисда буларнинг жанжалини эшитавериб қулоқларимиз батаиғ бўлди-ку, қачонгача чидаймиз? Бугун бўлса мана, обкомнинг секретарьини очикдан-очик бюрократ деб атадилар, бу балки тўғридир, балки... ногўридир. Гап бунда эмас. Лекин биз активларнинг тарбияси...

Зиёхонов баҳсининг мавзунга диққат қилмай, фақат «икки раҳбар ўртоқ»нинг муносабатларини ўйлаб ўтирган экан шекилли, нутқида гапини ўша томонга буриб юборди. Ориф ака кўтарган мавзу чуқурроқ, одамлар бу мавзуда баҳслашнинг тайёр эмас эдилар, шунинг учун кўпчилик нидаёлмаи ўтирдн, шунчаки сўзга чиққанлар эса Зиёхонов бошлаган йўлдан кетишди.

– Биз шер ўмровли азамат чўлқуварлар қаторида тантана билан, карнай-сурнай билан чўлга кўчиб келганларданмиз. Ўртоқ Очилов бизга, жавоб берамиз, деяпти, бу биз учун ҳақорат. Бизларни ким деб ўйлаяпсиз, ўртоқ Очилов? Биз чўлларни бўстон қилиш учун...

Ориф ака равои ёзилган путкни қоғозга қараб ўқиётган духоба дўшилик силлиқ йиғитни гапиди – бу ўша тўртинчи хўжаликнинг клуб мудирин Убайдуллахон эди. У залга эмас, айрим одамларга, аввал Мария Васильевнага, унинг кўзини учратолмагач, муҳаррир Назаровга, вилоят газетасининг мухбирига қараб гапирди.

Кейин Тўлаган кўзгалди. У залга қараб эмас, негадир кўзини ердан олмай гаширарди, овози паст, гапни нўнок. Рақамларга тўлиб кетган гапидан шу англашилдики, биринчи йил шунан бир даражада турса таниархини қамайтириш ва ички резервлар ҳисобига совхозлар ниҳоят ўз сарфини ўзи кўтара бошлагани, ишчилар давлат буюртмасини ошириб бажаришдан манфаатдор бўлиб, маънавий-маънавий қаноат ҳосил қилишлари мумкин. Шунда «афғон»ни енгса бўлади, ҳосил яна ҳам ортади. Даштнинг ўзлаштирилди. Бу яхши. Лекин «Даштни ўзлаштирдик! Даштни ўзлаштирдик!» деб, олти йилдан бери кўкракка ураверамизми? Олдинга силжишини ҳам ўйлаш керак. Бу – дашт ахир, гармисел тинмай кутуриб юрибди. Буни кўйкилик бўлгани учун гапираётгани йўқ, бу ерда, бу шароитда боғлар оддий бир эҳтиёж, бу ерда боғсиз, дарахтсиз яшаш мумкин эмас. Айниқса тоғдаги соф ҳаво, кўм-кўк табиатга ўрганган деҳқон халқ учун... Томорқа хусусий мулк сифатида эмас, саломатлик учун, кўнгил бойлиги учун керак. Шунинг учун Очиловнинг таклифи тўғри. Кўйки районини ҳам тиклаш керак. У водийнинг сайргоҳи, кўкаламзор боғи. Тайёр боғни сўлдириш халқимизнинг табиатига ёт.

Активдан кейин Ориф ака, Мария Васильевна, яна бир нечалар фойедаги буфетда лимонад ичишди.

– Мажлиснинг пачаваси чиқди... – деди юзидан қон қочган Мария Васильевна.

Ориф ака кулди.

– Сиз Зиёхонов фикрида экансиз шекилли?

– Мажлис яхши бўлди, – деди жиндек пиво ичиб олган Назаров, – эшикдан чиқиш билан эсдан кўтариладиган силлиқ мажлислардан кўра шу яхши, одамларни унча-мунча ўйлатади. – У кружкадаги пивонинг кўпигини пуфлаб, кўтариб юборди-да, оғзини енгил билан артиб, чўтирлари кизарганча

шошиб жўнади: – Кетдим, буни бошқачарок қилиб ёритиш керак.

Кеч кириб қолган, ҳаво дим эди. Манглайини реза тер босган Ориф ака Мария Васильевнани кузатиб чиқди, уйга бир пиёла чойга таклиф қилди.

– Халқнинг гапини эшитдингизми? – деди Мария Васильевна таклифга жавоб бермасдан, ўз машинаси томон юрди.

– Халқ... ҳалиги Убайдуллахонми? Менга қара, Марьям, – Ориф ака унинг орқасида эргашди, – ахир у, халқнинг дилидаги у ёқда турсини, ўз виждонига ҳам хилоф гапирдику. Ўзи билан гаплашсангиз: «Ит ётиш – мирза туриш...», мажлисида бўлса, «Шер ўмровли ватанпарвар!..» Бу ўзимиз тарбиялаган шундай бир тоифа одамларки...

– Сиз мени шу тоифа одамларга қўшган эдингиз, эсингиздами?

– Нима қилай, ёмон кўраман!.. – деди Ориф ака кўксига қўлини қўйиб. Машинага етиб боргандан кейин, Мария Васильевна кабинага чиқиб ўтиравермасдан, қаёққадир, четга қараб ўйланиб қолди.

– Зиёхоновнинг гапи бугуноқ Биринчига етиб боради...

– Мана Зиёхонов бошлаб кетди! – деди Ориф ака бирдан эсига тушиб. – Ҳақиқатан ҳам тажрибали одам экан. Энди уни ишдан олиш мушкул бир муаммо бўлади.

– Нима, уни ишдан олиш керакми? – хайрон бўлди Мария Васильевна.

– Ҳа, шундай эди, сезиб қолганга ўхшайди, энди иш қийинлашади: раҳбарларни танқид қилганим учун қувгинга учраяпман, деб даъво қилади, қараб турасан. Вазиятдан фойдаланиш, деб шуни айтади.

– У нима қилган экан?

– Тўлаганнинг иқтисодий кенгаши анча-мунча нарсага аниқлик киргизяпти. Директор қўл резервларин яшириб келган, сабаби ҳозирча номаълум. Лекин гап бунда ҳам эмас. Гап шундаки, Зиёхоновда раҳбар сифатлари йўқ.

Мария Васильевна индамасдан, аста кабинага чиқиб ўтирди-да, жўнаб қолди.

Эртасига район активи ҳақидаги ҳар хил шов-шув ҳамма жойга етиб борди. Газеталар уни ҳар хил ёритдилар:

бировлари бир томонни, бировлари иккинчи томонни қоралаб, яна бировлари «жанжалли йиғин»ни фельетон руҳида ёзиб чиқдилар. Назаров ўз газетасида баҳсининг мавзусига зўр бериб, журъатсизроққина бўлса ҳам, Ориф аканинг фикрларини маъқуллади, область газетаси эса кичкина хабарда асосан икки раҳбарнинг «қонга теккан» низоларини газаб билан қоралаб, фақат Убайдуллахоннинг нутқини тўла босиб чиқарди. Мажлиснинг бузилганлиги, Очиловнинг келинмаган ғалати тезислар билан чиқини, область раҳбарларидан бирини қагга активда «бюрократ» деб ҳақорат қилганлиги обкомнинг биринчи секретарьига етиб борди. Айтишларига қараганда, Биринчи жуда ғазабланганмиш. «Бўлди, кўп тоқат қилдик, можарони бир ёқлик қилинглар: ё униен ишлаени, ё буниен!» деганмиш. Ориф аканинг таклифлари билан танишгандан кейин, бир кун кабинетида ўтириб олиб, эртасига бюро аъзоларини битта-битта чакириб гаплашган эмиш... Нима гап бўлганлиги маълум эмас, хуллас, ахвол жиддий эди.

Ориф ака бу ғалаёнлар билан бўлиб, ярамас Исроиловни кидириб топиш ниятини ҳам ёдидан чиқараётган эди, у аблах ўзи ҳақида ўзи элатиб қолди. Шу асабий кунларда унинг Онабибига оталик ҳақини даъво қилиб Ориф акани судга берганлиги маълум бўлди.

Буни Ориф ака идорасида телефон орқали область судининг терговчисидан эшитди. Терговчи суҳбатга келиш учун руҳсат сўради.

– «Суҳбат...» Сўроқ деявермайсизми... Келаверинг, – деди Ориф ака.

– Биз сизни ҳеч нарсада айблаётганимиз йўқ. Лекин райкомда ноқулай бўлармикан... – деб чайналди терговчи.

– Жуда қулай бўлади. – Ориф ака суҳбатни уйга тайинлагиси келмасди, бу тушунмовчиликни Онабиби билмай қўя қолени, деб ўйларди. – Биз муҳим ижтимоий-ахлоқий масала ҳақида гаплашамиз, шу ерга келаверинг.

Ориф ака буни майда тушунмовчилик деб, эътиборсиз қарашга уринди-ю, ўзи асабининг босолмай туни билан ховлида юриб чиқди. Умрида суд деган нарсани кўрмаган эди, мана терговчига ҳам ишни тушиб ўтирибди. Бсор Исроилов бадбашара бир махлук қиёфасида кўз олдига келди. Энди

унинг юзини кўргиси йўқ эди. Бир вақт топиб гаплашаман, деб газаб билан ният қилиб юрганига энди ўзи хайрон. Йўқ, у билан гаплашадиган гапи йўқ!

Эртасига терговчини уйкусузликдан чарчаган, асабий бир ҳолатда кутиб олди. Терговчи йилтираб турган қора сочининг фарқини очиб силлиқ тараган, озода ва пухта кийинган, юзи оқ мумдан ясалгандек ифодасиз, лоқайд бир йигит эди. Ориф ака унга Онабибининг бутун тарихини, хотини Сарагулининг ўлимини, кейинги йилларни – ҳаммасини батафсил гапириб берди. Гапирарди-ю, шунча хаяжонли воқеалар ҳалиги йигитнинг юзида ҳеч қандай ўзгариш, ҳеч қандай хис уйғотолмаганидан жонин чиқар эди.

– Энди билдингизми Исроилов деган шахснинг ким эканини? – деди Ориф ака жержиб. Унинг назарида бу очиқ-ойдин масалани шу совуқ одам кўпиртириб юргандек эди. – Хогини ўлди – хабар олмади, боласи туғилди – хабар олмади, мана яна ўн беш йил ўтди – у бирон марта болам тирикми, деб кўзимизга кўрингани йўқ. Энди нима унга? Икки аёлнинг, кадрдон Сарагулининг ўлими эвазига келган, кимматга тушган бола бу. Мен билан пачакилашмасин у ярамас, айтиб кўйинг!

– Мен унга ҳеч парса демайман, – деди терговчи, – меннинг учун икки томон ҳам баробар...

– Баробар?!

– Ҳа, биз икки томоннинг ҳам фикрини эшитамиз, ҳужжатлари билан танишамиз...

– Менинг ҳеч қандай ҳужжатим йўқ. Менинг ҳужжатим ана – соғ-саломат ўстирган кизим! Мен – отаман.

– Сиз боккан ота, у туккан ота, бизнинг вазифамиз, ажрим қилиш.

– Ота? Нимасига ота? Ҳали мен у билан тенг бўлдимми? Ҳали мени у билан бир курсига ўтказмоқчимсиз? Ҳали мен... ҳали у...

Ориф аканинг шунча тутакқани йигитнинг парвойига ҳам келмади. Ёзиб-ёзиб ўрнидан турди-да, қандай совуқ саломлашган бўлса худди шундай хайрлашиб, эшик томонга юрди.

– Ҳали боладан сўрашингиз керак, билиб кўйинг, қани, кўрамиз – бола нима дейди, – Ориф ака керилиброк гилам устида у ёқ-бу ёққа юрди.

– Албатга сўраймиз. Лекин бу бизга маълум, бола албатга сизни дейди, чунки у ўз отасини танимайди, – деди йигит чиқиб кетаётиб.

– Ана шу-да! Ўзингиз ҳам билар экансиз-ку! – Ориф ака ўша дўк оҳангида тутакиб давом этди. Терговчи чиқиб кетган эди, Ориф ака уни қувиб чиқаргандек хис этди. – Икки томон баробар эмиш-а! Мен ҳам ота, у ҳам ота эмиш-а! Тенглаштирганини кара, овора бўлади!.. – деб гўнғиллайверди у анчагача ўзини босолмай.

Кейин, узок, гаранг бир ҳолатда ёлғиз ўтириб қолди. Қўли ишга бормасди. Мария Васильевна билан гаплашгиси келарди, икки марта трубкани олди-ю, яна қўйиб қўйди. Кераксиз қоғозларни титиб хуштак чала бошлади... Қараса, ҳаммаси ёлғон, иш килаётгани йўқ, дилини совук тош босиб турибди. Кечга яқин яна ваҳима босди. Ҳовлиқиб уйга борди.

– Дадажон! – дея қувноқ кичкириб, Онабиби қарши чиқди, унинг сочлари ёзик, қўллари қурум эди.

– Темир келди лагердан, – деди у, – китобларингизни қаранг, нарвонча қўйиб шифтгача тахлаб чиқдик. Юринг, бир кўринг, – ичкарига судради у дадасини.

– Бошқа ҳеч ким келмадимми?

– Келди, – деди Онабиби, бирдан товушидаги, юзидаги чўғ сўниб, қўллари осилиб тушди, – бир киши келди.

– Нима деди? – Ориф ака ўтириб, ўзини босиброк сўради.

– Ҳалиги... ўз дадангни биласанми, деди, йўқ дедим. Иннайкейин... бу дадангни яхши кўрасанми, деди, ҳа, дедим. Ўз дадангни топиб берайликми, деди, билмасам дедим. Топсак қайси даданг билан турасан, деди...

Ориф аканинг пешанасига совук томчилар қалқди. Онабибининг йиғлашга шайланиб, учиб турган лабларига тикилганча, ундан қисматини кутгандек жонсараклик билан сабрсизланарди.

Онабиби бирдан чинқириб унинг бағрига отилди.

– Дадажон, керакмас! Керакмас! Сиз дадамсиз! Сиз дадамсиз!

Баданига илиқ югурган Ориф ака унинг елкасини силаб, кулди, юпатди:

– Вой тентак-эй, албатта-да... Албатта-да. Қўй, эсингдан чиқар. У киши бекорчи гапларни гапириб юрибди. Эсингдан

чиқар хўпми? Ҳеч гап йўк. – Ориф ака костюмни ечгани вешалка томон борди. – Темир семирибдимиз лагерда? – деди кувнок овоз билан. Ўзи кўздан тирқираб чиққан бир томчи ёшни билдирмай артиб олди. – Зап яхши тахлабсизлар-да китобларни. Энди бир китоб керак бўлса сира тополмайман.

Онабиби қичкириб кулиб юборди, дадаси ҳам кўшилди. Қизча югуриб китобхонага ўтди, дадаси унинг этагидан ушлолмай қолди. Улар нарвончани тоқчаларга тиркаб кўйдилар, аввал Онабиби энг тепага чиқиб, китоб топиш қандай осонлигини кўрсатди, кейин Ориф ака ҳам чиққан эди, гурэ этиб йиқилиб тушди. Бўлди кулги, бўлди кулги.

Хонама-хона юриб кулдилар. Хоналар бугун қандайдир файзли, янгрқ, плита чойнак ҳам қопқоғи шакиллаб худди кулаётгандек биқирлаб қайнар эди.

Кўшни кампир ош олиб кирди.

– Кишлоқдан овсиним келувди, айланай Орифжон, шовқинларингни эшитиб эсимга тушди. Насибанглар... – деди Ёрмат билан Норматнинг бувиси дастурхонга ўралган лагандаги ошни сўрига кўйиб.

Чойдан кейин Онабиби сўрида барвақт ухлаб қолди. Ориф ака, оёғида чувак, кўлини орқасига кўйиб, анчагача ҳовлида айланиб юрди, тунга, аста чўкаётган жимликка кулок солди. Кўшни ҳовлида Ёрмат билан Норматнинг машмашаси ҳали тингани йўк, бунинг устига узоқдан келган меҳмонларнинг гапи тугамас эди.

– Норматингиз шундоққина дадасининг ўзи-я, айланай овсин! Куйиб кўйгандек...

Ориф ака бировнинг маҳрам гапини эшитмаслик учун девордан узоқлашди. Кетди-ю, қулогига чалинган халиги гап шайтонтароқдек илашган эди унга. Қулогига янграйверди: «Дадасининг ўзи-я», «Куйиб кўйгандек...» Уйга кирди ҳам шу гап эшитилди, китоб варақлади ҳам шу гап тилига келаверди...

Кейин у сўрига, Онабибининг ёнига келиб ўтирди. Қизча ой ёруғида ширингина пишиллаб ухларди. Ориф ака унинг сочини силади, донмий кулги капалағи кўнгандек, чўччайиб турган кичкина лабларига боқди. «Қизим... сеп-чи? Сеп кимга ўхшайсан? У менга ўхшамайди... У чиройли».

Ориф ака бирдан кўнгли ўксиб, тунги ёлғизликнинг оғриғини сизди. Энгашиб кизининг бошига пешанасини кўйди, бир нималар пичирлади.

Бошини кўтариб яна юзига тикилди. Кимга ўхшар экан? Мархума онаси ҳам чиройли эмас эди...

Ориф ака бирдан ўзини орқага тортди. Отасига! Нахотки? Ўша қаллоб Исроиловга-я? Ориф ака уни бадбанаара бир махлук деб тасаввур этар эди. «Исроилов... Тўхта! Сен чиройли бўлишинг мумкин. Лекин сен виждонсизсан. Сен бунга ҳусн берган бўлишинг мумкин. Лекин мен ота меҳрини бердим, бу ҳам тенгсиз бойлик. Юрак бердим».

Ориф ака ўзига тасалли берадиган кўп далилларни ўйлади-ю, юпанолмади. Яна ўша фикр келаверди бошига. Нахотки ўхшаса? Яхши ҳам ўзини кўрмаган экан...

Киз уни доим эсга соладиган даражада ўхшаш бўлса-чи? Бир умр. Йўк, йўк, кўрмайди, бормаиди.

Ориф ака Онабибига бўлган муҳаббатига гардюкишидан, соя тушишидан кўркарди.

Икки кундан кейин терговчи йигит идорага яна келиб бир неча савол берди ва кетишда конвертда суднинг чақирув қоғозини столга қўйди. Ориф ака бунинг нима эканини дарров билди. Йигитни тўхтатиб, босикрок бўлишга ҳаракат қилиб, сўради:

– Ҳар ҳолда, айтинг-чи, нима учун область суди кўради?

– Даъвогарнинг илтимоси шундай. Район суди ҳолис бўлолмаслиги мумкин.

– «Даъвогар!» Демак мен «айбдор» деб аталар эканман-да! Мархума хотиним билан, биз инсонга ҳос олижаноблик қилдик, деб ўйлардик. Ўн уч йилдан бери шу ўйда кўнглим ўсиб, ўзимдан мамнун эдим. Сиз совуқ назарингиз билан нега поймол этилсиз бу ҳисларни! Сиз...

Терговчининг мумдай ҳаракатсиз юзида бирон туйғу ифодаланмади.

– Судда гапирарсиз гапингизни, – деб чнқиб кетди.

– Бормаيمان! Овора бўласизлар! – деб кичкириб қолди Ориф ака орқасидан ва чақирув қоғозини йиртиб-йиртиб саватга ташлади.

У қилган ишининг тўғрилигига амин эди. Шунинг учун

кўнгли ажойиб бир роҳат оғушида тинчиди. Бир кун ўтди, ҳеч ким бу ҳақда эслатмади, икки кун ўтди, уч, тўрт, беш...

Ориф ака ўзининг совхозлари, иктисодий кенгашлари, гармселни енгил, томорка, боғдорчилик бригадалари, тоғ районини тиклаш сингари ишлари билан банд бўлиб кетди. Кечкурунлари уйда Онабиби, баъзан эса файласуф Темир билан суҳбатда, Ёрмат билан Норматни тиззага олиб, ўзини овулар, дам олар эди.

Шундай оқшомлардан бирида, эсингизда тургандир, лоп этиб Очил бува билан Азимжон кириб келди. Ёрмат билан Нормат югургилаб суюнчига чиқиб кетишди, Очил бува кичкина Онабиби билан, Ориф ака умрида кўрмаган жияни Азимжон билан танишди. Меҳмон кутишди. Ориф ака ички дардини билдирмади. Кейин телефон жириглаб, қандайдир низолардан дарак берди, эсингиздадир?

Эсингизда бўлса, мана энди киссанинг бу ёғига меҳмонлар ҳам иштирок этади.

Обкомнинг секретарьи билан ҳам шунақа гаплашадими одам?! Ўзинг кимсан! – овозини кўтара тушиб сўради Очил бува. Ковоғи осилиб тушди. Ориф ака бошини солганча ўтирар эди.

– Обкомнинг бюросига қўядиган бўлишибди... Менинг «кирдикор»ларимни, – деди у анчадан кейин ғамгин кулиб. – Масалани Марьям доклад қилар экан. Эшитдингизми овозини?

Кечаси билан меҳмонлар уч-тўрт ойлик воқеанинг ҳаммасидан хабардор бўлдилар. Кечаси билан ухламай ганириб чиққан Ориф ака барвақт туриб бюрога тайёрланди.

Эрталаб Темир етиб келди. Онабиби, Азимжон учаласи кутубхонадан чиқолмай қолишди. Азимжон ҳам нимаси биландир бола эди. Ҳар нарсага синчковлик қилган, ҳар нарсага ҳайратда қолган... Ота-боланинг улар билан иши бўлмади. Фақат китобхонадан ҳар замонда Онабибининг чинкирик овози эшитилиб қоларди:

– Дала, дада! Азимжон акамнинг ойилари ҳам Онабиби экан!

– Бува, бува! Темир муаллими билан масала талашиб қолувди, сингилди!

Ота-боланинг қулоғига бу гаплар кирмасди албатта. Очил бува Ориф акага далда берар, «Нима бўлса ҳам, фақат кўнглингдагини гапир, ўз ўйлаган ўйингга қилдек сохта гап аралашса, ютиб чикқанинг бекор», деб ўгит ўқирди.

У ўглининг кўнглига ишонч солиб, елкасига қоқиб кузатди. Ориф ака кўчага чикқанда эшикдаги почта қутисига кўзи тушди, очиб, қараса, кўзига илон пўстидек яшил қоғоз кўринди – яна судга чакирик. Кўлида ушлаб бирпас ўтирди-да, ёғимлаб чўнтагига солди. Тинчиб кетди, деб ўйлаган эди. Ҳали ҳам миждишаётган экан-да. «Бориб бўлман, қолаверса, райком секретарьиман-а! Нима ҳам қиларди...»

У райкомга бориб машинани чакирди-да, тўғри областьга қараб йўл олди. Кета-кетгунча бошқа нарсани унутиб, бюро мажлисини кўз олдига келтиришга уринди: «Менинг активдаги таклифларимни муҳокама қилишадими, ўзимни? Таклифларимни муҳокама қилишса – мен улардан қайтмайман, мен уларни яна ҳам асослайман. Обком билан олдиндан келишмаган бўлсам, район активи билан ўз фикрларимни ўртоқлашишга ҳаққим бор. Ўйлаганимни ҳамма жойда баралла айтаман, баъзиларнинг пўпанағи тўзғисин, майли, мени ҳайдашса ҳайдашсин, мен ҳис уйғотаман, ҳис! Марьям бўзариб, чиқкириб гапирди-ку. Гапирса гапирар, «бюрократ» деганимни ҳам қайтиб олмайман... Менда обивателликдан асар топган бўлса балли, лекин унда ҳам бюрократликдан анча-мунча йўқ эмас. Билиб қўйсин».

Бюро мажлиси жуда кечикиб бошланди. Мария Васильевна йўқ эди. Уни яна бирпас кутишгандан кейин, биринчи секретарь асабийроқ кифада орқа эшикдан кириб, эълон қилди:

– Мария Васильевна йўқ, бугун келмайди, шунинг учун иккинчи масаладан бошлайверамиз. – Биринчи секретарь пастаккина, юзлари салки, пешанаси кенг, кўзлари ўткир киши эди. У Ориф акага кўз қирини ташлаб, қўшиб қўйди:– Ўртоқлар, ҳар хил мулоҳазага бормасликларингиз учун айтиб қўяй, Мария Васильевнанинг келмаганлиги узрли, райондан қайтаётди даштдаги совхозда тўсатдан тоби қочиб, ётиб қолибди. Юрак касали, деб хабар беришди.

«Титилиб кетсам ҳам жанг қилишаман», деб шай бўлиб ўтирган Ориф ака бирдан кулолини олдириб қўйгандек, саросимага тушиб қолди. Кўз ўнгида Марьям, унинг токка чиққандаги оғир ханспраши, оқаринкираган юзи кўз олдига келди. Қасрда? Қайси совхоз? Гармселда қолиб кетдимикан? Рутубатли гармсел нафасни бўғади...

Ориф ака чиқиб кетмоқчи бўлибми, бенхтиёр бир ўрнидан ҳам туриб қўйди-ю, у ёқ-бу ёққа қараб, яна аста ўтирди. Мажлис бошланиб қолган эди. Қандайдир РТСларнинг қарзлари ҳақида гапиришарди, Ориф аканинг қулогига кирмади. Юрак!.. Юрак касали. Ориф ака ўз юрагининг ҳам кинидан чиққудек бўлиб дуқиллаётганини сезди. Вужуди ёниб кетаётган эди... «Тез ёрдам» юборилдимийўкми, айтишмади ҳам... Қайси совхоз? Учинчи бўлса, амбулаторияси бор...

Одамлар ҳеч нарса бўлмагандек ҳамон гапиришар эди. Бир масаланинг муҳокамаси Ориф ака назарида беш-олти соатга чўзилгандек бўлди. Бир иложини қилиб чиқиш керак... Чиқиб кетиш керак.

Ориф ака эшикни мўлжаллаб, аланглаб турганда биринчи секретарь салқи юзини столдан кўтармай сўраб қолди:

– Сиз-чи, Очилов, сизнинг фикрингиз қандай?

Ориф ака ўзи билан ўзи овора, гапдан беҳабар эди.

– Мен... Менинг фикрим йўқ, – деди у.

– Қизик. Шундай муҳим масалада-я?

Кабинет жим бўлиб қолди. Ҳамма бюро аъзолари ўзига қараётганини Ориф ака кўрмаса ҳам, сезиб турарди. Бир амаллаб бу дақиқани ҳам ўтказди. Танаффус бўлиши билан югуриб ташқарига чиқди. Машинасининг олдига бориб тўхтаб қолди. Миясига бир нима келиб, тўхтаб қолмаса, жўнаб кетадиган эди. Қайёққа?

Машина атрофини бир-икки айланди. Ичкарига бир кириб, яна чиқди, энди мажлисда ўтиролмаглигини биларди. Совхозга жўнашга ҳам бўйин ёр бермади. Ўтирди-ю, уйга қараб ҳайдади. Нега? Ўзи ҳам билмайди.

Ўчақишгандек, йўлда ремонтчилар иш бошлаган эди, айланиб ўтадиган вактинча йўллар ўйдим-чуқур, чанг. Ориф ака рулни сиқиб ушлаганча, сакраб-сакраб, тезлаб борар, пешанасидан шаррос тер оқар, намчил юз-кўзига чанг

ёпишиб асабига тегар эди! Мажлиседа катнашиш керак эди, ўтиролмади, одамгарчилик юзасидан бўлса ҳам Марьямдан хабар олинми керак эди, боролмади. Энди нима қилиб, қаёққа кетяпти? Уйда нима бор?

Ҳақиқатан ҳам уйда ҳеч ким йўқ эди. Ориф ака шониб кирганча ҳамма хоналарни бир айланди. Жимжит.

Ориф ака чанг уст-боши билан Онабибининг каравотига гуре этиб ўтирди, қалпоғини гижимлаб, ерга қаради. Қаёқдайкин булар? Юрак касали... Юрак касали ҳар хил бўлади. Бирдан олиб кетадигани... Ойлаб қимирлатмай кўядигани...

Ориф ака бирдан ўзига ўзи аянч кўришиб кетди. Аянч. Ожиз. Журъатсиз. Бир қарорга келолмайдиган. Ўз хисларини идора қилолмайдиган...

«Нима қилиб ўтирибман!» деб ғазабли алам билан ўридан турганида кўча эшиги ёнчиллади. Очил бува қайтиб келди, тиззасигача тушган узун оқ яктаги сал гижим, этиги чанг эди. Шошмасдан келиб пақирдаги сувдан ичди, савлатли соқолини кафти билан силаб артиб кўйди. Унинг вазмиқлиги Ориф аканинг ҳам асабини сал типчитди. Улар катта меҳмонхонада, стол ёнида учрашдилар.

– Қаёқда эдингиз, дада?

– Марьямдан хабар олдим, – деди Очил бува.

Ориф аканинг юзи лов этиб кетди. Кўнгли тўлишиброк отасига бир нафас қараб турди-да, ёш боладек бирдан бағрига ташлапти. Чол бошини сарак-сарак қилиб, бурушган қўли билан ўғлининг елкасини аста силади.

– Тенгак... Устингдан чанг бурқиб турибди...

– Аҳволи қанақа? – сўради Ориф ака отасининг оқ жуп босган кўкрагидан бошини кўтармасдан.

– Аҳволи яхши. Касалхонага ётқизишибди.

– Раҳмат, дада...

Ориф ака товуши ўзгарганидан ўнғайсизланди шекилли, юзини четга олди. Ота-бола кўндан бундай кучоклашмаган эдилар.

Шу пайт қаёқдандир ўксик йиғи товуши эшитилди. Чўчиб кулок солишди.

– Онабиби!.. – Ориф ака китобхонага югурди, ховлига чиқди. Онабиби йўқ эди. Лекин йиғлаган – Онабиби, Ориф ака буни дарров пайкади. Қаёқда, нега йиғлаяпти?

– Менга қара, Орифжон... – Очил бува ичқаридан чақирди. Унинг овози илгаригидек вазмин, салмоқли бўлса ҳам, Ориф ака унда бир саросенма асарини сизди. Қайтиб ичқарига кирди. Очил бува стол ёнида бир варақ қоғозни ушлаганча, ўглига ваҳимали савол назари билан қараб турарди.

– Мана бу... Столда ётган экан, ўқидингми?

Ориф ака қоғозни қўлига олди. Бу суд ҳукмининг нуҳасен эди. Ориф ака аввал неғадир орқа-олдини айлантириб кўрди, ҳукм узун эди, ўқиб чиқишга тоқат қани ҳозир, саросимада қоғоздан қандайдир сўзни, қандайдир ҳал қилувчи жумлани кидирди. Тополмади. Бошидан ўқишга тўғри келди.

Суд икки томоннинг ҳам арзларини, далилларини эшитиб, ҳужжатлари билан нухта танишиб, шундай бир ҳулосага келган эди. Гражданин Очиллов Ориф болани гўдақлигидан боқиб олиб, қўлидан келганча таълим-тарбия бериб, олижаноб иш қилган. Аммо боланинг аёл отаси бўлмиш гражданин Исроилов Муҳаммадамини ўз вақтида шаҳсга сиғиниш хатоларининг қурбони бўлиб, узок муддатга ноҳақ репрессия қилинганлиги туфайли хотини ва боласидан хабар олинган имкониятига эга бўлмаган. Бунинг устига, бола ўқиётган мактабдан вакил қилинган педагог Шафиғуллинанинг гувоҳлигига кўра Онабибнинг соғлом тарбия топиши учун уйда муносиб шароит йўқ: гражданин Очиллов хизмат юзасидан мутғасил ишда, сафарда, қомандировкада бўлиб, бола кечаю кундуз ёлғиз қолади, у ўз ҳолига ташлаб қўйилган, педагоглар билан муомаласи дағал, бола асабий ва қайсар бўлиб ўсмоқда, бинобарин, уни бу шароитда қолдириш педагогикага ҳилоф ва ёш ўсмирнинг келажаги учун хавфли.

Гражданин Исроилов Муҳаммадамин эндиликда ҳар томонлама тўла оқланган, оиласи, уй шароити яхши ва бошқа барча ҳуқуқларини тиклаш билан бирга, оталик ҳақини талаб этишга ҳақлидир.

Юқорида зикр этилган факт ва мулоҳазаларни назарга олиб, область халқ суди масалани гражданин Исроилов фойдасига ҳал қилади.

Ориф ака ҳукми охиригача ўқиёлмади ҳам, кўз ўнги қоронғиланиб, қуренга ўтириб қолди. Томоғи қакраб, ўпкаси халқумига келгандек бўғилар, рўпарасида столда

турган чойнак билан пиёлага тикилар, куйиб бир култум совук чой ичиш эсига келмас эди. Қулогига ҳалиги йиғи товуши эшитилди. Қасрда, кани, демади. Худди бу уйнинг йиғиси, ўзи йиғлаётгандек эди. Очил бува ҳам ожиз. У нима қилишини билмай, этигини ечиб, кавуш кийди, яна бир нималар қилди, ҳаммаси беҳуда ивирсиш эди.

– Онабиби!!! – деб қичқириб юборди Ориф ака бирдан хушига келгандек. Онабиби ўрнига эшикдан Темир отилиб кирди. Орқасидан остонада Азимжон кўринди, у иссиқда ярашмаган бекасам тўнда, шу бўйи билан сўлокмондай бўлиб Темирнинг орқасидан эргашиб юрибди.

– Биз сизни қидириб шаҳарга бордик... – деди Темир ердан кўзини олмай. Кейин ялт этиб Ориф аканинг юзига қаради, кўзида алам, ғазаб ўти чақнарди: – Сиз судга бормабсиз, Ориф амаки, Онабибини ҳимоя қилмабсиз, бош тортибсиз! – деди-да, ичкарига кириб кетди.

Ориф ака ўрнидан туриб, «Онабиби!» деб эшикка интилди. У Темирнинг Онабибини қасққадир яшириб кетганини пайқаган эди. Хужрада бўлса керак, йиғи товуши ўша ердан келарди.

Бу маҳал дарвоза олдига такси машинаси келиб тўхтади. Ундан бир хотин, бир эркак тушиб, тўғри ҳовлига кириб келишди. Ит йўқми, дегандек у ёқ-бу ёққа алаңлаб, айвонга қараб юришди. Булар иккаласи ҳам ўрта ёшдаги, келишган, яхши кийинган одамлар эди. Айниқса эркак: йўл-йўл ипак кўйлагининг ёқасини очиб, пиджагини билагига солиб олган, сокол-мўйловини ҳозиргина қирдирган, доим илжайиброқ турадиган, одамнинг дилини хира қиладиган даражада ширин-чучмал афтли бир киши эди. Ориф ака уни қасрдир кўргандай эди. Бир эмас, бир неча марта кўргандек. Кўчадами, муюшдами, ўзиними, шарпасиними...

Улар уйга кирганда Ориф ака унинг қўлида коғозни кўрди-ю, тиззалари бўшашиб, оппоқ оқарганча уй ўртасида лол бўлди қолди. Бу шубҳасиз ўша Исроилов эди. Ёнидаги хотини. Улар Онабибини олиб кетгани келишган. Келганлар саломлашишди шекилли, яна бир нималар дейишди-дейишмади, Ориф ака эшитмади. Қизик. У Исроиловни бадбашара бир махлук деб ўйларди. Бу бўлса қиздай қирмизи, бировга озор берадиган одамга ўхшамайди... «Тўхта, мен

бадбахт нимани ўйлаяпман? Нимани ўйлаш керак? Нима дейиш керак?..»

Бу маҳал ички эшикни очиб Онабиби чиқди. Кўзлари қизарган, юзларига кўз ёши из солган, чуваккина вужуди қалтирар эди, кўлида кичкинагина тугунча. У аввал Исроилов томон юрди. Рўпарасида тўхтаб, суратдагидай мутғасил илжайган, ширин юзига тикилди. Исроиловнинг орқасида оғзи катта, кулоғида оғир олтин исирға силкиниб турган новча хотини кулишини ҳам билмай, кулмаслигини ҳам билмай, юзида кўпроқ йиғига ўхшаган сунъий бир ифода билан, бўлғуси ўгай кизига эрининг елкаси орқали қараб турарди. Онабиби кескин қайрилиб, Ориф ака томонга юрди, унинг рўпарасида тўхтаб, қонсиз юзига тикилди. У йиғламас эди. Эрталабдан бери қоронги ҳужрада йиғлаб кўз ёши қуриб қолганга ўхшайди. Ориф ака унга интилиб, икки кўлини энди чўзган эди, киз кўлидаги тугунни унинг оёқ остига улоқтирди-да, Исроиловнинг ёнидан югурганча ўтиб, эшикни бор кучи билан тарақлатиб ёниб чиқиб кетди. Эшик тепасидаги катта чамадон шалоплаб тушиб, очилиб кетди, ундан янги йил арчаси ўйинчоқлари сочилиб чил-чил сииди. Ҳамма ўзини эшикка урди. Онабиби чопганча чиқиб, таксининг эшигини шартта очиб ичкарига кириб ўтирди. Унинг кетидан Темир югурди. Ундан кейин илжайган Исроилов билан унинг хотини лапанглаб чиқиб таксига ўтирдилар. Машина атрофида гир айланиб Темир бақирар, йиғлар эди. Ориф аканинг югуриб чиқишга мажоли келмади, у айвоннинг устунига мангалайини босганча суяниб қолди. Кўчадан такси машинасининг мотор товуши, чапг ичидан типирчилаб кичкириб қолган Темирнинг аянчи овози эшитиларди. Очил бува ўглига курси олиб чиқиб берди. Ориф ака устуни кучганча ўтирди. У кўчага қарар, ҳеч нарсани кўрмас эди...

Темир қайтиб кирмади. Азимжон бўлган воқеадан гарангсиз, дарвоза олдида анқайиб турарди.

Ориф ака ховлидаги жимликдан кўркқандек уйга кирди. Остонадан хатлаганда иошнаси тагида нўрсилдоқ ўйинчоқлар гирчиллаб майдаланди. Ранг-баранг шиша нарчалари бутун уйда сочилиб ётибди. Илгарилари Ориф ака

хавлида бир шина парчаси кўрса, эгилиб олиб, ашлакаёқларга элиб ташлагучи эди...

Пола ётган тугуни олди. Қизига ўтган якшанба олиб берган қарғашоҳи кўйлак билан Опабибининг болалигидан яхши кўрган мовий кўзли эски кўғирчоғи рўмолга тугилган эди. Ориф ака яна курсига ўтирди, икки кўли билан бошини ушлаб, пешанасини столга урди, бутун алами йиғилиб энди дилига куйилган эди, ўкириб йиғлаб юборишига сал қолди.

– Дада...

Очил бува ховшида, у ҳам нимага қўлни уришини билмай юрибди. Ўглининг олдига қирмайди. Кирса ё сўкиши керак, ё юнатиши... Ҳа, ёлғиз йиғласа йиғлаб олсин, йиғламаса сал совиб ўзига келсин.

Чорак соатлардан кейин яна Орифнинг овози келди.

– Дада!

Очил бува кирди, белбоғига икки кўлини тираб ўглининг қошига келди. Ориф ака бошини кўтармай сўради.

– Марьям бюро ҳақида... ҳеч нима демадимиз?

– Йўк... факат, мана бу хатни... – Чол белбоғининг қатидан конверт чиқарди. У бунн буларнинг ўзаро гапи бўлса керак деб, беришга пайт тополмай юрган эди. – Бериб кўйинг; девди.

Ориф ака хатни олиб, очмай столга ташлади. Яна олиб, унга кўз тикканча ўйлаб қолди. Оча бошлади.

Очил бува ўглининг хаёли ҳалиги фожиадан сал бошқа ёққа чалғиганидан кўнгли ёришиб, ташқарига чикди. Ток тагига кириб, шира тўйлаб қолган узумларга қаради, оғир бошларини ушлаб, ушлаб кўрди. Жонивор роса бўлиб берибди. Бу кимсасиз ховлида булар энди кимнинг кўзини қувонтиради?

Бобо ўглига раҳмин келганини ўздан яширишига уришиб, узумларга ачингандай гапирарди.

Шу маҳал ичкаридан қаттиқ қаҳқаҳа эшитилди. Чол кулоқларига ишонмай уй томон қайрилди. Оёк остида ҳазон шитирларди. Қаҳқаҳа яна эшитилди. Бу сафар Очил бува кўркиб кетди. Уйда Орифдан бўлак ҳеч ким йўк. Ҳа, Ориф. Ушанинг товуши.

Очил бува юрагини ушлаб лананглаб югурди. Қулги ҳамон эшитиларди, энди аннқ, янғроқ, қувноқ...

– Дада! Ха-ха-ха! Вой. Ха-ха-ха!

Бобо эшикни очиб ичкарига кирса, Ориф ака Онабибининг кичкина каравотида чалқанча ётиб, оёкларини осмонга кўтариб, ичаклари узилгундай қах-ках урарди. Бир кўли қорнида, бир кўлида хат.

– Вой кизалок тушмагур-эй, эшикни тараклатиб чикиб кетди-я! – деб куларди Ориф ака. У коғозни отасига узатди.

Марьям ёзар эди:

«Облесуддаги ишдан хабар топиб, мен Исроилов деганин сурштирдим. Қандай билганимни кейин гапириб берарман, ҳозирча сенга керак маълумот шу: Исроилов катта аферист. Судга топширган ҳужжатлари қалбаки. У каллоблик ва чайковчилик билан кўлга тушиб, ўн икки йил қамокда ётиб чиққан, ҳозир «шахсга сизгиниш қурбони» бўлиб олиб, яна ул уржи чайковчилик билан шугулланиб юрган бир муттаҳам экан. Бу жуда аниқ. Онабиби учун хавотир олмасанг бўлади. Мен кеча ҳам у ишлаб турган шаҳар прокуратурасида эдим. Ишни охирига сказолмай, қайтаётиб мана бу сзда ётиб қолдим... М.»

Ориф ака ўридан туриб кетган, жуда ўзгарган, ҳаракатчан, сергайрат эди. Дадасининг атрофида айланиб, уйда у нарсани бу ёққа, бу нарсани у ёққа кўйиб, гўё тартиб ўриатар, тинмай гапирар эди.

– Вой кизалок тушмагур-эй, эшикни тараклатиб чикиб кетди-я! – дерди нукул, гўё кизининг умрида қилган энг катта яхшилиги шудек. – Қалай, кейин ишма деди, дада, қандок ётган экан? Сизни дарров танидимиз? Ўша-ўша-я? Биронин сира ҳам гапирмади денг? – Ортиқча эзма бўлиб қолганини ўзи ҳам сезди шекилли, дадасининг олдида тўхтаб сўради: – Бировнинг аблах бўлиб чиққанига бундай хурсанд бўлиш яхши эмас-а, дада, ишма дедингиз? Лекин йўк... мен бунга суюнаётганим йўк. Мен унинг каллоблигини илгаридан билардим, кўнглим сезарди. Унинг қаердадир бемалол юганидан дунё тордек туюлар эди менга. Энди суюнганимки... – елкасини қисди, яна кулди, – билмайман нега суюнганимни, айтиб беролмайман. Буни Темир айтиб беради, у файласуф.

У Азимжонни чақириб Темирни топиб келишни буюрди. Ўзи ошга уринди.

– Жиян, кайтишда икки чимдим зиравор ҳам ола келинлар.

– Хўп бўлади. Ҳалиги-чи, тоға? Ундан керакмасми?

Ориф ака кулиб юборди.

– Оббо жиян, эсинг жойида. Олиб кела кол, йиғитлар йиғилишиб колдик, – отасига шўхлик билан кўз кисиб кўйди, – бир улфатчиллик қилайлик. Вой кизалок тушмагур-эй, эшикни тараклатиб чикиб кетди-я! Вой, Онаби тушмагур-эй...

Ориф ака кўлида косови билан туриб ўйланиб колди. Эшик тараклаганда унинг дили қаттиқ жароҳатланган экан шекилли. Шу гапни такрорлаб гўё ярасига малҳам босар эди.

– Тушмагур-эй...

Очил бува унга қараб кўзи қувонади. Қорайиб турган осмонда окшом шарпаси ҳукмрон эди. Куюқ, зангори ўрик тутуни буралиб-буралиб ғира-шира ҳовлини бутунлай чулғаб олди. Бу тутундан уйларга оилавий бир файз киритадиган, таниш, хонаки хид таралар эди.

– Оббо, кизалогни тушмагур-эй... – деди яна Ориф ака. Қизиган қозонга жаз этиб пиёз ташлади...

Шу билан биринчи қисса тугади. Энди меҳмонлар кетишлари керак. Ориф ака тонгда райком гаражидан машина чақириб, уларни шаҳарга, ундан аэропортга элтдиб кўйишни шофёрга тайинлади. Азимжон унга қараб туриб, ўйларди: биринчи кўрган одамнинг ҳам бир неча кунда шунча яқин бўлиб қолиши мумкин экан. У тоғасининг бутун ич-ташини, хулқу хаёлини, ўтлашини, ташвишу орзуларини батамом билиб олгандек эди. Жигарчилик экан-да. Бунинг устига, шу бир неча кун ичида улар шунча воқеалар, шунча эҳтирослар билан бўлиб, бир неча ойнинг савобини топиди. Хайрланганда Азимжон тоғасининг суратини дилига жойлаб қолгиси келгандек, юзига узоқ тикилиб турди.

– Дийдор кўришини насиб қилмаса... омон бўл, жиян, юртингга омон қайт, тоғенинг ёр бўлсин, – деди Ориф ака. Неварасининг кўнгли тўлишиб келаётганини пайқаган Очил бува олдини олиб унинг елкасига қаттиқ-қаттиқ қоқиб кўйди:

– Энди бунга Комилани кўрсатаман, – деди у, – кейин Акбаралига ўтамыз, уни ўзим кўрмаганимга ҳам олти-етти йил бўлди чамаманда. Етим нарса, онаси ҳам нимжонроқ эди, хабар олмай чакки қилибсан.

Ориф ака отаси билан қучоқлашиб хайрлашаркан, айбини бўйнига олиб, Акбаралига кўндан-кўн салом топиришни шитимос қилиб қолди. Машина эрталабки намтоб тунроқда жим-жимадор тасмадек иккита из қолдириб, район марказининг капта қўчасидан дала йўлига чиқиб кетди.

Ҳали шабнам кўтарилмасдан туриб, узоқларда, чўлда бўлса керак, иккитаучта қуюн анчагача йўргалаб юриб, уфқда йўқ бўлиб кетди. Қаришида эса қадимий водийнинг пахтазорлари, тоғ этакларигача кўм-кўк. Онда-сонда очилган чаноқлар бу кўк денгизда садафдек ялтирарди.

Далаларда терим тараддуди. РТС қўраларида зангори комбайнлар карвон-карвон бўлиб туришибди. Яктагининг бир енгини чиқариб белбоғига қистириб олган йиғитлар шийпоннинг радиосини баланд қўйиб, шошмасдан хирмон ишиббалашади. Шийпоннинг соя томонида эса қизлар, дам пичирлашиб, дам қиқир-қиқир кулишиб, пардоз қилишади, этак таплашади, ўсма қўйишади. Узоқда дори сепадиган, барг тўкадиган самолётлар гуриллаб, гоҳо уларнинг қийқириқларини босиб кетади. Ҳали иш қизиганча йўқ. Лекин кузнинг тараддуди ҳаммани далага чорлаган.

Ориф аканинг шофёри, пақанагина пишиқ, чўтир бола буғун димоғи чоғ экан, оламни тўлдирган офтобга, нурга, ёруғликка тўймаётгандек, талпиниб, гуркираб, гайратига сизмай ҳайдаб борарди. Ёнида ўтирган Азимжоннинг кимлигини билгандан кейин, дилидагини тўка кетди.

Куз яқин. Ўзбекистонда энг дилбар фасл. Ҳақиқий олтин куз – оқ олтин кузи. Ҳали барглари тўкилганда кўрасиз: бу чексиз далалар ётпасига бодроқдек оқариб кетади, узоқда хирмонлар чарақлайди, йўллар ҳам, жўяклар ҳам олисдан оқариб кўринади. Тут шохларида, телеграф сымларида пага-пага оқ пахта. Панжарали бункерлар аста лапанглаб келиб автопоезд платформаларига булутдай ағдарилади, йўлларда пахта ортган машиналар тинмай гизылайди, этакда пахта, қизларнинг бошларида пахта, тарозиди

пахта, оёкқа пахта илашади. Мезон толалари учиб келиб юзларга ётишади...

Баъзан пахтани териб тугатгани маҳолдек кўринади. Туллар совиган сари чаноклар қарс-қарс очилиб, ойдинда тишини кўрсатиб жилмаявериadi, кечагина пахтаси териб кетилган карталар, эртасига қарабсизки, яна оттоқ бўлиб турипти-да.

Кеч куз яна ҳам файзли. Дала шийтонининг орқасидаги ҳовузга сумбула суви тўлиб, қайрағоч барглари қайиқдай сузади, ҳовуз атрофида чўгдек ёнган гултожсизхўрознинг ерга тўкилган қон-қора уруғини олиб, тол шохидаги тўрқовоққа шундоқ сепсангиз шомда беданангиз роса кайф қилиб сайрайди-да. Битбилдиқ, битбилдиқ, битбилдиқ... Чайлада тичан устида ётиб қолганмисиз? Ҳидига маст бўлиб ухлайди одам. Шабнамдан кўрнгангиз нам тортиб оғирлашганда бошингизни мундоқ чиқариб қулоқ солсангиз, қовун полизди кўкчаларнинг тарс-тарс ёрилганини эшитасиз. Тонг-сахар шабнам кўтарилмаётуриб, яланг оёқ югуриб ўша ёрилганини тонг совуғи билан карсиллатиб еб олсангиз борми! Оҳ-оҳ-оҳ...

Ориф аканинг шофёри ўзи гатириб ўзи роҳат қиларди. Азимжон буларнинг биттасини ҳам кўрмаган, унинг кўзлари ялтираб, оғзининг суви келди.

– Саёҳат қилиб юрган бўлсангиз, эҳ-ҳе, ҳали кўп ажойиб-ботни кўрасиз! – деди шофёр.

Аэропортида Азимжон бу чўтир бола билан зўрга ажраиди. Умуман Азимжон бир нарсени фаҳмладики, бу ерда энг кўнглисиз нарса одамлар билан ажралиши, хайрлалиши экан. Ҳар сафар кўнглининг бир жойи узилгандек бўлади. Иккинчи қайтиб кўрмаслигини билганиданми...

Аэропорт катта, гавжум эди. Қандайдир сермулозимат йигитлар келиб очил бува билан саломлаштиди. Неварасини етаклаган чолу камтир бир қучоқ суя кўтариб перронга югуриб ўтди, кузак гулларининг ўткир ҳиди қолди ҳавода. Шаҳарлик, қишлоқи, эркак, хотин, елкасига бўғча осган ёш-яланг, серишовқин бола-чақа – бари қучоқлашиб кўришган, ўтишиб хайрлашган... Бу ерларда одамларнинг қариндоштуруғи мунча кўп!..

Ана, қошларини териб, киприкларига сурма тортган, Маргилон атласидан калтагина кўйлак кийган стюардессалар ўтиб кетишди. Бари дуржун, бари баркамол, фариштадек, бари Фотма-Зухроми, нима бало, бир-биридан ажратиб бўлмайди. Чўтир шофёр айтган ажойиботдан бири шу бўлса керак-да...

Қизиқ, бу ерда ҳамма нарса катта, чексиз, кенг. Самолёт ҳам мухташам бир қасрдек, пастда кўринган яшил водийлар ҳам, яйловлар, биёбонлар ҳам чексиз. Ана, оқши булулларнинг тепасидаги қорамтир фазо ҳам чексиз, азалий, абадий. Азимжоннинг ёнида ўтирган буvasи ҳам ҳозир гоҳо азалийдек, абадийдек кўринади ва бир зумга Азимжондан қайқларгадир узоқлашиб кетгандек бўлади. У тўқсон тўрт ёнида... Азимжон уни умрида биринчи бор кўрди. У нақадар узоқ Азимжондан...

Лекин буvasининг оптоқ ўсиқ қошларига, чуқур ажшлар тилкалаган иссиқ чехрасига қараганда бир зумлик бу таассурот дарров йўқолади. Буvasининг кўзларида ернинг таивиишлари. Азимжоннинг тан-жонига роҳатбахш илқлик югурди.

Улар тушилик овқат қилиб, пластмасса идишлардаги чойни ичгунча ҳам бўлмай самолёт кўнадиган кенг бетон майдон кўзга кўриниб қолди. Булуллар тепасидаги тубсиз қорамтир фазонинг юқини қанотларида олиб тушган азим самолётнинг гилдираклари ерга тегди. Ер билан осмон гўё шу майдонга келиб туташирди.

Улар меҳмонхонага жойлашгунча кеч кириб, театр олдидagi камалак фонтанлар кўкка қараб санчиган, атрофдаги гулзорларда битта ҳам бўш скамейка қолмаган эди. Азимжон меҳмонхонанинг болохонасида туриб пастда қайнаган кўча-ю майдонларни, олисда ёнган ранг-баранг неон вивескаларни узоқ томоша қилди. Кейин чой чақириб, тугундаги ёғлиқ патир билан чой ичдилар.

Кела келгунча бир-бирларига икки оғиз сўз қотмаган бобо билан невара, кўнгулларининг теран бир ерида шу ўй сақланган экан шекилли, бир оз дам олгандан кейиноқ Ориф акадан гап очдилар. Айниқса Азимжон таивиишда эди: энди тоғасининг иши нима бўлади? Онабибини қайтиб ололадими, йўқми? Мажлисда ишдан ҳам олиб ташлашса...

– Халиги ўрис хотин қаттиқ душман экан-да Ориф тоғамга, – деди Азимжон.

– Маръямми? – деб қолди каравотга чиқиб чордана қуриб ўтирган Очил бува. – Улар бир-бирларига сира ҳам душман бўлолмайди, билиб қўй, болам, – бобо соқолини тутамлаб, кейин қўлининг сирти билан тагидан кўтариб силаб, ўйчан жилмайиб ўтирар эди. – Буни баъзилар тушунайди-ю, аммо лекин бир кун эмас-бир кун эр-хотин бўлиб қўлтиқлашиб юришса, мен сира ҳайрон бўлмасдим, ҳа.

– Ориф тоғам билан ўша хотин-а?

– Булар бир умр олишса ҳам-чи, иккаласи бамисоли ялакат магиз, ҳа. Уларнинг орасига ҳеч ким ола сололмайди. Бу дўстликнинг илдизи, эҳ-ҳе, болам, жуда ҳам чуқур. Жуда ҳам чуқур...

Азимжон яна дераза олдида туриб қолди. Майдон ҳамон қайнар эди. Пойтахтнинг улуғвор майдони. Бир қарашда бегона, бир қарашда эса шундай қадрдонки, йиғлаворгинг келади. Дўттилар, иляпалар, дурралар, саллалар. Кимдир бахтини учратган, кимдир илҳақ, иттизор...

Очил бува чироқларни ёқмай, ўрнида чўзилиб ётиб, гапни давом эттирар эди:

– Сен билмайсан, жон болам... бу жуда ҳам эски, жуда ҳам чуқур...

Азимжоннинг кўз ўнгиде бошқа бир майдон келиб гавдаланди.

ҲИКОЯТ

Майдон худди мазор сингари жимжит. Унда гуж-гуж одам гуваладай қалашиб, тирбанд бўлиб турибди-ю, лекин жимжит. Аҳён-аҳёнда бир ўк узилиб, овози майдон устида узок янграб туради-да, яна мудҳиш жимлик чўқади.

Кенг майдон у ёғидан-бу ёғигача пасту баланд қилиб йирик-йирик тош тўшалагандай, лекин бу тош эмас, яхлит елкалар. Жулдур елкалар, ялангоч, орик елкалар, букчайган елкалар. Олти минг одамнинг елкаси. Уларнинг юзини кўриб бўлмайди. Уларга шундай икки букилиб, ердан кўз узмай туриш буюрилган. Бош кўтарган отилади. Аҳёнда янграган ўк овозлари эса, ботаётган кунни ёки она шаҳар

вайроналарини бир кўриб қолиш учун, ёхуд бирон жигарини излаб алаңлаган, бебардош шўрликларини учириб кетар эди.

Олти минг эгик бош. Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон саклаган бир қисм аҳолиси мана шу эди. Булар кўпроқ бола-чака, хотин-халаж, қари-қартанг; гарнизондан етиб келган жазо отрядлари уларни шаҳар четидаги мана шу тақирга хайдаб чиқди. Капшон саҳни деб аталадиган бу жой доим ошпоқ шўри чиқиб, қишин-ёзин сизот сувдан ботқоқ бўлиб ётадиган бир майдон эди. Ёз кунлари унда қалъадаги солдатлар дупур-дунур машқ қилар, олачик тикиб ўк отар, қопга сомон тикиб найза санчар эдилар, шаҳар фуқароси буни бекорчиликда девор раҳналарига тизилиб тоза томоша қилар, бола-бақра бўлса атрофдаги дўнг тепаларда ёпирилиб ётар эди. Энди маълум бўлдики, ўша машқлар бежиз эмас экан. Ана ўша солдатлар майдонининг четида, баланд кўрғон тагида саф тортиб, милтиқларининг найзаларини майдонга ўқталиб шай туришибди. Капшон бостирмаси ёнида уларга команда бериб турган кин-қизил, жез мўйлов, келишган офицер майдонда ҳеч ким боп кўтармаётганидан зеркиб кетгандек, бетоқат, оқ кўлқоп кийган кўлларини бир-бирига ишқалаб-ишқалаб кўярди. Бугун у эрталабдан бери шундай ишладик, бошқа биров бўлса чўзилиб ётиб оларди. Энди эса зеркиб қолаётганга ўхшайди. Туман тушди, у жунжикиб кетяпти, солдатларни дам у ёққа олиб бориб саф торттиради, дам бу ёққа. Ўқ отилмаганда майдонда факат шунинг товуши янграйди. Команда сўзлари англашилмайди, кескин яшроқ товуш эшитилади ҳолос:

– Ҳау-хау, хау-хау!

Майдондаги халқ унинг овозини ҳам, ўзини ҳам яхши танийди. «Жезмўйлов» деб аташади. Тунроқкўрғоннинг энг жоҳил, пияниста, қайси қовоқхонага кирса бировни уриб майиб қиладиган бебош бир офицер эди. Ўз хотинини ҳам бир казакка рашк қилиб, болта билан чоғиб ўлдирган экан. Ҳозир у зеркиб кетяпти. Кўрғоннинг ичкарисиди катталари, майдондагиларни нима қиламиз, деб кекса генерал билан маслаҳатлашяпти чоғи. Жезмўйловга айта-ку қиради ташлайди-я. Бу ҳезалак чолнинг маслаҳати аччиқ ичакдек чўзилиб кетди...

Қош қораяр, совуқ туман қуюқлашар, одам тўшанган майдон устида кўланса ховур кўтарилар, онда-сонда йилг этган инсон чехраси Железмўйловнинг имоси билан шамдек ўчар эди. Кимнинг кими тирик, ким тул, ким стим – хали маълум эмас. Бу одамларнинг бутун алам-изтироблари, бутун аччиқ фарёди хали ичида. Майдон ўликдек жим-жит. Фақат пастда, елкалар панасида, оёқлар остидагина заиф ҳаёт шарпаси ер бағирлаб аста ғимирлайди. У ерда одамлар бир-бирларининг юзларини кўрадилар, ердан кўз узмаган ҳолда бир-бирларига пичирлаб сўз қота оладилар.

– Шаҳар ер билан текисланиб кетди, Мадумар, – дерди боласининг бўйнидан босиб турган Очил-тақачи ёнидаги кўшнисига. Мадумар-қуллол бўқок эди, уч соатдан буён эгилиб туриш унга гўр азоби бўлди. Лекин фикри хаёли боласида. Унинг ҳам боласи ёнида. Ёлғиз боласи.

– Бошингни кўтарма, – деб пичирлайди ҳар нафас боланинг кокилидан ерга тортиб. Ўн беш ёшигача боласининг кокилини кестиролмади шўрлик. Бу йил энди битта эчки орттириб Шохизиндага борадиган бўлиб турган эди, мана бу фалокат юз бериб... – Бошингни кўтарма деяман, ўрисининг юзини кўриб қолсанг мохов бўласан! – дерди Мадумар хирллаб.

Очил-тақачи Мадумарни танийди, қуллоллар растаси тақачиликнинг шундай ёнгинасида. Мадумар ўзи дилкаш йигит, касби қорлик одамни бошига кўтаради. Ҳамма касбларнинг ирини билар, Очил-тақачини «Довуд пайғамбарнинг ўзига қўл бергансан», деб ҳазиллашар эди. Лекин бир феъли бор – ўрисни кўргани кўзи йўқ. Неча йил ёнма-ён ишлаб, неча йил баҳеланиб, Очил-тақачи унинг шу кўр-кўрона эътиқодини сиңдиrolмади. Ҳозир ҳам унинг боласига айтган гапини эшитиб, ўйлаб турди-ю, бу сафар бир нима деёлмади. Нима ҳам десин Мадумар бечора? «Бошингни кўтарма, ўк ейсан!» десинми? Болага-я?..

Пастда ҳаёт оёқлар оралаб ҳамон ўрмаларди. Дам илондек вишиллаб хунук миш-миш таралар, дам тақдирга тан берган биронтаси Азроил ҳақида аччиқ ҳазил тарқатар, кимдир, ноумид шайтон, дегандек билар-билмас башорат қилар эди.

– Эшитдингми, ярим кечага обориб ҳаммани битта-битта отиб ташлармиш...

Бўғик фарёд, йиғи ер бағирлаб бир-бирига уланиб кетади.

– Шунча одамни отолмайди, шаҳар кўчаларида ётган ўликларнинг ҳисобига етсин аввал...

– Кўзғолоннинг бошлиқларини териб олармиш...

Кимдир хотинчалиш хунук товуш билан йиғлаб, бурнини артарди:

– Мен кўзғолонини билмайман, мардикорга оладиганини олиб кетган, кўчага ҳам чикқаним йўқ, айтинглар, жон кўшнилар, қозоқ ўрисга айтинглар, начайликка айтинглар...

– Нафасингни ўчир, кўса! – деди унга кимдир. – Битта сенмидинг! Сен минг одам бош эгиб турибди бу ерда!

– Войдод, биродарлар, ўлиб кетаверамизми, гунохимиз нима!

Ўқ янгради. Яна кимдир кетди. Очил-тақачи пасту баланд гапларга кулок солар, ўзидек чидам билан икки букилиб турган тўққиз яшар боласининг белини силар, ўйлар эди. Ўлимни эмас, бўлиб ўтган воқеани ўйларди. Наҳотки шу билан тамом бўлса? Йўқ, шунча қон, шунча қурбон бекор кетиши мумкин эмас. Ўзбек ерларида хали бунақаси бўлмаган. Ўт тушди, ўт кетди...

Мадумар-қуллол ҳадеб типирчилаган боласининг кокилидан ерга тортарди. Тун аёз, ойдин. Чор атрофда солдатлар гулхан ёқиб исинишар, кўрғон тагидагилар ҳамон саф тортиб, майдонга милтик ўқталганча туришар, Жезмўйлов бўлса ёнида қилчинини саланглатганча саф бўйлаб дўқ-дўқ юрар эди. Одамлар бир-бирларини суяб, дийдирашар, лойга йикилиб қолган паранжили кампир устида кимдир букилганча ёсин ўқир эди. Ярим тундан ўтганда Мадумарнинг боласини ахири ўқ учуриб кетди. Отасининг шунча хавотири бежиз эмас экан, қайсарлик билан бош кўтариб солдатларга қарабди бола бояқиш. Очил-тақачи изтиробда қаддини ростлаб жон-жаҳди билан нимадир бақирмоқчи бўлган Мадумарни елкасидан зўрга босиб қолди. Шундан кейин Мадумар боласининг ўлиги устида эгилганча азонгача ғик этмади.

Азонда ичкаридан ўнтача зар погонли офицер чиқиб, ўнтаси баробар осмонга ўқ узиб, ноғора чалгандан кейин,

бигта кўзойнакли тепаликка чикиб фармон ўқиди. Генерал жаноблари оқ подшо ҳазрати олийлари номидан марҳамат кўрсатиб, фитначи шаҳар аҳолисининг оғир жиноятига қарамасдан, фуқаронинг ҳаётини сақлаб қолишга қарор қилди. Оқ подшо ҳазрати олийларининг продасига қарши бундай фиғналарнинг олдини олиш мақсадида бу шаҳарнинг аҳолиси шу соатдан бошлаб Мирзоининг чўлига бадарға қилинади ҳамда улардан биронтасига биронта шаҳар ё кишлоқда паноҳ берганлар олий жазога тортилади.

Майдон бирдан қўзғалди. Бошига қон қуйилган, кўзлари кип-кизил одамларининг қад кўтаролганлари тентираб кетди, белини ёзолмаганлари кичкириб юборди: бири оғриқдан, бири ўлимдан қолганига, бири «бадарға» деган сўзнинг даҳшатидан, бири худони тилга олиб, бири жигарининг мурдасини ўз қўли билан ерлолмай ташлаб кетаётганига...

Ўликларни олдирмадилар. Мадумар кўзида ёши қуриган, қўллари қалтираган ҳолда, боласининг қоқилини кесиб, қўйнига солди-да, солдатлар оёғи остида қолган мурдадан зўрға кўз узиб, оломон ичида кимларгадир суяниб, одимлаб кетди. Атрофида отлик солдатлар подачилардек ҳай-ҳайлаб бақириниб, қамчилаб оломонни аввал бир жойга гуж қилишди, кейин тонг отмасдан чўлга қараб ҳайдаб кетишди.

Тонг отганда Очил-тақачи атрофида ҳеч кимни танимади. Оломон тўзон булути ичида аста судралиб ҳамон юриб борар, орқадан бақириб-чақирган отлик казакларнинг сўқинишлари эшитилар эди. Очил-тақачи ўғлининг қўлидан маҳкам ушлаганча аланглаб одимлар, «Мадумар амакинг қани? Кўрмадингми?» деб сўрар эди. Бола эшитмади. Унинг кулоқ-буринга тупроқ тўлиб, битиб кетган эди.

Тонг қоронғисида бўлиб ўтган тўполонда кимлардир қочиб улгурди, кимлардир отилиб кетди, чўлда оломонни иккига бўлиб ҳам юборишди шекилли, хуллас, ҳозир одам кеча кечкурунгидан кўра анча кам эди. Қон чикиб, йўлсиз, кимсасиз чўлнинг кенг уфқи кўрингандан кейини, қувғиндиларнинг елкаларига офтоб тегиб, оломонга сал жон кирди. Нима бўлса ҳам оёқ остида ер, тепада осмон, тирик қолишди, бирон жойда ризқлари сочилиб ётгандир ахир, териб ейишар, бундан ёмон қунар ҳам ўтган-ку, бош омон бўлсин ишкилиб. Жувонмарг бўлиб кетган бегуноҳ бандалар

оз бўлдимиз шу уч кун ичида! Йиғитнинг гули қирлиб кетди, ўша кунлари кўчага чиққан борки нобуд бўлаверди, маҳаллалар хонавайрон, бозор тўнга тутилди, шаҳар ер билан яқсон, мачитнинг минорасигача учиб кетибди. Бу кетаётганларини худо ярлақаб жонини саклаб қолди. Мана бу орқадаги лаънатилар ҳам нарироққа бориб зора қайтиб кетинса, ўшанда тирикчилик ўзларига қолади...

Бирок офтоб тиккага чиққан сари юрнин кийинлашарди. Сув йўқ, ёзи билан қовжираган чўл ловиллай бошлади. Қарироқ хотинлар дармонсизликдан паранжигача чуваллашиб, каловлаб қолар, яланг оёқ болалар товониғача тикан кириб ётишиб йиғлар, йиқилганларни тетикроқ эркаклар оёққа туртишиб суяб борар эди.

Отлик казаклар, – улар кўп эмас, саккизтача эди, – чўлнинг ичкарасига кирган сари оломонга унча эътибор қилмай кўйинишди. Улар орқада қолиб, бир нималар қавлаб, бир-бирларидан махорка тутатишар, баъзилари яланғоч бўлиб олиб сариқ жунли баданини офтобга солган, орқароқдагилари бўлса, эгарда бемалол ухлаб келишар эди. Улар билардиларки, энди бу силласи қуриган оломон на қаршилик кўрсата олади, на қочиниғача ҳаракат қила олади, юриб турса бўлгани.

Чиндан ҳам яйдоқ биёбонда подадек оломон ўз чанги билан бирга силжиб, тобора секинлашса ҳамки ҳамон судралар, номаълум манзиллар сари ҳамон жилиб борар эди.

Кечга яқин отликлар бир ерга тўпланиб, тўхтаб қолишди. Уларнинг соялари шўри чиққан тақирда узун ястаниб ётарди. Тўхташга буйруқ бўлмагани учун одамлар мадори борича бир-бирини суяб олдиниғача силжийверишди. Ярим соатлардан кейин саккизта отлик узоқда бир қора нуқтадеккича бўлиб кўринди, кейин эса, жўнаб кетишди шекилли, улар турган жойда булутдек чанг муаллак туриб қолди. Ажаб, чанг булутининг бир чеккаси кич-кизил эди...

– Кетишди, Очил, ташлаб кетишди, – деди Мадумар. Боласидан жудо бўлгандан бери энди биринчи марта сўз қотган Мадумарнинг товушида фожейи бир тушқунлик сезилди. Солдатларнинг ташлаб кетиши гўё бир қайғу эди. Оломон орқага ва атрофга бир қайрилиб қаради-ю, илгарингидек бош экканча юраверди, чунки атроф бўм-

бўш, педдек ошпок шўрхоқ тақирлар, қовжираган тиканак, чақиртош қум... Ҳаёт асарини йўқ, тўхтайдиган жой эмас эди. Оломон юраверди. Гўё олдинда бир манзил бордек...

Лекин олдинда ҳеч нарса йўқ эди. Чўл, чўл, чўл... Бир гиёҳ дардида ёнган ўша чўл. Не-не қарвошларини ютиб кетган ўша ўлик чўл. Катта чўл, Мирза чўл.

Оломон қичкина бир довои ошгандан кейин қияликда гапсиз-сўзсиз чўқди. Уни гўё умидсизлик, дармонсизлик, тун қоронғисини елкасидан босиб чўқтирди-ю, шу билан то тонггача бош кўтартирмади. Мудҳиш тақдир одамларини бир-бирларига яқинлаштириб қўйган эди, таниш-нотаниш, бир-бирларига ҳовур бериб, ғуж бўлиб қотдилар, ҳеч ким ахволини гапирмади ҳам, нима бўлади деб сўрамади ҳам...

Говур-ғувур эрталаб бошланди. Кечадан бери туз тотмаганликлари ҳам, очликлари, ташналиклари ҳам, бундан кейинги қисматнинг мудҳишлиги ҳам энди билинди. Ҳеч нарса маълум эмас эди: энди нима бўлади, егуликни қаёқдан топишади, нахотки шу ерда қирилиб кетиш керак бўлса?.. Кеча, тирик қолдик деб севишиб, бу ёғинни ўйлашмаган экан, ёппасига ҳалокатга маҳкум этилганликларини энди фаҳмлашди...

Бундай саросимада очлик, ўлим жадал босиб келаётгандек бўлаверди. Одамлар яна бир неча соат тентирашди, бирон алаф кўқариб кўринган ё сизот суви йилт этган жойга югуришди, умидсиз қайтиб яна бир ерга тўпланишди; одам бир-бирини топар экан, бир-биридан доим мадад излар, бир-бирига муҳтож бўлар экан, тарқаб кетишмади. Сизот сувда кўқарган бир парча қамишзор панаенга макон қиладиган бўлишди. Орада энг тетик, тadbирлироқлари Очил-тақачи билан Мадумар қуллоқ эди. Улар яна бир-икки одам билан чиқиб кетиб, кечга яқин қаёқлардандир бир этак бошоқ териб келишди. Уни укалаб, болаларга улашиб чайнатишди.

Қулфат тadbиркор қилади қишини. Ҳар қуни қимдир бир чора топар эди. Тошга йиғилган шабнам ҳам, юмрон-қозик инидаги дон ҳам, қамиш поя ҳам, сизот сув ҳам, қизғалдоқ шиёз ҳам – ҳаммаси иш бера бошлади. Аммо жонга ора қиргани бошоқ эди. Оёғида дармон бор қимса борки сахардан то оқшомгача ўнлаб чақирим кезиб, қир этакларида ўрилган буғдой нояларини оралаб, бир чўнтақми, бир ҳовучми

бошок териб қайтарди. Тунлар совук, кунлар несик. Очил билан Мадумар ертўла қовлашни буюришди, ерга хашак тўнатишди. Хотинлар ўчокка хор-хас териб келар, чоллар қамнидан бордон тўкиб касалларнинг остига тўшар, болалар тошда туриб бошокка югурар эдилар.

Болалар... Очил билан Мадумар кўриб турибдики, тирикчилик ўзига яраша бир изга туша бошлаган бўлса ҳам, одамларнинг кўзи сўник, бошлари ҳам. Чунки, бу ҳолда қачонгача кун кечирриш мумкин, эртага нима бўлади, қилчани олиб қиш келяпти, йиқилиб қолганлар, очликдан шишганлар кўпаяпти. Болаларнинг болалиги йўқолди, ўйни йўқ, кулги йўқ, оталарининг кўзларига тикилишади.

Очил-тақачи ертўласида ҳар оқшом ўз ўғлини кутади. «Бугун ҳаммадан кўп тераман, бир жойини билиб олдим», деб дадасига далда бериб кетади-ю, оёқлари қонаб, орик болдирлари шиллиниб, бармоқлари кўкариб, тилиниб, қайтиб келади. Бир кун у чивин талаган юзлари ошпоқ оқариб, ўпкасини босолмай йиғлаб келиб отасининг этагига дармонсиз йиқилди. Ота тушунди: у бир дона ҳам бошок тополмаган. Очил-тақачи боласининг яра-чақа бошини силади: «Кўй, шунга ҳам йиғми, ана шолғом қайнатиб қўйдим, еб ол», деди у ўзининг кўз ёшини зўрға тийиб. «Шолғом» дегани кейинги кунларда топилган қандайдир чучук томир эди. Кейин-кейин бориб ўғли йиғламайдиган бўлди, ҳатто бошокка борганда бир шериги тўсатдан йиқилиб жон берганда, кўтариб келолмай, ўзиёқ кўмиб келаверибди. Буни у қайтиб келганда шошмай, йиғи-сиғисиз ганириб берди. Ўлган боланинг онаси ҳам фарёд солгани йўқ. Очил-тақачининг ўғлини бўлса, «Қатга бўлиб қолибди», дейишди.

Одам кўмиш кўпинча йиғи-сиғисиз ўтадиган бўлиб қолди. Ҳар кун кимдир кўз юмади, биров очликдан, биров касалдан, биров ишқорли сизот сув ичиб... Кўпчилик эшитганлар: «Қутулибди шўрлик» деб, тирикчилигига кетаверади. Булар тақдирга тан берганлар, ўзининг ўлиги ҳам шу биёбонда қолиб кетишини бўйинига олиб қўйганлар эди. Лекин ёзмишга бўйин эгмай, нимадир кутиб кўзига уйқу келмаган, кўнглида неси ўти сўнмаганлар ҳам бор эди. Булар Очил билан Мадумар атрофида. Маслаҳатлашмашар, ҳар хил тахминлар қилишар, одамлар тўпланган жойга бориб,

атрофда халқ, ҳаёт, катта дунё борлигини эслатиб, дилларига чўғ солишга, ҳаёт шамини сўндирмасликка уринишар эди.

– Биронтаси эслар ахир, дўстларимиз бор эди...

– Ё юқоридан марҳамат бўлиб...

– Жўнаш керак бу ердан!

– Қаёққа?

– Одамлар турган ерга. Моховга ҳам бошпана беради кишилар. Кетаверсак бирон кишлоқ, шаҳар, ақалли бир ўтовга дуч келармиз ахир.

– Кейин сенинг дастиндан уларни ушлаб дорга осинсени, кишлоғига ўт кўйинсени, шундайми? йўқ, биз бетуноҳ одамларни бало-қазога дучор қилолмаймиз.

Бир куни шундай хашак тутатиб ўтирганларида каминзорда бир шарпа сезилди. Қоронги эди. Шабада экан, деб яна гапга киришганларида, кимсингдир хансирагани аниқ эшитилди.

– Э, бу ўзимизнинг жинни-ку!

Ҳақиқатан ҳам бу кейинги вақтда эси кирди-чикдирок бўлиб қолган касалманд бир букри эди. Бирок у ўзи ёлғиз эмас, икки қўлида кичкина бир гавдани кўтариб турибди. Ҳамма ўрнидан туриб унга қаради. «Яна бир бола ўлибди-да», дейишди. Букри кўтариб келган гавдани ерга қўйди, бу ҳақиқатан ҳам бола эди, қиз бола. Қамин тагидан сув ховучлаб юзига сенди.

– Ким у, ҳей жинни? – деб кичкиришди. Жинни индамади. Қиз бола тирик экан, боштини кўтарди. Жинни уни авайлаб турғизиб одамлар томонга бошлади.

– О-о-ов! – деди жинни узокларни кўрсатиб. – О-о-ов! Ўша ердан топдим, ўлиб ётган экан... О-ов узокда!..

Қиз бола гулхан ёруғига келганда, шуъла шундай тушган эканми, нима бўлди-ю ҳамма аввало унинг юм-юмалоқ юзини кўрди. Бу ердагиларникига сира ўхшамаган бу лўшши, кичкина қирмизи юз хайрағда жилмайиб турарди. Одамлар аввал кўзларига ишонмай саросимада қолди. Қизча бирдан кичкириб гулхан томонга отилди.

– Ҳайбола! Ҳайбола! Мен сени кидирдим, сенга, сенга келдим! – деб у югуриб бориб Очил-тақачининг ўғлини кучоклаб олди. – Мен сени кидирдим, мен сени топдим! – деди чинқириб.

– Қизимка... – деди «Хайбола» ҳам ичига чўккан кўзларини катта очиб. – Дада, бу Қизимка-ку, танимадингизми? Қизимка, қаёқдан келдинг, бизни хайлашди, сен нега келдинг?

– Сенга келдим, мана, мана, мана! – деб «Қизимка» кўйнидан учта олма, фартукчасининг чўнтакларидан хўроз, гилдирак шаклидаги пряникларни олиб «Хайбола»нинг эгагига тўкди.

Ҳамма уларни куршаб, нима дейишни билмай, учта олмага, ширин пряникларга аллақандай кўрқув ва ишончсизлик билан қараб турар эди.

– Сен, Қизимка, нон олиб келсанг бўларди, ана новча Алимат ҳам, Мукамбар хола ҳам ўляпти.

– Вой, пряник нондан ширин-ку... – деди Қизимка, – кейин бирдан кўркиб, мовий кўзлари олайиб кетди: – Ўляпти? Нимага ўлади?

Қизча ўзини куршаб турган одамларнинг қок суяк бўлиб қолган, яра-чака босган, шишинкираган искирт юзларига ваҳима билан бир-бир қараб чиқди, ҳеч кимни танимади, босинкираянман шекилли деб, бакириб юбормаслик учун кафти билан оғзини тўсди. Гулхан чирс-чирс ёниб тугаётган эди, унинг тутуни кўркинчи башараларни тўсди. Шунда оломонда говур бошланди. Кимдир кичкириб юборди:

– Жезмўйловнинг боласи! Ўшанинг кизи-ку бу! – Орани ёриб, ийртик чориғи билан тутаб ётган гулханининг кулини босиб, тўзғитиб, олдинга Мадумар отилиб чиқди. Кулолнинг кўзлари қосасидан чиққудек даҳшатли, икки кўлининг чайир панжаларини ёзиб, Қизимкага ташланмоқчи бўлиб келарди.

– Жаллоднинг ҳаромисини менга бер, итнинг боласидек бўғиб ташлайман! – деб қичқирди у. Бўқоғидаги томирлари кўкариб бўртган, изтиробда эсини йўқотиб, нима қилаётганини билмас, панжаларини боланинг бўғзига тўғри-лаб борар эди. Очил-тақачи уни силтаб ташлади.

– Мадумар!

Кулолнинг кўзлари ҳеч нарсани илғамай, фақат қизчани кўраётгандек эди, у яна қайтиб кела бошлади. Очил яна қаттиқроқ силтаган эди, Мадумар одамларнинг оёк остига, қулга ағанади.

– Гўдақдан ўч оласанми, номард? – деб қичқирди Очил. Орада Мадумарнинг тарафини олиб кўзига қоп тўлганлар

хам йўк эмас эди, буни пайкаган Очил, унинг ўгли, яна бир-икки киши Қизимкани гавдалари билан тўсишди.

– Боланинг нима гуноҳи бор? – деди яна Очил.

– Бизнинг болаларимизнинг нима гуноҳи бор эди?

– Кирилиб кетганларнинг, ўлиги чўлда қолганларнинг-чи?

– Мана бу ўлим тўшагида ётган заифаларнинг нима гуноҳи бор?

– Норастанинг бунга дахли йўқ, бу гўдак ахир, у бизни кидириб келибди! – деди такачи энди халойикка ялингансимон.

– Сенинг болангни кидириб келган, – деди Мадумар жулдур уст-бошидан кулни қоқиб, – сен азалдан ўриспарастсан, келгинди!

Очил-такачи жиззахлик эмас, олти йилгина аввал Чинордан келиб, растада такачилик дўкони очган эди. Уста такачи. Ўзига тўк бўлса ҳам, меҳнаткаш одам. Меҳнати билан мол орттирди, обрў топди. Шунинг учун «келгинди» унга жуда оғир ҳақорат эди. Қариялар буни сезиб босди-босдига ўтишди.

– Номаткул гапни кўй, Мадумар, келгинди бўлса ҳам дардимизни тортишиб юрибди-ку... – дейишди.

Халойик аста таркала бошлади. Қизимка Ҳайболанинг оркасида, унинг оёғига суяниб ўтириб ухлаб қолган эди. Очил-такачи уни кўтариб ертўлага олиб кириб кетди. Ўгли куврай ёкиб, ёритиб турди, болани бордонга ётқиздилар. У донг қотиб ухларди, узун кўнжли кизил ботинкачаси шилиниб кетган, крахмалланган фартукчаси кир, отасининг мўйловидек жез ранг сочлари сепкилли юзига сочилиб ётибди.

– Қизимка... – деб пичирлади Ҳайбола юзига тикилиб. У бирпас гаплашмоқчи, «кўркма», деб тасалли бермоқчи эди. Эшитмади.

Қизимка жуда шаддод эди. Кўрғон тагида «яккашта кулок» ўйнаганда ўғил болалар билан муштлашгани-муштлашган, доим юз-кўзи кўқарган, сопқон отишда ўғил болалардан қолишмас, Ҳайбола билан ҳам неча марта тимдалашган, соч юлишган эди. Бир куни улар мушукларини айирбош қилишди. Ҳайболаники ёввойироқ бароқ мушук эди, кўшни

боланинг каптархонасидаги каптарларни безиллатиб кўйди. Шунинг учун, алмаштирвориб боладим, деб юрса, барок иккинчи куниёқ қайтиб келди. Қизимканики ҳам ўзи қайтиб борибди. Роса кулишди. Кейин улар мушукларидан ҳар хил нарса алмашиш учун, бир-бирларига совга юбориш учун фойдаланадиган бўлишди. Масалан, Ҳайбола унинг мушугининг бўйнига ўзи ясаган сопқонини тақиб юборса, барок ўша куниёқ белига боғлиқ халгачада фақат ок подшо офицерларининг уйида бўладиган «отнон», «пабрикон пряник» олиб қайтарди. Ҳайбола пряникни ўшанда яхши кўриб қолган. Афеуски, ҳозир Қизимка олиб келган пряниклардан Ҳайболага биттасигина тегди. Қолганини дадаси бошқа ертўлаларга олиб бориб касалларга бир тишлам-бир тишламдан улашди. Олмаларнинг фақат биттасини Қизимкага қолдирди. Уйғонганда ейди, ана бордон остида яшириғлик дўппайиб турибди.

Ҳайбола олманинг хидига анчагача ухлолмай ётди-ю, кейин кўзи юмилиб кетибди. Дадаси бўлса бу кеча ухлагани йўқ. У туни билан дам ертўлага кириб, дам далада айланиб, бир нималарни ўйлаб чикди. Тонг олдидан Қизимкани уйғотди.

– Яхши ухлаб олдингми? – деди у кулимсираб. Қиз кўзларини укалаб, гира-шира ертўланинг қоронғи бурчакларига хавотирланиб қаради.

– Энди сен қайтиб кетишинг керак, Қизимка, – деди Очил жиддий гапга ўтиб. – Кўриб турибсан бу ерда ейдиган ҳеч нарса йўқ, сув йўқ, одамлар ташна, болалар очдан ўляпти. Сен қайтиб кет, кузатиб довондан ошириб қўйишади, кечгача шахарга кириб борасан.

Қиз тушунди.

– Ҳайбола ҳам кетсин! – деди у.

– Бизларга мумкин эмас. Ҳайболага ҳам мумкин эмас. Сенга мумкин.

Қиз ўйланиб қолди, индамади. Бир кечада унинг ҳам болалиги йўқолгайдек эди. Очил билан ўғли унинг индамай қолганини розилик аломати деб билишди.

– Борганда дадангга нима дейсан, бу ерга келганингни айтасанми? – деб сўради Очил.

– Йўк! Бормайман дадамга! – деб кичкириб юборди киз. Сенкили юзи ўзгариб, кўк кўзларида ғазаб чакпади. – Бормайман! Маст бўлиб келади, кечаси арок сўрайди, шифтга тўппонча отади, кўркаман! Бормайман дадамга!

Қизча чиқкириб, типирчилар, йиглар эди. Бу пайт ертўла оғзига тўпланган одамлар бир-бирларига караб, бошларини сарак-сарак қилишди.

– Тушида ҳам қонда сузса керак-да, одамхўр, босинкираб тўппонча отади, – деди орадан энди сал ўзига келган Мадумар.

– Виждон азобида Жезмўйлов!

– Виждон нима қилади унда!

Очил-такачи ертўладан чиқиб қалдини ростлади, оқариб келаётган уфққа қаради, тиззаларини уқалади.

– Ҳавони тўсманлар, ертўла димкиб кетди, – деди одамларни четлатиб. – Ўзи нарироққа юрди, нима қиламиз, дегандек йигитларга қаради. Одамлар бир нимани сезгандек, унга эргашинди, улар такачининг кўнглига бир фикр келганини юрини-туришидан пайқашар эди. Анча нарига бориб, чўккалашиб ўртага маслаҳат солишди. Чорак соатдан кейин шовкин кўтарилиб, маслаҳат мажлиси тўзғиб кетди, ертўлага караб кела бошладилар. Орада ҳаммадан ҳам Мадумар каттиқрок шовкин соларди.

– Илон боласи – илон! Балки отаси ўргатгандир.

– Ўргатишга ўргатмаган-ку, лекин бола-да, нигониб бўладими? Чунончи, шаҳарга қайтганда кўнгли ўксиб кетиб даласиникига кириб борса. «Қасрда эдинг?» «Фалон жойда». «Нима дейинди?..» Бола кўрқиб ҳамма ганини айтиб солса...

– Ўша заҳотиёқ ҳаммаси таппир-тупур от солиб келади-ю, биримизни қўймай қиради-кетади, – деди Мадумар, чўлда ётган юзлаб ўликларни кўргандек атрофга караб. Бу бўлиши мумкин бўлган гап эди. Одамлар хавфсираб, Очил томондагилар ҳам иккиланиб қолди.

– Хўш, нима қилдик бўлмаса? – деди Очил босиқ ўйчанлик билан. – Очликдан қирилиб кетаверамизми? Ҳозир одамларимизнинг ярми ўлим тўшагида ётибди. Очликдан ташқари, яна касал оралаб қолса, бир хафтага бормаймиз. Бизга қаердан нажот келиши мумкин? Нимани кутяймиз?

Бундай ожиз, шармандали ўлимдан ҳар қандай таваккал яхши.

Мадумарнинг телбаларча бакириғи олдиди бу мулоҳаза жўялироқ туюлди. Очил томон яна босиб кетди. Ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмагач, Очил ертўлага кирди.

– Қизимка, – деди қизчанинг ёнига ўтириб, эшлаганича мулоҳимроқ қилиб, – майли, сен даданга борма. Йўк, йўк, сира борма. Лекин шаҳарга қайтишнинг керак.

– Ҳайбола ҳам борсин!

– Йўк. Ҳайбола бормаЙди. Сен ўзинг борасан. Ҳозир кузатиб кўйишади, хумдоннинг тутунини мўлжаллаб юраверсанг, кечаси шаҳарга кириб борасан. Тўғри бориб, Бешкувурдаги черковнинг панжарасидан ошасан, Матвей амакининг деразасини чўртасан. Тушундингми? Матвей амаки бор-ку, кўнгироқчи, танийсанми?

Қизимка бош ирғади.

– Ма, олманинг ярмини еб ол.

Ертўла эшиғида турганлар ичида яна Мадумар қичқирди:

– Кўнгироқчи! Яна ўрис! Яна ўрига тутиб бермоқчи бу такачи!

– Сен жим тур, бўқок, чинқираверасанми!

– Сен ўридан нима яхшилиқ кўргансан? – деб қимшигдир ёқасига осилди Мадумар-қулол. – Хотинингни отга бостириб ўлдирган ким? Қулбангни хонавайрон қилган ким? Эргага сенинг ҳам суягингни чиябўри гажиб кетади!

Чора излаб, ўй ўйлаб тишкаси қуриган оч оломонга бу шанғилиқ ёкмади. Мадумарни четга суриб, ертўлага кулок солишди.

– Қизимка, – дерди Очил. Оғзидан сув и келиб, югшиб ўтирган боласининг бошини силарди. Қизимка яримта олмани бир тишлаб, қолганини Ҳайболага берди.

– Кўнгироқчига айтасан: ҳаммаси оч, сув йўк, юзтача одам ўлибди, дейсан, қолганлари ҳам кўни бордонга узала тушиб ётибди, қирилишяпти, дейсан. Тушундингми?

Қизимка устмауст бош ирғади. Шаҳарга албатта бориш кераклигини энди у ҳам яхши тушунган эди.

– Шундай қилмасанг, Ҳайбола ҳам очдан ўлади, билдингми, яна жуда кўп болалар очдан ўлади. Тушундингми?

– Тушундим.

– Дадангга сира-сира кўринма. Матвей амакиниг нима деса шуни кил. Уйидан чикма, мезанада, кўнғирокхонасига жой қилиб беради.

– Яна келсам майлими? Ҳайболага пон олиб келаман.

– Йўқ! йўқ, йўқ! Сен менинг гапимни кўнғирокчига етказсанг бас. Шунда сенга мен ҳам дада бўламан, Ҳайбола ҳам сенга ака бўлади, мана бу турган ҳамма амакиларинг ҳам дада бўлади, хўпми?

Мадумарнинг яна жини кўзини бошлади, у пешанасига таре этиб уриб, оғзи кўпикланиб бир нималар деб қичқирди. Уни ёнидагилар босишди.

– Яна битта гап бор. Қизимка. – давом этди Очил-тақачи. – Кўнғирокчини холи топиб, айт: Ярофей бобонинг мўрчасига тушар экансиз, дегин. Ҳов тошлок маҳалладаги Ярофей-чўлок бор-ку, биласанми?

– Тор кўчада.

– Ҳа, балли. Ярофей-чўлокнинг мўрчасига тушар экансиз, дегин. Уқдингми? Эсингдан чикмайдими?

– Йўқ.

– Хўш, қани, нима дейсан?

– Матвей амаки, Ярофей-чўлокнинг мўрчасига тушар экансиз, дейман.

Очил-тақачи қизчани тиззасидаги ўғлига қўшиб кучоқлаб, суйди.

– Баракалла, ақлли Қизимка.

Ҳайбола билан Қизимка хайрлашганда тақачининг кўзидан ёш чиқиб кетди. Йиғитлар қизчани довондан ўтказиб қайтиб келишди. Ҳамма ўша томонга қараб турарди.

– Тетик бўлинглар, биродарлар, касалларга қаранглар, кўнглим сезиб турибди, дўстлар бизни кутказишади, – деди тақачи ишонч билан.

– Иншоолло... – дейишди қариялар.

Ёшлар қамини ўргани, болалар ёрилиб қонаб кетган оёқларига латга ўраб, бошоққа кетишди, кимдир қалпоқда сизот сув ташиб юмронқозикни инидан чиқаришга уринарди, ҳар ким ўз ишига киришди. Лекин Мадумарнинг атрофидаги баъзи одамлар ҳамон шангиллашиб, таҳдид қилишар эди.

– Бу чаёнинг эртага отлиқ козок, ўрисларни бошлаб келса...

– Шунча жоннинг уволига коласан, такачи.

– Бизни ўрига сотиб кутулиш ниятинг бўлса, бирон отликнинг қораси кўриниши билан аввал есинг гирибонингдан оламиз, билиб кўй, – деди Мадумар. Улар шундай таҳдид билан жўнаб кетганди-ю, Очил-такачи ертўла ёнидаги тошга ўтириб, пешанасини ушлаганча ёлғиз қолди.

Аламзада Мадумарнинг гаплари халқнинг ишончини сусайтириб, Очилга азоб бермоқда эди. Кечин улар яна ҳам кўпайишиб Очилнинг олдига келишди.

– Менга қара, Ярофей-чўлокнинг мўрчасидаги – қуролми?

– Ҳа, қурол, – деди Очил ҳам очикчасига.

– Шаҳарнинг ер билан текис бўлиб кетгани етмаганмиди? Ҳали ҳам тавбаишта таянмабсан-да? Сенга ўхшаганларнинг дастидан бўлди-ку бу хунрезлик!

– Ҳов, Мадумар, сен Жезмўйловнинг гапини қиялсан, – деди бир чол. Бундан Очил бир оз далда топди.

– Биродарлар, – деди у оғирлик билан, – агар сизларда бирон бошқа тadbир бўлса, айтинглар, мен бу йўлдан қайтай.

– Очил тўғри айтади, ўладиган ҳўкиз болтадан тоймайди.

– Қурол – ҳозир бирдан-бир йўлимиз, – деди Очил.

– Шундай-ку, аммо лекин шунча одамнинг тақдирини бир гўдакнинг кўлига топширдинг...

– Қонхўр жаллоднинг арзандасига...

– Бас қил, Мадумар!

– Қуролнинг бошини ейди! – деди Мадумар, кетаётиб кўшиб кўйди: – Такачини кўздан қочирманглар, йигитлар! Бир қори ҳол бўладиган бўлса, ха!..

Очил яна тош устида ёлғиз қолди. Кечкурун у ўғли териб келган буғдойни ҳафсаласизгина чайнади-да, яна чиқиб тошга ўтирди. Одамлар узоқдан унга қараб-қараб қўярдилар. Биров хавотир билан олар, биров икки оғиз тасалли бериб кетар, «мадумарчилар» бўлса бўридек ер тагидан тикилиб, уни кўздан қочирмасликка тиришар эдилар.

– Ухла, болам, ухла. Ухласанг қоринг очмайди... – дейди Очил ўғлига. Ориқлаб муснадек бўлиб қолган ўғли бордонга чўзилиб ухлаганда, ҳамгин жилмайиб: «Ҳайбола», деб қўяди шивирлаб. Кўзида сал умид учқуни ёнади. Кейин яна бирдан юраги орқага тортиб кетади: Мадумарнинг гапида

жон борлигини ўзи ҳам сезар, ўзининг қалтис таваккалидан кўрқар эди. Жезмўйлов кизини кидиришга тушган бўлса керак. Тутиб, чиркиратиб ҳамма гапни айттирса... Айтмаса ўлдиради ҳам, унинг кўлидан келади. Бола кўрқиб айтиб кўйса, қурол кетади, ўртоқлар ҳалок бўлади, Самарқандга, Ховосга кетган ишлар узилади, бу ердагилар... бу ердагилар шундай ҳам қирилиб кетади...

Бу даҳшатли манзара ҳар замонда кўз олдига келиб, Очилининг бутун вужудини қарахт қилиб кўяр эди. Икки кун оғзига бир дон олмай, тушлари ҳам ухламай тошда ўтирди. Яна қайси ертўлада кимлардир жон берди, қандайдир воқеалар бўлди – у кимир этмади, гўё асаби ҳам, сезгилари ҳам ўлган эди. Одамлар энди унга, ақдан оздими, деб, хавотир билан қарай бошладилар.

Учинчи кун кечаси Мадумар бошлик кимлардир келиб, (Очил бу латга-путгага ўралган, яра-чақа, эти суягига ёнишган одамларни танимади ҳам) бирпас ишдамай туриб, яна кетишди, ачининиянтими, газабми – билиб бўлмасди. Ярим тун деганда бутунлай қутилмаган томонда ўт кўринди. Кечаси суяк ёнади дейишарди, балки... Йўқ, узоқда милтиллаган ўтларнинг бир меъёрада тебранишидан кимлардир машъала тутиб келаётгани маълум эди. Лекин кимлар? Нега чўл томондан?

Очил кимирлаб қолди. Ҳозир ё у ёқли, ё бу ёқли бўлиши керак. Кўрқиб йиғлаган хотин-халажнинг, совук нафас қилган – Мадумарларнинг овозини ўчириб, гулханларни сўндиришга, ҳаммани овоз чиқармай ётишга буюрди. Ингитларни ёнига чакириб, машъалалар келаётган томонга олдинроқ чиқиб, қоронғида чўккалаб туришди. Буларнинг кимлигини билиб, шунга қараб ҳаракат қилиш керак эди.

Говур-ғувур гаплар эшитила бошлади, улар кўпчилик эмас эди.

– Ўрнелар... – деди Мадумар.

– Саллотлар эмас, кўриниб турибди.

– Ўласи бўлиб ётган оломонни киши билмас бир ёқлик қилиб кетиш учун тўртта тўппончалик миришаб ҳам етади.

– Жим!

Машъалалар ёлқинланиб турарди, улар яқинлашиб қолди.

– Ҳой жиззахликлар! – деди хириллаган бир товуш русчалаб.

Очил ўрнидан турди.

– Ҳой халойик! Бормисанлар! – деди яна ҳалиги товуш.

Очил улар томон юрди, кейин бирдан югура бошлади, бошқалар ҳам етиб боришди. Келганлар машъалаларни кумга сукиб ўчиришди. Бошлашиб ертўлалар ёнига келишди, жиззахликлар уларни қуршаб олдилар.

Булар еттига мужик эди. Ўсик сочлари телпақдай, соқоллари кўксига тушган, бўз халта кўйлаклари тиззадан, иккитаси яланг оёқ, қолганлари чипта кавуш кийган. Ҳаммаининг елкасида қоп, қўлларида йўнмаган таёқ.

Қопларини ерга қўйиб устига ўтиришди. Ҳолдан тойган эдилар.

– Очил ким? – деди юзини соқол босган, фақат шолғомдек бурингина кўришиб турган энг кексаси. Очил олдинга чиқди. – Биз Балашовка хуториданмиз. Халқ қалай?.

– Аҳвол оғир. Халқнинг учдан бири... Сизлар...

– Биз тонг ёришмасдан хуторга қайтишимиз керак, мана бу сизларга: нон, туз, пиёз, жийда, балик...

Улар ҳеч нарса демай қопларни ташлаб дарҳол йўлга отланишди. Халқ нима бўлганини ҳали ҳам тушунмагандек, ёнқ этмай турарди. Очил мужиклар ортидан югуриб эргашди:

– Сизларга раҳмат. Лекин гапиринглар ахир, ким тонширди, бу ёни нима бўлади, ҳеч ким ҳеч нарса дедими? Менинг отимни қаёқдан биласизлар?

Шолғом бурунли кекса Очилнинг рўнарасида тўхтаб, юзига қаради, бир қўлини кифтига қўйди.

– Бизга топшириқ шундай бўлди. Биз ҳам бир вақт бу ерга сургун қилинган одамлармиз. Хўп, дедик. Бошқа ҳеч нарса билмаймиз, – деди-да, жўнаб қолди. Қоронги тунда уларнинг қораси тезда йўқолди.

Очил ертўлалар ёнига қайтиб борса, Мадумар ҳаммаини тартибга солиб, босқлик билан озик-овқат улашяпти. У қандайдир ўзгариб кетган, одамларга яхши муомала қилар, болаларни юпатар эди. Ҳамма ёқни ўз тасарруфига олгандек. Бош кўтариб карамаса ҳам Очил ундаги ўзгаришдан мамнун бўлиб, «хўжалик ишлари»ни бутунлай унга қўйиб берди.

– Ҳайбола! – деб чақиришди узоқдан. Очилнинг ўглининг оти «Ҳайбола» бўлиб кетган эди. – Дадагнинг улушини ҳам олиб кет.

Дадаси тошда ўтирибди. У режа тузиши керак. Энди нима бўлади? Бу мужикларнинг иши ҳойнаҳой «кўнғирокчи»нинг имоси билан бўлган. Демак, Қизимка етиб борибди. Одамлар еб-ичиб сал дармон йиғиб туришсин-чи, топшириқ бўлиб қолар. Шундай ташлаб қўйишмайди.

Овқатлари тугаган кунни тонготарда ўн битга отлик казак чўлни чангитиб бирданига уфқдан чиқиб қолди. Елкаларида милтик, ёнларида қилич. Киёмат-қойим бўлиб кетди. Қий-чув, дод-фарёд кўтарган халқни сал тинчитиб, Очил отликларга пешвоз чиқди. Нарироқда улар билан гаплаша бошлади. Халойик ўлим кутар, жимжит, фақат шошиб калима келтирганларнинг шивирлаши эшитилар эди.

– Кўрдингларми, сотди ўрисга! – деб бакириб юборди биров. Бу яна ўша Мадумар эди. – Айтмовдимми, мусулмонлар, мен сизларга нима дедим! – деди у ғазаб аралаш йиғи товуши билан. – Боласини ушланглар сотқиннинг, боласини бермаймиз! – У Ҳайболани серсуяк елкасидан маҳкам ушлаб олдинги сафга тикка қилиб қўйди, – отгирсин!

Лекин булар отадиганлар эмасди. Уларга қувгиндиларни Ховос темирйўлчилари ихтиёрига етказиш топширилган экан. Очил буни халқка тушунтиргач, «отлик казаклар» оломонни Ховос томонга ҳайдаб кетишди. йўлда учраган кўчманчи чорвалдорларнинг ўтовларида одамлар буларни «Ана, Жиззах кўзғолончиларини Сибирга ҳайдаб кетишяпти», деб қараб қолишар эди. Бола-бақра, қари-қартанг, айникса касалларнинг кўпи ўша кўчманчи козоқлар билан, бир вақт Мирзачўлга сургун қилинган рус мужиклари билан қолиб ҳам кетишди. Қолганлари икки кун деганда «конвой» билан кечаси Ховосга кириб бордилар. Бу ерда дело ишчилари уларнинг бир гуруҳини Фарғона поездига, бир тўдасини Тошкент поездига ўтказиб, ҳар ёққа сочиб, тўзгитиб юбордилар. Тетик йигитларни эса депочилар уймауи олиб кетиб яширишди. Ярофейнинг мўрчаси остига кўмилган қурол етиб келди. Кейин Ярофей-чўлокнинг ўзи ҳам, Магвей-кўнғирокчи ҳам Қизимка ҳам шу ерда пайдо бўлиб қолди.

– Ҳали ҳам кўз олдимда турибди уларнинг учрашуви, – деди Очил бува шифтга тикилиб ётганча. Унинг кекса кўзларида узоқ ўтмишдаги бир кичик қувончнинг заиф нурлари бор эди. – Қизимка лоладеккина қирмизи кўйлақда, лўппи юзларини сариқ сепкил босган. Ҳайбола бўлса жулдур, өзгин. – «Ҳайбола!» – «Қизимка!» Қичқирганча югуриб бориб кучоқлашишди, яна олма, пряник. Бу қизалоқ отасидан воз кечишни ҳам, шунча хавфли йўл босиб, шунча мушуқула ишларни ҳам гўё ўша Ҳайболани яна бир кўриши учунгина қилгандек эди... Қизимка ўша Мария Васильевна эди-да, тушундингми? Ҳайбола бўлса Ориф тоганг.

Азимжон, тушуниб турибман, дегандек бош ирғади. Унинг ҳам хаёллари аллақайёқларга кетиб, Тошкент меҳмонхонасининг бир хонасида ўтирганлиги, вақт аллақачон ярим тунга яқинлашгани эсидан ҳам чиққан экан.

– Йўқ, улар ҳеч қачон бир-бирларига душман бўлишолмайди, болам. Бу ошначиликнинг илдизи чуқур, – деди Очил бува, кечқурунги гапини яна такрорлаб. – Мен бу ерга ўрислар келган йили туғилганман. Ўриснинг ҳар хилини кўрдим. Лекин яхшиси билан ўша кезлардаёқ эриш-арқоқ бўлиб кетганмиз, ҳа!..

Улар аэропортда тикка турганча икки сихдан кабоб еб олиб, ярим соатдан кейин Нукусга учишди.

Бобо билан невари самолётда, машинада, олда, пиёда, пароходда, поездда ўлкани энига-бўйига кезиб, ҳали кўп гаплашдилар. Бу элнинг деярли бутун тарихини елкасида кўтариб келган бобо билан безона юртда ўсган неваранинг бир-бирига айтадиган ҳангомаси кўп. Улар гаплашиб кетаверишсин, nasib қилса, улар билан энди Компланикида учрашамиз. Ҳозир эса, одатдагича, қисса олдидан мана бунни эшиттинг:

РИВОЯТ

Ажойиб мамлакат, Севги мулки!.. Ҳамиша баҳор, ҳамниша офтоб, банорас осмонидек бепоён уфқлари ҳам зангори, харир. Ундан фақат гоҳи-гоҳида енгил ҳовур кўтарилиб, шуъла пардаси оша илиқ ёмғир томчилайди-

да, чаманларнинг, барра ўтлоқларнинг хуш бўйини ер узра таратади.

Севишганларнинг калблари ширин-ширин толнингани-толпинган. Кўзларидаги мастона эҳтирос тумани оша бир-бирларини кўрадилар, холос. Севги мулкнинг султони-ю маликаси ҳам, ҳокими-ю фуқароси ҳам шулар.

Бутун бир мамлакат икковлари учун жуда кенг эмасми, дерсиз? Йўқ, кенг эмас. Тор ҳам эмас. Чунки Севги мулкни улар ўзлари учун, ўз қурбиларига яраша, ўзлари яратганлар. Улар учунгина шундай гўзал, нафис, поёнсиз. Унинг чегараси йўқ.

Ия? Чегарасиз мамлакат ҳам бўладими?

Йўқ, унинг чегараси бор албатта. Лекин қаерда? Ҳеч қаерда. Ва ҳамма ерда. Ҳар қадамнингизда. йўлингизда, боғнингизда, уфқларда, қалбнингизда, ишингизда, гапингизда... У шишадек нозик, бир эҳтиётсиз одим қўйиш билан босиб олиб, чилпарчин қилишингиз мумкин.

Бутун бошлиқ бир мамлакатни-я?

Ҳа, бутун бир мамлакатни.

Шунинг учун, ривоятда айтилишича, Севги мулкнинг чегара чизиги бўлмаса ҳам, посбони бор эмиш.

Кунлардан бир кун шўх бир Навқирон чегарага келиб, посбонга йўлиқибди.

– Хўш, йўл бўлсин?

– Маликани кўрмоқчиман, жуда дилбар эмин.

Посбон уни киритмабди. Рўпарада Севги мулкнинг чамазор водийлари ёмғирдан сўнг гуркираб, камалак рангида товланиб ётар эмиш...

– Ахир Маликанинг гўзал жамолини биздек шўх навқиронлар томоша қилмаса...

– Йўқ! – дебди Посбон.

– Мен у дилбарга бир жаҳон қайноқ муҳаббатимни олиб келдим.

– Йўқ, кирмайсан! – дебди посбон, – Маликам муҳаббатга муҳтож эмас.

– Киргизмайисизми?

– Ота-онаси келса ҳам киргизмайман.

Посбон навқиронни киргизмабди.

Аммо шу заҳоти чегарада бир аёл пайдо бўлибди. Бу қомати расо, юз-кўзида меҳр тўла, муштинлар аёл экан.

– Йўл бўлени?

– Мен болаларимнинг олдига, – дебди аёл.

– Йўқ, киргизолмайман.

– Мен уларнинг онасиман-а! Улар менинг меҳримга, ўғитимга мухтож.

– Бу мамлакатда улар фақат ёлғизликка мухтожлар.

– Оч қоллишлари бор, эҳтимол, йўлга солишим керакдир.

– Улар тўқ, улар муҳаббат билан тўқ.

– Мен болаларимнинг олдига кирай!

– Валломати келса ҳам киргизмайман! – деб юборибди

Посбон.

Она ҳам изига қайтибди.

Посбон ўзидан мамнун бўлиб, чексиз шаффоф осмону осойишта чаманларга махлиё экан. Шу осуда бир дамда дафъатан қаттиқ портлаш юз бериб, Севги мулки чилчил бўлиб кетибди. На севги-ю, на севинганлар, на тиник осмону ва на чаманлар... Фақат тутун буруксаб ётганмиш.

Буни чегарадан дарғазаб бўлиб кетган киши қилди, деб ўйларсиз?

Йўқ. Ган шундаки, севинганлар оч қолди, деб ўйлаган раҳмдил бир чумоли бугдой донасини ортмоқлаб, чегарадан яшпринча ўтган экан.

Ичкарига бир қадам қўйиши билан...

ҚИССА

«Буни фақат икки киши кашф этади.
Учинчиси, ким бўлса ҳам, ошиқча...»

(Қаерданлиги ёдилда йўқ.)

Комилалариникига улар кечга яқин кириб боришди. Катта ҳовлида ҳеч ким кўринмасди. Очил бува чевараларига олган совғалар тўла хуржунини елкасидан тушириб, ерга қўйди-да, салқин дарвозахонада туриб ҳовли ичкарисига кўз солди. Ҳовлини ўраб олган паҳса девор баланд, пишнқ; девор бўйлаб шилдираб оққан арик ёқасида тик қоматли қатор

ёш тераклар окшом шабадасида дам оқариб, дам қорамтир рангга кириб, шитирлаб турибди. Ҳовли этагигача олма, ўрик, олча, шафтоли. Бўш жойнинг бир қаричини ҳам қолдирмай помидор, пиёз, картошка, кашничи экиб ташлашибди, жўяклар текис суғорилган, намикиб турибди. Уйнинг ёнбошида сим тўр билан тўсилган каттагина товук катаги, ундан нарида ўтинхона, молхона. Катта айвон шифтига қалампир шодалари, маккажўхори сўталари осилган.

Очил бува неvara куёвини эслаб мийиғида кулиб кўйди. Сагторни у Комила шу ҳовлига келин бўлган йиллари кўрган, бош кўтариб одамнинг юзига қарамайдиган уятчангина йигит кўринган эди. Пишиққина экан. Ҳовлисини қара, мева дейсанми, сабзавотми, резаворми, ҳаммаси мухайё! Супургисигача ғовлаб ўсиб ётибди.

«Аммо бирон туп гул эмаган экан, шуниси чакки бўлибди», деб ўйлаб кўйди Очил бува. Бу гап шунчаки хаёлига келди-ю, зумдан кейин, шу ўйданми, бир нарсани сезибми, кўнглига гашлик чўқди.

– Ҳов, ким бор! Учқун, Тўлқин! – деб эвараларини чақирди Очил бува айвонга чиқиб. У ҳали уларни кўрмаган, бултур Комила юборган суратларига қарабгина билар эди. Чопқиллаб чиқиб қолишса албатта танийди-ку тирмизакларни...

Ичкаридаги қайси бир хонадан кичкина Учқунни етаклаганча лапанглаб Анзират чиқди. Сагторнинг онаси. У ёш бева қолиб, ҳали ҳам хуснини йўқотмаган, дақанасини дол кўйган дурқун, хомсемизроқ хотин эди. Меҳмонларни кўриб этагини липпасидан туширди-да, чўлтоқ супургисини кўлидан ташламади, бепарво қараб тураверди.

– Омонмисан, Анзират, танимадингми?

Хотин чурк этмади.

Бу совуқликни Азимжон ҳам пайқади, у хуржунни айвонга кўйинини ҳам, кўймасликни ҳам билмас, гарангсиган эди. Очил бува деса, кўчадагилар, райондагилар, аэропортдагилар, Марказкомдагилар, бутун эл-юрт танийди-ю, қудаси танимаса-я!

– Нега танимай, танидим.

Очил бува «қудамизнинг бўлгани шу экан» деган хаёл билан, қулочини ёзиб эвараси томон юрди, унинг олдига бориб чўккалади.

Учкун яланг оёқ, беқасам тўнча кийиб, кўкрагидан кийикча боғлаган, олти ёшлардаги ширин бола эди. Очил бува унинг кашаридами, иягидами, юзининг касеридадир Комилага ўхшашлигини топди.

– Сен-чи, сен танидингми опоқ бувангни? Қани-қани, бери кел-чи. Учкунмисан сен? Ҳо-о, баракалла, катта йиғит бўлиб қолибсан-ку. Қани, тоғаси, хуржунни очингчи, Учкунбойга нималар бор экан, – Очил бува эварасини қўлтигидан олиб, даст кўтармоқчи эди, Анзират уни кийикчасидан ушлаб ўзига тортди.

– Қўя қолинг, айланай, ўйинчоқлари бор...

– Нима гап, куда? – Очил бува ўридан туриб, Анзиратга хавотирлик билан қаради.

– Қуда деманг! Қўйинг, болада ҳақингиз йўқ. Бор, дўмбоккинам, бор қокиндик, бор ўйинингни ўйна, – деб Анзират Учкунни ичкарига киргизиб юборди. Бола уйга кирди-ю, янги алифланган оғир эшкни қия очиб, тиркишига бурнини сукканича меҳмонлардан кўзини узмай тураверди.

– Мундоқ тушунтиргин ахир, Комила қани? Бир гап бўлдингми?

– Комилангизининг нима бўлганини билмайману, бизга ҳеч гап бўлгани йўқ, худога шукур, рўзғоримиз бут, бояги-боягидаймиз.

– Ётиги билан гапирсанг-чи, келининг қани?

– Ундай келиним йўқ менинг.

– Комила...

– Комила йўқ... Йўқ, дедим-ку ахир, кетган, мана икки боласини тирик етим қилиб ташлаб кетган, ҳа! – Анзират борган сари асабий бидиллаб, охирида бақириб йиглаб юборди: – Бошқа эр қилиб кетди, эскидан жазмани бор экан ер юткур мақтаган неварангизининг, ўша билан етаклашиб кетди болагинамининг юзини ерга қаратиб, беҳаё! – Анзират қўлидаги супургини бурчакдаги сандиқ орқасига улоқтирди.

Очил бува бўшашиб кетди, у ёқ-бу ёққа қараб ўтиргани жой излади. Азимжоннинг ҳам хуржунни елкасидан сирғалиб тушган эди, у бобосини суяди.

– Йиғи-сиғини кўйиб, аввал мундоқ, келинлар, дегин, ахир, узоқ йўл юриб келганмиз, мана бу Комиланнинг аммаваччаси бўлади, чет элдан келган, жой қил, кўрпача

сол, нафасни ростлаб бафуржа гаплашайлик. Кўчага кувиб чиқармасаг ахир, кеч кириб қолди... – Очил бува сандикка ўтирди. Анзират ҳамон жаврар эди:

– Комилангизни гапирманг менга, ҳа, ҳали бу иккала гулдай боланинг уволни тутадн уни, қараб туринг. Саттор кўйдаи ювошу қайтиб борсам яна бағрига олаверади, деб ўйласа керак. Эшигимга кадам кўйиб кўрсени-чи бузук!

– Саттор қани? – деди сўнгги сўздан нафси олинган Очил бува.

– Сатторгинам бинойндай ишлаб юрибди, мартабаси, обрўси жойида, қирчиллама йиғитга нима кўп киз кўп, ҳали шундай бир кизни олиб берайки худо хоҳласа! Ҳа!..

Бу пайт мактабдан келган Тўлқин бувисининг кейинги гапидан бўзариб кетди. У бундай гапларга унча-мунча тушунадиган, ўн-ўн бир ёшлардаги бола эди. Яна хиҷолатга қолмаслик учун Очил бува бу эвараси билан енгилгина сўрашиб кўя қолди. Бувисининг гапини эшитиб титраб кетганини кўриб ачинди. Бундай гаплар жуда кўп бўлса керак бу уйда. Бола бечораларга киёни. Уларнинг тарбияси, асаби, руҳияси... Нима бўлди экан-а бу Комилага? Очил буванинг энг яхши кўрган псевараси. Кимсан Олимтой дарганинг кизи, Амударё флотининг атоқли капитани! Бу нимаси? Нима бўляпти ўзи?

– Қасрдан топса бўлади уни... – сўради Очил бува Комиланнинг исми ҳар сафар қудасининг асабияга тегаётганини сезган эди, шунинг учун беихтиёр овозини пасайтирди: – Комилани... – Бу ном ҳозир ўзига ҳам хунук эшитилди, уни бу уйда тилга олиш ҳаромдек сезиларди.

– Жазманидан бориб сўранг!

– У қасрда экан? Ким?

– Ҳа, у киши менинг Сатторимга ўхшаган жўн аравакаш эмас албатта. У киши мулла, академнинг ишлиянида ишлаб мўмай пул топармини. Пулига учган у ўлғир. Худога шукур, сил эмиш, ҳа. Тавбасига таяниб қайтиб келиб, болаларим деб кўрсени-чи, яқинига йўлатармиканман?

Очил бува бошини қуйи солганча, бўшашиб ўтирар. Комилани ўйлар эди. У ҳар қандай оғир аҳволда ҳам ўзини бунчалик йўқотмаганди, ҳозир бўлса миёен қарахт, тили лол бўлиб қолди. Шунча йўлдан сеvimли псеварам, жажжи

эвараларимни кўраман, деган умид билан келган, уларни Азимжонга кўрсатмоқчи эди. Энди бу иснодга қандай чидайди. Очил буваннинг уруғида бунақа гап сира бўлмаган. Қандай шармандалик!

Анзират қайси уйлардадир юриб ҳамон шанғиллар, кимларнидир қарғар, Комилани ҳар хил сифатлар билан тилга олганида Очил буваннинг бирдан букчайган елкаси сапчиб титрарди. Эваралари ҳам аллақасерда, бурчак-бурчакка пустишди...

Комила бўлса бу маҳал Чоржўй портида рейддаги «Орол» теплоходининг қаштан кўприкчасида туриб телеграмма ўқир эди: «Ёқлан ҳафтанинг охирига белгиланди, ўпаман Матинёз».

Комила ўтқир кўзларини чақнатиб атрофга назар солди, пароходларнинг тартибсиз чинқириклари, катер моторларининг гувуллаши, диспетчерларининг қарнайда асабий бақиринишлари, портдаги кранларнинг гирчиллаши орасида унинг акли тез ишлар, чора излар, режа тузар эди.

Хўш... Ҳафтанинг охири. Ҳозир атрофда ўн кундан бери причал кутиб рейдда турган оғир юкли кемалар тирбанд бўлиб ётибди. Қирғок деворида бир қарич бўш жой йўқ. Кутса «Орол»га бир ҳафтада ҳам навбат келмайди. Ундаги юкни бўшатиб, янги юк олиш учун ҳам камида бир кечаю кундуз вақт керак.

Йўқ, бу аҳволда бўлмайди. Комила нима қилса ҳам, баржани ботириб судга тушса ҳам, ниёда юриб бўлса ҳам чоршанба кuni Нукусга етиб бориши керак. Бу Матинёз учун ҳам, унинг учун ҳам ҳаёт-мамот масаласи. Матинёзнинг етти йиллик азобли меҳнати, бундан кейинги ҳаёти, соғлиғи, республика учун муҳим бир масала. Оролнинг тақдирини, қолаверса, Комиланинг шунча азоб, изтироб ва қурбонлар эвазига келган ўтли-чўғли муҳаббати ўрғага кўйилган. Чоршанба кuni у ерга республикадан, дельтадаги совхозлардан, Тошкентдан кўн мутахассислар, оролшунослар, хўжалик ходимлари, иктисодчилар, географлар, геолог, гидрологлар, Матинёзнинг дўст-душманлари, шу жумладан, албатта профессор Шуман ҳам етиб келади. Уни еб ташлашлари мумкин. Комила унга нимаси билан ёрдам қила олиши, қандай далда бера олиши

мумкинлигини билмайди-ю, лекин у ёклаш куни ўша ерда бўлиши керак. Матниёз ўзини ўтга уряпти. Комила албатта етиб бориши керак.

Теплоходлар кенг ёйик дарё юзини янгротиб чиқиришар, баржалар мойли сувда тинмай чайқалар, кирғоқда жонга теккан «Вира!» «Майна!» деган хитоблар кулоқни қоматга келтирар эди. Комила қийқириб ўзини тўлкинга урган оқчарлоқларнинг дадил фидойиликларини томоша қилиб турди-да, бутун командани палубага тўплади. Команда, лоцман Қайинберген акани ҳисобга олмаганда, ҳаммаси норғул ёшлардан иборат эди. Улар ўзларининг тутган еридан кесадиған, кўз тиккан жойини ёндирадиған довюрак капитанларини яхши кўрар, унинг учун ўтга-сувга киришга тайёр эдилар. Фақат чолгина (командада Қайинберген акани «Чол» дейишарди) Комиланинг «еркакчалиш қилиқлари»ни ёқтирмайди, йигит бўлса каллакесар бўларди, деб юради. Комила ҳам командаси учун ҳар қандай қалтис ишга тайёр. Соҳрғар Жайхуннинг кўни кўрган кекса капитанларини қойил қилиш қийин, лекин Комиланинг оқимга қарши ўрлашдаги дадил маневрлари ўшалар орасида ҳам афсона бўлиб кетган. Команда ёшлари уни фақат шунинг учунгина яхши кўради, деб бўлмайди албатта. «Орол» муттасил рентабел кема, унинг мачтасида шараф тамғаси тўрт йилдан бери ҳиллирайди. Бундай кеманинг йигитлари ҳар қандай порт шахрининг хиёбону ресторанида пайдо бўлса – кизлар учун унутилмас воқеа. Пул кўп, кийимлар башанг, тугмалар тилладай йилтиллаган...

– Йўк, минг қилсанг ҳам, бизнинг капитан манадай йигит! Олимтой дарғанинг қони бор унда! – дейишади улар. У ниманки буюрса, ҳаммаси тайёр.

Бугун ҳам капитаннинг бир имоסי ета қолди. Орқада турган «Орол» причал деворидан бўш жой топиб, айланма, қалтис, тор йўллар билан, текилишда сурилиб-сирғалиб ўтиб, тасодифан бўш турган битта-ю битта кнехтга ғиппа тирқалди. Комила асабийлашиб калавасини йўқотган порт бошлиқларини телефонда «ёзғилаб», гангитиб, энақага келтиргунча матрослар пристандаги қабулчи, ҳисоботчи кизларини ҳуниomad билан қўлга олиб, ортишга қулайроқ,

причалга якинрок юклардан азмойиш олиб, кранчи дўстлари билан келишиб қўйдилар.

Комила бошликларнинг розилигини «юлиб» олиши билан, йиғитлар юкчиларни ҳам кутмасдан трюмга отилдилар, кранлар темир издан ғилдираб келиб, кечаси билан «Орол»га хизмат қилганига бошқа капитанлар гаранг эди. Қараб туришди-ю, кейин улар буни ноиложликдан ўзларининг йиғитона мурувватларига йўйишди.

– Майли, иззати, қиз боланинг олдига тушган номард, – деб сииолик билан мўйловларини снлаб қўйишади.

Нима бўлса ҳам, иккинчи кунни тонг-ла «Орол» сафарга тайёр эди. Туни билан мижжа қокмаса ҳам, кўзлари ёниб рубкада ғоз турган Комила тонг қоронғиснда илон изи йўллардан эҳтиёт билан ўрмалагиб, чироқсиз кемани рейдга олиб чиқди, фақат эркин сув юзига чиқиб «Полний!» командаси янграгандагина, ҳамма ўзининг оёқдан йиқил-гудай чарчаганини пайқади. Шунда ҳам фақат чолгина ёнидагиларга ғўнғиллаб қўйди:

– Бунақа шошишдан жаҳаннамга йўлиқмасак-да. Бу-ку куёв боланинг қўйнига шошянти, биз-чи, бизга нима наф бу қалтис ишлардан?

Унга ҳеч ким жавоб бермади. Улар Комилага ишониларди. Эътиқод шундай эдики, у нима қилса ҳам – тўғри, ҳатто оиласини ташлаб кетганини, бошқа эрга текканини билишганда ҳам, командада уни чолдан бошқа ҳеч ким айбеситмади. Шундай килибдими – демак, бир гап бор, билиб қилади.

Бўтана Аму кенг ёйилиб, тўлкинсиз, лекин сирли бир улуғворлик, ҳайбат билан, юзадан караганда жуда секин, аммо кучли, теран оқим билан силжиб борарди. Куёш тиккага кўтаририлганда икки қирғоқда олтинланиб сарғая бошлаган чакалаклар, куз шамолини писанд қилмайдиган куюк, қорамтир яшил қамиш ўрмонлари, тинмай нураб ётган кумлоқ жарликлар сузиб ўта бошлади. Аму гўзал, аммо сеҳргар, жодугар дарё. Ўзани бўши, қирғоклари тайинсиз, қутилмаган жойда фарватерда кум тепалар, балчик ороллари, тош тўғонлар пайдо бўлади. Лойка дарё тубидан уларни пайқаб, ўз вақтида чап бериб ўтиш учун капитан тўлкинларнинг аройишини, мавжларнинг алдамчи

жимжималарини, оқимларнинг теран йўллари, асов хулқи ва хийлакор товланишларини кўз билан кўрибгина эмас, ички бир ҳис билан сезиб, тез ва дадил қарорга кела олишни керак. Акс ҳолда, кема ҳам, юк ҳам, экипаж ҳам ҳар лаҳза ҳавф остида.

Лекин ҳозир хатарли баҳор эмас, Аму кун сайин ўзини дам чапга, дам ўнга ташлаб, бемаъни тўлғонмайди, ҳозир куз, қирғоқлар ўша-ўша. Бирок кузнинг ҳам ўз мақри, ўз қилиқлари бор. Кузда дарё дафъатан саёз тортиб, ўзанининг тошлоқ жойларида ўткир қояларни яланғочлаб кетади. Шулардан биронтаси кўндаланг туриб қолса, ўзига тўқнашмасанг ҳам, икки томонидаги қучли оқимни ёриб ўтиш маҳол бўлади.

Аммо ҳозир рубкада оқил ва моҳир капитан Комила турибди, шунинг учун қарвон одатдагидан тез кетаётган бўлса ҳам, экипаж хотиржам. Унинг бўйдор хинча қоматиға қорамтир ҳаво ранг форма ёпишиб тушган, оқ ёқа, эркакча галстук, баланд кўкенда дурбин осиглик; заррин кокардали фуражкеси тагидан қалта қирқилган қора сочлари дарё шамоланда ўйнайди. Сал пучуқлиги, няғи олдинроқ туртиб чиққанлиги демаса, у анча қўхлик, чехраси ўтли, қорача жувон. Лекин у командадаги йигитларни кўрки билан эмас, иродаси билан асир этган.

– Солдор тўлкин!

– Қия оқим!

– Диккат, тақир! – деб штурманни кескин-кескин оғоҳлантирганида, лоцмандан тортиб орқадаги баржачиларгача бу қиска сўзлардан қатта маъно уқиб, жадал ҳаракатга тушишарди.

Қақат чол ҳамон чайналиб, ўзидан-ўзи тўнғиллайди:

– Жазманимға етаман, деб, бизнинг бошимизға етмасада бу мов мушук! Оқимға қараб кетяпмиз-а! Тагин юк билан! Бир баржани «қия» тортиб кетса борми, кемани қирғоққа уриб чилпарчин қилади! Бизнинг ишимизда-чи, болалар, кеч қолиш яхши эмас, аммо шошилтиш – асфаласофилни деган гап, ҳа.

Лекин қарвон яхши кетяпти. Биринчи кечада бир оз мизғиб олган Комила тонгда яна кўприкчани ўзи эгаллади. Куз қуёшининг заиф тафтини дарё шабадаси ялаб кетар,

баржа этагида балик шўрва қайнатаётган матросларнинг кичкина гулханлари дилини ўзига тортар эди, у ерда ажаб саргузангилар, шўх хангомалар бир-бирига уланиб кетади одатда. Комила илгарни бундай гурунларга кулоқ тутишни яхши кўрарди. Ҳозир бўлса у ўзи билан ўзи овора, кўзларини қисиб олдинга тикилади, карвонни шоширади, Матинёзга ниғилади, уни кўз олдига келтиради, у билан гаплашади.

Матинёз Оролда урушнинг охириги йили, ўша оғир кишининг этакларида пайдо бўлди. У пайтда энди йиғирмага кирган, ҳаммага таникли, пучук, шаддод киз Комила комбинатнинг балиқчи катерида ишларди. Уруш даврида денгиз бўйи посёлкаларида одам камайиб, комбинатнинг ҳам нутури кетган, мотор хўжалиги издан чиқиб, ов асбоблари – эскиб, титилиб, овга чиқини факат тинч, аёз кунларигина бўлар эди.

Қиш чиқар олдидан Орол анча қутуриб олади. Деярли ҳар ҳафтада аллақачонлардан изғирин, қора булут кўтарилиб, бўрон туради-да, ҳеч ким уйдан чиқмайдиган, зерикарли, намчил, хира кунлар – довул кунлари бошланади. Бу ерликлар довулнинг бошланишини бир кун олдин билишади.

Шундай намчил хира эрталардан бирида Комила каштанлар барагидан чиқаётиб нарироқда бир бегона одамни кўриб қолди. У эски причалнинг чириб чўкиб кетган сенояларига, сасиган балиқ устида қий-чув солиб талашаётган чорлоқ галаларига қараб, шамолда ҳаёл сулар, ҳарбий гимнастёрка устидан ярашмаган қизил шарфнинг томонига эҳтиёт билан ўраб, тоқатсизланар эди.

Бу ерда янги одамнинг пайдо бўлиши сийрак воқеа бўлганиданми, Комиланинг шўхлиги тутиб, солдатга бир тегинмокчи бўлди чоғи, хуллас, нимадир уни ўша томонга тортди.

– Маликанинг қизил елканини кутянгизми? – деб ҳазиллашди Комила.

Йиғит маънос кулди. Унинг юзи ориқ, рангсиз, бурни қирра, чуқур боғган қатта кўзларининг оқи аллақандай мовий эди.

– Наҳотки эртақдаги шахзода мендай жўн бўлса?

– Сиз бу ерлик эмассиз.

– Топдингиз, Хоразмдан келдим. Бирон иш топилса кирмоқчимаң.

Комила кийгоч кошнини учириб елка қисди. Этикчасининг учларига караб:

– Хоразмда иш куриб кетган эканми? – деди.

Кейин гап тўхтаб қолди. Йигит негадир гапиролмади. «Уятчан экан, шошириб кўйдим», деб ўйлади Комила.

– Лекин яхши қилибсиз, аскарбоп ишлар ҳозир Оролда ҳам жуда кўп...

Денгиздан «олғич» изғирин келиб, гапнинг бу ёғини учириб кетди, йигит шамолга орқа ўғирди-да, бир қўли билан кўкрагини ушлаб, бир қўлига рўмолча олиб оғзини тўсди. Нафаси бўғилгандек бирдан юзи бўзара бошлади, кўзларидан тиркираб ёш чиқди. У ўпкаси узилиб кетгудек бўлиб йўталаркан, ориқ елкаси учиб, кўкси темирчининг эски дамидек хирилар эди. Бўйнидаги кўк томирлари ўйноқлаб кетди. Йигит бир-икки минут шундай азоб чеккач, рўмолчасини чўнтагига яшириб, қизга гуноҳқорона қаради.

– Айбга буюрмайсиз... вақти-бевақт шундай...

– Урушда яраланиб...

– Ҳа, осколка ўпкага тегиб ўтди.

У шарфнинг учи билан совуқ тер қалққан пешанасини артди-да, индамай қолди. «Бу нотаниш қиз менинг олдимга нега келди-ю, мен унга ахволимни нега гапиряпман, шартмиди? – деб ўйлади йигит. – Сир бермай, ҳа, шундоқ айланиб юрибман, деб кетаверсам бўлмасмиди?» Шунини ўйлади-ю, ўзи бошланиб кетган ошқора гапни давом эттирди:

– Докторлар балиқ мойи буюришган, анча-мунча ичиш керак экан, – деди йигит. У йўтал азобидан қутулгандан кейин, юзига қизиллик кириб қандайдир чироғли бўлиб кетган эди, қарашлари майини, ақлини, очиқ. Комила бу ўзгаришга хайрон бўлиб караб қолди.

– Шунча балиқ мойи қаёқда ҳозир!.. Тошкентда ҳам топилмайди. Баъзи танишларим «Оролга жўна, ўша ерда топилди», деб маслаҳат беришди. Шунинг учун келганман очингини айтсам. Лекин бирон иш топилса керак, ишламаганга ким беради...

– Йўк, йўк, сиз ҳозирча ишламаслигингиз керак, – деди бирдан Комила нимадандир кўркиб. Лекин ўзи бирон

маслаҳат беришдан ожиз эди. Тўғри, комбинатда кичкинагина бир қўл бола усулдаги мойжувоз бор. Салогрейка дейлади. Лекин унинг маҳсулоти кимларга берилади, Комила буни билмасди.

– Бу ерда ишлайдиган таниш-билишингиз йўқми?

– Бор эди-да, ўшани орқа қилиб келувдим... – деди йигит. Унинг товуши насайиб, хириллаброқ чиқди. Комила «Яна йўтали тутадими», деб кўрқиб кетди, яна тутса унга қараб туролмаслигини биларди, бундай вақтда бировни ташлаб кетиш эса одамгарчиликдан эмас, ёрдам кўрсатиб ҳам бўлмайди, бирон сўз билан тасалли бераман десанг, ким билади, оғир ботадами, нотаниш одамнинг кўнглини билиб бўлмаса.

– Уни тополмадингизми?

– Урушда ҳалок бўлибди. Асанжўлов деган. Комбинатда ҳисобчи эди урушдан олдин.

– Ҳозир қаерда тўхтадингиз?

– Ўша оғайнимнинг кампири бор, шу ерда, Мўйнокда. Ўша ерда тунаб юрибман. Ҳозирча...

Комила сал енгил тортди. Агар ётадиган жойи ҳам бўлмаса, нима қиларди? Ташлаб кетиб бўладими? Қаерга ҳам жойларди? Келиб гап котганига ҳам пушаймон.

У оғир, бемаза бир кайфиятда кетди йигит ёнидан. Мўйнок кўчалари тиззагача кум, у оёғини зўрға судраб, шўлўнга борди, балиқ тузловчи қизлар ёнига кириб бирпас хангомалашди, яна кум кечиб уйга қайтди. Лекин кўнгли ёзилмас эди. Ишсизлик. Ёлғизлик. (У қизлардан биргина бўлгани учун, капитанлар барагида эмас, Мўйнокнинг тор кўчаларидан бирида, бир чолниқида ижарада ўтирарди.) Тезроқ довул тугаб, ҳаволар очилиб кетса-ю, денгизга жўнай қолишса, бу ғашликлар унутилар эди. У ерда чексиз кенгликлар, ўйлар ҳам, ҳислар ҳам чексиздек. Денгизнинг ўз қалтис йўллари, қандайдир бебош дадиллик, таваккалчилик талаб қиладиган, ҳам мажбурий, ҳам ихтиёрий захматлари бор. У эркин ва шиддатли ҳаёт уруш мажаклаган овул, шаҳар тирикчилигидаги дилхираликлардан одамни узоқлаштиради, вақтинча бўлса ҳам алаҳситади, овунтиради.

Мана ўша ғашликлардан бири ҳозир Комилани таъкиб қиляпти. Ўша потаниш аскар, унинг бўйнидаги

кўк томирлари, орик елкасининг азобли титроғи, шунда ҳам мардона солдатлик белгиларини йўқотмаган кўхлик юзи, маънос, самимий боқувчи қорачиғлари кўз ўнгидан кетмайпти.

У ўша хаста, ожиз мусофир одамни ўйлайверди. Довул тугади ҳам. Эндиги денгиз сафарлари ҳам илгаригидек бўлмади. Комиланинг уйқуси қочди. Бир кун икки кечалик овдан қайтгач, тоғорада совун кўпиртириб сочини юваётган эди, хаёлига бир фикр келди. Бу фикр илгарироқ келмаганига хайрон бўлиб, ўзини эси паст, деб қойинди-да, кийиниб комбинатга югурди. Тўғри мойжувозга кириб борди. У ерда Ажиниёз деган ёғоч оёқли бир чол ишларди. Эски-тускидан ямаб ясалган пар қозонни ишга солиб, балиқ жигаридан мой қайнатадиган бу қўлбола жувозни амал-тақал қилиб ўша юргизган. Ўзи бузар, ўзи тузатар, ўзи юргизар, маҳсулотга ҳам ўзи хўжайини, лекин ўлгудай кўпол, жохил, бераҳм одам бўлиб, қўли гуллиги туфайлигина ишлаб турар эди.

– Ажиниёз тоға, менга... хў-ўш... икки ишша мой керак! – деди Комила эшикдан бўрондай отилиб кириб.

– Нима қиласан?

– Э-э... ҳалиги... акамнинг боласи, ҳалиги.. сил бўлиб қопти. Кичкина бола. Мана мундоқкина, – Комила, ишонарлироқ бўлади, деб ўйлади шекшлли, болани ҳам тизза бўйигина қилиб кўрсатди.

– Директордан рухсат олиб кел.

Ажиниёзга ялғиниш фойдасиз эди, Комила комбинат директорига югурди. Директор, олтиқудуқлик рус, Зосим Прокофьевич, бу ерда жуда эски, виждони софлиги, тўғри сўзлиги билан танилган кекса одам, ҳамма билан қорақалпоқча гаплашар эди.

– Сеиға бермай кимга бераман, шағалай, ёз аризангини, – деди у. Комилани яхши кўрар, эгчиллигини оқчарлоққа ўхшатиб, қорақалпоқча «Шағалай» деб эркалар эди.

Лекин Зосим Прокофьевич резолюцияни «Бир ишша!» деб қўйди. Комила ҳам индамади, «Ҳозирча майли, керак бўлса яна оламан», деб ўйлади. У касалга қанча мой кераклигини, уни стаканлаб ичадими, томизибми, билмасди. Хурсанд бўлганча, ишшани қўйинга солиб, Асанжўловнинг кампириникига кетди.

Аввал йўтал эшитаман, деб хавотир олиброк яқинлашган эди, йўк, йигит камиш кўрада хансераб тахта рандалаётган экан. Тахталар, найраҳа тасмалари орасида очик-сочик китоблари ётибди, «Оролнинг географияси», «Қорабўғоз...»

Йигит юзларига кизил югуриб, шимарган снглариини тушириб, бош эгиб саломлади.

– Бекорчиликда кампирнинг томини ёпиб берай деб... – деди у негадир ўзини оклашга урингандек. Унинг нафас олиши узокдан эшитиларди.

– Мана! – деди Комила кўйида иснган шишани чикариб. Йигит икки кўлини чўзиб ушга интилди, шишани олиб, унинг кахрабо рангига суклангандек ёрукка солиб қаради. Комила унинг гамгин кўзларида қуёшли кундаги теран денгиз кўркини кўрди.

– Сиз... сиз овора бўлибсиз, мен бунинг учун нима қилишим, нима беришим мумкин сизга... – деди йигит, кейин ўринсиз гаплар айтаётганини пайқаб, кискагина: – Раҳмат! – деди.

– Вой, нима деярсиз, биз баликчиларга бу парса дехкончилик-ку.

– Қаердан олдингиз?

– Омбордан! – деди Комила керилиброк, «бизга бу чўт эмас» деган маънода.

– Ана, ишлаганларга беради-да, мен ҳам албатта ишга кириб олишим керак...

– Йўк, сиз даволанинг, – деди Комила бепарворок бўлишга уриниб. Лекин ўзи билардики, бу йигит ишлай олмайди, уни ишга олиш ҳам мумкин бўлмаса керак, – мой бўлса топилади.

Комила кетмокчи эди, йигит тўхтатди.

– Шунча яхшилик қилдингиз, отингизни ҳам билмайман, кимга миннатдорчилик билдираман...

– Менинг отим Комила.

– Меники – Матниёз.

– Матниёз... Буни қандай ичасиз, қанчага етади? – деди Комила.

– О... бу анчага етади. Катта раҳмат сизга. Мен уни уч кунга етказаман. Раҳмат.

«Уч кунга?» Бу ёғи нима бўлади?

Ёғоч оёқ Ажиниёзнинг патак соколи, ўтакетган пок виждонли Зосим Прокофьевичнинг «Шағалай-Шағалай» деб туриб сўраганининг ярмини бергани кўз олдига келди. Дехкончилик эмиш! Мақтаниб нима қилардим-а?

Лекин бу хавотирлар Комиланинг эсидан тез чиқди. У солдатнинг куёшда кулган чуқур денгиз қувончини эслагувчи кўзларини ўйларди. Матниёз... Комила у билан ҳамон гаплашолгани йўқ. Директорга ялиниб яна бир пиша мой олиб борганида Матниёзнинг йўтали тутиб, яна гаплашолмади. Тарашалар орасида ётган китоблар ҳақида ҳам гаплашса бўларди, ўзи ҳақида ҳам. Ўйи, хаёллари, мақсади бордир...

Бир куни денгизда уни ваҳима босди: кетиб қолса-чи? Унга иш беришмас... Кейинги борганидан уч кун ҳам ўтиб кетди. Мойнинг фойдаси бўлмаётганмики? йўқ, докторлар билиб айтгандир. Комила ҳам қайдадир эшитган, балик мойи даво деб. Қанча даволанишни керак экан? Бир ойми, беш йилми? Комила ўйлаб қараса, кўп нарсадан бехабар экан. Ўзининг нодонлигидан қўйиниб, денгиздан қайтганда албатта кутубхонага бориш, энциклопедияларни бир титишни ният қилиб қўйди.

Катернинг думида балиқчи қорақалпоқ болалар дўмбира чалиб, Аябберген йўлида нимадир куйлашар, Комиланинг қулоғига кирмас эди. Қайтгиси кела бошлади. Кейинги вақтда план билан ҳам иши йўқ. «Нима бўлди ўзи менга?» дерди у баъзан. «Кетса кетибди-да, бегона бир одам бўлса. Ҳа, нима бўпти? Хаста, мусофир. Одамгарчилик юзасидан карашсам карашибман-да!» дерди яна ўз аҳволини ўзига тушунтириб.

Овдан қайтган кунидек яна директорга кирди. Зосим Прокофьевич аризани олиб столга қўйди-ю, қизга оталарча очиклик билан қаради:

- Шағалай, мен сени яхши кўраман, биласан, лекин...
- Ажиниёз бобони аврасам-чи, Зосим Прокофьевич?
- Унда унинг иши прокурорга кетади.
- Зосим Прокофьевич...
- Сен очигини айт-чи, кимга?

Комила очигини айтди. Ҳаммасини ганириб берди. Директорни йиғлатгудек қилиб гапирди. Зосим Прокофьевич

ўрнида бошка биров бўлса эриб кетарди. Лекин Зосим Прокофьевич юмшамади.

– Менга кара, Шағалай, Ажиниёзнинг бу тешик қозонига кўзини мўлтиллашиб қараб турганлар озмуңча эмас. Госпиталлар, етимхоналар, болалар... Биласанми, улар қанча? Ленинграддан, Киевдан, Минскдан, Смоленекдан... Бу мойининг ҳар томчиси ўлчоғлик...

Қомила директорга ваҳима билан қараб турарди. Унинг ҳикояси Қомиланиқидан ҳам аяңчлироқ бўлиб чиқди. Энди нима бўлади? Нима қилишади? Улар бир-бирларига савол назари билан тикилдилар.

– Беролмайман, Шағалай, ҳақим йўқ.

Қомила қалтак егандек, бош эгиб чиқиб кетди.

Шундан бошлаб Қомила ўзига жой тополмай қолди. Кечалари кўзюмса Мағниёзнинг азобли йўтали эшитилгандек бўлади. Энди кетади у. Хайрлашмасдан кетармиқан?

Йўқ, кампирининг кўрасида ранда товуши эшитиляпти. Қомила тасодифан ўша кўчадан ўтаётиб буни аниқ эшитди. Энди нима қилса экан? Қутаётганимиқан... балиқ мойини?

Қомилага айниқса денгизга чиқмайдиган қуналари қийин. Довул қутилган бундай хира қуналар айниқса имиллаб ўтади. Мағниёздан хабар олай деса, қуруқ қўл билан қандай кириб боради? У бунга интизор бўлиб ўтирибдими, унга дори керак.

Қомиланиннг кўнглига ҳеч нарса сиғмаган шундай қуналари анави елим ҳам жонга теғди келавериб. Худонинг берган қуни шу атрофда парвона, Қомилага чақачарвидай илашиб қолган Қомила уни «елим» дейди. Оти Саттор. Балиқчилар артелининг моторчиси, посёлкада туради. Ишга чиқилмаган қуни бўлса Мўйноқда ивирсенгани-ивирсенган. «Рибожарка»да шиво ичади, капитанлар барағига қиради. Қомиланиннг кўчасидан ўтади. Лекин забондан бермаган, Қомилага қўл бўлишга тайёру ичидағини айтолмайди.

Қўйдек ювош бу йигитнинг сўзсиз, журъатсиз садоқати илгарилари Қомилага бир эрмак эди, ҳатто баъзан кўнглида ёруғ бир нуқтадек бўлиб ҳам кўринар эди. Ҳозир эса ғашига тегадиган бўлди, у энг кўнғилсиз, бекорчи пайтларда пайдо

бўлар, қовоғи солиқ довул қушларининг бир белгисидек бўлиб қолган эди.

Бугун эргалабдан денгиз осмони тўнкарилган қора қозондек қушнн тўсиб, оламни зимистон қилди. Денгизда ҳали тўлқин йўқ, лекин у кўрғошиндек қорайиб, нафаси совиб, ҳавони шўртгак, захқаш, ёқимсиз бир рутубат билан тўлдирди.

Оқчорлоқ галалари сув юзалаб, безовга кийкириб учишди. Бугун ҳам иш йўқ, эртага ҳам бўлмайди. Комбинат причалида биронта катер ё мотобот кўринмайди, эстакада хувиллаб ётибди. Брезент саройда балиқ тузловчи қизлар яна ҳавони қаргаб, писта чақиншади, иш тўқиншади. Ёғоч оёқ Ажиниёз ҳам қозонни қантариб, асбобларини тозалаб бўлиб уйига кетди.

Комила барак муюлишида йўлини пойлаб турган Сатторни имлаб чақирди. Саттор аввал кўзларига нишонмагандай киприкларини пирпиратиб турди-ю, кейин йўргалаб етиб келди. У пиджак устидан кийик боғлаб, этик кийган, ўрта бўйли, юмалоқ, чорнахилдан келган йиғит эди.

– Денгизга чиқамиз, – деди Комила.

Саттор гаранг бўлиб, бадковок, наст, қон-қора осмонга қаради-ю, қўлини кўксига қўйиб:

– Хўп бўлади! – деди.

«Нега?» деб суринштириб ўтирмади ҳам, Комиланинг амрига маҳтал эди бу шўрлик ошник. Лекин ваҳима билан денгизга, осмонга қарайверганидан, Комила шўшиб-пишиб тушунтирди. – Балиқ мойи керак. Жуда зарур бўлиб қолди. – Қимнингдир, Комилага яқин бир одамнинг жони хавфда... Саттор шунн англагандек бўлди. Унга буниинг аҳамияти йўқ эди. Комиланинг бир қорига яраса, бирпас ёнида бўлса бас. Шунинг учун босиб келаётган довул ҳам, бундай пайтда денгизга чиқиш қатъий ман қилингани ҳам, Комиладек тажрибали денгизчининг ақлга сиғмайдиган бу телбалиги ҳам, кўзга кўришиб турган хавф-хатар ҳам хаёлига келмади. У ярус олиб келгани қолхозга югурди. Бундай қушлари балиқ факат яруега илиниши мумкин.

Комила уйга бориб, овқатланиб, сочларини брезент қалноқ остига турмаб, балиқ ҳиди сингиб кетган эски

комбинезонини, резинка этигини кийиб қиргоққа келгунча, Саттор қарбас дейдиган қатта, эшаккли қайиқ ичида, чувалган яруснинг қармоғини қармоққа, катагини катакка тўғрилаб, кутиб турар эди. Пақир, яшиқлар, тахлаб ташлаган слқан, тагин аллақандай юқлар бор эди қайиқ тубида. Комила рулга ўтирди. Саттор эшакларга ёпишиди.

Тўлқин қайиқни бирдан олиб кетди. Қирғоқдан узоклашган сари денгизнинг совуқ ваҳимаси кўнгилга ўрмалаб қирар. Саттор Комилага савол назари билан қараб-қараб кўяр, лекин ҳамон тиришқоклик билан эшар эди. У биладикки, ярус билан овлаш учун Оролда камида ўн чақирим ичкарига кириш керак, бунинг устига, довулни сезиб, балиқ борган сари пастга қочади. Содда Сатторнинг миясида ўзича жуда усталик билан пайқаб олган бир нозик фикр айланар эди: «Комила комбинатда таникли одам, балиқ керак бўлса мотобот билан чиқиш ҳам қўлидан келади. Лекин у колхознинг қарбасида ярус билан чиқиб кетяпти, баҳона бу, мен билан чиқиб келишга бир баҳона». Бу фикрлан Сатторнинг ичи ёришиб, хаёлига келмаган бир дадиллик билан ҳамон ичкарига қараб эшак эшарди. Денгиз эса ҳозир тўнқариладигандек тубдан тўлғаниб, тобора қораяр, қора осмон билан қўшилиб кетаётгандек эди.

Тахминланган жойга етганда улар ярусни бир бошдан қулочлаб сувга туширишиди. Энди кутиш керак, иш йўқ. Саттор икки йилдан бери қуйдирган санамига тикилар, унинг брезент қалпоқ тагидан чиқиб тўлқин урган соч толаларига, денгиз шамолдан шўртқак бўлиб кетган (Саттор шундоқ бўлса керак деб ўйларди) лабларига тикилиб оғзи очилиб қолганини пайқамас эди. У ниҳоят Комила билан ёлғиз. Гапиролмаса ҳам, у бугунги худо берган ғанимат фурсатдан бахтиёр эди.

Комиланинг бўлса, кўзи уфқда. Қайиқни теран тўлқинлар чайқаяпти. Бу қалтис иш ҳалокатли хато бўлмадимикан? Бундай кунда қайиқда денгизга чиқиш ўз жонига қасд қилганининг иши, буни ҳамма денгизчилар яхши билади, Комила ҳам сезиб турибди, ҳали кутиш керак, тўрни кўтариш керак, кейин уч-тўрт соатли йўл...

Кўп ўтмай, худди Комила қутгандек, борса-қелмас томондан изғирин туриб, оғир қора булут қатламлари кўчди,

кайик четига биринчи барра тўлкин келиб урилди. Бу таниш тўлкин. У касрададир, ўша борса келмас томонлардан маккор куч йиғиб, машъум совуқлиги билан пастак қора булутларни яна ҳам оғирлаштиргандек, шамол, булут, довул – ҳаммасини бирга қўшиб, денгизнинг бутун бир қалин қатламини қирғоқларга олиб келиб уради. Бундай довулда, қайиқлар у ёқда турсин, қатта кемалар ҳам пўчоқдек учиб, чилларчин бўлади.

– Кўтарамиз! – деди Комила қатъий. Улар чайқалаётган қайиқда зўрға оёқда туриб тўртин кўтара бошладилар. Жигаридан ёғ чиқадиган треска балик сийрак бўлса ҳам, ов бороридан келди, деса бўларди. Сатторнинг қўлларига кармоқ санчилиб, қонаб кетган бўлса-да, балиқчи боласи балиқчи эмасми, шамолга, хавфли тўлқинга қарамай, қизиқиб кетди, икки ёндан битта-битта узиб ташлайвергандан кейин, яшиқлар ҳам, яшиқнинг туби ҳам типирчилаб турган садаф тангали йирик балиқларга тўлди. Олти пудча келарди.

– Бўлди, йиғиштиринг, – дея буюрди Комила. Уфқка бир қараб қўйиб, тойгоқ балиқларни босиб, рулга ўтди. – Ҳайданг!

Саттор ҳўл, шилиминик снги билан юзларини артиб, скамейкага сакради. Табиатан очкўзроқ бу йиғит овнинг баракасини кўриб жонланиб қолган эди, лекин тўлқинда юкли қайиқнинг оғир эшакги уни тез букди. Шамол дам ўнгдан, дам чапдан келиб, худди қўл билан итаргандек, уни гўё ўрнидан силжитишга уринар эди. Қарбас тобора қаттиқроқ чайқала бошлади. Тенада курук мачта хунук гирчиллар, денгиз букчайгандек гардани билан келиб, қайиқ остига кириб кетар, лекин кўтариб ташлаш ўрнига, бир мўъжиза юз бергандек, каёқдадир асов кучи синар, шундан кейин бир зумда қайиқ яна ҳам баландроқ тўлқиннинг сиртига чиқиб кетар эди.

Қайиқ олдинга силжисмай, ўркач-ўркач тўлқинлар асирлигида, яқкаш бир ўрнида чайқалаётгандек эди. Саттор ҳолдан тойди, пешанасини артади, тани ёнади, оғзи, лаби шўр, тўлкин юзига уриб, қуйруқда Комиланинг шима деб қичқираётганини эшитмайди. У пахталигини, чоринини ечиб ташлади, елка пайлари таранг, бўғинлари ошиқ-мошиқдан чиқиб кетгудай бўлар эди.

Киргөк кўринмасди, булут куюкликнидан кун шомдагидек корошги. Тахминлаб кўлтиққа якинлашдик деганларида, киргөкдан кайтган тўлқинлар карбасни устмауст кўтариб ташлай бошлади. Комила тахланган елкан устига отилиб тушди, Саттор балиққа тойиб эшакларни кўлдан чикарди. Бу пайт денгизда чинакам довул бошланиб, тўлқин, ёмғир аралаш изғирин келиб камчидай савалаб кетди. Кўз очиб бўлмас эди, агроф, еру осмон сув, ҳеч нарса кўринмайди. Чаккасини нимадир тилиб кетган Комила жон-жаҳди билан бакирарди:

– Эшакни кўйиб юборманг! Эшакни! Эшакни!

Қайикни тўрт-беш метрга яна кўтариб, бошқа бир қаҳрли тўлқиннинг ўпқондай кўйинига отганда, мачтага бориб урилиб бели майишган Саттор, кўзига ажал кўриниб кетиб, Комилани ҳам унутди. Шундай ташланганда қайик ёни билан тушса борми... Саттор мўлжални ҳам йўқотди, эсини ҳам... Йўқ, эси жойида эди: у жон-жаҳди билан яшиқни кўтара бошлади, томирлари ўйноқлаб, икки пудча балиқни қайикнинг лабига кўтариб тўлқин қаърига итариб юборди. Яна балиқлар устида сиргана-сурила бориб бошқа яшиққа ёпишди. Комила довулда аввал уни яхши кўролмади, кейин шарпасини кўргач, нима қилаётганини тушуимади.

– Эшакни кўйиб юборманг! – деб бакирганча, оксоқланиб бориб, рудни тутди. Сўнг, қутураётган тўлқинлар орасида ўлик балиқларнинг йилтиллаган сиргини, тўлқин билан қайикка келиб урилган яшиқ тахталарини кўриб, пайкади. Саттор томонга оғилди. Қараса Саттор навбатдаги балиқ тўла яшиқни улоқтириш учун кучаняпти. Комила унга ташланди, бугун гавдаси билан кўлларига осилди.

– Нима қиляпсиз?! Нима қиляпсиз, деяпман сизга!

Сатторнинг юзида қон қолмаган, кўзи ўлик кўйиникидек маъносиз эди.

– Кўрқок! Номард! – деб бакирди Комила уни бу ишдан тўхтатишга кучи борича уриниб. Унинг ҳўл сочлари тўзғиб, юз-кўзига ёпишган, кўзлари ўқ бўлиб санчилгудек, чаккаси қонаган, товуши битган эди. Ўлими кўз олдига келган Саттор бўлса оғир яшиқлардан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди. Аммо Комила қаттиқ осилган эди. Қайик хатарли чайқалганда бирга юмалашди, лекин унинг кўлини бўшатмади.

Жони халқумига келган Саттор аламидан бакириб йиғлаб юборди:

– Чўкиб кетавераманми сизни деб... ҳеч кимга айтмай чиқувдим. Ташлаш керак бу лаънати яшиқларни... Жон ширин эмасми сизга... – Кейин бир силтаб Комнланинг кўлидан чиқди-да, яна бир яшиқка тармашди.

– Йўк! – деди Комила йиғлаган бу эркакка нафрати келиб. Яна унга ташланди.

– Ахир шунда жон саклаймиз! – Яна кучанди Саттор.

– Йўк!

Саттор шу дам бўридек бўкириб бирдан ўзини орқага ташлаб юборди. Комила сочидан маҳкам чангаллаб колмаганда тўлқин илиб кетадиган эди.

Саттор қайиқ тубига сирганиб тушиб, бир кўлини кучоклаб бўкираверди. Комила жон аччиғида унинг кўлини тишлаб, бир парча гўштини узиб олишига сал колган эди, енгидан шариллаб қон оқди.

Саттор шундан кейин ўтирган жойида бир кўли билан қайиққа маҳкам тармашиб жим бўлиб қолди. Комила шошиб бориб эшакка ёпишди. Асаби сал тинчланганиданми, довул ҳам бир оз насайгандек туюлди, бутун кучини йиғиб, кўлтиққа кириб олиш учун тўлқин билан олиша бошлади. Тўкилиб, синиб ётган яшиқлар, қайиқ тубида сувда сузган пахталик, босилиб увилдириғи ситилиб чиққан балиқлар, мажақланиб ётган пақир, чувалган арқонлар кўзига кўринди. Демак ёмғир ҳам сийраклашиб, ҳаво ёриша бошлаган. Лекин кирғок кўринмайди. Комила қаёққа сузишни биледи, кирғокдан қайтариб урмаса бўлгани.

– Рулга ўтинг! – деб бакирди у ғазаб билан.

Саттор бир кўлини кучоклаганча рулга ўтди, бир оздан кейин Комиланинг эшакларга кучи етмаётганини кўриб, тахтага келиб ўтирди, эшакнинг биттасини кўлга олди, икковлаб эша бошладилар.

Кўлтиққа кирганда тўлқин пасайди, лекин кирғок тим қоронги эди.

Тонгда Ажиниёзни уйғотиб, жувозхонага стакладилар. Уч пудча балиқ омон қолган эди. Чол борининг ичини ағдариб жигаридан икки шишача мой қайнатиб берди. Қахрабо ранг мойнинг оғир қуйилиб шишага оқишини

кўрган Комиланинг бутун чарчоғи тарқаб, дили ёришди, кутилмаганда Саттордан узр сўраб қолди:

– Кечирасиз-да, жаҳл устида...

Сатторнинг ўйи бошқа ёқда эди.

– Балиқни нима қиламиз?

– Балиқними?.. – Комила буни ҳеч ўйламаган экан, ҳозир жуда яхши фикр кўнглига келди: – Мойи – менга, балиғи – сизга! – деди у.

Саттор ичи тозаланган балиқни кайиқда уйига олиб кетди.

– Қойил-э, тирик чикдик-э... – дерди у қувониб.

Комила икки ишша мойни кўтариб, Матниёзникига борди. Йиғит уни кутмай қўйган эканми, хайратда тикилиб қолди. Ҳаяжонланганидан йўтала бошлади. Мойни кўксига босиб йўталар эди.

– Сиз... сиз буни қаёқдан оляисиз, Комила?

– Вой, қаёқдан олардим, омбордан, – деди киз бепарволик билан. – Вақт бўлмагани-да, келолмай қолдим. Тузукмисиз?

Матниёзнинг йўтали илгаригидек эмас, енгилроқ эди, бир оз эт битиб, ранг ҳам кирган. Лекин у Комиланинг қарашидан чўчиб кетгандек, камгап бўлиб қолди. Комила бу сафар ҳам узоқроқ гаплашолмай кетишга мажбур бўлди.

Киш чикиб, довулли қушлар камайиб қолди. Комила илгари ўлгудек зерикарли бўладиган ўша зах ҳаволи, хира, изгирилиш қушларни кўмсай бошлади. Баджаҳл Ажниёз билан энди тил бириктириб, ишни йўлга қўйганида довуллар сийраклашиб кетди. Мойжувоз учун балиқ овлаш эса фақат довул қушларининга бўлиши мумкин, бошқа қушлари Комила рејседа. Комиланинг кечаси пичирлаган илтижоларига биноан яна бир печа изгирилиш қуш бўлди. Аммо кейинроқ Саттор гапга кирмай қўйди. Аввал у чандиқ билагини ҳаммага кўрсатиб: «Комила тишлади», деб мактаниб юрди, Комила бунга эътибор бермади, Саттор унга керак эди, Саттор ҳам ҳар сафар бир печа нуд мармардай балиққа кизикиб, яна бир-икки марта довулда денгизга бирга чиқди. Кейин юрак олдириб қўйиб, бу қалтис ошиқликдан воз кечди. Комила сўнгги вақтда комбинатдан мотобот олиб, денгизга ёлғиз ҳам чиқадиган бўлди. Жиндак-жиндак мой келтирганда Матниёз

ундан хар сафар кизикиб сўради, аммо сўнги марта ковок солиб, кўполлик билан сўради:

– Қаёқдан оляпсиз, очигини айтинг?

Комила дарров жавоб бермади-да, бош эгиб келиб унинг билагидан ушлади, ердан кўзини олмай туриб:

– Омбордан, – деди секин. – Сиз тузалишингиз керак. Матниёз... Бўлмаса...

– Нима «бўлмаса?»

Комила бирдан ниқиллаб йиғлаганча югуриб чиқиб кетди.

Кейин у довул кунни кечкурун ёлғиз ўзи денгизга чиқиб, бир ўлимдан қолиб, уст-боши шалаббо хўл, сочи тўзгиган ҳолда кечаси Ажиниёз чолни кўярда-қўймай уйғотиб, ярим шишагина мойни зўрға эплаштириб, тонгда кампирниқига келди. Кирса Матниёз йўқ. Матниёз кетиб қолган эди. Қаёққа қойиб бўлганлиги номаълум.

168

Комила ҳамма нарсани бирдан пайкади-ю, шу кўйича аччиқ шамолда тентираб қирғоқ томон юрди. Этиги қумга ботар, суғуриб олишга дармони йўқ, сочлари тўзгиган, нега кимсасиз сохилга караб кетаётганини ўзи билмас эди. Кетди! Кетди... Комиланинг дилига илгаридан кутқу солиб юрган нарса шу эди. Кўнгли сезиб юрарди-я! Нега аҳмоқ бўлиб унга сир берди? Нега аҳмоқ бўлиб унинг учун хар довул кунни икки шиша мойга жонини тикди? Шармандалик! Шармандалик! Қочиб кетибди! Комила ўз кадрига йиғларди. Умри било бўлиб бундай аламли, бундай азобли дамларни кечирган эмас. «Ажаб бўлди, ажаб! – дерди у қирғоқда, изғиринда ёлғиз қум кечиб қаёққадир шошаркан. – Ажаб бўпти, юрма биринчи кўрган йиғитингга елимдек ёпишиб, киз бошинг билан!»

Шундай деб ўзини койирди-ю, Матниёзни унутолмасди. Кечалари уйқу йўқ, дам ўзини койийди, дам ёруғ дунёни қарғийди, дам Матниёзни... Манзиллини ҳам қолдирмабди, Хоразмдан сўратди ҳам, йўқ.

Ўша кунлардаги телбалигини ўйласа ҳозир ҳам юраги ўйнаб, юзига қон тепади. Матниёз, нима қилдинг?

– Қирғоққа ёндаш! Қирғоққа!

Комиланинг хаёли бўлинди. Бу Қайинберген чолнинг ховлиққан овози эди. Комиланинг жаҳли чиқди. Хаёлини

бўлгани учун эмас, капитандан ижозатсиз буйрук бера бошлагани учун. Қоронги тушиб, дарё юзини туман қоплаган эди. Бўтана Аму қўнғир қора тусга кириб, бўғик ва сирли шовуллай бошлади. Комила пайқадик, Туячўкди яқин. Чакки бўлибди-да, бу фалокат шайтон бўғизи кок тунга тўғри келибди.

Аммо ҳозир Комилани жаханнам ҳам тўхтатолмайди. Олдинда Матниёз, ўша Матниёз, Комилага жуда қимматга тушган, йиллар, изтироблар, ёшлик қувончлари эвазига, «ор-номус», оила, жигарпоралари Учқун ҳам Тўлқинни ўртага қўйиб қўлга киргизгани ўша Матниёз, ўша шафқатсиз муҳаббат, азобли бахт олдинда...

Туячўкди – Амунинг энг тор жойи бўлиб, икки қирғоғи қиш-қизил, баланд, тикка жар, ўзанинг ўрта бир ерида эса, ўчакнишгандек икки қоятош, туянинг икки ўрқачи сингари сувдан қалқиб туради. Сув қўп вақтда бўлса, қалқмаса ҳам, оқимни иккига айириб, икки томонида шаршарадек шовқинли, хатарли «қия» пайдо қилади. «Қия» дегани қирғоққа уриб, жар тагида гирдоб, ўпқон пайдо қиладиган макқор оқим.

Ҳозир-ку булар кўринаётгани йўқ, ҳозир қоронги, унинг устига нафасни бўғадиган аллақандай қуюқ, оғир туман.

– Тўхта! – деб буюрди капитан, лоцманнинг командасини рад этиб. Чол ғазабдан титраб-қакшаб Комилага қаради: «Бу нима қилганингиз?!»

– Катта прожекторлар ёқилсин! – деди капитан жавоб ўрнига, узунузун сигнал берди.

Прожекторлар узоқдан туйишқандай кўринган Туячўкдининг қорасини кўрсатди, дарё сатҳи булганар, босиб тушаётган оғир туман билан олишаётгандек эди.

– Сигнални кимга беряпсиз, бу ерда зоғ ҳам йўқ ҳозир, эси жойида бўлса кечаси ҳеч ким Туячўкдига яқинлашмайди, – деди чол.

– Ҳозир кўрамиз... – деди Комила. У ўзи ҳам ўз ишининг тўғрилигига унчалик амин эмас эди. Аммо тўхтаб эртани, туман кўтарилишини кутиш ҳозир унинг миёсига сиғмасди.

– Ғалтакни қирғоққа ташлашни буюринг, мен сизга оталарча маслаҳат беряпман, қизим, туманни қаранг, ёғинамиздаги баржанинг чироғини кўриб бўлмапти, –

деб аврай бошлади жаҳлини зўрга босиб Қайишберген чол. «Галтакни кирғоққа» дегани «қошқа» деган лангарни кирғоққа, олдинроққа олиб бориб ўрнатиб, икки юз метрли сим арконли чигирик билан баржани алоҳида, кемани алоҳида силжитиб, хавфли жойдан ўтказиб олинидан иборат эди. Бу камнда ўн икки соат тўхташ деган гап.

– Қўрқман; аввал ўрқачларнинг аҳволини билиб келамиз, – деди Комила. Унинг хатарли ишга қасд қилгани сезилиб турарди – Сиз прожекторни идора қилинг. Йигитлар, қайикни сувга!

– Мен аралашмайман бу ишингизга. Кемани жарга уриб пачақлайсиз, баржада Тахнатоннинг дизеллари, билиб кўйинг. Мен Амуда ўттиз йил сузиб, битта курук баржа ҳам чўктирган эмасман. Сиз... сиз ёш эр қилган бўлсангиз, экинажнинг айби нима!

Комила кўн қўлқоп кийган кўлини кўзларига босиб, бирпас ерга қараб турди. Чол «йиғлатдим» деб ўйлаган эди, шу зумдаёқ Комиланинг ўт чакнаган кўзларини кўрди.

– Буйруқни бажаринг; лоқман! – деди Комила. Ўзи зинадан югуриб тушиб, икки йигит ушлаб турган қайикка сакради, чол унинг «Ўлчагич олинг!» «Сиз бу ёққа ўтинг!» деган кескин буйруқларини эшитиб турарди. Лаҳза ўтмай Туячўқдиннинг кирғоқларини янгратиб мотор гувиллади, тумани тилиб узокларга санчилган прожектор нурида моторли қайик қора туйнукка кириб йўқолди.

Ўрқачга яқинлашган сари қайикдагиларга мотор товунни пастрок эшитила бошлади, иккига айрилган оқимнинг шовуллаши икки баланд жар орасида момақалдироқдек гумбурлар эди. Оқариб турган ўрқачларни ёнгинасига борганда кўришди, қоя ланасида оқимга қарши уларнинг яқинигача бемалол бориши мумкин эди.

– Мана, лаънатилар қалқиб турибди! – деди Комила. Унинг гапини йигитлар эшитмадилар, аммо капитанинг вақти чоғлиги кўрилиб турар эди. Қоялар сув остида бўлса хатарлироқ. Ҳозир сув кам экан, кемани бошқарганда хавф қаёқдалигини дарров пайқаса бўлади.

– Чап томон ёйиқроқ, кейин, бу кирғоқда теран гирдоб ҳам йўқ...

Йигитлар унинг чап томонни кўрсатганидан мақсадини тахминан англашди, лекин чапда туман куюк, қирғоқ кўринмас эди. Комила прожекторни керак жойга тўғриламаётган Қайилбергенни эрақча болохонадор қилиб сўқди-да, кемани чапдаги кучли оқимга бурди. Оқимнинг кучини, йўналишини текшириш, қирғоқни тусмоллаш керак эди. Шу вақт қайик бирдан гир айланиб, оқимни енгиб ўтолмай, тикка қирғоқ томон, совуқ қоронғиликка кириб кетаверди. Қоронғи, туман, бир-бирларини кўришмас, гапларини эшитишмас эди. Моторчи йигит ўз жойидан силжиёлмас, Комилани кўрмас эди: борми-йўқми? Ё учиб кетдимми?

– Капитан! Капитан! – деб кичқирарди у мотор дастасига ёпишганча... – Капитан! Қаердасиз?

Бу пайт Матниёз ташвишда, ҳаяжонда, кўзлари билан Комилани залдан кидирарди. Унинг тепасида Ўзбекистон ва Қорақалпоқ ерларининг географик харитаси сап-сарик бўлиб осилиб турибди. Гўё жазирама Қорақум билан Қизилқумнинг олов нафаси коғозни ҳам қовжиратиб юборган эди. Кўм-кўк қон томиридек Сир билан Аму буралиб-буралиб минг-минглаб чақирим сахро йўлларини босиб ўтади, узок қорли чўккиларнинг қумуш хазинасини, қадим водийларнинг оромбахш салқинини кекса Оролга элтиб топширади. Орол – чексиз ва жонсиз қум денгизлари ичида ҳақиқатан ҳам бўтакўз орол, табиатнинг мўъжизаси, тенгсиз гўзал бир инъоми!

Матниёз харита олдида қўлига найзадек кўрсаткич тутган ҳолда диссертациясининг мазмунини баён этади. У одатдагидек бепарворок кийинган, галстуғи бўш, шими гижимрок, лекин тўлишган, кексалик белгилари билина бошлаган, пайдор, қорача юзида саломатлик, ишонч, журъат, ҳатто қайсарлик зухур этар эди.

У Комилани топмади. Катта зал лик тўла, бўш ўрин йўқ, ҳамма шу ерда. Ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш кенгашидаги илмий ходимлар – Матниёзнинг дўстлари ҳам шу ерда, олдинги қаторда мўйна совхозининг бош зоотехниги, гидропроект инженерлари, мелиорация станциясининг бошлиғи, фан кандидати Маркаръян,

Тошкентдан келган таниш-нотаниш олимлар... Президиумда эса ишнинг раҳбари, оппонентлар, илмий кенгаш аъзолари ҳам энг атоқли меҳмон – профессор Шуман ўтирибди.

Ўрта Осиё гидрологиясининг кекса назариётчиси Шуман учун бундай президиумларда ўтириш ўз уйида ёнбошлаб ётишдек оддий нарса бўлиб қолган. Қасрда пайдо бўлса, залда ҳам, фойеда ҳам шивир-шивир: «Шу! Фалончи шу!» У бўлса шон-шуҳратга, юмшоқ пижама кийишга одатлангандек, ўрганиб кетган, бундай шивир-шивирлар парвойнга келмайди, нанжаларини бир-бирига ошиқ-мошиқ қилиб кийиб, бош бармоқларини бир-бирининг атрофида аста айлангириб, унга тикилган кўзларни эмас, бошқа нарсаларни ўйлаб ўтиради.

Профессорнинг чиқишлари доим шов-шувли бўлади. Икки-уч йилда бир ёзса ҳам эффектли, қутилмаган сенсацион бир фикрли мақола билан чиқиб кўяди-да, шу билан яна анчагача кўпикнинг юзасида, кўнчилиқнинг диккат марказида юраверади. Шундай яшашга ўрганиб қолган.

Шуманнинг беш-олти ой олдин ёзган сўнгги мақола-сининг шов-шуви ҳали босилгани йўқ эди. «Орол янамоғи зарурми?» деган бу мақола олимларни ҳам, хўжалик ходимларини ҳам ғалабига келтирди, Матинёзнинг эса етти йиллик азобли ишининг белига тенди. Профессор мақоласида Оролни аста-секин қуритиб, Амуининг унга берадиган 40 миллиардлик суви ҳисобига 5 миллион гектар янги ер ўзлаштиришнинг иктисодий фойдаларини неботлар эди. Бундан қони қайнаб кетган Матинёз шу олти ой ичида диссертациясини атайлаб янада ўтқирлаштириб, бу тезиснинг хатолигини неботлашга қасд қилди. Шуман билан олишишни кўнларнинг назарида бошни деворга уриш билан баробар эди. «Криловнинг «Лайча билан Фил»ини ўқиганмисан?» деган дўстлари ҳам бўлди. Лекин у, ўз таъбирича, бу «абордаж»га – ҳамлага атайлаб азм этди, кўн ўйлади, иккиланди, баъзан ўзида шунга куч сизди, нима бўлса ҳам виждон измидан қайтмади.

Албатта, аввало профессор Шумандан ўз авторефератига қақшатғич ёзма фикр қутган эди. Келмади. Ёклан маросимига профессорнинг ўзи келиб ўтирибди. Ҳали иллагани

йўк, хурматини бажо келтириб кўришди, президиумда ҳам мийиғида жилмайибгина ўтирибди, норозилиғи ҳам билинмайди, безовталиғи ҳам. Тўк мушук сичқонни тутгач, кўйиб юборган бўлиб яна осонгина тутиб, бирпас ўйнаб, кейингина шошмасдан ейди. Ё бу ҳам шу хилиданмикан?

Матниёз шуларни ўйлаб, айниқса бунинг устига залда Комиланинг кўрилмаганидан, анча ҳаяжонланиб, тутилиб гапирди. Кейин қимир этмаган залнинг эътиборидан дадиллашиб, Шуманга тикка қараб сўз бошлади.

– Ўлкамизга кўз солиниг, – деди у қўлида сал титраган кўрсаткич билан харитада доиралар ясаб, – бу сарик ранглар, бу ўлик ранглар шундай ҳам кўп. Биз эса, хурматли профессор, бунинг устига яна бир саҳро яратмоқчимиз!

– Сиз бунинг эвазига барпо бўладиган янги обод водийни тилга олмаясиз, коллега, – деди Шуман биринчи марта лукма ташлаб. У жилмайиб туриб, юмшоқ гапирди, лекин Матниёз унинг «коллега» деганидаги заҳарли кесатик оҳангини пайқади.

– Тришканинг кафтанини биласизми, профессор? – деди у ҳам. Залда журъатсизгина кулги эшитилди. Матниёз давом этди: – Оролнинг ракиблари бу жазирама ўлкада ваҳший саҳронинг қутуришларига яна ҳам кенгрок эрк бериб кўйишмоқчи. Кўз олдингизга келтиринг, етмиш минг квадрат километрли Орол косасида янги саҳронинг пайдо бўлиши бу ўлканинг об-ҳавосини ёввойилаштириб, бу ерда саринг зангори тўлкинлар ўрнига қум бўронлари ўйнайди, собик денгиз тубидан кўтарилган зарарли туз зарралари аралаш қуюқ тўзон ҳавони тўлдириб, атрофидаги яшил ҳавзаларни қуритади.

– Об-ҳавонинг бундай ўзгаражағини, шўр бўрон ваҳималарини исбот қилиш керак, коллега.

– Уларнинг бўлмаслиғини ҳам ҳеч ким исбот қилган эмас, шу жумладан сиз ҳам, хурматли профессор! – деди ҳозиржавоблик билан Матниёз. Тағин давом этди: – Ниҳоят, табиат ҳисси! Жонажон ўлкамизнинг гўзалликларини ҳис этиш, кўз қувончи, ҳаёт чашмалари! Булар сизга бегонами, профессор? Орол – табиатнинг ажиб тухфаси! Орол Ўрта Осиёнинг Байкали, балки ундан ҳам афзалроқ. Чунки у жаҳоннинг энг улуғ саҳролари бағрида тўлкинланиб ётибди.

Жаҳондаги санъат мўъжизалари, табиат мўъжизалари фақат рентабеллик учунгина сақлаб келинаётгани йўқ. Она юрт табиати деган нарсага шунчаки бухгалтерларча муносабатдан бошқача муомала ҳам бўлиши керак. Не-не буюк олимлар неча асрлардан бери уни ҳалокатдан қутқазиб қолиш ҳақида ўйлаб келяпти, сиз эса... Сиз бу тенгсиз гўзалликка, бутун бир ўлканинг тақдирига тўраларча қўл силтамоқдасиз. Баъзи бир тўралар ҳозир кўпгина маҳкамаларда қора терга ботиб чўт қоқишмоқда, гўзал Оролнинг фожиаси ҳисобига келадиган рақамларни ҳисоблашмоқда. Уларнинг юраги қилт этмайди, улар ҳозир дадил, чунки сизнинг «илмий башариятларингиз» улар учун асос бўляпти. Орол миллион йиллик туғанмас бойликлар хазинаси: йилига ярим миллион тонна балик, миллион дона кундуз, оламда ноёб мўйна совхозининг жаҳон бозорига кетадиган 70 хил бебаҳо мўйнаси! Буни санаб битириш қийин. Сизнинг мақолангиздан кейин эса Орол ҳалокатли равишда чекиниб қурий бошлади, унинг банорас кўзгуси 20 минг квадрат километр кичрайди. Дарё дельталардаги ботқоқни босиб ўтолмаяпти, дельта қўллари ўлик, сув шўрланиб, ҳаётни қуритмоқда. «Гидропроект» ҳозир Аму билан Сирдан фойдаланиш бош планини тузган. Бу планда Оролнинг тақдири ҳақида бир оғиз сўз йўқ. Бу ҳам сизнинг мақолангизнинг оқибати, профессор!

Матниёз бир неча бор «Профессор!» деб хитоб қилгандан кейин Шуман ўрнидан турди, бу унинг, сўз айтаман, дегани эди, ҳамма тушунди.

– Бундай, коллега, – деди у салмоқланиб, – сиз мени кўя туринг. Сиз диссертациянгни ёқланг. Бутун халқимиз жамиятнинг моддий асосини вужудга келтираман деб жонбозлик қилаётганда сиз академия минбарига чикиб табиат гўзаллиги ҳақида лирика ўқинг, қирқ миллиард кубометр сувни Оролнинг ботқоқ қозонида қайнатиб, буг қилиб осмонга учирайлик, денг; республикада суғориш ва ирригация ишларини, янги ерлар ўзлаштиришни тўхтатайлик, денг...

Унинг бу совуққон, салмоқли киноясига Матниёз индамади, одоб доирасида бўлмаса ҳам, сўзини бўлди:

– Буни демагогия дейилади, ҳурматли профессор. Халқимизнинг нима билан бандлигини мен ҳам биламан.

Лекин сизнинг позициянгиз маълум француз киролининг фалсафасига ўхшаб кетади: «Биздан кейин оламни тўфон босиб кетмайдими...»

Зал яна сал жопланиб кулиб кўйди.

– Мен порозилик билдираман, ҳурматли илмий кешаш! – деди Шуман ўрнидан туриб. Энди у халигидай совуққон эмас эди. Унинг важоҳати Матниёзни чўчитди. У бир зум иккиланиб, узр сўрашни ҳам хаёлига келтирди-ю, узр сўрамади. Аммо негадир сал умидензлик сизди кўнглида. Залга қаради. Йўлак узун, узоқдаги эшик томон гира-шпирга эди. Вақт қанча бўлди экан? Комила ҳамон йўқ. Нега келмади, қаёқда қолди? Ҳозир ялғ эгиб остонада пайдо бўлса, Матниёз қайтадан кучга кирар, илҳоми тошиб, қакшатгич нутқ сўзлаб ташлар эди.

Ўша касал вақтида ҳам балиқ мойидан эмас, Комиланинг ўзини ўйлаб йўталдан қолган. Шишани кўйинга солиб кириб келганида занф аъзойи бадани ёлқинланиб кетарди. Ўлимни бўйинга олиб кўйган аскар ҳаётга маҳкам тармаша бошлади.

– Қаёқдан оляписиз?

– Вой, омбордан...

Матниёз ишонмай кўйди. Қизнинг кўзлари бошқача эди. Кейин у Комиланинг унинг учун ўлимга тик бориб, ҳар довулда ёлғиз денгизга чиқаётганини найқаб қолди. Бу муҳаббат эди. Муҳаббат... Унга эса... мумкин эмас. Унинг ҳақи йўқ, Матниёз йиғлади. Қочин керак. Комилани кутқазин керак. У ёш. У упутади. Ўтиб кетади...

Кампир гаранг эди йиғитнинг аҳволидан.

Шундай қилиб, ўшанда Матниёз гойиб бўлди. У жангда ҳам бундай оғир вазифани бажармаган эди. Бу кийнок ўпка касалининг қийноғидан ҳам даҳшатлироқ бўлди... Комила қолиб кетди. Ўша Комила...

Ўша Комила ҳозир уники. Лекин у нега келмади? Зал тўлқинланади. Матниёз бу тўлқинларни, қаршиликларни ёриб ўтиб, унга интилиши керак. У яна минбарга чикди...

Бу пайт Комила ҳам Аму тўлқинларини ёриб унга интилмоқда эди. Тўлқинлар юзига сапчир, тенада тикка қора жар, қайиқнинг мотори дам қаттиқ шамоллаган одамдек

йўталар, дам яна гўё талвасага тушгандек хириллаб айлана бошлар, прожекторнинг ёруғи ўчакишгандек аллақакларда кезар эди – чол бирдан ғойиб бўлган қайикни ховлиқиб қидираётган бўлса керак.

Анчадан кейин бир амаллаб ёрукка чикиб олишди. Комила қўлига сув ўлчагични лангар чўпдай қилиб ушлаганча қайикнинг думида тикка турар эди. Унинг уст-боши шалаббо, юз-кўзи, сочлари ҳам хўл, ўзи ҳамон сув юзини кузатар, прожекторни каерга йўллашни кўрсатиб қўл силтар эди.

Комилани, фарк бўлдими, деб ҳали бир зум юраги шув этиб кетган моторчи йнгит ҳозир қувонганидан унга қараб нукул илжайрди:

– Чўмилиб олдингизми дейман, ўртоқ капитан? – Унинг юзи кўркканиданми, прожектор нуриданми, оппоқ оқарган эди.

– Бас, кайтдик! – деди Комила сочини тўлғаб ташлаб, хўл фуражқасини силкиб кияркан.

«Орол»га қайтиб чиқишгандан кейин у аввал ҳеч нарса демади, каютасига аста кириб, шошмасдан артиниб, қийимларини ўзгартириб чиқди. Ҳамманинг кўзи унда эди.

– Гап бундай, – деди у мумкин қадар қатъийроқ бўлишга уриниб. Чунки сезардики, ҳозир қайиқда у билан бирга Туя-чўкдига бориб келган икки йнгит ҳам энди унинг тарафини олмайди. – Чан томон оқимга қарши юришга яхши, ўнг томондан эса бемалол пастга юрса бўлади. Баржаларни битгалаб олиб ўтамиз.

Одамлар бир-бирларига қараб, чаккаларини қашишди, ерга қарашди.

– Ҳозиргина бир ўлимдан қутулиб, зўрга чикиб келдик-ку, ўртоқ капитан, – деди оқаринқираган моторчи.

– Туф-эй! – деди сўз тополмаганидан Қайинбергел чол ва тўнғиллаганча даврадан чикиб кетди. – Эси бор одам кундузи ҳам таваккал қилмайди.

– Ўрқачлар сув юзида, кўрқадиган жойи йўқ, – деди Комила.

– Баржани қия тўртиб кетади-да, пароходни олиб бориб жарга уради, капитан, мени айтди денг.

– Буксирни қисқа боғланг! Ҳар ким ўз жойига! – деб буюрди Комила.

Хотин киши шундай дадил қарорга келганда ўрақларнинг бўшанглик қилиши ноқулай эди, тарқала бошладилар. Бошқалар аста жой-жойига кетди-ю, ёлғиз Қайишберген бир чеккада тесқари ўгирилиб тураверди. «Ё чиндан ҳам хато қиялманми?..» деб ўйлади Комила унга қараб. Лекин у билардики, бундай пайтда иккиланиш орқага чекинишдан ҳам хавфлироқ. У чолнинг кифтига қўлини қўйиб, «хотиржам бўлинг», дегандек бирпас ёнида турди.

– Мен айтадиганимни айтдим, капитан. Сиздан буюриш, биздан бажариш... – деди чол елкасини қисиб.

Кейин Комила тезлаб кубриқка чиқиб кетди.

Йиғирма минут ўтар-ўтмай «Орол» энг секин тезлик билан аста-аста силжиб, калта боғланган битта баржа билан Туячўқдига кириб кетди. Проектор қайчилари қоронғиликни тилиб, сув юзидаги қуюқ тумани сутдай оппоқ қилиб кўрсатар эди.

Тўлқин қаршилиги кучайган сари, машина бўлими кучлироқ гувиллар, ҳозир портлаб, подшипниклар сачраб кетадигандек эди. Нарироқ бориб сувнинг гувиллаши бошқа ҳамма шов-шувни босиб кетди, кўпикланиб иккига айрилган дарё ўртасида икки катта қоянинг оппоқ кирраси кўринди.

– Ўрқачга! Ўрқачга яқинроқ! – деб буюрди Комила.

– Ўрқач – қоя, ўртоқ капитан! – деди штурман.

– Кинояни қўйинг. Қояга яқинроқ! Қояга қанча яқин юрсангиз, хавф шунча кам!

– Бир ярим метр қолди, капитан!

– Яна яқинроқ! Яқинроқ!

– Жуда яқин қолди, капитан!

– Яна! Сувда кечаси шундай кўринади. Яқинроқ дейман. Баржанинг чирогини кўряпсизми?

Ҳақиқатан пароходни яна ҳам ўнгга олмаса қия оқим баржани кўндаланг қилиб жар томон тортиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Қоя томонида эса торғина йўлак қолди.

– Қаричлаб ўлчанг! Қаричлаб силжинг! Ўнгга!

– Қоянинг губи кенг.

– Сув старли, дадил бўлинг!

Пароход гувиллаб кўпик сочаётган ошпоқ қояларнинг ёнгинасидан силжиб борар, ҳамма юрагини ховучлаганча, кема кўксининг тошга гурс этиб урилишини кутар эди. Кейин нима бўлади, ҳалокатми..

Бу ўн минутлик гувиллаган ваҳимали тиңчилик ўн соатдек имиллаб ўтди. Кейин палубада ҳам, пастда ҳам, баржада ҳам бирдан кийкирик кўтарилди: «Ур-ра! Ура-а-а!» деб бош кийимларини осмонга отишар эди матрослар. Пароход дарёнинг тиңч оқар кенг сатҳига чиқиб олди. Қайинбергел чол манглайига қалққан совуқ терни артиб ташлаб, деворга суянди:

– Уф!.. Бўлди, қайтиб бормаيمان. Бир мўъжиза билан ўтиб кетдик, ҳар тишлаганда гарчча мой бўлавермайди.

– Бўпти, сиз қолинг, иккинчи баржани мен ўзим олиб чиқаман! – деди Комила соатига қараб.

Пароход оқимга қарши бурилиб, ўрқачларнинг иккинчи томонидан йўл солди. Орқада баржа бўлмаганидан кучли оқимга қарши юриш қийин эмас эди.

Ярим соат деганда Комила ўз йиғитлари билан иккинчи баржани ҳам «жаҳаннам туйнуги»дан ўтказиб олди. Тонг отганда Туячўкди узоқларда қолиб кетган эди.

Яна ёйилиб оққан жигарранг Аму, балқиб келаётган кузги қуёш нурида қизарган хазонрезги чакалакзорлар, ясси кирғоқларда яккам-дуккам сахархез балиқчилар. Тўқайлардан ёввойи ўрдаклар қағиллаб учди, қайси бир кемага Оролдан эргашиб келган балиқчи қушлар мачта атрофида айланишади, пароход зихидан иккига бўлинган палахса-палахса тўлқинларнинг оқ ёлига тўш уришади. Комила қилган ишга ўзи ҳам қойил бўлиб, хаёл суриб бормоқда. У ўша денгиз довулларида буён Матннённи қайта учратгунгача бундай қалтис жасоратга жазм қилгани йўқ эди. Саттор билан ўтган турмуши жуда ҳам соқин, алғовдалғовсиз, ортиқча хаяжонсиз бўлди, бундай азобли кечалар хаёлига ҳам келган эмас.

Балиқ мойи баҳонаси билан Матннённинг олдига бориб юрган қирқ бешинчи йилнинг ўша оғир қиш кечалари, ўша ғалаги, хаяжонли, дардли, довулли кунлар бир тундай ўтиб кетди. Лекин туш ўз йўли билан, турмуш эса турмушлигини қилар экан. Ёши ўтаётганини кўриб Комила ҳам эрга чиқди.

Аллакаёқдан келиб қолиб, дафъатан ғойиб бўлган бир бегона одамга телбадек талпиниб юрганидан ўзи кулиб, ўзини енгилтак, аҳмоқ деб қойиб юрди-юрди-да, ўша ўзининг эски, ювош хушюмади ўйи Сатторга тегди-кетди.

Амударё флотига ишга ўтганидан кейин Хўжайлига кўчиб кетишди – Сатторнинг ота мерос ҳовлиси ўша ерда эди. Бахтини топган Саттор Комила учун нималар қилмади! Онаси Анзиратнинг таъбири билан айтганда, ўзини Алининг тивига уриб, кун демай, тун демай ишлади, ичмай-чекмай тонганини ҳовлига ташиди. Артелдан кетиб рибожаркага ўтди, кейин қасрдадир экспедитор бўлди («қасрдадир» – Комиланинг сўзи, асли – район матлубот жамиятида), хуллас, тиним билмади шўрлик. Аммо-лекин бир-икки йилда ота мерос ҳовли-жой икки марта кенгайди, боғ, экин-тикин, парранда, мол-туғар кўпаяверди – ҳаммаси Комила учун эди.

Бирок умри сафарда ўтадиган Комила буларга унча ҳам эътибор қилмасди. Одамнинг ўзига бепарво бўлгандан кейин унинг ишларига ҳам қизиқмас экан киши. Фақат сўнграк, Тўлқин пайдо бўлгандагина Комила тақдирга тан бергандек, ўзини бу оиланинг аъзоси деб сеза бошлади.

Устидан ачиган қатик хиди келиб турадиган Анзират ёшариб, сергайрат бўлиб кетди, енгини шимариб, этагини липпасига қистириб молхонада, товукхонада ивирсигани-ивирсиган. Баъзан Комилани беозоргина қойиб кўяди:

– Вой ўрғилай келин, куви пишганмисиз ҳеч, онкела қолишг ўзимга, боришг, Тўлқинингизни эмизинг, тасаддиқ.

Бундай вақтда Саттор хотинининг тарафини оларди – куви пишмаган бўлса, кимсан Аму флотининг доғдор қанигани Комила деса овулда ҳам, пойтахтда ҳам билмаган одам йўқ, битта ўзбек қизи бўлса шунчалик бўлади-да, тагин нима керак!

Саттор Комила билан фахрланарди. Биров билан танишганда ёки идораларга борганда ҳам «Саттор» деган ном таъсир қилмаса, «Ҳов фалончининг турмуш ўртоғиман» деб кўшиб кўярди. Комиланинг отини атаб оғир ҳоллардан қутулиб кетган пайтлари ҳам бўлган. Бир мажлисда кимдир Сатторнинг «хусусий хўжалик тармоқлари» кенгайиб кетганини айтиб, унинг даромад манбаларига шубҳа билдиргандек бўлган эди, Саттор «Аму флотининг

донгдор капитани ойига қанча тонади, биласанларми?» деб ҳамманинг оғзига урди.

Комила бу гаплардан албатта беҳабар, у ўзининг шунчаки қалқон-балогардон бўлиб қолганини билмайди, у фақат шуни биладикки, улар ўртасида неча йилдан бери хис-туйғу, нафрат ё муҳаббат ҳақида гап бўлган эмас. Улар эр-хотин, шунчаки бир-бирларига ўрганиб қолишган. Бирон кийимга, бирон буюмга ўргангандек. Эрқалаш, ҳазил, рашк, соғиниш, бир-бири учун ҳаяжонланиш, ўзини ўтга-чўкка уриш уларнинг ҳаёлларида ҳам йўқ эди. Саттор учун бу жуда ибратли оила, ўзига тинч, ўзига тўқ, бскаму кўст, жанжал-суронсиз...

Лекин Комила ўзининг қариб, сўлиб бораётганини сезарди: «Бу нима гап, мен қачон бундай бўлиб қолдим? Бас, бу мен эмасман ахир! Мен Комила бўлишим керак!»

Бу гапларни Сатторга айтса, албатта у ҳеч нарса тушунмайди. У Сатторга қаттиқ таибех бериши, унинг турмушини кескин ўзгартириши ҳам мумкин, бунга кучи етади, лекин бу билан Саттор унинг қалбини ҳаяжонга соладиган одамга айлана оладими?

Изтиробини ичига ютиб юраверди. Эчкилар маъраб, таппи ҳиди келиб турадиган ховлига қайтгисен ҳам келмай қолди, шундан кейин фақат Тўлқин билан Учқун дебгина уйга шошарди.

Мана шундай кунлардан бирида Матниёз Оролда пайдо бўлди. Комила уни Нукус кўчасида тасодифан учратди. Кўрди-ю бутун вужуди лов этиб кетди. Гўё орадан шунча воқеалар ўтиб кетмагандек, шунча йиллар давомида улар доим бирга бўлгандек, бу учрашув эса тасодифий эмас, худди шундай бўлиши керакдек эди. Комила шошиб келиб икки кўлини узатди.

Матниёз эса бу учрашувдан негадир ҳеч ҳайрон бўлмади. Уни гўзал Орол тортганмиди, узук-юлук тушдек ёлда қолган аллақандай хотираларми, ҳуллас, бир неча йил аввал бу ерга яна келиб қолган эди.

– Ҳа, ёлғончи! – деди у кўришаркан содлагина қулиб.– «Омбордан» денг?

Иккаласи ҳам роҳат қилиб қулди, худди кунда кўришиб, шундай чакчаклашиб юргандек...

– Ёлғончи... Ёлғончи... – деб шивирлади Матниёз йиғла-гудек бўлиб, залга тикиларкан. Зал гувиллар, Матниёз профессор Шуманининг устмауст ёғдирган саволларига жавоб путкини бошлаб юборолмас, Комила ҳамон йўқ эди.

– Мен, рухсатингиз билан, залга мурожаат этаман, – деди Матниёз фикрини тўшлаб олиб, – мана бу ерда мамлакатда нодир мўйна совхозининг бош зоотехниги ўрток Худойбердиев ўтирибди. У кишидан совхоз хўжалигининг истикболи хақида икки оғиз гап сўраб олсам.

– Мендан нимани сўрайсиз, мана Марқарянга беринг саволнигизни! – деди Худойбердиев залнинг ўртасидан туриб. Мелиорация станциясининг директори Марқарян ҳам ўрнидан турди. – Делтадаги Давлибой кўл системасини тозалаб берсин. Ораларидан сув йўллари очсин. Кўлларни чўчитсин, Оқдарё, Қипчокдарё ўзанларини кенгайтирсин. Бу ҳақда қарор чиққан. Бунинг бўлса на пули бор, на техникаси. Ўлик кўлда, ботқоқда қанақа истикбол бўлади?

– Энди бу дельтанинг мелиорациясини ҳеч қандай пул, ҳеч қандай техника билан тартибга келтириб бўлмайди, – деди Марқарян кўлини паҳса қилиб, кейин тер қалққан ялтирок бошини силаб, илова қилди: – Ана, профессор мақоласида бор гапни айтиб қўйибди ...

Зал гувиллади. Шуман кўлини ёйиб, елкасини қисар, «Ишлаб чиқариш мажлисида бу, илмий кенгашми?» дер эди баланд овоз билан ёнидагиларга.

– Мен ҳозирги замон илми билан хўжалик проблемаларини сунъий равишда бир-биридан ажратмайман, профессор, – дея гапни илиб кетди Матниёз, – мана кўрайлик: денгиз чекниятти, ундаги тирик бойлик қирляпти. Мўйна совхози икки йил аввал бир миллиондан ортиқ ондатра териси берар эди, бу йил икки юз мингта планлаштирган. Балиқ комбинатининг даромади бу даврда тўққиз марта камайган. Текин ондатра гўшти базасида боқиладиган қул ранг тулки териси бир йилда олти марта камайган. 29 хил ноёб нав балиқ дельта кўлларига уруғ ташламай қўйди. Булар ҳаммаси сизнинг мақолаңгиздан кейин бўлган ҳодисалар, ҳурматли профессор. Совхоз, колхоз, комбинат раҳбарлари сизнинг сенсатсион башоратингиздан кейин кўлни ювиб қўлтikka уришди, дов-дастгоҳни йиғиштириш

кайфиятига тушиб, пул-техника тониш ўрнига йилдан-йил давлат планини камайтириб, бугун бир ўлка хўжалигини мана шу аҳволга келтирдилар. Бу зиён ўн миллион сўмлар билан ҳисобланади! Машҳур мақолангизнинг ҳар бир харфи тилла баҳосига тушган давлатга, ўртоқ Шуман.

– Бу – диссертацияда қўйилган масалага жавоб беришдан бош тортиш, – деди профессор ўрнидан турмасдан, бошдаги зиёлинамо сиполикни ҳам унутиб. – Масала қўйиш – илмий иш эмас, масалани ечиш керак, коллега.

– Сиз эса масалани дадил ечгансиз, профессор, сиз мардсиз! Давлат миллионлари ҳисобига! – деб Матниёз минбардан тушиб кетди.

Залда ғала-ғовур кўтарилди...

Комила тонг коронғисида юкни Тахнатошга элтиб тоштириб, биринчи рейс автобус билан Нукусга жўнади. Улар ҳозир, вактинча, Фанлар академияси филиалининг аспирантлар ётоқхонасидаги бир хонада турар эдилар. Тонготарда югурганча кириб борса, Матниёз уст-бошини ечмай каравотда чалқанча ётибди. Уй тутун.

Комила унинг папирос чекканидан бир нарсани пайқаб юраги шув этиб кетди.

– Матниёз!..

Матниёз сакраб туриб, қўлидаги папиросини форточкадан улоқтирди-да, хотинини кучди. Комила толиккан, уйқусизликдан кизарган кўзларини унинг юзига қадади. Диссертация хақида дарров сўрашга юраги дов бермай:

– Нега чекдинг? – деди, – яхшими шу ишинг... – Ўзи Матниёзнинг бағрига биқиниб кириб борар, ўзи уни койир эди. – Ўлай дедим, хабаринг йўқ.

– Нега, Комила? – Матниёз унинг пиджагини козикка илди, этикларини тортиб ечди. Эракча тик ёкали оқ ипак кўйлақда, пайпоқчан Комила кичкинагина кизчадай бўлиб қолди. Матниёз бу пахтадеккина, юмшоқ илнқ вужудни яна бағрига олди.

– Дарё хиди келади сендан.

– Шўртакман...

– Плитада чой тайёр. Нега сўрамаяпсан? Ёқлаёлмай йиқилдим... – деб шивирлади кулоғининг солинчоқларига лабини теккизиб.

Комила бўшашиб кетди. Бу шум хабарни кутган эди, уйга кириб келиши билан сезган эди. Нима қилса экан? Бечора Матниёз! Етти йиллик тинимсиз иш. Ярим кечалари кутубхонадан кўзлари кизариб қайтганда, ёки ов этигининг кўнжи тўла солинқ лойи билан экспедициядан келганида «Қасалн яна кўзимасайди!» деб юрагини ҳовучлаб кутиб оларди Комила. Мана шунча таҳликаларнинг оқибати. У изтиробини яширяпти. Алаmidан севгилисннинг елкасига бошнини эгиб, йиглаб юборгисен келса ҳам, ўзини тийди.

– Кечир, мен етиб келолмадим... – деди унинг аҳволини сезган Комила; бағрининг бутун ҳароратини, бутун меҳрини унга бериш учун, юмшаб эрининг кучоғига инди.

– Бу ҳақда кейин, кейин, Комила... Иссиқ чой ич, ухлаб ол. Биласанми, мен сени кутдим. Залдан қидирдим. Доим кўриб турдим сени, Комила...

Комила қоронғида юргандек туртишиб, тентираб кириб, стол тузади. Ўтирмасдан, пиёлани пуфлаб юриб чой ичдилар.

– Одам кўнимиди?

Матниёз бош ирғади.

– Тўрт соат олишдим.

– Шуман?

– Шуман.

Комила эрининг ҳорғин юзига қаради.

– Сен хафа бўлма.

– Мен хафа эмасман, – Матниёз ўзини тетик кўрсатишга уршиб, каравотга ўтириб, тиззасига шапатилади, – старли овоз олмасам ҳам, Шуманнинг позициясини астойдил қақшатдим. Бу кандидатлик унвонидан муҳимроқ. – У ўрнидан туриб кетди. – Майли, бўлмаса – гўрга. Ниҳоят қутулдим. Мен бу диссертация деб худбин бўлиб кетдим, сенга эътиборсиз бўла бошладим. – Комиланинг кифтига икки кўлини кўйди. – Сафаринг қалай бўлди, Шағалай? Ҳеч ким хафа қилмадимми?

Комила бир вақт унга Зосим Прокофьевич ҳақида гапириб, унинг ўзига «Шағалай» деб лақаб қўйганини айтган эди.

Бу Матниёзга жуда ёқди. Ўшандан бери уни оркалаганда «Шағалай» деб атайдди.

– Энди бу ҳақда бас. Болаларга борамиз, – деди Комила.

– А?

– Қувонч кунлари ҳам, хафагарчиликда ҳам албатта болаларни кўргани борамиз, деб шартлашмовдикми?

– Ҳа, ҳа. Агар чарчамаган бўлсанг...

Комила кийимларини ўзгартиргани тўсик орқасига ўтди. Хонанинг бир бурчаги тўла шифтгача китоб, иш столи, бир бурчаги нарда билан тўсылган ётоқхона, деразали томон эса «меҳмонхона» аталиб, унда овқат столи, телевизор, магнитофон, тошойна, унинг тепасида Тансиқбоевнинг «Орол пейзажлари» осиглик эди. Матниёз курсилар оралаб юриб турганча Комила калта сочини орқасига турмаклар, атлас кўйлак устидан ихчамгина жуи фуфайка кийиб чиқди. Кечаги шиддатли капитан йўқ, ширингина, дуркуи келинчак, жажжигина жонсарак она пайдо бўлган эди.

– Кетдик, – деди у.

Таниш кемачи чол уларни Амудан ўтказиб кўйиб, орқаларидан маъноли қараб қолди. Ҳали кўнлар Комиланинг оиласидаги ўзгаришдан беҳабар эди. Матниёзни эса унча танимас эдилар. «Гижим костюм кийиб олган бу бўйдор, чайир йиғит бизнинг капитанини нега қўлтиклар кетяпти?» дегандек қарар эди одамлар.

Хўжайлининг кўчалари илгаригидек чани. Дарё шабадаси сариқ терак барглариини пилдиратиб учириб юрибди. Комила билан Матниёз балиқ хиди анкиб турган киргоқ маҳаллаларидан ўтиб, юкорига чиқдилар. Универмагга кириб, «Буниси Учқунга», «Буниси Тўлқинга», деб, керак-нокерак нарсалар харид қилиб, елкаларига сон-саноксиз кўнлар, тугунлар осиб олдилар.

Матниёз хотини нима деса шуни қиларди-ю, лекин ич-ичидан унга ачиниб кўярди. Боласини ташлаб кетган хотинининг аҳволи шу-да: курук боролмайди, совға кўтариб борса яна таънага қолади. Бутун меҳри ўша болаларда эканини эса ҳаммага тушунтириш кийин. Мана ҳозир Анзират уйда бўлса, тагин... Қачон тугайди бу кўнгилхиралик? Матниёз Комилани бу дилозорликдан асрагиси келади-ю, лекин иложи йўқ, нима қилиши мумкин? Болаларнинг ҳеч бўлмаса

биттасини талаб қилиб яна судлашсалармикин? Суд ҳам жонга тегди. Судьялар ҳам қонуилар мажмуасини қўя туриб, одамларнинг бир дилига кириб боқсалар эди! Кимнинг дилида ҳисоб-китобу кимнинг дилида меҳр-харорат – бир билишга уришиб кўришса экан!

Сатторнинг юк машинасига мўлжалланган катта дарвозасига етиб келишди. Айвоннинг устунига иккита улоқ боғланган, пастки зинада Саттор билан Очил бува индамай бош эгиб, ер чизиб ўтиришар эди.

Дарвоза очилганда улар ўринларидан туришди. Комила аввал танимай кўзларини ирриратди-да, кейин елкасидаги кутичаларни ирғитиб ташлаб, олдинга отилди:

– Бува! Буважон!

Бироқ Очил буванинг оппоқ қошлари кўзини тўсиб тушганини, юзида бирон ўзгариш бўлмаганини кўриб, Комила бирдан каноти сингандек, бир қадам қолганда тўхтаб қолди, бобосини кучолмади.

Нарироқда Анзират кўринди. Сўрида Азимжон ўтирарди. Ҳозир орада яхши гап бошланса отилиб чиққудек бўлиб Тўлқин эшик тирқишидан қараб турарди. Матниёз кифтига ўшлаб кутичаларни осганча дарвоза олдида қолди. Ҳамма жим эди.

– Келинг, бува. Эсон-омон келибсиз, хурсандман, – деди анчадан кейин Комила ерга қараб.

– Сен хурсандсан. Сенинг ишларинг жойида. Лекин мана мен келиб кечадан бери қон йиғлаб ўтирибман, – деди Очил бува.

– Нима қилибди, бува?

– Нима қилибди эмиш!

– Олдин гаплашайлик, бува, тушунтирай...

– Нимасини гаплашамиз, кўриб турибман. Шу ёшга кириб эгадиган бўлдим эгилмаган бошимни. Нима қилиб қўйдинг?.. – Чолининг товуши қалтираб кетди... – Қаридим мен, болам, қаридим. Ўлимдан кўркмас эдим, энди кўркаман, сенларни шу ахволда қолдириб кетишдан кўркаман. Сени, болаларингни...

– Бува...

– Гапирма, уятти йўқ! Очил буванинг авлодида ҳали мунакаси бўлган эмас.

– Бува, бегона одам олдида... – Комила бекасам кийиб сўрида снпоғина ўтирган Азимжонга кўз қирини ташлаб кўйди.

– Бегона эмас у. Аммаваччанг. Азимжон. Сени кўрсатай деб олиб келган эдим, таништиргани ҳам номус қилиб қолдим.

– Мен номус қиладиган иш қилганим йўқ, ахир, бува...

– Оилани бузиб, икки болани чиркиратиб ташлаб кетипи қайси одобда бор, эси паст? Бу тирик стимуларнинг уволига қолиндан кўркмадингми?

– Нега етим бўлади, мен ўлибманми?

– Ўлганинг яхши эди, дайди! Тагин уялмасдан келиб кўзимга бакрайиб қараб турганини қара!

– Болаларимни кўргани келдим.

– Болаларинг йўқ бу ерда! – Очил бува ўзини туготмай қолди.

Шу пайт Анзират ҳам қилшанглаб бориб, Матниёзнинг кўлидаги совгаларин олди-да, дарвозадан кўчага қараб улоқтирди. Матниёз индаёлмай, қаттиқ изза бўлганича турарди.

– Бола келиб кўриб кетадиган буюм эмас, болага она бўлини керак.

– Бува, сиз билмай аралашяпсиз...

– А? Колхознинг ишига аралашади Очил бува, заводнинг ишига аралашади, ҳукуматнинг ишига аралашади, сенинг ишингга аралашолмай қолдимми ҳали? Бор, қаерда дайдиб юрган бўлсанг, ўша ерга кет. Бу ховлига кадамингни кўйма, жўна! Кўзимга кўринма!

Комила йиглаб юборди. Матниёз югуриб келиб уни дарвоза томонга бошлади. Азимжон келиб Очил буванни тинчйтишга уринар, Саттор бўлса бир оғиз гап айтолмай оғзини очганча бир четда турар эди. Ичкаридан Тўлқиннинг ўқсиб йиғлагани эшитилди.

– Тўлқин, Учқун... – деб кичқириб йиғлади Комила, лекин Матниёз уни «Ўзингизни хор қилманг» дегандек, орқага қайтишга ундади. Нарироқда Анзират жаврар эди.

– Учқунгинамни кўрсатмайман, яқин йўлагмайман. шундоқ ҳам иситмаси бор...

– Қасалми? – Комила яна қаттиқ йиғлай бошлади.

– Бор, дейман. Жўна! Йиғлашни билган одам вақтида ўйлашни керак эди, – деди Очил бува. – Дарвозани ёпиб қўй, Саттор, менинг бундай неварам йўк!

Саттор йўргалаб бориб «мехмонлар» чиқар-чикмас дарвозани ёпиб, янги йўнилган пишиқ тол тамбани солиб қўйди.

Ҳовли яна жимжит бўлиб қолди. Очил бува – дармонсизланиб яна ўша зинага ўтирди. Саттор унинг ёнига бориб чўккалади, ерга тикилди.

Улар шу хилда узок ўтиришди. Ичкарида Анзиратнинг «Гиргиттон, айланай», деб невараларига парвона бўлгани эшитилар эди. Очил бува тик этса дарвозага қараб кечгача ўтирди. Комила яна қайтиб келади, деган умиди бор эди шеклини.

– Чакки бўлди, Очил бува – деди эрталабдан буён индамай ўтирган Саттор бирдан тилга кириб. – Бундай қаттиқ кетмасангиз бўларди... Эхтимол бир кун бориб ярашардик. Яхши кўрмаса кўрмапти, майли, тураверардик. Хотини ташлаб кетибди, деган гап ёмон...

Ўзини босиб олган Очил бува Сатторни биринчи марта кўраётгандек, ёнига қайрилиб унга узок тикилиб қолди. У ҳозиргина довулдек бўлиб ўтган воқеани ўйлаб, нима бўлганини аниқлаёлмай ҳар икки томоннинг далилларини совуққонлик билан тарозига солмоқчи бўлиб ўтирганида Сатторнинг гапи бутун фикри-хаёлини остинустун қилиб юборди. Бу бесўнақай, камгал, ювош одам унга ҳозир тўнғакдек ҳиссиз, хўкиздек бефарқ кўриниб кетди. «Ўз боламга ўзим нималар дедим», деб ич-этини еб турганида шу одамнинг гапи ҳамма нарсани очик-ойдин ошқора қилди-қўйди. Ўйлаб қараса, ўзи ҳам Комилага шу одамнинг гапини айтган экан: яхши кўрмасанг ҳам, жиркансанг ҳам туравер. Яъни молдек!

Бобо бирданига ўзидан ҳам нафратланиб, ўрнидан туриб кетди. Шу турганича ўтирмади ҳам, ётмади ҳам. Неварасига айтган гаплари ўқтин-ўқтин ёнига тушиб, юрагини ўртар эди. Дарвоза томон ҳам бир печа марта бориб келди, ерда сочилиб ётган ўйинчоқ, автомобиль, копток, пластмасса солдат, ғилдирак, тагини алланималарни йиғиб олиб яктагининг этаги билан чангини артди, пуфлади, олиб

кириб ухлаётган эвараларининг каравотларига териб кўйди. Кичкина Учқуннинг пешанасини ушлаб кўрмоқчи эди, бола уйғоқ экан, гапга тутиб қолди:

– Опоқ бува, менинг битта ойим бор, иккита дадам бор. Битта дадам ойимники, битта дадам меники. Ҳалиги ойимники дадам-чи, уям меники. Менга тойчоқ олиб келиб берган...

– Хўп, хўп, болам, – чолнинг кўзидан ёш чиқиб кетди, – ҳозир ухла, кўрдингми, ҳаммаёқ қоп-қоронги бўлди.

Чиндан ҳам ҳаммаёқ қоп-қоронги эди. Очил бува эшикларни пайпаслаб аста ташқарига, Азимжон ётган сўрига чиқди. Азимжон ҳам уйғоқ эди.

– Энди нима бўлади, бува?

– Хато бўлди, болам. Ёмон хато бўлди, – деди Очил бува. Ўрнига ётди. Афғарилди, тўлғанди, бошқа ҳеч нима демасди.

Тонг саҳарда кетини таратдудига тушиб қолшиди. Апил-тапил понушта қилгач, бобо нишиллаб ухлаб ётган эвараларининг пешанасидан ўпар экан, Саттор билан онаси бу қутилмаган гандан ҳанг-манг бўлиб қолшиди. Анзирагининг ялиниб боқилшарига қарамай, Азимжон ҳам хуржунини елкасига ташлади.

Кўз охирлаб келаяётган эди. Дарёда жусуҗиқиб қолшиди. Нукус кўчаларида ҳам чанг тўзгитиб совуқ шамол кезарди. Азимжон ени билан юз-кўзини тўсиб хуржунини кўтарганича бобоси кетидан аранг етиб юрарди.

– Энди Акбаралиниқига борамизми, бува?

– Ҳа, шу бугуноқ жўнаймиз, – деди Очил бува. – Мана шу идорага бирров кириб чиқайлик.

Азимжон: «Комила шу ерда ишлар экан, бобо кириб ундан узр сўрайди шекилли-да», деб ўйлаб, хуржунини ерга қўйди.

– Юра қол сен ҳам, шамолда нима қиласан... – деди Очил бува.

Улар зинадан иккинчи қаватга чиқиб, бир хонага кирдилар.

– Прокурор сенмисан, болам? – деди Очил бува тўрдаги столда ўтирган ёшгина чиройли йиғитга. Тикилиб қараркан, йиғитнинг қуюқ қошилари орасида йўгон тугун пайдо бўлди.

– Очил буванганман, бирпас вақтингни олсам майилими?
– Хизмат, хизмат, ота, эшитганман сизни. Бардаммисиз, омонмисиз! Хуш келибсиз...

– Гап бундай, – деди Очил бува юлшиоқ курсига ўтираркан, катта рўмоли билан юз-кўзини артиб. – Комила менинг неварам бўлади, уларнинг сўдлашганидан хабардормисиз?

– Ҳа, ҳа, хабарим бор.

– Ишни бошиқатдан кўриши керак.

Ўнгит ҳайрон бўлиб, елкасини қисди-да, бобонинг рўпарасидаги креслога ўтиб ўтирди.

– Сабаб, Очил бува? Ҳукм ойлусудда тасдиқланган. Ё ажралишлари чакки бўптими?

– Ажралишлари тўғри. Жуда тўғри бўлипти. Лекин болаларнинг ҳеч бўлмаса биттаси, кичкинаси она қўлида қолиши керак.

Прокурор бу чолнинг соддалик билан қонунга аралашаётганига мийингида кулиб қўйди-да, ётиги билан тушунтира кетди.

– Биз аввало оилани ҳимоя қиламиз. Оила бузилмасин деб кўп уриндик, бўлмади. Неварангиз оёқ тираб туриб олди. Модомки, оилани бузувчи томон у киши экан, болалар ота қўлида қолади. Қонун шундай, Очил бува.

– Оилани ҳимоя қиласиз... Менга қара, болам, ҳеч қанақа оила йўқ эди у ерда, бўлмаган, ҳа. Меҳр-муҳаббатсиз оила оила бўладими? Биз эски одамлар-ку, кўпинча подондизимизга бориб, алақачон йўқ бўлиб кетган шундай оилаларни тиши-тирногимиз билан ҳимоя қиламиз. У бечоралар ҳам бизни деб, кўпикшига уринишади. Аслида эса бу совуқ ош ичсандек гап... Бундай оилалар оз дейсанми? Биз қариялар оила бузилмасин деб эгон чекамиз. Сизларчи? Сиз ёшлар-ку, ахир. Муҳаббатнинг нима эканини обдан биласизлар. Мана сен «қонун шундай» дединг. Яхши қонунингда ҳамма нарса бор экан, ҳеч нарсани кўздан қочирмабди, кўнгил-чи? Кўнгил ҳақида бирон гап барми унда?

Ўнгит аввал қош чимириб ўйлади, кейин кулди:

–...Бор... Бу ҳақда ҳам у-бу бор, Очил бува.

– «У-бу!...» Кўнгил бир-биридан сув ичмаса ҳам оилалар қаттиқ туриб ҳимоя қилинсин, муҳаббатли турмушни

қадрлаган одам оналик хуқуқидан маҳрум этилсин, дейилганими?

– Йўқ, ундай дейилмаган...– деди сал ўзини йўқотган йиғит столдан ниманидир қидириб.

– Дейилмаган бўлса ишни қайта кўринглар. Учқунжон онасининг бағрида бўлиши керак. У ҳозир ичкиб, иситмалаб ётибди. Онасини ёнига йўлатишмаяпти. Кеча ҳам... ҳақорат қилиб уйдан қувиб чиқаришди... – Очил бува эшик тағида ўтирган Азимжонга негадир ялингандай ҳазин қараб қўйди, – Мана, меҳмоннинг олдида...

Азимжон тасдиқлаб, тез-тез бош иргиб қўйди.

– Хўп, кўрамыз, бува.

– Сен ёзиб қўй, календар варагингга ёз; кичкинаси Учқун, онаси – Комила. Олимтой дарганинг қизи. Ҳа.

Прокурор сал жиммайиб ёзиб қўйди: «Учқун. Комила».

– Мен суршитираман.

– Хўп, хўп, Очил бува. Сиз, ахир, бир нарсани билмай гапирмайсиз.

«Ҳа, гапирмайман-а, шундоқ ҳам аҳмоқона гапларни гапирманки! Кеча эшитсанг эди!» деб ичида гамгин ўйлаб қўйди Очил бува. Соголган жигарбандини бағрига олиб суюш ўрнига ноҳақ ҳақорат эшитиб, елкалари қалтираганча йиғлаб чиқиб кетаётган Комила кўз олдига келди. Айтгандай, ёнидаги йиғит... Энди ёдига тушди. Очил бува унга тузукроқ қарамабди ҳам. Бир оғиз гапини ҳам эшитмади. Мағрур бўлса керак...

Ҳозир топиб бориб, бир танишиб, бафуржароқ гаплашиб ўтиргиси келди-ю, бўйни ёр бермади. Кечаги гаплардан кейин қайси юзи билан боради? Лекин бир бориб узр сўраши керак. Манави ишлари тузалсин-чи...

– Эсингдан чиқмайди-я, болам?

– Йўқ, йўқ, ота, бугуноқ ишни сўратиб оламан, – деди прокурор.

– Кейин суршитираман-а?

Кўчага чиққанларида шамол тиниб, қуёш чарақлаб кетган эди. Азимжонга ҳам хуржун нардай енгил туюлиб кетди. Бобоси ҳам анча очилиб, гап ҳам топила қолди.

– Назаримда болаларимни муттасил тергаб ўз изимда тутишига ўрганиб қолибман. Уларнинг ҳам гапига қулоқ солиши керак экан шекилли.

– Ҳа, энди, қариллик...

– Йўқ, эскилик!

Азимжон ўйлаб туриб, гапни ўзгартирди:

– Бува, Олимтой тоғам ким бўлган?

– Комиланинг дадасими? – Очил бува соқолини тутамлаб, сийтаб қўйди. У бир нимадан гурурланганида шундай қиларди. – Ориф тоғамдан каттаси. Ёш ўлиб кетди...

– Комила қўрқадиган хотинга ўхшамайди.

– Ораси далада бургутдай эркин ўсган. Қозоқ қизи эди. Буларнинг хонадонидида нима кўп хотин-қиз кўп бўларди, аммо паранжси бўлган эмас...

Ҳозир буванинг гапга ҳафсаласи бор эди. Олимтой дарга ҳақидаги гап унинг кайфиятига жуда мос тушиб қолди. Кета-кетгунча, Самарқандга етгунча ҳикоя қилди.

Айизлар, одам сафарга чиққанда, эрмакка албанта биронта китобча ола кетади. Менинг одатим шунақа, сиз ҳам шундай бўлсангиз керак, деб ўйлайман. Бу ҳикоят сиз учун зора шунинг ўрнига ўтса.

ҲИКОЯТ

Тўнғичимни мадрасага бердим деб, Очил бува, ҳеч нарсадан хабари йўқ, керилиб юраверибди. Олим бўлса бир козоқ савдогарининг карвонига эргшиб Бухородан аллақачон кочиб кетган экан.

Очиғи, карвонга эмас, савдогарнинг қизига эргшиб қочган эди. Қизни у дастлаб намаг бозор ёнбошидаги карвонсаройда учратди. Олимдан икки ёшча катта, анордек тиреиллаган бу қиз коп-коп жун ортилган нортуянинг ёнида кўлига хивич ушлаб турарди. Ингитнинг кўзига ёлқиндек кўринди. Олим эркак кишига бундай очик тикилиб, чарақлаб жилмайиб турган кизни биринчи кўриши.

– Ай, мўлда жигит, неғиб турсинг? – деди киз шўхлик билан, туянинг бўйишдан кучиб.

У кизил этик, кизил камзул кийган; манглайда, бўлик кўксидида кумуш тангалар жиринг-жиринг қиларди. Олим ҳам энди ўн еттига қадам қўйган, сабза мўйлов, қора қош, келишган муллавачча эди. Улар бир-бирларининг кўз қарашларини дарров тушуна қолдилар.

– Сенинг отинг нима? – деди Олим ҳам бу очикликдан дадилланиб.

– Базар куни келсент айтаман... – деди киз.

Олим бозор куни ҳам, бегим куни ҳам келадиган бўлди. Зах мадраса хужраларининг зикна ҳаётидан сўнг бу янги, кайнок, сирли, ёруғ ҳислар дунёси Олимни бутунлай ўзига тортди. Ёноқлари ёниб турган қозоқ кизидан бошқа нарса кўзига кўринмай қолди. Унинг оти Жамол эди. Муллавачча гапга баҳона топиб, бу арабча отнинг маъносини тушунтира кетди, неминг жисмингга монанд, деган маънода шама қилиб, дил пардасини ҳам сал кия очди. Қиз шўх, очик, сулув бўлишиндан ташқари, жуда пишиқ отни ҳам чиқиб қолди. Шунинг учун ҳам биринчи кундан бошлаб суҳбатлари қовушиб, иккаласига ҳам бир умр тугамайдиганига ўхшаб кўринди.

Жамол қайтиб кетаётган куни шаҳардан анча узок чўлда отасининг қарвондагилар орасида Олимни кўриб, аввал бир оқариб, бир кизарди.

– Ўйбаёв, деннинг совма... – деди-ю кинидан чиқиб кетаётган юрагини ушлаб, тесқари қаради, ёшли кўзларини яширди.

Шундай қилиб, кўп ўтмай Олимжон Элекбой деган чорвачи савдогарга ичкуёв бўлиб, Қўқчаговда қолиб кетди. Бу ерда унинг оти Олимтой бўлиб қолди.

Элекбой ўзи оми бўлса ҳам, болаларини чўл одати бўйича ўз эркига қўйган, фақат билимли бўлишсини, ўз молларини ўзлари санаб, ўзлари орттирадиган бўлишсини, деб қайғулар эди. Олимтойга мадрасада ўқиган форсча, арабчасидан ҳам кўра Бухоро кўчаларида, бозорларида ўрганган русчаси кўпроқ иш бериб қолди. Кўп ўтмай янги шаҳардаги бошланғич мактабга муаллим бўлиб кирди, билимли рус, қозоқ йиғитларидан дўст-эш орттирди.

Айниқса Омскдаги кадет корпусида ўқийдиган Валера деган дўсти ақли, билими, дилкашлиги билан унинг бутун вужудини қамраб олган эди. Бу дўстига уни хатто Жамол ҳам рашк қилиб, кеч келганида: «Кечаю кундуз ўшаникида қолиб кет! Ётиб қола қолмабсан-да?» деб ачитарди.

Ҳақиқатан ҳам Олимтой Валераникида баъзан ярим кечагача қолиб кетарди. Унинг отаси Владимир Яковлевич

асл зоти дворянлардан, яқинда бу ерга гарнизон бошлиғи килиб тайинланган чор офицери бўлса ҳам, онаси Юлия Николаевна Олимтойдек оддий муаллима эди. Бу уйда шаҳарнинг кўп билимли одамлари, мусика, адабиётни севувчи тағли-зотли зиёлилари, Валера таътилга қайтган вақтларда эса ёшлар тўшанишар, сиёсат ҳақида, урушлар, шоирлар, подшолар, талаба ғалаёнлари ҳақида тортишувлар бўлар, китоблар ўқилар, ҳатто меҳмонхонада спектакллар кўйилар эди. Буларнинг ҳаммасининг марказида Валера турарди. Юлия Николаевна ўғлини яхши кўрар, нима қилса ихтиёрига қўйиб берган эди. Олимтой унинг ўғлини қанчалик яхши кўрганини бу оилада ўзига бўлган муносабатдан ҳам англаб олди. Шаҳарда энг билимли, камтар, соф кўнгилли муаллима, деб донғи кетган бу меҳрибон аёл Олимтойга болаларнинг психологияси ҳақида гапирар, ўқитувчилик учун олган олтин медалини ўз ўғлига кўз-кўз қилгандек кўрсатиб фахрланар эди. У вақтда камдан-кам учрайдиган бу мукофот Валеранинг хонасидаги қора эман комод устига ёпилган яшил баҳмал дастурхон катида йилтиллаб ётарди. Дастурхон қатта, комодга икки буклаб ёпилган, узун заррин попуқлари полга теккудай осилиб, нурдай таралиб турарди.

Бу хонадон, ундаги одамлар, Валера ва унинг суҳбатлари Олимтой учун бир оламдек туюлса, уйга қайганида у димиккан бир бурчакка кириб келгандек бўларди. Ҳовлидаги қора уйда Элекбойнинг бир-бирини зимдан кўролмайдиган дўстлари, козок бойлари, рус савдогарлари тўпланиб, кимиз ичишар, шаҳарнинг казо-казоларига чоҳ казиб, фиски-фужур, ғийбат сўқишар, баъзан шаҳарнинг мартабали бойлари қатори Владимир Яковлевични ҳам ўзларининг ҳасад, мешчанлик шалтоғига булғашар эди. Айниқса Элекбойнинг ён қўшиниси, аспи жаллоб казак Гаврила Афанасьевич гарнизон бошлигини икки гапининг бирида тилга олиб, гоҳ унинг оқ қўлқоп кийганини, гоҳ сассик солдатлар билан қаидай дўст тутинганини калака килиб, ичаги узулгудай хир-хир кулар эди. Ўтовдагилар керилишиб, кекиришиб тарқалишганда Олимтой юзига тупук сачраган одамдек кўнгли ғаш, табиати тиррик бўлиб, олам кўзига қоронғи кўрениб, кечалари билан ухламай чиқарди. Бу хонадонда унинг бирдан-бир илинжи Жамол эди, холос.

Ҳали тунги жимлик ҳукмрон. Фақат узоқдан, Капакўл қамишзорларида тонгининг илк нуридан уйғонган макиёи қирғовулнинг тоқатсиз қичқирганигина эшитилади. Қилчик сойининг юзини безовта кўпириб турган куюқ оқ туман қоплаган. Ғира-ширада янги кун туғилиб келаётир, тушнинг сўшги сирлари этагини судраб қочмоқда...

Шу маҳал Қилчиксойининг бериги қирғоғида икки шарпа пайдо бўлди. Улар шаҳар томондан, аллақайси жин кўчадан чиқиб келишди, ғовлаб ётган жингил оралаб тошлок сўқмоқдан пастга тушишди. Сой ёқасида тўхтаб, бир нимани гаплашишди-ю бир-бирларига эргашиб, яна пастга, сойининг жар тагидан теран оқадиган жойинга қараб кетишди. Улар бу ерда бегонадек аста-секин, қоқилиб-суриниб юришар, бир-бирларини суяшар эди. Олдингисининг қўлтиғида қатта тугун, орқадагиси... орқадагиси хотин киши чоғи... Ажабо, ким бўлди булар, нима қилиб юришибди тунда, нима сир?..

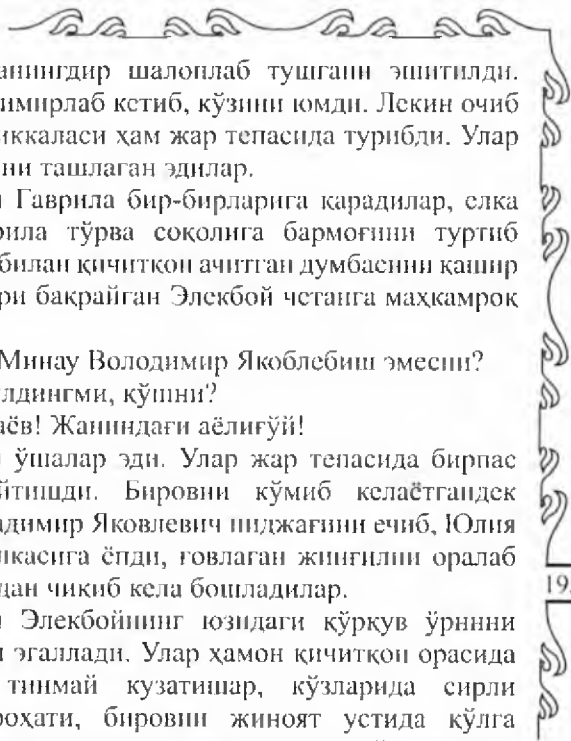
Тонг ҳамон ғира-шира, тун бу сирни яшириб қолмоқчидек, кетишга шошмайди. Лекин уфқда осмон ёришиб уни кистайди; туман пардаси яна оқариб, сал кўтарилди, харир тортди, сойининг шовуллаши эшитила бошлади.

Икки шарпа тикка қирғоқ тепасида, ғовлаб ўсган ёввойи ўт-ўланга ниманидир ёйғач бирпас тикка туриб қолди, кейин қучоқлашдими, йиғлашдими – билиб бўлмайди. Эркаги яна бир нималар кўтариб келиб ўртага қўйди. Сой тошлари шарақлади. Тош? Бу нима, ибодатми, видолашувми? Ошиқларми, ўғриларми?

Саҳарлаб ҳовли этагида пайдо бўлган Гаврила Афанасьевич бу шарпаларни узоқдан кўриб, шошиб-пишиб чўқиндида, югуриб бориб кўшинисини уйғотди. Элекбой ҳам оқ кўйлак, оқ иштонда, худди арвоҳдай, сийрак соқолини тугамлаб қора уйдан алаглаб чиқиб келди. Улар сой томоннинг эски четанига бориб, қичитқон орқасига пусишди.

Сирли шарпалар ҳамон ивирсир эди. Уларнинг тугунлари яна ҳам қатта бўлди, энди уни икковлаб кўтардилар. Кўтариб жарликка олиб бордилар.

Тонг ёришар, туман сийрақлашар, сой шабадаси ёввойи ўлан исларини олиб келар эди. Элекбой билан Гаврила совуқдан қалтираб, четанга ёпишганча қирғоқдан кўз узмай туришибди. Бир маҳал сойининг пайваст шовуллашини

бузиб, сувга ниманингдир шалоплаб тушгани эшитилди. Элекбой, танаси жимирлаб кетиб, кўзини юмди. Лекин очиб қараса, шарпалар иккаласи ҳам жар тепасида турибди. Улар кўзларидаги тугунни ташлаган эдилар.

Элекбой билан Гаврила бир-бирларига қарадилар, елка қисиндилар. Гаврила тўрва соқолига бармоғини туртиб чўкинар, бир кўли билан қичитқон ачитган думбасини қашир эди. Бу пайт кўзлари бақрайган Элекбой четанга маҳкамрок ёншиди.

– Ўйинримай! Минау Володимир Якоблебиш эмесми?

– А? Жинни бўлдингми, кўшни?

– Сўлғўй! Ўйбаёв! Жаннидаги аёлиғўй!

Ҳақиқатан ҳам ўшалар эди. Улар жар тепасида бирпас туриб орқага қайтишди. Бировни кўмиб келаётгандек ғамгин эдилар. Владимир Яковлевич инджағини ечиб, Юлия Николаевнанинг елкасига ёпди, говлаган жингилни оралаб аста-секин сўқмоқдан чиқиб кела бошладилар.

Гаврила билан Элекбойнинг юзидаги кўрқув ўрнини мамнун жилмайиш эгаллади. Улар ҳамон қичитқон орасида букчайиб туриб тинмай кузатишар, кўзларида сирли сичқовликнинг роҳати, бировни жиноят устида кўлга туширгандек қонқиш, мамнунлик аломати ўйнар эди. Ҳазилми, шаҳарнинг ҳарбий хўжайини, подшонинг қўйган амалдори, бориб турган бадавлат, обрўли дворяннинг қандайдир сирли бир нишдан воқиф бўлиш...

Аmmo нима сир? Бу мартабали, кекса одамлар кечаси, бу ёввойи қирғоқда, ёлғиз, ўғридек аланглаб нима қилиб юришибди? Сувга нимани ташлашди, каёқдан кўтариб келишди, нега? Бу ерда бир гап бор!

Элекбой билан Гаврила Афанасьевич, хазина топгандек, анчагача ўзларига келолмадилар. Уларни аллақандай пчки бир қувонч гарангентиб қўйган эди.

– Нени тастади? – деди Элекбой қўрага қайтаётиб.

Гаврила ўзида қандайдир куч сезиб, қурукшаган кафтларини бир-бирига тез-тез ишқарди. «Нени тастади» – Гаврила учун бунинг унча аҳамияти йўқ эди. Мухими – «кўриб қолди, таниб олди. Обрўли, қудратли бир одамнинг тилини қисадиган сир унинг қўлида. Бир қуни иш бериб қолди бу қурол...

Уларнинг тонг совуғида шарроё терлаб, елиниб, хаяжонда гаплаганиб, илжайиб келаётганини ҳовли юзида Олимтой кўриб қолди. Тикилиб қаради-ю тушунолмай, елкасини қисди.

Шу кечаси шаҳарнинг харбий ва маъмурий маҳкамаларида чироқ ўчмади: кечга яқин кўчаларда, майдонларда, ҳовлиларда, ҳатто гарнизон баракларида ҳам даста-даста варақалар пайдо бўлган эди. Варақаларда айрим харбий киёмлар, флот экинажлари кўзга ололчи халк томонига ўтаётгани айтилиб, полкларни ишчи биродарларга ўқ отмасликка чақирилган, «Иўқолсин ҳокими мутлак!» деб хитоб қилинган эди. Ҳали бу атрофда бундай ҳол юз берган эмас. Шаҳарда бутун полиция оёқка турғазиди. Туни билан ҳовлиларни тинтиб, томларга, сиймоғочларга тармашиб юриб, варақаларни йиғиб олишди. Саросимада хириллаб қолган полиция бошлиғи шалак телефон дастасини ярим соатча айлангириб, гарнизон бошлиғини уйдан топшириб келди. У кўрқоклигини ҳам, шафқатсизлигини ҳам ширин-шакар гаплари билан яшириб юрадиган, новча, өзгича одам эди.

– Мана, хурматли Владимир Яковлевич, булар гарнизон ётоқхоналаридан йиғиб келинди. Безовта қилганим учун афв этасиз...

– Нима қилай? – деди Владимир Яковлевич бепарворок оёқ чалиштириб ўтириб. Мўйлови асабий қимирлаб турадиган бу «ширин сўз» подонни у жинида ҳам ёмон кўрарди, бутун эса хузурга ўзи бормай, полиция маҳкамасига чақиртириб келганига бағтар хуноб. – Варақалар... бу – сизнинг соҳангиз, жаноб ротмистр.

– Иўк, азизим Владимир Яковлевич, мана булар сизнинг даргоҳингиздан тоғиб келинди. Демак, афв этасиз, полкларингизда фитначилар бўлса, бунинг сизга ҳам, азизим, ҳа, сизга дахли бор. Сиз бунинг нақадар хавфли эканлигини тушуниб етмаясиз. Мана, тарқатиб улгурмаганларини дасталанган ҳолича қўлга туширилди! – Полиция бошлиғи дасталаб боғланган варақаларни ердан олиб столга дўкиллашиб ташлар, ўзи ҳамон гапирар, мўйлови асабий қимирласа ҳам, «хурматли», «қадрли», «азизим»ларини қўймай эди. Владимир Яковлевич столдаги дасталарга қараб

кўзини ололмай колди, улар ҳаммаси бир хил қалта-қалта заррин ипак ип билан танғиб боғланган эди. «Марҳамат қилиб...» «Сиз билан бизнинг подшо ҳазратлари олдндаги бурчимиз...» «Гарнизонингизда...» «Мен бунинг тағига етмай кўймайман...» сизгари узуқузук гаплар қулоғига кирар, аммо қасрда ўтирганини унутиб қолган эди. Заррин ипак иплар... кўзига таниш кўринган иплар уни лол қилиб қўйдди.

– Менга бering буларни, жаноб ротмистр, – деди Владимир Яковлевич ўзини тутиб олиб, – мен офицерлар орасида астойдил текшириш ўтказишим керак... – Ўрнидан туриб дасталарга қўл чўзган эди, ротмистр уни тўхтатди.

– Афв этасиз, қимматли Владимир Яковлевич, булар бизда қолади, – деди ер тағидан қараб. – Текширишим биз ўтказамиз, мана бу заррин попуқлар бизга фиғанининг уясини тоғиб беради!.. – Ўзидан ўзи жуда мамнуи ротмистр бу пайт Владимир Яковлевичнинг юзи оқариб кетганини пайкамади, у ўзи билан ўзи банд, ўз режаларига ўзи қойил эди, гашида давом эди: – Ҳа, биз ўзимиз текшираемиз, азиз Владимир Яковлевич, Сиз эса гарнизонингиздаги аҳвол тўғрисида ёзма изох берасиз.

– Ёзма изох? Сизгами? Мен сизга тобе эмасман, ротмистр. Ким билан гаплашаётганингизни унутманг. Маҳкаманингизни ҳурмат қилиб келиб ўтирибман, аммо мени тергов қилишнинг хабарингизга келтирманг!

У ўрнидан турди, ротмистр мўйловини лиқиллатиб ўтираверди.

– Лекин аҳволингиз бундай қибру ҳавога монанд эмас, азизим...

– Сизнинг аҳволингизга вой, ротмистр! Ўзингиз талвасада қалтираб ўтирибсиз. Менинг эса кўрқадиган жойим йўқ. Яхши қолинг! – Владимир Яковлевич ҳарбийча ҳеч бериб, шарт бурчилганча чиқиб кетди.

Чиқиб кетди-ю, бутун баданини совуқ тер босган, пешонасини ҳадеб сиқдириб артар, заррин ипак тасмалар кўз ўшигидан кетмасди. Бу ўша дастурхон попуқлари... Юлианинг сени билан келган ўша бахмал дастурхонинг попуқлари. Бундай дастурхон шаҳарда боника ҳеч қиммикида йўқ... Владимир Яковлевич мушошада турган извоғига чиқиб, ҳолсиз гавдасини орқага ташлади.

– Пахом, камчила.

Уйга келгач, дарров болаларнинг дархонасига кириб, Юлия Николаевнани чақирди. Комод устидаги бахмал дастурхоннинг заррин попукларини ушлаб кўриб, ондасонда қирқилган ипларини хотинига кўрсатди; воқеани батафсил айтиб берди. Юлия Николаевнанинг ранги қув ўчиб, саросима билан эрига қараб қолди.

– Валера?

– Шубхасиз...

– Энди нима қиламиз?

Владимир Яковлевич жавоб беролмади, у эшикдан деразага асабий қадамлаб юрар, йўл-йўлакай ҳарбий мундирини ечиб, камарини у ёққа, гимнастёркасини бу ёққа иргитар эди.

– Ахир бу ҳалокат-ку, Володя, гапирсанг-чи, – дерди Юлия Николаевна ёлвориб. Унинг чувак гавдаси яна ҳам кичкина бўлиб қолди. – Болагинамнинг бутун ўқишлари ҳам, келажаги ҳам... – У бирдан ўкириб йнглаб юборди.

– Юлия, Юлия... – Владимир Яковлевич югуриб келиб унинг бошини кўксига олди. – Уят бўлади, болалар кириб қолиши бор, кўзингни арт.

– Ҳа, ҳа... Нима қиламиз, Володя, жонгинам?

– Биз уни бу хатарли йўлдан қайтарамиз албатта. Валера ақлли бола, лекин... лекин у қўрқадиганлардан эмас, шуниси ёмон. Шундай бўлса ҳам биз уни бу йўлдан қайтарамиз. Юлия, амин бўл. Бу – кейини. Ҳозир бўлса... – Владимир Яковлевич этигини ҳам ечиб, ашиқ-ташиқ фуқароча кийинди. Комод устидан парсаларни йнгиштириб, дастурхонни сидириб олди, гижимлади: – Ҳозир мана буни дарров йўқотиш керак.

Юлия Николаевна гижимлаб оёқ остига ташланган катта, кимматбаҳо, кадрдон дастурхонига қараб, бутун ёшлиғи, бутун умри гижимлаб ташлангандек, бўшашиб курсига ўтирди. Шунча йиллик тинч, осойишта ҳаётга зил кетган эди.

– Ҳа, ҳа... – деди Юлия Николаевна машъум бир фалокатни сезгандек. – Йўқотиш керак... Бутунлай йўқ қилиш керак.

Ярим кечадан сўнг, болалар ухлаганига нишонч ҳосил қилгач, улар тугунини қўлтиклаб аста чиқдилар.

Қайтиб келганларида тонг отган эди. Совуқдан, намдан жунжикиб, ранги кўкариб, бирдан қариб қолган Юлия Николаевна ялонғоч комодни кўриб яна йиғлаб юборди. Уй хувиллаб қолгандек кўринди кўзига.

– Мархума онамдан қолган биттаю битта ёдгорлик эди... Келишимга тутарман, деб ният қилган эдим, – деди у пичирлаб, ўкенб.

– Юлия! – деди Владимир Яковлевич норозилик билан. – Кўнгишчанликнинг вақти эмас ахир. Ўғлининг боши омон бўлса, келинга совға топилар. Йиғлайверасанми! Мана мен, очинини айтаман, бир чеккаси, фахрланаяпман: шундай доворак, мустикал бўлибди, шайтон.

– Ҳа, ҳа, Володя... – деди хотини ёшли мовий кўзлари билан ялингандек тикилиб, – лекин уни қутқазини керак, жон Володя, қутказ уни бу ҳалокатли йўлдан!

Владимир Яковлевич хотинининг бошини кўксига олиб, ёш болани эркалагандек сочини силади. Улар қундалик ишларига киришмоқчи бўлдилар. Болалар турди, ҳовлида, ошхонада хизматкорлар пайдо бўлди. Уйқусизликдан, ҳаяжонлардан толиққан Юлия Николаевна ҳеч нарса юз бермагандек бепарво бўлишга уринар, бир жойда ўтириб туришдан ҳам кўрқар эди. Туман кўтарилиб, кўёш чараклаши билан, хушчакчак хуштак чалиб кўчага чиқиб кетган Валеран уни бир оз тинчитди: ўша-ўша Валера, ҳамма ўмирлардай шўх, зийрак, қувноқ; унда на сердиққат ўйчанлик, на фанатизм, на сектангликдан дарак бор. Юлия Николаевна «революционер» деганда негадир аввал мана шу хусусиятларни кўз олдига келтирар эди. Валера бўлса... Йўқ, Валера бола. Уни отаси ўз измига олади, албатта олади.

Тушга яқин Валера билан Олимтой югуриб кириб келишди. Кўчаларда полиция отрядларининг изғиб юриши, шаҳарда бошланган тинтувлар, қамоққа олишлар улар учун янгилик эмас, қутилган ҳол эди. Лекин... лекин уларнинг югуришдан қизариб кетган юзларида саросима асари йўқ эмас эди. Ҳовлидан ўтгунча бепарворок бўлишга уриниб, зинада, айвонда, залда ҳаммага аввалгидек одоб ва сиёлиқ билан салом беришди-ю, Валеранинг дарсхонасига етар-етмас бирдан дукур-дукур югуриб, ҳовликиб кириб кетинди.

Кириб ялонғоч комод олдида тўхташди. Бир-бирларига тикилишди. Валера югуриб бориб хизматкорлар хонасини айланиб, сўраб чиқди:

– Бугун бизникига ҳеч ким келдимми?

– Йўқ.

– Ҳеч ким келгани йўқ.

Валера дарсхонага қайтиб келди-да, Олимтойнинг слкасига қўл ташлаб, деразага ўйчан қаради:

– Дадам.

– Владимир Яковлевич! Қаёқдан биласан?

– Гарнизон. Ип билан тангилган варақалар казармадан топтириб келинган.

– Демак, Владимир Яковлевич...

– Жим. Ҳали ҳеч нарса маълум эмас. Лекин из яширилган, бу аниқ. – Валера ялонғоч комодни кўрсатди.

Улар қайтиб чиққанларида меҳмонхона остонасида Владимир Яковлевичга дуч келишди.

– Салом, йигитлар. – деди у тетик. У Олимтойга қаради, лекин кўз ўнгида ўгли: қуюқ қора сочли, узунрок юзли, манглайи кенг, ияги бақувват, олтин поғони билан тугмалари ялтираган кадет мундири тик қоматига ёнишиб тушган Валера отасига осойишта, дадил қараб турарди.

– Салом, Владимир Яковлевич! – жавоб берди Олимтой ҳам ўзини дадил тутиб.

Орада айтиладиган гап кўп эди. Владимир Яковлевич, чор амалдори, уларнинг подшога қарши фитнасини қўлламокчи эмас, аксинча, бу ишларидан қаттиқ норози, фақат ёш умрлари ҳазон бўлмасин, дебгина, қўпол хатоларини ўзларига билдирмай тузатди, уларга қарши бирдан-бир хавфли далилни сувга оқизиб қайтди, аммо бу деган сўз...

Хуллас, гап кўп. Бироқ Владимир Яковлевич буларни гапириш ўрнига икки оғиз аҳамиятсиз ҳазил гап билан ўтиб кетди. Ёшлар ҳам ҳеч нарса демадилар. Икки томон ҳам ҳамма гапни тушуниб турди-ю, керак гап айтилмади. Айтилмаган гап орада сир бўлиб қолди. Бу сир эса уларни беихтиёр иттифоқдош қилиб қўйган эди...

Полиция умид узди шекилли, шаҳарда тинтувлар ҳам, камашлар ҳам қамайди, ота-онанинг болалар тақдирин учун

бўлган таҳликаси ҳам аста-секин сўна борди. Валеранинг дарсхонасида илгаригидек суҳбатлар давом этди.

Бир кун Валера Олимтойни «Ғалати китоб кўрсатаман», деб бошлаб келди.

– «Граф Л. Н. Толстой». «Николай таёк», – деб ҳижжалаб ўқиди Олимтой саргайиб, титилиб кетган китобчани икки қўллаб тутиб. – Николай? Қайси Николай?

– Ўзи! – деди Валера кўрсаткич бармоғини шифтга қадаб.

– Ҳозиргисими?

– Йўқ, аввалгиси. Лекин барибир эмасми?

– Таёк?! Хи-хи-хи... Ҳа, барибир, Таёк-а? Хи-хи-хи... – Олимтой қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. – Таёк! Вой графи тушмагур-эй!

– Менга бер, йиртасан, – деди Валера китобни олиб, – бу менга қимматга тушган.

– Неча пулга олгансан?

– Пулга сотадими буни, ўзбекнинг афандиси! Кадет корпусида олтинчи синфга ўн икки балл билан ўтишим керак эди. Буни тўшак ичидан топиб олиб, баҳомни етти балга туширишди. Энди билдингми баҳосини?

– Буни қандай қилиб тағин қўлга туширдинг?

– Синф раҳбарининг хонасидан ўғирладим, «Сен қандай журъат қилдинг сўроқсиз кириб олишга!» деб дўк қилиб келган эди, «Сиз мендан қандай олган бўлсангиз, мен ҳам сиздан шундай олдим. ора очик», дедим.

– Шу билан ора очикмисизлар?

– Ҳа, ҳозиргача.

Олимтой китоб варақласа ҳам, кофе ичса ёки Валеранинг фортепиано машини тингласа ҳам ҳамон дўстини ўйларди.

– Менга кара, Валер, агар сенга калкон бўлиб турган дворян отанг бўлмаса, шу ишларни қилармидинг, ёки кўрқармидинг? Очиғини айт.

– Сен-чи? Сенинг отанг дворян эмас-ку?

– Мен нима қилибман? Мен сенга эргашиб юрибман, холос.

– Демак сен мендан кўра довиоракроксан.

– Мен нодонман. Мен тушунмайман... – деди Олимтой.

– Нимага тушунмайсан?

– Мана, сенга, масалан. Кечаги хатарли ишдан сен ҳеч нарса ютганинг йўқ. Лекин шунки қилганимизга хурсандсан. Сенга эргашиб мен ҳам. Нега? Борди-ю фалокат юз берсанима бўларди? Сен нимага бағишлагансан ҳаётингни? Кўрдингми қанча савол?

– Менда савол йўқ деб ўйлайсанми? Лекин биламанки, агар жон-дилигидан яхши кўрган бир ишинг бўлмаса, ўзингдан, ўз ҳаётингдан қағарок, сенинг қувончларингдан, гам-кулфатларингдан юксакрок бир ниятниг бўлмаса, яшашингдан маъно йўқ. Бундай ният йўлида енгилни ҳам қатъиятнингни оширади, ҳолос...

Бундай суҳбатлар давом этган сари ота-она кўнглида гулгула ортар. Лекин улар ўғилларининг уйдан кам чиқаётганини кўриб хурсанд бўлишар эди. Яқинда таътили ҳам тугайди, Омеска жўнар, ўқишлар билан бўлиб тинчиб кетар.

Аммо Валера бир кун дадасидан яна гарнизондаги офицерлар кутубхонасига кириш учун Олимтой иккаласига ижозатнома ёзиб беришни сўраб қолди.

– Кутубхона ёшиқ, – деб ёлғон гапирди Владимир Яковлевич. Ёлғон бўлиб, унча ёлғон эмас, яқиндаги воксалардан кейин цензура китобларни қайта рўйхатдан ўтказишни керак, аммо ҳозирча кутубхона очшиқ эди.

– Бўлмаса мана буни Сорокинга бериб қўя оласизми, дада? – деб илтимос қилди Валера бир китоб узатиб.

– Сорокин?

– Ҳа, прапорщик Сорокинга.

– Бу нима?

– «Инжил». У «Инжил» нашрларининг коллекциясини тўйлар экан, сўраган эди. Омесдан олиб келдим, жуда ноёб нуسخа.

Китоб чиндан ҳам «Инжил» эди.

– Хўн, – деди Владимир Яковлевич. «Хўн» деди-ю ўзи бунинг «ноёб нуسخа»лигидан шубҳаланди. Кечаси шубҳасини хотинига айтган эди, яна таъна эшитди.

– Гаплашмадинг у билан, Володя. «Бу йўлдан қайтараман» деган эдинг; уришиб ҳам кўрмаянсан. Қутказ, Володя. Бир умрга армонда қоламиз...

– «Кутқаз!» дейсан, бу айтишга осон... – деб кўрпанинг ичиди тўнгиллади Владимир Яковлевич. – У ёлғиз ўзи бўлса экан. Менингча, булар – юзлаб. Балки минглабдир...

Ўгилнинг таътили тугаб, Омскка қайтиб кетганидан кейин уйкусуз туллар камайиб, ота-она элди сал ўзига келганда, гарнизонда Валеранинг изи чиқиб қолди. Сорокинининг полкидаги галаёнларни яшириш учун Владимир Яковлевич катта бошини кичик қилиб, прапорщикни ўз ҳимоясига олишга мажбур бўлди. Кейин уни киши билмас истеъфога чиқариб кутулди.

Валера отасига анча-мунча таъвиш орттириб кетган эди. Владимир Яковлевич чор амалдори бўла туриб, подшога қарши курашга беихтиёр бош қўшаётганидан, иш тобора чуқурлашиб, ўзининг икки юзламаларча ишлай бошлаганидан дарғазаб эди. Отасидан норозилик хатларини олаверганидан кейин, Валера бир кун кутилмаганда бир сарик кизни етаклаб қайтиб келди.

– Мана, дада, қайлиғим.

– Катерина, – киз тиззасини букиб саломлашди.

– Гимназияда ўқиган. Биз турмуш курадиган бўлдик, – деб тинмай гапириб кетди Валера, – бир кўра қилиб берасиз, чўчка бокамиз, батрак ёллаймиз, товук, ўрдак...

Бу кутилмаган бачкана гаплардан гаранг бўлган Владимир Яковлевич ҳеч нарса деёлмай қолди. Бош силкиб «ха-ха», «хўп-хўп» деди-ю қулоқларига ишониб-ишонмай чиқиб кетди. Хотинига гапириб берди. Юлия Николаевна бу режаларни маъқуллаб, «Эси кирибди боламнинг. куйилипти, худога шукур!» деб атрофида гиргиттон бўлаверган эди, эри «Бас қил! Жаврама!» деб столни муштлади.

Бу унинг Юлия Николаевнага умрида биринчи марта каттик гапириши эди. Ўзи ҳам хафа бўлиб кетди. Ўғли шунанга одамми? Илгариги Валера қаёқда-ю бу қаёқда! Нахотки ёзган хатлари шунга ундаган бўлса «Қайлиғим...» эмниш. Бунақа одамнинг боридан йўғи яхши эмасми? Шунинг деб калтисе таваккалларга бориб, жон чекиб юрибдими? Йўқ, бу ерда бир гап бор! Валеранан бундай ўзгаришни мумкин эмас. Мана бу киз... таъсир қилдими? Гимназистка...

Владимир Яковлевич кечаси билан хонасида у ёқдан-бу ёқка юриб чиқди. Дилидаги илашқок гашилкини таркатадиган биров фикр келмасди хаёлига. Тонгга яқин боши зилдай бўлиб, ҳолсиз гавдасини энди креслога ташлаган эди, эшик тийк этиб очилди.

– Владимир Яковлевич...

Караса қаршисида ҳалиги гимназистка турибди. Оёғида шишак, кундузгидан бошқачарок... «Валериандан ёши катта» деган фикр ўтди отанинг кўнглидан.

– Мен билиб турибман, бу кеча ухламадингиз, – деди киз. – Валерианинг кечаги гашига ухлаёлмадингиз. Мен сизни, худди шундайдирсиз, деб ўйлаган эдим. Чиндан ҳам сиз билан мен билган ҳақиқий Валерианин йўқотгани катта фожиа бўларди.

– Мен тушунмадим. Сизга нима керак?

– У менга хатларингизни кўрсатди, Владимир Яковлевич.

204 Мен унинг дўстман. Биласизми Валериан ким?

Владимир Яковлевич ўрнидан турди. У севинишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмасди. Лекин кечаги гап шунчаки бир синов эканини пайқаб кўнгли ёришгандек бўлди.

Мана буни ўқинг. – «Келин» кичкина бир газета нарчасини узатди.

Газетада «Ёшларга таянинг, жаноблар!» деб хитоб қилинар эди. Кейин, мисол тариқасида, Омек яқинидаги ўрмонда бўлган темир йўлчилар митингида бир ёш йигитнинг қонли яқшамба ҳақида жуда эхтиросли пук сўзлагани айтилган эди.

– Ўша йигит бизнинг Валериан! – деди «гимназистка».

– Бу қандай газета?

– Бу бизнинг яширин газетамиз.

– «Биз» деганингиз ким?

– Россия социал-демократлари. Владимир Яковлевич ўрнидан турганда столдаги шам линиллаб сўнаёзди. Туш жуда тинч, бутун хонадон сукутга чўккан, тик эingan шарна эшитилмас эди.

– Бу Валерианининг тақдир. Катта тақдир... Сиз чиндан ҳам унинг қайлигимсиз?

– Йўқ, Владимир Яковлевич, – киз кизармади ҳам, ўнгай-сизланмади ҳам. – Валериан Петербурга жунаши керак.

– Қачон?

– Эртага.

– Екатерина! – Ота қизга интилди, елкаларидан ушлаб кўзига қаради. Шам шуъласида бу сирли, довиорак қиз бирдан унга ўз қизидай яқин туюлиб кетди. – Оташгизнинг оти нима?

– Анисимовна.

– Екатерина Анисимовна, бу унга жуда ҳам хавфлими?

– У ҳарбий медицина академиясига қабул қилинган. Ўқинишга кетишти, Владимир Яковлевич.

– Ўқинишга... Ҳозир Петербургнинг нима эканини билмаман. Сиз мендан шунга рухсат олгани келганмиёсиз?

«Гимназистика» ҳа дегандек бонн эгиб, жавоб кутмадан чиқиб кетди.

Эртага эр-у хотин ювиниб-гараниб, ўғилларининг олдига чиқинди. Валериян Катерина билан гаплашиб ўтирган эди, ўриндан турди, «кечаги спектакль учун» узр сўради. Владимир Яковлевич кеча келган ўғли билан энди кўришаётгандек, унинг яна ҳам бақувват бўлиб кетган гавдасини бағрига босди.

– Валериян, қандай йўл танласанг ҳам, сен бизнинг ўғлимизсан, биз сени яқин кўрамыз, – деди Владимир Яковлевич. Юлия Николаевна кичкириб йиглаб юборди.

Лекин ўғли уни суяб, юнатгандан кейин бир оз тинчланди. Валериян улар кўзида бирдан салобатли, обрўли одам бўлиб қолгандек эди.

– Сорокин полкларини нима қиламан, Валериян? – деб сўради отаси жиддий. Валера бахтиёр эди. «Полклар!..» улар ҳозир битта эмас, кўп...

– Виждонингиз амр этган томонга бошлайверасиз, лада, – деди Валериян.

Бу кун оналарида «фотиҳа куни» деб ном олди. Шу кун Валериян «Сарик қиз» билан бирга Петербургга жўнаб кетди. Уларни Омеккача Олимтой кузатиб борди. йўлда ёшлар бора-боргунча ота-оналари ҳақида гаплашдилар. Валериян дадаси билан ойисининг қандок қилиб дастурхонга тош тугиб кечаси Қилчиксойга элтиб ташлаганларини кула-кула хикоя қилди.

Ўша тонгда ховли этагидан ховликиб чиқиб келган Гаврила билан Элекбой Олимтойнинг кўз олдидан ялт этиб ўтди-ю, лекин поездда у бу ҳақда сўз очмади.

– Яхши дастурхон эди, – деди Валера ҳазиллашиб.

– Менда унинг попугидан бор, – деди Олимтой, – бир даста варақа билан эсдаликка яшириб қўйганман!

– Эсдалик эмиш-а, ўзбекнинг афандиси! Уни дарров ёқиб юбор. Реакция энди кутуради, – деди Валериан.

У Омскда хайрлашаётган ҳам Олимтойга яна шуни уқтирди.

Кўп ўтмай, ҳақиқатан ҳам, кама-кама, таъкиб, тингувлар авж олиб кетди. Эски ишлар, бир вақтлардаги шубҳалар, шу жумладан, «дастурхон попуклари» масаласи ҳам бошқатдан кўзгала бошлади. Бошқа хонадонлар қатори Владимир Яковлевичникига ҳам тингув келиб кетди. Унинг «хурматиини қилиб» тингувни ротмистрнинг ўзи бошқарди. Кейинги ойларда кўп имтиёз ва қўшимча ҳуқуқларга эга бўлган полиция бошлиғи ширин сўзларини ҳамон ташламаган, бу сўзлар кўпроқ кесатик бўлиб эшитилар эди.

– Шунчаки кўп қатори, расмият учун, азизим... – деб юриб у бутун хоналарни алғов-далғов қилиб кетди. Ҳеч нарса тополмади – икки кун аввал бу ерга Олимтой келиб, «профилактика» қилиб кетган эди. Умуман Олимтой ҳамма нарсадан хабардор, айниқса Омскдан қайтганидан кейин, полициянинг кундалик режаларигача олдиндан биладиган бўлиб қолган эди. У ротмистрнинг бир йилдан бери ўша попука осилиб, подшоликнинг мукофотини олиш дардида юрганини ҳам биларди. Владимир Яковлевич оиласига соя туширмаслик кераклигини ҳам биларди, чунки бу оила Валериан билан, Валериан эса марказ билан боғлиқ. Шуларни ўйлаб, Олимтой аввало қўшнилари Гаврила Афанасьевич билан қайнатаси Элекбойни кўз тагига олди. Бир-бирларини ҳам, Владимир Яковлевич сингари мартабали ҳамшаҳарларини ҳам донмо чоҳга итариш пайида юрган бу ичи қора мешчанлар шундай галаёнли кунларда пайтдан фойдаланмасликлари мумкин эмас эди.

Ҳақиқатан ҳам Олимтой ўйлаганча бўлди.

Гаврила билан Элекбой қора уйда қимиз ичиб кечалари билан узок маслаҳатлашгандан кейин, бир кунни стаклашиб

полиция маҳкамасига кетдилар. Улар меҳмонга отлангандек энг яхши кийимларини, Гаврила кундуз ёкали тўннини, Элекбой бўлса тулки тумоғини кийиб олган эди. Аввал, «Нима деймиз, ёлғон-яшик қўшамизми, суюнчисига нима сўраймиз, қайси эшикдан қандай кириб борамиз», деб маҳкама атрофида анчагача айланишди. Кейин таваккал қилиб кириб боришди.

– Фукоронинг осойиши, ҳузур-ҳаловатимизнинг поёбонини, жаноб ротмистр, факирона дуойи саломларимизни қабул қилгайсиз! – деди Гаврила Афанасьевич остонада эгилиб қўлидаги телпагини полга тегизаркан. Ротмистр унинг пахмок сочи орасида йилтиллаган ёрғоқ бонидан жирканиб, афтини буруштирдн-ю, ёнидаги Элекбойга кўзи тушди. Элекбой сийрак соқолини тутамлаб, эриб кетгудек илжайиб турарди.

– О! Сен Элекбойсан-ку? – деди ротмистр қувониб. – Мен ҳозир сенга одам юбормоқчи эдим, ўз оёғинг билан келибсан. – Столдаги кўнгиракчани жиринглатиб, эшикдан кирган икки мишрабга нмо қилди, мишраблар оғзини очиб қотиб турган Элекбойнинг кўлига кишан солдилар.

– Мен... биз, мишрам...

– Сарт муаллим сенинг куёвингми? – сўради ротмистр.

– Ҳ-х-ха, ха.

– У бизнинг ҳузуримизга ўзи келиб иқрор бўлди. Мана! – полиция бошлиғи заррин дастурхон попуғи билан тангилган бир даста варақани икки қўлида тилладай салмоқлаб кўрсатди. – Ҳаммасини ўзим қилганман, деяпти. Бир ўзи қилган бўлиши мумкин эмас. Мана, масалан, сен уни Бухородан олиб келиб, уйингда яширгансан. Мана буни ҳам ўтов керагасига тикиб сақлагансанлар, – ротмистр варақа дастасини яна салмоқлади. У омадидан ўзида йўқ мамнун эди. Уринишлари бекор кетмади: мана далил, мана фитначи! Энди унинг юзи ёруғ.

– Олиб чиқинг! – деди у.

Элекбой у ёк-бу ёғига аланглаб икки ёнида икки мишрабни кўрди, холос. Қўшиниен Гаврила аллақачон ғойиб бўлган эди. Қачон сирғалиб чиқиб кетди, ҳеч ким билмайди.

Очил бува билан Азимжон қўлоқлари битиб Самарқанд аэропортига қўнганларида кўн найзага келиб, ложсувард минораларнинг сояси калтагина бўлиб қолган эди. Шунинг учун улар шаҳарни ҳам томоша қилмасдан аэропортдан тўғри автовокзалга келиб, Шодасойга борадиган автобусни суриштирдилар. Тоғ этакларига жойлашган кичкинагина янги кўн шаҳарчаси бу ердан неча километр эканлигини ҳеч ким айтиб беролмайди-ю, лекин «Автобус бугун етиб боради», дейишди. Меҳмонлар атил-тапил чой ичиб, битпадан нони пўлотийни белбоққа тўшигач, билет кассасига бориб навбатга туришди.

Автобус тиқилинч эмас, курсилар юмшоқ, деразадан сойлар, кўприклар, қолхоз помлари ёзилган арк-дарвозалир, подалар, аллақандай қизил тупроқли қияликлар лип-лип этиб ўта бошлади.

– Бува, Олимтой тоғам, кейин турмада ўлдими? – деб сўради Азимжон.

– Йўқ, лекин ўшандан кейин ўн-ўн беш йил умри авахтада, сургунда ўтди. Фақат инқилобдан кейингина Хоразмдан Чоржўйга кема ҳайдаб, Олимтой дарга деган ном чиқарди. Комила бир яшарлигида уни Амуда Хоразмдан ўқнига кетаётган йигирматача ёш-яланг билан бирга босмачилар чавақлаб кетишди.

Азимжон, бу воқеа ҳозиргина бўлиб ўтгандек, кўнгли бузилиб, анчагача индамай борди.

– Шериги-чи. Валериан, у тирикми?

– Йўқ. Дарвоқе, сен Куйбишев деганини эшитганмисан?

– Ҳа, – деди Азимжон, – уруш вақтида радиода бу шаҳарни кўн гапиринишар эди. Москва ўрнига бир оз вақт пойтахт ҳам бўлди шекилли.

– Ҳа, балли. Волга бўйида. Бу шаҳар ўша Валерианнинг исмига қўйилган. Азимжон қуёшни, кенг оламни кўришига шошилгандек деразага қаради. Автобус тоғ водийсига кириб бормоқда эди. Бугдойи ўриб олинган сан-сарик қирлар тугаб, узоқда қорайиб кўринган ҳайбатли тоғлар тез яқинлаша бошлади. Улар чўққидаги қора булутлар билан бирга бостириб келар, олдиндаги асфальт йўл эса буралиб-буралиб бориб, салқин ёмғир ҳиди келиб турган унгуларга кириб йўқолар эди.

Азимжон бобосига ёндан қаради. Ёруғ дераза олдида, узоқдаги шафақ қаринисида Очил буваннинг серсоқол, кенг пешанали, кекса қиёфаси худди қадимий бир ҳайкалдай бўлиб кўринди. «Бобомга агар ҳайкал кўйилса, Жабайшикидан ҳам ҳайбостлироқ бўлиб чиқарди...» деб ўйлади Азимжон.

Тоғ оралигига қиш эрта келади. Бу ерда ҳозир кеч куз. Табиат сўлмоқда. Ён бағирлардаги қовжираган ўтлоқлар ёмғирдан қорайиб, жилга излари билан тилкеланиб кетган. Яккам-дуккам буталарнинг қизариб саргайган сийрак барелари зўрга илиниб, қалтираб турибди. Булут орқасига юмалаган қирмизи офтоб ҳам ёниб тугамоқда. Тоғлар, булутли осмон, совуқ унгуллар ҳам тобора қорайиб, яқинлашиб келарди. Бу ўйчан, тинч ўлиш эди, вақтнинг ўлиши, кузнинг, кунининг, дарахтларнинг ўлиши...

– Бува, ўлим ҳеч кўз олдингизга келганми? – деди Азимжон.

– Ҳа

– Қўрқмайсизми?

– Нега қўрқмас эканман! Қўрққан пайтларим бўлган. Сендайлигимда баъзан чунон ваҳима босардики... Лекин ўлимда ўлим бор экан, болам. Яшайдан мурод – ўша ваҳимани енгиши...

– Қандай қилиб?

Бобо узоқ умрини, беҳисоб уруғ-аймоғи, оиласини ўйларди.

– Агар қариллик бирдан бостириб келса борми, болам, – деб сазмоқлаб гапирди у, – бу жуда катта қулфат бўларди одамга. Шукурки, у кўп эҳтиёткор, секин-аста, билдирмасдан етиб келади. Раҳмат унга бу меҳрибонлиги учун. У етиб келгунча мен кўп нарсани тушуниб олдим. Ўзимни ҳам...

– Ўлимни ҳам.

– Ҳа. Гап шундаки, ўлим остонасида одамнинг виждони сергаклашади. Худди нашитардай ўткир бўлиб қолади. Виждонингнинг садоси бутун дунёнинг овозига кўшилади...

– Қ-қандай қилиб?.. – пешанасини тириштирди Азимжон.

– Мана сендайлигимда ўлим мендан ҳали жуда узоқ, лекин мен ундан кўрқардим. Чоғлар: «Ҳеч ким бу дунёга устун бўлмайди» деса, уларнинг бу совуққонлигидан бутун

вуъжудим қалтираб кетарди: «Нега? Ҳамма ўлади, мен ҳам... Мен ўлиб кетаману, менсиз яна баҳор келиб, менсиз яна боғлар гуллайверади! Мен ўлиб кетаману, менсиз бу ўтлоқлар, бу гуллар атрини бурқитиб, шабадада тебраниб жинайверади! Бу тоғлар мангу савлат тўкиб тураверади! Тоғлар отади, сойлар шарақлаб оқади, қизлар қаҳ-қаҳ уриб кулади, менсиз, менсиз! Бари менсиз! Бу қанақа адолатсизлик!» Баъзан шайтон гулувига қулоқ солиб, бир фалокат юз берса-ю, оламда мenden кейин ҳеч нарса қолмаса, балки ўлим бу қадар аламли бўлмасди, дердим ичимда.

– Ўлагандан кейин ҳеч нарса қолмайди... – деди Азимжон, деразага қараб, – бойлик ҳам, табиат ҳам, одамлар ҳам, ҳеч нарса, ҳеч нарса... ўйлаш ҳам, қулиш ҳам, билиш ҳам керак эмас... Ўтмиш, келажак, ҳаммаси мутлақо маъносиз бўлиб қолади.

– Йўқ, болам, маъносиз бўлиб қолмайди. Мана, ишлар ўтиб дилимдаги ўша таҳлика аста-секин ўча бошлади. Ҳозир мен ўлимга у вақтдагидан кўра анча яқинман, балки остонасида турибман, аммо ундан кўрқаётганим йўқ. Нега?

– Нега?

– Чунки ҳозир мен бўм-бўш кўзадай бир нарсаман. Ичимдаги ҳамма яхшилик, бутун кучим, фазилатларим, ўйим, феълим, меҳрим, ҳароратим – ҳаммаси атрофимдаги одамларга ўтиб кетди. Бутун умринг болаларингнинг, неварая эвараларингнинг умрига, қилган ишларингга ситғиниб қоларкан. Мен одамларга, болаларимга, қилган ишларимга батамом ўтиб бўлдим. Лекин армоним йўқ эмас, болам.

– Беармон одам...

– Қариликда одам кўпроқ хотиралари билан яшайди. Келажак йўқ. Баъзан ёлғиз хотиралар билан қоласан. Борди-ю хотираларинг ҳам арзиғулик бўлмаса-чи! Борди-ю ўтган дамларингни эслашга номуе қилсанг-чи – бу жуда оғир, болам, бу кексалик эмас, бу зим-зиё, зулмат! Менинг ёруғ хотираларим кўп, лекин беармон одам эмасман. Ҳали болаларимга берадиган жиндек юрак кўрим бор. Улар кўп, мен биттаман. Бири яқин, бири кўздан узоқ. Бири жўжабирдай

жон, бири ёлғиз. Мана Акбарали, сенга холавачча бўлади. Янглишимасам, етти йил бўлди кўрмаганимга... Етим нарса эди!

Бу водийда куз осмони ҳар нафасда ўзгариб тураркан. Терапоққа чиққан қуёш чарақлаб кўринди. Тогнинг подалар ўрмалаган қунгай бағрида нарча-нарча булут кўланкалари сузиб юрарди. Уфқда настак бир чўққига қўнган кечки офтоб юққа булутларга олтин тилларини санчиб, уларни заррин, шаффоф қилиб кўрсатар эди. Автобус сойликлар бўйлаган асфальтдан югуриб, ҳадемай арчазор дарага кириб борди. Бу ер соя-салқин, қуёш кўринмас, осмон ёруғ бўлса ҳам, настда оқишом қоронгиси, гира-ишра босиб келмоқда эди.

Ана, тоғ оралигидаги ясси қирларда кичкинагина кон шаҳарчаси. Тикка жар тагида тош юмалатиб шовуллаганчи Шодасой оқади, нариги соҳилидаги яланғоч теракларда қарга галалари қишини чорлаб тинмай қағиллайди.

Очил бува етти йил аввал келганида бу жой жилга бўйидаги қадимий қурама бир қишлоғу ёнига янги солинган бир нечта узунузун, настак бараклардангина иборат эди. Ҳозир кўркам шаҳарча бўлиб кетибди, иккиуч қаватли тош уйлар узоқдан оқариб кўринади. Кўчалар тикка тоғни қирқиб аллақайёқларга чиқиб кетган кенг асфальт йўлларга тўташ, тунука томларда телевизор антенналари...

Меҳмонлар етиб боргунча қоронги тушиди, кўчаларда қизғини хира чироқлар ёнди.

Автобус айланиб юриб, шаҳарчанинг нотаниши бир жойига бориб тўхтади. йўловчилар дарров тарқаб кетди. Очил бува уст-бошини, телпагини қоқиб, хуржунини елкасига олгач, Акбаралининг кўчасини мўлжаллаб йўл бошлади-ю, анча йўл босгандан кейин даб-дурустдан адашиб юрганлари маълум бўлди.

– Шаҳар ўзгариб кетибди... ГЭС маҳалласи дейшларди, – деб ўзини оқлашга урунди Очил бува.

Кўчалар камқатнов. Ишчи шаҳарчаси барвақт оромга толган эди. Бировни тўхтатиб «ГЭС маҳалласи»ни сўраганларида у кишини шаҳарнинг бутунлай бошқа бир чеккасини кўрсатди. Нотаниши кўчалардан айланиб, майдонларни тикка кесиб, у ерга етиб боргунларича тун

ярим бұлай деп қолди. Деразаларда чирок йўқ, онда-сонда кўча фонарлари қызариб ёнар, бирои кимса кўринмас эди.

Очил бува бирдан тезлаб кетди – у танини кўчадан чиқиб қолганини пайқади, «Кўзим ўтқир ҳали, эсим жойида!» деб мақтана бошлади. Юкини елкасига кўтарган Азимжон зўрға етиб юрарди.

Бир маҳал Очил бува қоронғида ариқдан сакраб бир деразани тақиллата бошлади. «Шу экан-да», деди Азимжон ичида севиниб. Уй пештоқи пухта ганчланган, учта катта деразаси кўча тамонда, тарновлари ҳам, кўча эшиги ҳам қизилға бўялган... Лекин ичкаридан ҳеч ким жавоб бермади. Очил бува яна қаттиқроқ тақиллатди.

– Шуми ўзи?

– Ҳа, шу. Мен биронинг эшигини билмай тақиллатаманми, болам. – Яна тақиллатди. – Қончилар шунақа қаттиқ ухлайди ўзи.

– Ҳой, ким керак сизларга? – деди нариги бетдаги йўлқадан ўтаётган бир йиғит. Жонони қузатиб қайтаётган бўлса керак, шошиб кетиб борарди.

– Ғозиев шу ерда турадимми? – деди Очил бува. Акбаралининг фамилияси Ғозиев эди.

– Йўқ, музей бу, музей! – деди йиғит тўхтамасдан.

– Музей?!

Йиғит шошганча жўнаб қолган эди. Қанақа музей, музейи нимаси? Яна деразани тақиллатишиди. Садо чиқмади. Қайёққа юришни билмай, анчагача тўриб қолдилар, кўчада биронга йўловчи учрамаса-я...

– Вақт кеч-да, вақт кеч... – деди Очил бува хуржунини бу елкасига олиб. – Менга қара, биронга меҳмонхонаси бордир, бориб ётайлик, жуда толиқдим. Эртага бир гап бўлар...

Меҳмонхона тез топилди: чироклар кўпроқ тамонга юришган эди, катта чорраҳадан чиқинди, ундан сая нарида икки қаватли жўнгина меҳмонхонанинг аивескаси кўришиб турарди.

Навбатчи, ҳушмуомалагина, уйқусираган бир камтир, уларни йўлакнинг нариги бошидаги катта хонага жойлаштириб, чой дамлаш учун обжўини қаердан олишни ҳам кўрсатиб қўйди. Яхини уйқубоп жой экан. Бир қаватли

даразадан узоқдаги тоғ дарёси Шодасойнинг бир меъёрида шовуллани эшитилиб турибди.

– Мана, – деди ўз кўнелини ўзи кўтариб Очил бува, – шукр, етиб келдик. Бемалол дам олайлик. Акбаралини бўлса эртаса топиб оламиз, хеч қайёққа кетмайди. – У эшигини ечиб, одавичча қаравотга чиқиб чордона қурди. Шундай бир ўтириб соқолини тутамлаб чапга бурамаса нафас ростлагандай бўлмас эди. – Лекин музей эшигини қоққанамиз қизиқ бўлди, – деди у яна. – шаҳар жуда ҳам ўзгариб кетибди-да, а?..

Чарчаган Азимжон елкасини қисди. У қўл ювгач, қийинини столга ёзиб, поп сийдирди, хуржунни ёнига тортиб қавлаштира бошлади. Очил бува нафас ростлагач тунука чойнакни олиб, чой дамлагани чиқди.

«Кўбосая» деб ёзилган хонани очса, ҳаммомдагидек иссиқ ҳовур суя этиб юзига урди, бурчакда катта бак шарақлаб қайшаб ётар эди. Очил бува чойни аччиққина қилиб дамлаб, орқасига қараса, бир одам қайноқ сув олмоқчи бўлиб пиёла тутиб турибди.

– Чой кўйиб бера қалай, – деди.

– Сув ҳам бўлади, дори ичмоқчи эдим, – деди ҳалиги одам. Очил бува унинг юзига қарамади, буғ ичида кўриб ҳам бўлмасди.

– Чой яхши, тутанг пиёланигини, савобталаб одаммиз, – тўлатиб кўйиб берди, чойнинг хушбўйи ҳиди димоққа урди.

– Раҳмат, – деди нотани одам.

Очил бува чойнагини кўтариб йўлакка чиққанда, ҳалиги одамнинг товуни қулагига танишдек тўюлиб, тўхтаб қолди. Қайтиб кирмоқчи эди, у одамнинг ўзи чиқиб, лим-лим тўла пиёласига тикилганча ёнидан ўтиб кетди. Ўтиб кетди-ю, нарироққа бориб у ҳам тўхтади. Лекин орқасига қайрилиб қарамади, чонинг тўхтаб турганини сезган эди.

– Менга қаранг, болам, – деди Очил бува у томон юриб, у одам ҳам ўгирилди. Очил бува ичидоққина рўнарасига бориб тўхтади. Улар бир-бирларининг юзларига тикилиб қолишди.

– Сен... – деди Очил бува секин, ундан кўз узмаган ҳолда эгилиб, иссиқ чойнакни ёнига, пойандозга қўйди. Яна тикилиб қолишди. йўлакнинг у бошидаги чироқ уларнинг юзларини хира ёритар эди.

– Бува! – деб хунук қичқириб юборди ҳалиги киши, тиёла кўлидан тушиб синди. Улар қучоқлашиб кеттиди.

Бу – Акбарали эди. Очил бува уни зўрга таниди. Вақт кўп ўтганидан эмас, етти йилда одам мунчалик ўзгармайди, ўттиз ёшида бунчалик қаримайди. Акбаралининг ҳаётида, шубҳасиз, бир мусибат юз берган эди. Унинг суяги қолибди холос. Ёноқлари тўрттиб чиққан, оқ оралаган соч-соқоли ўсиқ, кўзларида нур йўқ. У гапиролмай қолди, кўз тағидаги кўк халтачалари титраб, йиғлаб юборди.

– Касалмисан, болам?

Акбарали ени билан юзини тўсиб, бош силкиди: «Йўқ».

– Қамоқдан чиқдингми? – деди Очил бува тикка қараб.

Акбарали бош қимирлатди: «Йўқ».

– Нега бу ерда юрибсан? Меҳмонхонада...

Акбарали чуқур ботган кўзлари билан бобосига изтиробли тикилди: «Ҳали ҳеч нарсадан хабарингиз йўқ экан...»

– Ҳаммасини айтиб бераман. Сизга айтиб бераман, бува...

– Узоқ гапми?

– Узоқ гап.

– Биз сени қидириб юрибмиз... Азимжон ҳам шу ерда.

Акбарали тушунмади: «Нега қидиради? Азимжон ким?»

– Азимжон-чи, сенга аммавачча бўлади. Чет элдан...

Сени кўрганга келди.

Акбарали тушунмади. Унинг чалкаш, заиф ўйлари бошқа ёқда экани юз кўзидан билиниб турарди.

– Бува, сизга айтиб бераман... фақат сизга. – У Очил бувани ўз хонасига етаклади. Хона гира-наира, совуқ, бир стол, бир каравот; аллақандай қўлатса ҳид анқир эди. Очил бува деразани очиб хонани шамоллатгач, Азимжонни чақириб келди. Азимжон патнисда пош-пой кўтариб кирди. Танишган бўлдилар, Акбарали унга тикилиб турди-ю, индамади, кимлигини билолмади чоғи. Азимжон ҳам қариндошини бошқача тасаввур этгани учун, ҳозир уни кўриб бирдан гап тополмади.

– Гапир, – деди Очил бува. Унинг чарчоғи ҳам, уйқуси ҳам қочган, кўнгли бир шумликни сезгандай, кекса, ҳорғин юзини бетоқатлик кўланкаси қоплаган эди.

Худлас, дўстларим, Акбарали қиссасига ҳам навбат етди. Лекин шу пайт хаёлимга био ривоят келиб, у ҳам шу дафтардан ўз ўрнини талаб қиляпти. Шунинг учун рухситингиз билан, аввал.

РИВОЯТ

Тошбака судралиб бормоқда.

У бутунлай тупроқ рангида. Бўйинлари бурушган, кўзлари ўлик. Жони бор. Қимирлайди. Қаёққа бораётганини билармикини? Мунча ескин қимирлайди? Қони совук бўлса керак-да. Бундай жонивордан ўлик ернинг ўзи яхши эмасми?..

Тошбака бир замонлар тошбака эмас экан. Удабурун ва чакқон, хушбичим махлуқлардан бири экан. Ўтлоқларда майин барралардан тамадди қилиб, япроқларда йилгитиллаган шабнам томчиларидан чанқоғини қондириб, кўм-кўк осмонга тикка қараб, жониворлар орасида кўркам ва мағрур, ҳаётнинг завқини суриб, дорилмомон яшаб юрар экан.

Қулардан бир кун Чанғали Мозандарон томондан йирткич ҳайвонлар мўр-малахдек бостириб келиб, жониворлар ўртасида жангу жадал, ҳарбу зарб бошланибди. Лак-лак лашкар кетидан лашкар келибди, аскар кетидан аскар; жониворлар босқинчи йирткичларни дам орқага суриб бориб, дам ўзлари чекниб, кўп қурбон беришибди, қирк йил қирон бўлиб, тоғ этакларидаги яшил ўтлоқлар қизил қонга беланибди.

Кумурскадан тортиб филгача, катта-кичик ҳар бир махлуқ урушнинг тақдирини ҳал қиладиган бир пайт келганда, ёнидаги шерикларининг ҳалок бўлаётганини кўриб, тошбаканинг кўнглига бир шумлик, бир гулув оралабди: «Менга навбат келяпти-ку, ўлиб кетавераманми?!»

Осмон жуда тиник, банорас экан. Яшил ўтлар, ранг-баранг гуллар майин шабадада аста тебраниб, ҳаётнинг наъшасини кўз-кўз қилармиш.

«Йўк, йўк, мен ўлмайман!» дебди тошбака. Дебди-ю, яна жангга кирибди. Лекин яшн чакнаб, ер титраб, яна ёвининг кўли баланд кела бошлаганда, унинг юрагига яна гулув тушибди. Шу бир зумлик таҳликадан қалтираб кетган

тошбақа ўзини беихтиёр сафдан четга олиб, йўл ёқасидаги тошлар орасига яширинибди. Дўстлари буни пайқамай, ёвга қарши қонли жангга кириб кетаверишибди. Тошбақа эса тошлар орасидан бошини чиқариб жанг сурошига қулок солиб ётибди. Аламли фарёдлар, йиртқичларнинг дахшатли бўқиришлари, дўстларининг ўлим олдидаги ёвқоринлари эшитилибди. У эса «Бўлар иш бўлди», деб титраб-қақшаб ётаверибди, энди қайтиб чиқса дўстга ҳам, душманга ҳам эл бўлолмаслигини билибди.

Яна қирқ йил қирғин бўлиб, кўп дўстлари ўша майдонда ҳалок бўлиб кетибди. Ўз ери учун жонини тиккан жониворларни ёв енголмабди. Дуниман чала ўлик лашиқарларини судраб чекинибди. Булутлар тарқаб, чарақлаб офтоб чиқибди. Жанг суронлари тинган хушхаво ўтлоқларда яна кўзи-қулунлар ўйноқлаб, қушлар сайрай бошлабди.

«Энди хавф ўтиб кетди, мен ҳам аста чиқай-чи», деб бизнинг тошбақа ҳам бир кимирлаган экан, ётган жойидан силжиёлмабди. Қўл-оёғи, боши кимирларминчу ўзи силжиёлмасмиш. Қараса, қирқ йилдан бери инсиб ётаверганидан, тагидаги тош билан устидаги тош бир-бирига эт ўриб, тутаниб кетибди. Боши билан қўл-оёғининга чиқиб ётганимиш.

Энди нима қилишни керак? Остустига қонланиб қолган тошларни ҳам судраб, икки қадам йўлни бир неча қунда зўрға босиб, тўрт оёқлаб ёнидаги йўлга чиқибди. Чикса, буни ҳеч ким танимасмиш, тош, деб ўтиб кетаверишибди. Биров таниса ҳам нима дерди, нима деб тушуниради? Ундан кўра, энди у ҳеч кимга индамагани, уни ҳеч ким танимагани маъқул. Шундай ёлғиз, кимсасиз, тош ичида яшашга тўғри келади. Бироқ яшаш учун овқат ейиш керак. Ўт ичига қирай деса, тўнкарилиб қолишдан кўрқади. Шунинг учун йўл юриб, «Онда-сонда тиканларни ерман», деб, жонсиз саҳроларга чиқиб кетибди.

Ўшандан бери унинг оти тошбақа экан.

Осмонни кўрмайди, офтобни кўрмайди, бир умр ёлғиз, тош қосаларини тавки лаънатдек судраб оламдан ўтиб кетаркан. Болалари ҳам қалқон ичида туғилиб, азоб билан тош судраб яшаб, тош ичида азоб билан ўлиб кетар экан. Ўша бир зумлик кўрқоклиги учун кўпроқ азоб торғези деб,

худо ҳам унинг умрини ҳаммаликдан узун қилганмиш. Бу азоблардан унинг юзлари доним бурушган, жонсиз кўзлари ҳамма вақт ерда, ранги эса тупроқ билан тенг, бир яшил барг дардида сахро кезиб, тўрт юз йилдан бери имиллаганини мислаган...

Тошбака ҳамон судралиб бормоқда...

ҚИССА

«Энг даҳшатли йиртқич – қуён».

Насриддин Афанди

Акбарали кутилмаганда, кечаси кириб келди. Усти боши ҳўл, этиклари лоӣ, соч-соқолидан ёмғир суви томарди. Қоронғида юзлари оқаринқираб кўринди, худди намгарчилик куз кечасини бошлаб кирган эди даҳлизга.

Шу кунлари тушида ҳам, ўнгида ҳам Шодасойни кўриб, ёлғиз ичкиб ўтирган Шарофат хола ўғлининг юзига тикилиброк қарамади ҳам – кекеаликдаги бирдан-бир ширин орзусининг ушалишидан кўнгли бўшашиб, йиғлаб юборди. Ниҳоят! Ниҳоят Акбаралиси ваъдасининг устидан чиқиб, уни олиб кетгани келибди. Ахир, Акбарали бир йилдан бери «Сизни Шодасойга олиб кетаман», деб ваъда бериб келади. Мана ниҳоят, орзуси ушаладиган бўлди Шарофат холанинг. Шодасой, она юрт!

Шарофат хола Шодасойдан чиқиб кетганига тўрт йил бўлган бўлса жонажон тоғ даралари бир кун ҳам кўз ўнгида кетгани йўқ. Аслида ўзи Акбаралининг дадасидан кейин иккинчи эрга тегиши ҳам, Шодасойдан чиқиб кетиши ҳам хато бўлган эди. Кимсан Очил буванинг севган келини, бева бўлса ҳам, ўғли билан бинойиндек яшаб турган эди, иккинчи эри раҳматлик, бошини айлангириб, қаёқларга олиб кетди. Буни уруғларидан ҳеч ким юзига солгани йўғ-у, лекин йўқламай кўйишди. Айниқса иккинчи эридан ҳам бева қолгач кийин бўлди унга, энди ич-этнин еб, Шодасойни ўйлагани-ўйлаган. Бу узоқ шаҳарда тўртинчи қаватдаги хувиллаб ётган икки хонали квартирада ёлғиз ўзи, шу ёнида... Яна ўша қондаги Акбаралисига суяниб қолган эди.

– Келдингми, айланай болам, – деб гиргитгон бўлди Шарофат хола шунча саргайганларини бир зумда унутиб. У юрак касали, ўпка касишидан юзлари бир оз солки, якки эрининг доғида сочларига барвакт оқ оралаган, лекин кўзлари тийрак, чехрасидан жувонлик ҳусни қочмаган бўйдоргина аёл. Узок ивирейди, тинмай гапирди, ўглининг этигини тозаллади, ёничигини сиқиб қозикқа илди, чай дамлади...

Бир вақт қараса Акбарали суяниб ўтириб ухлаб қолибди. Шарофат хола шундагина унинг келгандан бери оғиз очиб бир гап айтмаганини эслади, шундагина унинг қутеиз юзини кўриб, кўрқиб кетди.

– Чарчабди, бола фақир... – деди-да, якандозга болини ташлаб, ётқизиб кўйди.

Ўзи бўлса кечаси билан ухлаёлмай чиқди, у ўглининг эргалаб: «Қани, ойн, бўла қолинг, кишлоққа кетамиз!» дейишини орзиқиб кутарди. Ахир сабри чидамай, саҳарлаб туриб ўглидан бир хабар олди, лекин Акбарали ҳали донг қотиб ухлаб ётарди.

Шу ётганича у эртасига кечга яқин кўзлари қизариб, ковоқлари салкиб турди. Онасига алақандай бегона назар билан қараб, бошини эгди. Кейин имиренлаб соқолини олди, дераза олдида ташқарига қараб туриб қолди.

Ҳавода куни билан рўшнолик кўринмади. Кузнинг қалта, хира куни дарров тугаб, шаҳар томларини намчил оқином қоронғиси қоплади.

Шарофат хола ўглидан ўзи кутган гап у ёқда турсин, бошқа бир тузукрок гап ҳам эшитмади. Энди у ўз орзуларидан умидини узиб, бошқа бир ваҳимага тушган. Акбаралидан хавотир олиб қолган эди:

– Тобинг йўқми, болам? – деди у секин ўглининг ёнига келиб.

– Йўқ, ойн... соғман, – деб ўгли унга майин қаради.

Хайрият, ўша-ўша Акбарали, онасига меҳрли, овози отасиникидек ширали, беозор. Шарофат хола, унинг бу ҳолатига мен сабабчимиканман, деб жуда кўрққан эди, унинг майин қарашидан сал далда топди.

– Ишнинг тузукми? – журъатсизгина сўради у.

– ...Ҳм.

– Мени олиб кетгани келдингми ахир?

Акбарали ундан ўзини олиб қочмоқчи бўлгандек нариги дераза олдига борди, тескари туриб жавоб берди:

– Йўк, бормаймиз, ойи, мен у ердан кетдим...

Шарофат хола шум хабар эшитгандек, ичидан қалтираб кетди. Йўк, бу гапнинг мазмунидан эмас, соғинган Шодасойга бормайдиган бўлганидан эмас, ўғлининг ғалати товушидан сесканди.

– Бутунлай-а?

–...

– Бошиқларинг билан чиқишолмадингми?

–...

– Нега ахир, болам?

–...

– Ё бир нш қилиб қўйдингми?

– Йўк! йўк! йўк! – деб бирдан ловиллаб кетди Акбарали. Бўғилиб ўшқирди. – Кетсам ҳақим йўқми? Истаган жойимга боролмайманми, сўрайверасизми? – У асабий ҳолатда ёқасини бўшатиб, тарақлатиб деразани очиб юборди. Совуқ шамол хонага нам ҳаво билан ёмғир томчиларини учириб олиб кирди.

Шарофат хола кўксига қўлини қўйиб, букчайиб қолди. Бу сафар ўғлининг товуши яна ҳам хунукрок, бегонарок эшитилди. Бирон кулфатга йўликкани аниқ, маънос кўзларида аллақандай ҳадиксираш, дард бор.

– Ўзинг гапирмаганингдан кейин сўрайман-да, болам, Қутавериб... жигарим эзилиб кетди. Ўша гапнингдан бери кўзим йўлинида. Ёлғизман. Қариб қолдим... Бағримга босарман деб...

Акбарали дағаллиғидан хижолаг бўлиб онасининг ёнига келди-да, бошини кўксига босиб, елкаларини силади.

– Ойи... – товуши паст, лекин ҳамон бегона, хаста эди. – Ойи, мен сизнинг олдингизга келдим, сиз билан бирга бўламан. Инга кираман... Ёмонми, катта шаҳар!

– Нега ёмон бўлар экан, болам, ёмон эмас, таян-жонинг омон бўлса бўпти ишқилиб...

Она шундай деди-ю, лекин кўнглида бир ваҳима темирнинг зангидай ёнишиб қолди. Энди у Шодасойни тамоман унутган, фикри-ёди ўғлининг дардида эди: нима бўлди унга? Ишлаб турган жойини бекордан-бекорга ташлаб

келаверадимми? Ўзича ташлаб келган бўлса, унда нега бунча изтироб чекади? Бола бечоранинг рангига караб бўлмайди. Бир нимани яширяпти? Ё бирои хотин-киз...

Шарофат хола калаванинг учини топгандек есал ўзига келди, кўли ишга қовуниб, ўғлини ўз ҳолига қўйди. «Бирои киз важдан бўлса, бир кун эмас-бир кун кулифи-дишши очар ахир», деб ўзига тасалли берди. Уйланмай ёни ўтиб кетаётган ўғлининг гоҳо кизлар хақидаги гаплари Шарофат холага ҳамма вақт сирли бир қувонч бағишлар эди. Ҳозир ҳам шу фикр билан юпаниб, ўғлининг галати аҳволига чиройлипрок тус беринга уриниб, ўз ишлари билан овора бўлди.

Акбарали бўлса ҳамон камган, деразага караб ўйлагани-ўйлаган, соқол олишни тендан чиқариб қўяр, соқол-мўйлови ўсган ҳолда кўчага чиқиб кетар, қайтиб яна тор уйга сиғмагандек дераза олдида қотиб турар эди.

– Гапирсанг-чи, болам, ўз ёғинга ўзинг қовурилгунча, дардингни айтсанг-чи, – дер эди Шарофат хола кечкурунлари.

– Нимани гапираман? Иш кидиряпман. Тонилиб қолар...

Гапирадн-ю бошика нарсани ўйлайди – онагзор биллиб турибди. Бир хафтанинг ичиди сўлиб қолди бояқши. Дарди бўлакка ўхшайди.

– Мендан дардингни яширма, болагинам, юрагинида борини айтсанг, енгил тортармидинг.

– Нимани айтаман! – деб яна жеркиб берди Акбарали. – Ўз ҳолимга кўясизми, йўқми!!! – У курсини бир тенлиб, ташқарига отилди. Эшик тарақлаб ёшилганда онагзор тараки еган одамдек кўзини чирт юмиб, кўкенини ушлаб қолди. Ўнкаси киенб, дераза томонга, соф хавога интилди. Деразанинг ромини ушлаб паетга караган эди, бирдан кўзига ажал кўришгандек боши гир айланиб ўзини орқага ташлади. Тўртинчи қаваг жуда ҳам баланд, кўча ўнқондек чуқур. Шарофат хола сира деразадан паетга караб кўрмаган экан. Акбарали ҳар куни қарайди. Нега қарайди?..

Она кўнлини дахнатли ўйлар чулғайди, вужудини кўркинч босиб, деворга суянганча ёлғиз йиғлади. Ўгли бадбахт. Кўриниб турибди – у бадбахт. Қандай касофатни бошлаб келди? Зора унутшадиган бир нарса бўлса! «Иш тонаман», деяпти, иш тонса балки унут бўлиб кетар...

Шарофат хола дармонсиз юриб бориб каравотига ёнбошлади. Ўғли қайтгунча анча ўзига келиб қолди.

Акбарали этигини мойлатиб, бир оз очилиб қайтди. Дастурхон устида онасининг маъжуслигини кўриб, гап очди:

– Сизни хафа қилдим, ойи...

– Ниш кидирдингми?

– Яхши ниш ваъда қилинмапти.

– Ишга кириб олсанг бўларди. Уч хафта бўляпти. Зеркявсан.

– Пулим бор, мана олинг, – Акбарали дастурхон остига анча пул қўйди. – Тузукрок ниш кидиряпман.

– Ха, илгаригисига ўхшаш мартабаликкина иш топилаёйди...

– Илгаригисини ганирманг! – Акбаралининг товуши яна синик косадек жаранглади.

«Ўк, йўк, у мени ўйламаянти. Олам кўзига қоронғи. Худоё худовандо, нима гап ўзи, бу нима азоб?»

Аммо бугун Акбарали ухлади, унча ётокчиламади. Шарофат хола ҳар кеча унинг уйкусини пойлайди. Уйкусинигина эмас, умуман, ўзини ҳам, негадир деразани ҳам пойлайди, ухламайди. Хайрият, бугун Акбарали тузук ухлади, хатто жиндек хуррак ҳам отди бир зумгина.

Бунинг устига, эртасига «ишга кирдим» деб ҳам келди. Ўтириб попушга қиладиган бўлди. Иштаҳаси тузук, баъзан гаплашиб ҳам ўтиради. Шарофат холанинг кўнгли жойига туша бошлади. «Шукур-эй, болагинам-эй, жонимни ҳалқумимга келтириб, тоза юрагимни ёрдинг-ку...» дерди ўзига-ўзи уйда ёлғиз қолганида. У ўғлига тинмай нарвона бўлар, шидан кутиб олар, эрта туриб кузатиб қолар, кийим-бешини ювиб-тозалаб, гўжасини, маставасини вақтида кийтиб берар, ҳориб-чарчаб кечалари тош қотиб ухлар эди.

Акбаралининг ҳам рангига қон югурди, унинг юриш-туришида сав-нал парижонлик бўлса ҳам, илгаригидек эмас.

У комбинатга электрик бўлиб ишга кирган эди. Қиши билан янги цехни ишга тушираманг, деб ҳар куни ҳамма қатори тондан шомга қадар ишда бўлди. Баъзан кечалари ҳам чакириб қолмиса, йўк демай, брезент шимини кийиб, шалдир-шулдур зашжирли «темир тирноқ»ларини елкасига олиб чиқиб кетарди. Одам қаторига кириб туппа-тузук

бўлиб қолди. Келган кунларидаги кайфияти зериккишдан экан-да. Ишга кирди дегунча ўзгарди-кўйди. Шарофат хола ҳам худди шундай бўлар, деб ўйлаган эди. Меҳнатда гап кўп.

Баҳор яқинлашиб қолди. Қиш бўлмади деса ҳам бўлади, ёмғир билан ўтиб кетди. Тўрттинчи қаватнинг деразасидан бутун шаҳар фақат томлардан иборат бўлиб кўринарди; қизил, кўк тунука катакларини, чеккароқ маҳаллаларнинг сарғиш череница томларини ёмғир тон-тоза қилиб ювган. Қасрдадир, уфқнинг нарёғида эрта баҳор момақалди роғининг сўнгги, бўғик гулдуриси эшитилади.

Акбарали очик дераза олдидан туриб, ошхонага чиқди-да, газ плитанинг қулогини буради, канфорка шарақлаб қайнаётган рух чойнак тағидаги занғори тилини лан этиб ютди.

Товоқчада қаймоқ кўтариб кириб келган Шарофат хола ёмғир суви сирқиб турган нимчасини бошидан олиб қозикка илди.

– Оби нон билан мана буни еб ол-чи, болам, ҳозир чой дамлаб бераман.

Акбарали эринибгина келиб столга ўтирди. У энди ўттизлардан ошган бўлса ҳам, юзига бевақт кексаликнинг нуқси уриб қолган, тароксиз сочларига оқ оралаган, хорғин, сўлгин эди. Шарофат хола чой дамлаб келиб, нон ушатди, ўзи ҳам ўтириб, узун ух тортди.

– Зинасидан чиқолмайдиган бўлиб қолдим, болам, нафасим қисади.

Акбарали унга ачиниб, меҳр билан қаради-ю, индамади. Ораси кекса, сўнгги ойларда гавдаси бирдан чўкиб, чехраси камдан-кам очиладиган бўлиб қолган эди. Акбарали унга қараб-қараб кўйди, лекин назари тобора маъносизланиб, кўзлари ҳеч нарсага илғамаётгандай бўлиб қолди, хаёли бошқа ёққа оғди шекилли. Ораси яна ган бошлагандагина, беихтиёр ўзига келиб, қаймоққа нон ботирди.

– Қирда лола гилам бўлиб кетибди, дейди. Болалар қучоқ-қучоқ қилиб териб келишган экан, ҳаммасининг барғида шундоқ ғубор.

– Ёмғир ҳам ювмабдимми? – ҳафсаласизгина сўради Акбарали чой хўшлаб.

– Ёмгир ҳам юволмабди, курум-да курум. Бу комбинатларининг мўрисидан озмунча гард учадики?

Акбарали индамас, иштаҳасиз нон чайнар эди. Онаси давом этди:

– Ўзимизнинг Шодасой лолалари эсингдами, ўтдек ёнарди-я! Гард-губор йўқ, шабнам кўнса анор донасидай кизариб, милтиллаб турарди.

– Айниқса тегирмоннинг пастиди... – деди Акбарали бирдан товуши юмшаб. Ажинлари ёзилиб, юзида болаларча соддалик пайдо бўлди. – Чимликсиз бўйида тўп жийда билан тераклар ҳам турганмикин?

– Тургандир шовуллаб, – деди она ҳам масъум чеҳраси очилиб. – Болаликда югурган сўкмоқларнинг шундоққина кўз ўнгимда турибди. Манзуралар билан шийпонда ётиб қолганларингда азонгача хавотир олиб калтираб чиққанман. Сутдек ойдин эди...

– Хавотир олиб нима қилардингиз... – деди секин, ширин хотиралардан бўшашиб кетган Акбарали. – Чўмилганмиз ойдинда... Шодасойнинг сувида мусаффо сув йўқ.

– Одамларини айтанг-чи, болам!..

– Манзура тушимга кирса нукул эски Чоргузарда кўраман... Клубнинг олдида-чи, хов мажлис бўладиган жой...

– Нега билмас эканман Чоргузарни!..

– Хидирали бува оқшомлари сада тагига шакароб қилиб сув сепганида, куёш тапти аралаш райхон хиди анкиб кетарди. Ҳали-ҳали димоғимда турибди...

Шарофат хола ўғлининг ҳам товушида ажиб кўмсаш оҳангини, кўзларида маънос ҳаёлчанликни сезиб, эски дарди липи этиб юзага чиқди. Иссиқ кафтини унинг қўлига қўйди.

– Қайтиб кетайлик, болам, – деди паст товуш билан, ялингандек, – мен ҳам бамисоли пишиб турган меваман, бугун бор, эртага йўқ, болам. Қишлоғимизга қайтайлик.

Акбарали қўлини тортиб олди, ўрнидан туриб сутнинг кўнгидай кўтарилиб кетди. Ширин хотиралар ҳам, ҳаёлчанлиги ҳам бирдан йўқолган эди.

– Қишлоқ йўқ ҳозир у ерда, неча марта айтаман сизга, шаҳарча, қон шаҳарчаси бўлиб кетган.

Шугина гапни секинроқ айтса ҳам бўларди. Онасини яна ранжитди. Шарофат хола дастурхонни йиғиштирар экан,

ер остидан ўглига қараб кўйди. Энди у билан гаплашиб бўлмаслигини билиб:

– Жаҳлнинг чиқмасин, болам... – деб кўйди.

Акбарали ковоғи солинганча коржомасини қўлтиклаб ишга кетди. Рўмоли елкасига тушган Шарофат хола бояғи ўрнига мукка тушиб, ошпоқ бошини икки кафти орасига олди. Момақалди роқ худди том тепасида қаттиқ гумбурладую деразалар бирдан қоронғилашиб, шарроқ ёмғир қуя бошлади.

Она-бола ўртасида бундай суҳбат биринчи марта бўлаётгани йўқ. Гап ўзидан ўзи бошланиб кетади-да, охири дилсепҳлик билан тугайди. Кейин, «Бир чехраси очилиб келса эди», деб кечгача йўлига кўз тутади оназор.

Йўқ, ишга жойлангандан кейинги биринчи қувончлар кўп ўтмай сўнди. Акбарали яна бояғи-бояғидай руҳсиз, кутенз, индамай кириб келиб, кийимини ҳам счмасдан қараётга ўзини ташлайди. Бирпасдан кейин туриб яна дераза олдига боради, столда чой совиб, онаси баъзан ўтирган жойида мудраб қолганини ҳам сезмайди.

Хаёлида такрорланавериб, занглаган миҳ билан ўйиб ёзилгандек хотирасига ўрнашиб қолган ўша совук қуз, ўша воқеалар яна кўз ўнгига келади. Ёлғиз қолгани – келиб чирмашаверади. Ёлғизлик эса унга ҳаминша йўлдош. Кўпчилик орасида ҳам, онаси билан ёнма-ён ўтирганда ҳам у ёлғиз. Хаёлида ўша ўйларидан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ўша воқеаларини хаёлидан қун-бақун ўтказиб, ўзига нажот излайди. Тополмайди...

...Шодасойда қаёқдан ҳам пайдо бўлди у киши! Оти Бектемир эди. Акбарали унинг отини тилга олгиси келмайди, кўрқади. Уйқуда алаҳсираб айтиб кўйини бор.

Кечаси келиб деразани тақиллатди. «Оч, Бектемирман. Дадангининг ўртоғиман», деди.

Акбарали унақа одамни билмасди. «Дадангининг ўртоғиман», деганидан кейин, туриб эшикни очди. Ҳали-ҳали кўз ўнгига турибди: бир кўзи кўр эди бу одамнинг. Кириб келиши билан брезент қалпоғини елкасига туширибди, Акбаралини ўз боласидай бағрига босди. Ундан димиккан хом тери хиди келарди.

– Акбаралимиди отинг?

– Ҳа.

У халғасини бурчакка қўйиб, ёмғирлигини ечди. Устида ишдаги ҳам йўк, қўйлақчан эди. Акбарали шунча тикилса ҳам танимади. Лекин отаси тенги одам эди. Жуда узоклардан, кўп кийинчиликлар кўриб келган бўлса керак, ниҳоят бошиана тонганидан рухи тетик, жиҳозларга тикилиб-тикилиб қарар, несик печкага қўл теккизиб кафтини кафтига ишқар эди.

– Чой қўйиб юбор. Ойнинг йўкми?

Меҳмонга чой қўйини эсига келмабди. Шошиб қолди Акбарали. Чойга урнди.

– Ойим... бошқа эр килич кетганлар.

– Э-ҳа... – деди Бектемир чўзиб. Стол ёнига ўтириб, ўз уйидагидек енгини шимарди. – Шундок доғин, – деди яна ўйчан. У Акбаралидай баланд бўйли, юзини чуқур ажнлар тилкалаган, кўр кўзи юмук, ичига чўккан, қора, чўтир одам эди. – Биз даданг билан урушга бирга жўнаган эдик... Бир эшелонда, – деди бошқа сўз тонолмагандай. – Қансанликман, ҳов тоғдан.

Шугина экан-ку. Акбарали, дадамга жуда яқин одамми-кан, деб ўйлаган эди. Ҳафсаласизгина чой дамлаб келди.

– Дадам урушининг биринчи йилиёқ халок бўлган, – деди.

– Биламан. Эшитган эдим.

– Ҳозир каскдан келянсиз?

– Бунинг тарихи узок... – деди меҳмон. У чой хўплади-ю, ҳеч нарса емади. Бошидан қўл савдолар ўтганлиги кўриниб турарди. Чиндан ҳам тарихи узок экан, кечаси билан гаплашиб чиқинди.

Бектемир 1942 йили Моздок яқинида қуршовда қолиб, уч ой жанг қилгандан кейин, очликдан сулайган, ўк-дорисиз ўн етти ярадор билан бирга душманга асир тушди. Дармонга кириб олай, сал ўзимга келай, деб лагерма-лагер юриб, ҳамма танишларини йўқотди. Уларни бир жойда узок тутинмас, дам аллақандай ер ости қорхонасига, дам тоннел қурилишига, дам тош қарерига қўйишар, кечалари билан потанини йўллардан колонна қилиб ҳайдашар эди. Бектемир бу йиллар ичида не-не одамларни, не-не азобларни кўрмади, бир неча тилларни ўрганди, неча-неча ўлимлардан қолди.

неча хил касалликларга йўлиқди. Энди унинг бир кўрмагани ўлим эди. Ҳамма нарсадан умид узиб, ўлимни кутар эди у.

Урушдан кейин уларни ҳамма унутиб ташлаб кетган асирлар лагеридан америкалик солдатлар келиб кутказди. Шундан кейин Бектемир ажалга чан берди ҳисоб-у, лекин энди унинг учун дарбадарликнинг янги даври бошланган эди. Европада элма-эл судралиб юриб ризкинни терди, икки соғлом қўлидан бўлак таянчи йўқ эди. Гапларга қараганда, Ватанга қайтиш хавфли, у ерда унга ўхшаганлар учун яна лагерлар тайёр эмиш...

Лекин йўқ, ватангадоликнинг азоби гўр азоби билан тенг экан. Ун уч йил саргардонликдан кейин юрагини ҳовучлаб бўлса ҳам юртига қайтди. Қайтиб келса, «Яхши қилибсиз, боринг, оилангиз билан тирикчилигингизни қилинг», дейишибди.

Бектемир пешанасига таре этиб урди, ўрнидан туриб кетди.

– Келганимдан бери биронга танишга кўрнганим йўқ, сени кора тортиб келдим, Акбарали. Дадангни яхши кўриб қолган эдим, келишим билан лоп этиб эсимга тушди...

– Овқатдан олинг, Бектемир ака...

Бектемир дастурхонга қаради-ю, ҳеч нарсани кўрмади, у изтиробда эди.

– Менга кара, мен... мен бир иш қилишим керак. Нимадир қилишим керак, биласанми!..

– Бола-чақа омон эканми?

– Ҳа, хотиним, қизим... Лекин ҳали уйга борганим йўқ, юрак дов бермаяпти.

– А?

– Улар менинг тирик эканлигини билншмайди. Қайси юз билан бораман? Нима деб бораман? – Бектемир яланғоч кўксига, юрагига, чўнтақларига шапатилаб, жажл билан гапирди: – Нима билан бораман? Мен... бир иш қилишим керак.

– Ишга кириг.

– Ҳа, аввал – иш. Сенга келганимки... менга бир иш топиб бер, ука. Шундай касб керакки, касд қилиб қўйдим: кечаю кундуз ишга шўнғиб кетай. Токи одамлар мени кўрмасин, фақат меҳнатимни кўришсин. Меҳнат! Меҳнат! Меҳнат!

Бошка нарса керак эмас. Шундагина бир куни бориб хотиним билан кизимнинг оёғига бош қўйсам, балки гуноҳимдан ўтишар. Акбарали, ука, сенга ёрилдим, ёрдам қил...

– Акбарали! Ҳов, Акбарали!

Мудраб ўтирган Шарофат холанинг кўзи очилиб кетди. Қараса, Акбарали ҳамон дераза олдида турибди-ю, кўчадан чақираётган ўртоқларининг овозини эшитмаяпти.

– Болам, чақиринг.

Акбарали хаёл чангалидан базўр қутулиб, толғин киприкларини тез-тез қокди-да, пастга қаради.

– Ҳозир. Абдусамад!

Кийина бошлади.

– Чой ҳам ичмадинг.

– Ичгим келмаяпти. Буфетда ичарман.

Майли. Хайриятки танишлари, ўртоқлари пайдо бўла бошлади. Ўшалар билан бўлса, яхши-яхши ошна-оғани ортгирса, алахсиб кетар, унутилар ер юткур азобли ўйлари.

Шарофат хола билса экан бу ўйларнинг нималигини! Она у ёқдан ҳам ёндашиб кўрди, бу ёқдан ҳам. Айтмади. Айтмайдиган гапга, битмайдиган ярага ўхшайди. Ишқилиб, энди янгиланмаса бўлгани. Ўғлининг мана шу ёр-дўстларидан умиди катта.

Ойлар ўтиб, Акбарали анчагина ўртоқлар орттирди. Худди Шарофат холанинг ўйлаганидек, юзига ранг, овозига жараиғ қўшилиб яна бир оз очилди ўғли. Ўртоқлари билан «гурр» этиб кириб келар, «гурр» этиб чиқиб кетар эди. Футболгами, дола сайлигами – она учун барибир. Ишқилиб, барака топкур ўртоқларининг шовқин-сурони билан андармон бўлса бас.

Ўртоқлари ажойиб. Бири бўйдоқ, бири бола-чақали, бири техник, бири ишчи, лекин бир-бирини учратганда бари шалдир-шулдур; ҳазил кулгидан тиимагани-чи буларнинг! Шарофат холанинг ҳаваси келади: пешанаси ёруг оналар ҳам кўп. Мана, Абдусамад деган дали-ғули, бақалоқ шофёр буларга жўрабоши. Ўзи ҳам зерикш нималигини билмаса керак. Билмаган нарсаси йўқ: футболни ҳам ипидан-игнасигача билади, ойга учган йўлдошни ҳам. Комбинатда «Ўртоқлик суди», «Бахт саройи» деган гапларни ҳам шу

ўйлаб чиқарди, елкага кичкинагина приёмник осиб юришни ҳам шу расм қилди. Қасрга борса ёш-яланг ёпирилиб шунга эргашгани-эргашган. Шу Абдусамад жўраларини бошлаб келса Шарофат холанинг ўглидан кўнгли тинч, қўл ковуштириб ўтириб шуларнинг хазил-мутойибасига кулок солади, ўглининг уларга чой дамлаши, алланималар устида гап талашиниши жилмайиб томоша қилади.

Йигитлар Акбаралиникига тўплагини яхши кўришади. Шарофат хола беозор хотин, бола-чака йўк, холи жойи. Бир кун қандайдир цех бошлигини пенсияга кузатиб қайтаётиб, бир пиёла чойга киришиди. Ҳаммалари ҳам ширакайф экан, киришлари билан электр пайротида аския бошланиб кетди. Пенсиянинг сўтчиши ишламай кўйгани-ю, комбинат директорининг ёрғоқ боши уч юз шамли лампадек чарақлагани ҳам қолмади, секретарь кизининг чирсиллаб кетгани ҳам қолмади, хуллас, алла-паллагача бўлди кулги, бўлди кулги.

Бир вақт қарашса, Акбарали юмшоқ курсига чўкиб, бош эгиб ўтирибди, ковоғи солиқ. Гўё битта ўзи, атрофда кулги, қахқаха-ю кувноқ ўртоқлари йўкдек. Хушчакчак шовқин бирдан тинди. Меҳмонлар бир-бирларига, кейин соатларига қарашди, ўнғайсизланиб ўришларидан туришди. Шарофат хола ҳам кўксини ушлаб, безовталаниб қолди. Ўғлининг таниш бу ҳолати зумда онанинг кўнглини гап қиладиган бўлиб қолган эди.

Акбарали ўртоқлари билан хайрлашмади ҳам. Онаси уларни кузатиб қайтиб кирса, ўгли кийим-боши билан қаравотда чўзилиб ётибди.

– Болам...

Акбарали эшитмади. Унинг фикри ёди яна ўша бир кўзли Бектемирда эди.

Ҳар бир сўз, ҳар бир тафсилот яна ҳаёлидан лип-лип ўтарди: «Ёрдам бераман, нега ёрдам бермас эканман. Қонга олиб борай, кўринг. Пўга кириг. Меҳнат десангиз, меҳнатнинг зўри шу ерда».

Ўшанда эртасига у дадасининг ўртоғига қонни кўрсатадиган бўлди. Қуёшли куз эртаси жуда чиройли эди. йўл бўйидаги қайрағочларнинг шапалоқдек-шапалоқдек

қизғиш барилари оёк остида шитирлайди, кўлмак сувлар жимирлайди. Тоғ шабадаси Шодасойнинг совуқ шовқинини дараларга таратмоқда, узокда қорли чўккилар куёшга ўчакнингандек йил-йилг чараклайди, кунгай ён бағирларда саф тортган арчалар қорайиб кўринади. Сўкмоқ йўл қалам сайин юқорига ўрлаб боради, наstdа эски Шодасой қишлоғи сарғиш дарахтларга бурканиб ётибди, сал берида унга тутаниб кетган қон шаҳарчасининг тупука томлари. Қончилар еменадан чиққандан кейин уйга қайтадиган йўлни зан манзарали жойлардан солишибди-да! Кела-келгунча қордиги ҳам чиқиб кетса керак.

Йўлда дуч келган одамлар Акбаралини таниб салом беришар, булар иккаласи баробар алик олиб, шошмасдан гаплашиб, атрофларини томоша қилиб боришар эди. Бектемир ўз еменасига кетаётгандек, кўнгли яйрайди. Агар у қонга ишга кириб олса, ҳар кун мана шу йўлдан юради. Ича йиллардан бери биринчи марта ўз одамлари ичида, ўзи учун енг шимариб, терга ботиб, яйраб меҳнат қилади. Кейинроқ хотини билан қизини кўчириб келиб, уй-жой ҳам қилиб олса! Бектемирнинг бир вақтлар ўйлашга ҳам юраги дов бермай юрган орзулари шу эмасмиди? Акбарали бунинг шималигини тушунамайди, унинг учун бу оддий бир иш қили. У шунчаки, йўл-Йўлақай бир танишини бошлаб, ўзининг одатдаги еменасига кетяпти. Қончилар қиядиган петлицали қора ниджагини билагига ташлаб, тор сўкмоқдан меҳмонга йўл бериш учун четдаги шағал уюмларини шақир-шукур босиб одимламоқда. Бектемир унинг офтобда тер томчилари йилтиллаган юзига қараб кўйди.

Акбарали отасига унча ўхшамас, новча, шигичка, кам-гапроқ эди. Лекин кечасидаги ҳикояларидан кейин оқ кўнгли Бектемир ака унга ёқиб қолди, ота ўрнига меҳрибон бир одам орттиргандек бўлди Акбарали.

– Уйланмабсан-да, чакки қилибсан... – деди Бектемир ака.

Акбарали ерга қараб қулиб кўйди.

– Ҳа, майли, ҳали кеч эмас. Менинг қизим ҳам бўйи егиб қолгандир. Онасига тортган бўлса дўндикқина бўлиши керак, олиб келаман, кўрасан. Ёқтирсанг сенга бераман, худо хоҳласа.

Акбарали яна кулиб кўйди. Конга яқинлашиб қолишган эди. Қирлардан, жарлардан ҳатлаб осма вагопеткалар гизиллайди. Ташландиқ жинслардан пайдо бўлган тепаликлар дам кизғиш, дам кўнғир рангга кириб товланади. Кон яқинида улар сув сепилган кенг асфальт йўлга чиқишди.

– Мени киргизишармикан? – деб сўради Бектемир.

Руда ортилган МАЗлар ўтиб борарди, Акбарали эшитмади.

– Хужжатим йўқ, киргизишармикан?

– Мен бор-ку! – деб кичкирди Акбарали кулиб. Эшитмади деб ўйлаб, кўкрагига уриб кўрсатди: – Мен, мен! Мана бўлмаса, кийиб олинг, буни кўрса тўхтатиб ўтирмайди, – дея пиджакни иргитди Акбарали. Бектемир ака пиджакни олиб, кийди.

– Ярашди, ярашди! – деб кичкирди Акбарали. Иккаласи ҳам хандон ташлаб кулди. Бу вақт МАЗлар ўтиб бўлган эди, кон оғзида уларнинг кулгиси янграб эшитилди, тоғлардан бир зум акси садо келиб турди.

– Энди сенинг ўзингни киргизмаса-чи? – деб кулди Бектемир ака йигитнинг яна ҳам ингичка тортган кўйлақчан гавдасига қараб.

– Мени танишади, – деб қўл силтади Акбарали. – Пропуск олсак ҳам бўлади-ю, идора узок. Битта хийла ишлатайликчи, ўтармикан. – Иккаласи яна яйраб кулди. Бектемир ака устидаги формали пиджакка қараб-қараб қувонарди.

– Эрта-индин ўзимга ҳам тегади худо хоҳласа.

Коровулхонада уларга ҳеч ким индамади, йўлақда қўлларига биттадан карбид фонари олиб бошларига каска кийишди-да, конга кириб кетишди.

Тоғ қаърининг зах совуғи бирдан кўкракка урди. Пиёда юрадиган тахта йўлак зах девор бўйлаб борар, темир йўл излари учрашган чорраҳалардагина тоннель бир оз кенгайиб, ёруғ майдонларга олиб чиқар эди. Бектемир ака бош устидаги йўғон-йўғон кабелларни, иссиқ-совуқ сув, ҳаво қувурларини, электр, телефон симларини ушлаб кўяр, Европада ишлаган конларини гапириб, чироқсиз, ҳавосиз, худди кўркаламушдек ер қазилганларини эслаб, у ерларда инсоннинг хорлигини сўзлаб борарди. Улар узок юришди. Тепадан чакка томиб баданларни жунжитиради,

руда ортилган вагонетка эшелонлари ўтганда, кулоқларига бармоқларини тикиб, деворга ёпишганча тўхтаб туришади. Печа-печа «тор кўча»ларга кириб чиқишди, узок штрекларга бориб келишди, забойларда одамлар билан гаплашишди, бир ярим соатча юргандан кейин орқага қайтадиган бўлишди.

– Ҳа... – деди Бектемир ака, – аввал ёрдамчи бўлиб бирон касбга зехи солиб юришга тўғри келади. Мураккабланиб кетибди...

– Нима бўлеа ҳам кончи бўлдингиз эди, Бектемир ака, – деди Акбарали.

Тоғ қаъри жимжит бўлиб қолди. Тахта йўлак тагида шилдираб сув оқар, чирогини силкиб олдинда кетаётган Бектемир ака ўйчан жилмаяр эди: у чиндан ҳам кончига ўхшайдими?

Бир маҳал муюлишга келганларида қаердадир чакмоқ чакилгандек бир нима йилт этди-да, иккалаларининг ҳам кўзлари каманиб, бир зум ҳеч нарса кўрмай қолишди. Сўнгра зулмат таралганда, бир-бирларига савол назари билан қарашди. Бектемир ака темир йўлдан сакраб ўтиб, олдинга югурди. Нарироққа борганларида бир нима чире-чире этиб, яна чакмоқ чакилди.

– Бу ёқда! – деди Бектемир яна олдинга югуриб.

Ҳўл тахталар устидан олдинма-кейин югуриб, тойиб қоклиб бир жойга етиб боришса, йўл четида деворлари бетоиланган катта камеранинг шифти ўпирилиб, йўғон рельслардан ясалган темир балкаларининг бир учи муаллак осилиб ётибди. Бутун темир балкалардан пайвандлаб ишланган оғир шифт бир четидангина иланиб, лопиллаб турар, ҳар лопиллаганида аlyақаерида чире-чире электр чакмоқ чакиб бутун штрекларни дам чарақлаган шуълага, дам зим-зим қоронғиликка фарк этар эди.

Акбарали яхлит темир шифтнинг ваҳимали лопиллашишданми ё кўзлари ҳеч нарсани кўрмай қолганиданми, ўзини йўқотиб бақира бошлади:

– Эҳтиёт бўлинг, қочинг, Бектемир ака!

Электр ҳамон чиреллаб кўз очирмас эди, улар бир-бирларининг қаерда турганларини овозларидан, нафас олишларидангина пайқашар эди.

– Трансформатор! – деб кичкирди Бектемир. – Ҳозир балкалар босиб тушса, трансформатор портлайди! Бу – ёнги деган гап, забойларда одам бор! Бу ёкка юр!

– Қочинг! Нима қилмоқчисиз?

– Трансформаторни ўчириш керак, портлайди!

– Қочинг, босиб қолади ҳозир!

– Ўчириш керак, фалокат юз бермасин, қаёқдасан?

Чирс-чирс чакмоқ чакилар, темир шифт даҳшатли лопиллар эди. Бектемир унинг тагига кириб, қайтиб чиқди.

– Дастага бу ёндан яқинлашиб бўлмайди, кўзга уряпти. Қаёқдасан, кўтар буни! – У девор тагида турган қандайдир эски яшикка ёпишди.

– Қочинг деяман, Бектемир ака! Ана тушяпти! – деб бақирди Акбарали. Бектемир бўлса бўйин томirlарни ўйноқлаб яшикни елжитар эди, яшик оғир, жикка сув, четларига бетон ёпишиб кетган...

– Кўтаришвор! Бир зумда ясейкадан ошиб тушиб ўчириб чиқаман! Қаёқдасан?

Чирс-чирс этган ўлик шуълада Акбарали унинг қоненз юзини, оғирлик зўридан соққадай бўлиб кетган ёлғиз кўзини сўнгги марта кўриб қолди.

– Қаёқдасан?!

– Қочинг, Бектемир ака! Тезроқ қочинг, портлайди!

Акбаралининг товуши ўзига ҳам аллақайлардан эшитилгандек бўлди. Қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмасдан, қоқила-сурина қочар, бақирар эди. У негадир бирдан дармонсизланди, томоғи хириллаб, овози чиқмай қолди, чаккасини ушлаган қўлида қон юқини кўриб яна ваҳимаси ошди. Узоқда тўйшукдагидек бўлиб кун ёруғи кўринганда ҳаммаёқда чирок ўчди. йўллар, штреклар зим-зиё бўлиб қолди. Шу пайт орқада бир нима гурсиллаб, узоқдан мудҳиш фарёд эшитилди. Бу аччиқ товуш оёғидан чалгандек, Акбарали қоронғида зах деворга юзи билан суялиб қолди. Бирок штреклардан нимадир гувиллаб уни қувлаб келаётгандек эди, ҳалиги товушнинг тоғ қаъридаги акен садоси эшитилди қулоғига. У тупроқ деворга суйкалиб, тармашиб олдинга силжиди, нафаси бўғиниб, узоқдаги кун ёруғи уни ўзига тортаётгандек эди. Ҳалиги товуш... Бектемирнинг товуши. Уни темир балкалар босиб қолди.

Улгурмади. Трансформаторни ўчирди-ю, ўзи чикиб олишга улгурмади... Қочини керак, энди қочини керак!

Кимдир кўркмади, у кўрқди. Бир зумгина кўрқди. Бир зум... Бир зум. Ўша ҳал қилди. Қайтмоқчи ҳам бўлган эди, қайтмади. Яшик... оғир, цементли яшик... Қайтмади. Кўрқди. Бир зумгина кўркув... Энди қочини керак! Қочини керак!

– Қочини керак!!!

– Болам, Акбарали! Менга кара, ўргилай, ағдарилиб ёт, болам, босниқрайсан...

Акбарали ўридан сакраб туриб, чаккасини ушлаб кўрди – кўлида қон юки йўқ эди. Рўпарасида, ранги қув ўчган оғаси турибди.

– Ухлаганга ҳам ўхшамайсан, болам. Нимадан кўрқдинг; ёмон туш кўрдингми?

Акбаралининг кўз ўнгида ҳамон Бектемир турарди. Лекин Бектемир йўқ. Бектемир темирлар остида мажакланиб кетган... Акбарали хунук тушга ўхшаган бу ўйларини улоқтириб таниламоқчи бўлгандек кўзини юмиб, бошини силқиди. Бонни тондек оғир эди...

У қочиб келди. Қочиб қутуламан деб ўйлади. Лекин одам ўзидан қочиб қутулолмас экан. Қалласи ҳам, кўкеси ҳам бўм-бўш...

Ўртоқлари келганда яна ўзини четга оладиган бўлди. Хола разм солса, орада энг камган, камсуқуми шу. Кейинроқ ошналари чакириб келса ҳам, «Чикмайман» деб жавоб берадиган бўлди. Ўшандан бери шерклари ҳам келмай қўйишди. Акбарали уларга қулфи-дишини очолмади, эл бўлолмади.

Дардингни айттолмаганингдан кейин эл бўлолмайсан-да.

Шундай вақтлар ҳам бўлар эканки, дўстларингдан, одамлардан нажот сўролмайсан, ўзингни ўзинг химоя қилолмайсан, ўз орзуларинг юзига ўзинг тувроқ тортиб, жон рингталарингни ўзинг қирқасан.

У яна ўша-ўша, гардандан босган кўринмас юкдан букчайиб, дардини бировга айтолмай ё ишда завқ, ё уйқусида ҳаловат, ё оннида таъм сезмай қушларни, оёиларни ёлғиз, ер сузиб ўтказди.

Онаси унинг ҳам, худди ўзидек, туғилиб ўсган жойларини каттик дард билан кўмсаганини сезар, билар эди. Шодасойга қайтишса, балки кўнгли ёришиб кетармиди, у ерда уни ҳамма биледи, дардини айтишининг хожати йўқ, айбдор бўлса кечиринар... Дардини ичига ютиб юраверса, бир умр қаддини кўтаролмайди. Қайтиш керак.

Бир чеккаси, албатта, ўзининг ҳам Шодасойни яна бир кўриб, тупроғини кўзига суртгиси келганидан, Шарофат холанинг кўнглига бу фикр яна келиб ёпишди:

– Манзура тушмагур ҳам бола-чақалик бўлиб кетгандир, – деди у ўглига яна бир куни кечкурун.

– Бўлмаса-чи, – деди Акбарали, – шу вақтгача...– Кулоғида бўлса узоқлардаги Бектемирнинг бўғик овози янгарди: «Меннинг кизимнинг ҳам бўйи етиб қолгандир. Олиб келаман, кўрасан. Ёқтирсанг, ўзинга бераман, худо хоҳласа...» Акбаралининг бадани увушиб кетди, бу товушдан қочмоқчидек, бошини бурқаб ётди.

Киш эди. Деразадан телевизион антенналарининг изғиринида хуштак чалгани эшитилди. Онаси ҳам гапнинг дилсиёхликка айланишидан кўрқиб жим бўлди. Алламаҳалгача изғиринининг совуқ хуштагидан бошқа овоз эшитилмади.

Бир бемаза киш бўлдики, қорасовуқ, тўнғак кўчирадиган аччиқ изғирин жонга теғди, яланғоч дарахтлар ҳам, ер ҳам қоп-қорайиб, фиғонни чиқиб ётгандек. Бир мусаффо қор учкунлаб, бу ҳавонинг ғуборини олиб кетса-чи. Кейинги пайтларда ўпка қисини яна зўрайган Шарофат хола ўғли ишга кетганда ёлғиз деразага қарагани юраги безиллаб ўтиради. Олам бўм-бўш кўришади кўзига. Ох деса оғзидан олов чиқади. Бир сув сепиб ҳовли супурса, келини билан гап таланиб хумордан чиқса, катик увитиб, девор раҳнасидан кўшинисига узатса нафаси очилиб кетармиди. Тавба, суксурдек ўғил ўстириб, шуларга зор бўлиб ўтирса энди...

Бир куни тушдан кейин салмоқлаб лайлакқор ёғиб бердики, шаҳарининг чехраси очилиб кетганидан болалар кўчада «Офтоб чиқди оламга»ни айтиб юборишди. Офтоб қаёқда, нар ёстик тўзгигандек, осмон ошноқ бўлиб ётибди. Ёширай, шунинг ҳаммаси ерга тушармикан?

Шарофат хола кечгача деразадан кўз узмади. Хамиридан хабар олди-ю, яна келиб ўтирди. Лайлаккор. Зап топиб айтган-да одамлар. Қанот қокмай, аста учиб келиб кўнади...

Шарофат хола бирдан ўрнидан туриб, манглайини деразага босди.

– Субҳон олло... Субҳон олло! – деди ранги оқаринкираб. йўлкада, булдурук боғлаган ошпоқ акация тагида келишгангина бир киз билан Акбарали турарди. – Тушим бўлмасин тағин, – деб Шарофат хола юз-кўзини сийпади, бир нималар деб пичирлаб икки елкасига куф-суф килди.

Киз билан йигит бир-бирларига муҳим гаплари бўлмаса ҳам, афтидан, ажралолмай туришар, лайлаккорни кафтларига кўндириб, эриб кетишини томоша килишар, кикирлаб кулишар эди. Акбаралининг кулиши Шарофат холанинг юрагини ўйнатиб юборди. Ўйлаб қараса, кўпдан эшитмаган экан унинг кулишини. Қиз ким бўлди экан, Шарофат хола уни ҳеч кўрмаган, кўрган бўлса узокдан ҳам танир эди. Тўртинчи қаватдан иккаласи ҳам иаканагина бўлиб кўринади, бошлари, елкалари ошпоқ. Қизнинг комати дуркун, пошнани туфлиси билан оппоқ ерни тўхтовсиз таптайвериб ғалвир қилиб юборибди, сумкачасини ўйнаганча баъзан эркалашиб, қийкириб кулар. Акбаралидан кўз узмас эди. Шарофат холага у жуда қадрдон кўриниб кетди: «Овла, гиргиттон, болагинамнинг кўнгилни овла. Ўлиб бўлдим-ку... – Хола деразага пешанасини тираб йинглаб юборди. – Хайрият-эй, худога минг қатла шукур! Астойдил бўлсин, ишк-муҳаббат бўлсин ишқилиб. Ёш кўнгилнинг кўчаси кўп. Дўстлари билан юпанмаса, қайлиғи билан юпанар. Кўнгил савдосидан зўри йўк, у бошка ҳамма гарду ғамни юрагидан сиқиб чиқаради. Рост бўлсин, илоҳи, омин, рост бўлсин». Шарофат холанинг бирдан-бир илинжи шу бўлиб қолди. Дармон ҳам киргандек у-буни баҳона килиб ивирсир, ўғлини узок йиллар кўрмагандек эшикка кўз тутар эди. Уни Шодасойдан кутганда ҳам бунчалик илҳак бўлмаган.

Акбарали хақиқатан ҳам одатлагидан бошқачарок бўлиб кириб келди. Соқоллари тоза қирилган, ўзи ҳам бир оз яшаргандек. Ойини ҳам ҳеч нарсаи билмагандай, унга зимдан разм солиб, дастурхон тузади. Акбарали яхши кўрган

шовласини нигтаха билан тушириб, форточкаларни очди, хуштак чалиб у ёк-бу ёқни айланди.

– Ойи, кўкламда мапа бу болохонани ойнавошлик қилиб, тузатиб олиш керак.

Унинг овози жуда тиник эди, Шарофат хола тўлқинланганидан жавоб беролмади. «Ойингизнинг ўргилсин, кўнглимда нималар бўлаётганини билсанг эди! Наҳотки ўша ўзимнинг Акбаргизамни янгиттан топган бўлсам?!»

Акбарали бўлса ҳамон шўх хуштак чалиб, уч ойдан бери ганирмай ётган эски приёمنىгизни тузатиб қўйди. Кейин тўрдаги бурчакни мўлжаллаб:

– Ойи, шу ерга битта диван олсам майлими, жуда хувиллаб ётибди, – деди.

– Ол, ўргилай болам, ола қол.

– Нафасингиз қалай?

– Яхши, тасаддиқ, бугун қор ёғиб, ҳаво яхши бўлиб қолди.

– Сиз энди ўзингизни кўп уринтирманг. Чой қайнатсангиз бўлгани. Бозорни ўзим қиламан. Дазмолни ҳам...– Бирдан эсига тушгандек, дазмолни штепсельга тикиб, галстукларини саралай бошлади. Иккичўчасини дазмоллаб қозикка осиб қўйди.

Она бугун ухламади, нафаси еткилса ҳам, инсанд қилмасликка уриниб, қайнапаллик орзуларига эрк бериб, тонггача тилақ тилаб, дуо қилиб чиқди. Эртасига гастроном олдига Абдусамадни кўриб қолиб, негадир, ўзи ҳам билмай, олдига югуриб борди.

– Вой, ўғлим, нимага ўртоғингизнинг олдига қирмай қўйдингиз?

– Ўртоғимнинг иши қатта, хола. Халақит бермайлик деймиз-да. У кишининг ҳозир бизларга вақти йўқ. Шаҳарнинг энг бориб турган дилбарини ўзига оғдириб олди. Тўйга борамиз худо хоҳласа. – Бакалоқ Абдусамад от ёнини сизлагандек, машинасининг капотини сийпаб қўйди. – Салом денг, хола.

– Хўп, бўлади, отагизам, – Шарофат хола самосвалнинг дуди ичида қолди. Унинг гапи ўзидаги бошқа ҳеч кимга эшитилмасди: Шаҳарнинг бориб турган дилбарини... Тўй...

Вой ўлай, қаёқдан келди мен шўрликка бу бахт-толе... Вой ўлай...

– Ҳа, хола, нима бўлди?

Бу нотаниш бола эди. Мажолензланиб қолган холанинг кўлидан сумкасини олиб, подъездигача суяб элтиб кўйди.

Ажабо, ким экан-а шаҳарнинг бориб турган ўша дилбари? Бу фикр Шарофат холани гангиггар, чўчиггар, ҳар куни неча марта хаёлига келиб, чарчатар эди. Акбарали бўлса ҳеч нарса бўлмагандек, бепарво кириб келиб, хуштак чалиб чиқиб кетади. Ваҳолонки, Шарофат холага маълум – ҳамма гап мана шу бепарволик билан мана шу хуштакда. Хола оналарга ҳос синчковлик билан яна анча-мунча нарсаларни ҳам билиб олди: бахт кушининг оти Ҳадия экан, техникумни биттирибди, комбинатнинг лабораториясида ишлармини.

Ишлар шундоқ юриниб кетдики, ҳатто ўзи билан танишиб ҳам олди.

Дам олиш куни эди. Эрталабдан офтоб чарақлаб, ерни эритиб юборган бўлса ҳам, тоғ бағирларида, чангибон қияликларда қор кумушдай ярқираб турарди. Акбарали саҳарлаб туриб, даҳлизда пишиллаганча ниманидир боғлаб, тугиб, тика бошлади. Шу пайт пастда Абдусамаднинг машинаси жимжит кўчани янградиб гудоқ чалди. Шарофат хола деразадан қараса, эшик тагида бир машина йиғит-қизлар. Елкаларида рюкзак, кузовда гилоф кийгизилган жуфт-жуфт чангилар. Ҳаммалари бирдан шовқин солиб, деразага қараб кўл елдишарди.

– Ойи, ойи, мана буни олиб тушинг, – деди Акбар даҳлиздан, – ҳозир тушади, денг, каллайи саҳарлаб маҳаллани бошларига кўтаришмасини. – У онасининг кўлига тугунча тутқазиб, ўзи рюкзакни елкасига олишга уринди. Юзини тер босиб кетган, шоншар, пастдаги шовқинни кесолмай, кичкирар эди: – Ҳозир деянман-ку, мана бўлдим!

Шарофат холанинг юраги чапак отди. У зинадан тушаётганида пилдираб чиқиб келаётган кизга дуч келди. Бу Ҳадия эди. Улар илгари сира учрашмаган бўлсалар ҳам, бир-бирларини танишди. Қандайдир ички бир сезги билан танишди бир-бирларини.

– Шарофат хола... – Қиз бош эгиб тўхтаб қолди. У камширини лол қилиб кўйган эди. – Акбарали акам гушадиларми?

Шарофат хола бир нима деёлмай илжайганча туғуни узатди. Қизни дилбар деганларича ҳам бор эди. Нозиккина оқиш юзида ғубор йўк, лаблари бўртган, сал-пал қалам теккан пайваста кошлари чиройли чимирилиб, «мунча карадингиз» дегандек нйманиб турар, қалин сочи қизил беретини тўлдирган, ўзи ориккина бўлса ҳам, кўксин тўла, пахмок оқ жун фуфайка юзининг мармар рангини янада шўлалантирар, торгина хаво ранг шими эса қадди-қоматининг баркамоллигини таъкидлаб тургандек.

Қизни кўриб эсанкираган Шарофат хола пастда ола-тўполон, шовқин-суроннинг устидан чикиб, на Ҳадияга, на ўғлига бир оғиз гап айтолди. Ўгли билан Ҳадия бир-бирларини кўриб қил-қизариб кетишди. Акбарали қизнинг белидан ушлаб даст кўтарганча кузовдан ошириб кўйди, кейин йигитлар ўзини ҳам қўлидан тортиб чиқариб олишди. Йигит-қизлар кий-чув солишар, тинмай кулишар эди. Қаердадир гармон ғийқ этди, кимнингдир чанғисими, таёғими кире этиб сниди, аллаким машина жилганда чинкириб юборди.

Машина жўнаб кетгандан кейингина «Хайр, хола, хайр!» деб кичкиришди-ю, қулоғи тинган Шарофат яна бир сўз айтолмасдан қолаверди. Лекин Ҳадияни роса тўйиб кўриб олди, жўнаб кетгунича кўз узмади ундан.

Чиройли келиндан кўрқиб юрарди, мана, худо берди чамаси. Чиройлининг ташвиши кўп бўлади, дейишади. Бу – бир. Иккинчидан, ҳам чиройни, ҳам эсин бирдан ато қилмас экан худо. Камдан-кам бўлади. Учламчи, чиройли келин ҳеч қачон қайнананинг хизматини қилмайди...

«Вой, нималарни ўйлаяпман, мен эси паст. Бандаин ношукур. Буларнинг ҳаммаси ҳам бекор гап, эскилик гап. Борди-ю, биронта кам-қўсти бўлса ҳам гўрга. Кимнинг кам-қўсти йўк? Менга ўғилгинамнинг очик чехраси керак. Чехраси очилди унинг, бир ойдан бери қайта туғилгандай бўлиб қолди. Лоҳовлавакуввата! Муҳаббат-да, ўргилай, муҳаббат! Яна қайтиб келмаса бас ўша эски дилхиралиги. Покқос гумдон бўлиб кетсин ишқилиб. Қайтиб келмайди энди, гумдон бўлиб кетади, ишқ-муҳаббат нималарни енгмайди!»

Бугун кунн билан Ҳадиянинг каптардеккина ҳаво ранг кўйлақдаги комати кампирнинг кўз ўнгидан кетмади. Шарофат хола уни бир кўришда роса ёктириб, кўнглига жойлаштириб олган эди, бағрига босгиси келаверди. Толойдан чўчиб-чўчиб, хаёлида нуқул, келиним, деб эркалайди. Ўйлаганмиди ахир, осмондан тушгандек, шундоқ, барно киз, эли, кўхлик, иболи. Товуши ҳам беозоргина: «Акбарали ака тушадиларми?» «Акбарали» деган тилгинангдан онанг айлансин! Сен Акбарали билан менга қандай қувонч, қандай бахт-толе келтирганингни билсайдинг...»

Шарофат хола ёлғиз ўтириб йиғлаб олди. Ҳеч қачон бундай роҳат қилиб йиғлаган эмас эди.

Кечкурун деразадан томонга қилган манзараси ширин халларининг давомидек бўлди.

Машина келиб тўхташи билан чакқон сакраб тушган Акбарали кўлларини ёзди, кузовдаги йигитлар Ҳадияни чиқиртириб унинг кучоғига отишди. Қиз ҳам ерга қаттиқ урилмаслик учун нонлождан йигитнинг бўйнига осилиб қолди. Абдусамад бўлса, шартга газни босди, кузовдаги йигит-қизлар кий-чув билан тебраниб, қах-қах уриб, қўл силкиганча жўнаб кетишди. Акбарали қизни ҳамон кўтариб турарди.

Шарофат холанинг юраги қишидан чиқаёзди. «Олиб кира қол! Олиб кира қол, болам!» дерди пичирлаб.

– Вой ўлай, мен нима деяман, тавба, тавба! – деб деразадан ўзини четга олди. Нима қилишини билмай, яна қайтиб келди. Ташқарида шом қоронғиси, йўлка четларида қор уюмларигина ялтираб турарди. Акбарали қизни ҳамон кўйиб юбормай ҳазиллашарди. Қиз тиширчилар, йигит бўлса уни дам юмшоқ қор уюмига ирғитмоқчи бўлиб, дам бўйшидан тишлаб олмақчидай таҳдид солар эди.

– Вой кўпол, вой кўпол, қизни хафа қилиб қўймасайди, – деб Шарофат хола тенада жонини ҳовучлаб турибди.

Акбарали ниҳоят қизни ерга туширди. Туширди-ю, лекин қиз кўлларини унинг бўйнидан олмади. Шом қоронғиси қуюқлашди. Шарофат холанинг кўзи хиралашди, хуллас, ўғли билан Ҳадияси тушмағур худди бир кишидек, бигтагина қоп-қора соядек бўлиб қолишди. Дарахт тагида

оппоқ қор, қор устида икки соя; повчароғи булару, пастроғи – рюкзак. Бошқа ҳеч нарса кўринмас эди.

Акбарали бирор соатлардан кейин оловдек ёниб кириб келди. У бугун серган, серҳаракат эди. Тоғлардан, чанғи учишнинг завқларидан гапира кетди.

– Ҳадияхонни уйигача кузатиб қўйдингми, болам?

– Ҳадияни? – Акбарали кўзлари чарақлаб онасига қараб қолди, – сиз уни қаёқдан биласиз?

Ойисен узр сўрагандек ерга қараб жилмайди. Бу жилмайишида меҳру миннатдорлик ҳам, аллақандай эзгу бир андиша ҳам бор эди. Акбарали аста келиб ойисенни кучди.

– Овқатингни олиб келайми, болам?

– Олиб келинг, ойи! – деди хушчақчақ Акбарали.

У ечишиб, ювингани чиқди.

– Чой ҳам дамлайми?

– Дамланг, ойи! – деб қичқирди ўғли.

Лекин ювиниб чиққандан кейин диванга чўзилди-ю, стол тузалганча қолаверди. Тоғ саёҳатидан қони кизиб яшариб кетган Акбарали хаёлчан шифтга тикилиб ётарди. Бу унинг илгариги ўй сурини эмас, кўзлари тийрак, чеҳраси ёрқин, хаёллари аллақаёқда. Ҳадияни ўйлаётти, она буни сезди. Шу пайт ўғлидан кўз узгиси келмаса ҳам, аста шипиллаб ошхонага чиқиб кетди. Ўйласини, ўйлари жуда ҳам ширин ҳозир, кўзларини ўйлаётгани, лаблариними... шивирлашларини эшитяптими, кулишлариними...

Сокни тун чўқди. Ташқарида қорамтир осмон билан қор қошлаган ер оқинги жимгина олишди. Ҳар деразага шуъла қўнгандек, хоналар ёруғ, илқ, файзли.

Ёқимли ҳорғишликдан кейин оромбахш уйку босиб келади... Уй ичида муҳаббат шарнаси кезса яхши-да.

Шу тариқа кунлар, ҳафталар ўтди. Шарофат хола ўзининг нафаси оғирлашиб, хансирашни зўрайганига қарамай, фикри-зикри ўғлида эди. Акбарали гоҳо оғир, ўйчанроқ қайтса ҳам, кўпинча хушчақчақ, комбинат газетасига мактаб ёзилганларини хазил-мутойиба билан сўзлар, онасининг қўнғилини овлашга, нима биландир банд бўлишга ҳаракат қилар эди. Унинг бу ҳаракатида аллақандай бир суъийлик, зўрма-зўрақлик борлигини она пайкамади.

Бир кунн, Акбарали ишда эди, кутилмаганда эшикдан отилиб Ҳадия кириб келди. Кирди-ю Шарофат холанинг юзига тикилиб тўхтаб қолди. У яна ҳам дурқунрок, оловдек писк кўринди холага; ингичка белини қисиб кенг тилла ранг камар боғлаган, бурмали юбкаси кўнчиб турибди, лекин оқини юзида, чўччайган лабларида аллақандай титроқ, ваҳима бор эди. Бўлгусен келинининг хуснига маҳлиё, унинг тўсагдан кириб келганига ҳайрон бўлган Шарофат хола аввалига унинг ҳолатини пайкамади.

– Шарофат хола! – деб унинг бағрига ташланди киз. Улар кўндан таниш қадрдонлардек, она-боладек бир-бирларининг бағриларига инишди. Қиз, аъзойи баданн қалтираб, йнглаб юборди.

– Вой жонгинам, сизга нима бўлди, ўргилай? – деди эсанкираб қолган Шарофат. Қизнинг товуши хунук, у ўкенб ўкириб йнғлар эди. – Вой ўлмасам, қизим, кўтаринг бошингизни, нима бўлди?... – Уни бирдан ваҳима босиб қизни бағридан узди: – Акбаралига бир нима бўлдими? Ганиринг!

– Йўк, унга ҳеч нима бўлгани йўк, – деб киз бош силкигач, она уни астойдил юната бошлади. Ҳадия унинг елкасини ҳўл қилиб юборган, юзи буғриқиб, мижджалари қизарган эди.

– Ганир, нима ҳасрат тушди бошингга, дардингни олай, жонгинам, – деди хола қизнинг бошини, елкаларини силаб.

– У мени... у мени яхши кўрмайдн, хола, энди нима қиламан?... – Ҳадия яна йнглаб юборди.

Шарофат хола кўнгли ёришиб, яйраб жилмайди. Қизни яна бағрига босиб эркалади.

– Вой, шунга шунча йнғи-сиғими, ўргилай... – деб қулди хола. Ўглининг бу нозик инҳолни қанчалик севишини у билмай, ким билени! Қизнинг бу йнғиси ҳозир унга ҳам қулғили, ҳам ширин туюлди. – Сизга шундоқ кўрингандирда... – товушини пасайтириб шўхлик билан гапирди хола. – Яхши кўради, айланай, шундай яхши кўраднки, эс-хушини йўқотиб қўйган, ҳа.

– Йўк, яхши кўрмайди, – киз жиддий гапирди, бошини кўгармай кўз ёшини артди.

– Вой, мен биламанми, сиз биласизми, тасаддук? У бутунлай ўзгариб, бошка одам бўлиб қолди. Ҳаммасига сен сабабчисан, болагинам.

Онанинг сенлаб гапиргани таъсир қилиб, Ҳадия тагин кўзига ёш олди. Лекин пичирлаб яна такрорлади:

– Яхши кўрмайди...

– Нега энди, гапир, тушунтир ахир менга, бир нима дедими, хафа қилдимни, ёлгон гапирдимни...

– Йўк...

– Олманинг икки палласидек ярангансизлар, бир-бирига худонинг ўзи бичиб-тиккан деб ҳамманинг хаваси келяпти, тагин нима?..

– Акбарали акам ғалати... – Қиз юз-кўзини артиб, ўтирди, «мен тушунмайман, тушунтиролмайман», деган маънода елка қисди, ожиз тикилди. – Акбарали... ғалати. Айниқса кейинги вақтларда. У кўпчилик орасида хунчакчак, худа-беҳудага кулади, мени эркалаган, ҳурмат қилган бўлади. Лекин биласизми... буларнинг ҳаммаси зўракни, ясамага ўхшайди.

– Нега энди, болам! – жахли чиқди онанинг.

– У фақат ўзини овутишга урингандай. Назаримда мен билан ҳам ўзини овутиш учун... ниманидир унутиш учун... Нега десангиз, ёлғиз қолганимизда у менга ҳеч нарса гапирмайди, баъзан хаёли аллақайларга кетади, ёнида менинг борлигимни ҳам унутиб қўяди...

– Йиғлама, буларнинг ҳаммаси беҳуда гап, сенга шундай туюлгандир, болам. – Холанинг юзига ҳам хунук соя тушган эди, лекин у тан олмасликка, қизга тасалли бернига астойдил уринди: – Йўк, кизим, у сени яхши кўради. Менга кара, сени яхши кўрмай бўладими-я!

Қиз тасалли топмади.

– Ёлғиз қолсак гўё йўк бўлади-қолади. Бир нима су-ринтирсам, ғалати қарайди совуқ назар билан. Яхши кўрган одам шунақа бўладими, холажон?

– Ахир, эркала, силаб-сийпа, бағрингга ол...

– Мен ундай қиз эмасман, Шарофат хола, – дили отриб, ерга қаради қиз. – У мендан бир нимани яширади.

– Мендан ҳам... – деб юборди она. Бейхтиёр айтиб юборди-ю, ўзи Ҳадиядан баттар аҳволга тушди. Ўпкаси тўлиб, кўз олди қоронғилашди. Ўша илгариги дардчил Акбарали гавдаланди кўз ўнгида. Бошини столга қўйиб

ийнглаб юборди. – Тавки лаънатинг бор буйинингда, болам!.. Нега очилмайсан, нега айтмайсан?

Ҳадия унинг айтиб йиғлашига тушунмади-ю жуда кўркиб кетди. Шарофатнинг йиғиси дахшатли, кўпрок тутканокка ўхшар эди, нафаси кисиб, юзлари оқарди. Ҳадия дарров хушёр тортиб, шошиб жой қилди, суяб олиб бориб, ётқизди. Рўмолчаси билан авайлаб юзларини артди, сув берди.

– Холажон, тинчланинг. Ҳеч гап бўлгани йўқ. мен... мен... энди сиз гапирманг, дам олинг.

Форточкани очиб, елиб, анча ўтирди. Онани сал ўзига келтиргандан кейин, соатига қараб, кетишга отланди. Акбаралининг ишдан қайтадиган вақти бўлган эди. Ҳадия хайрланди. Остонадан яна қайтиб:

– Менинг келганимни айтманг, хўнми, хола, – деди-да, ник этиб йиғлаб чиқиб кетди.

Шарофат хола хушсиз ётди, босинкирадим, ишқилиб, кечга яқингина ўз товушидан уйғониб кетди. «Шундай кизли-я! Шундай кизни...» деб ҳамон пичирлар эди курукшаб кетган лаблари. У нарироқда ўтирган ўглини кўрди. Акбарали ҳамма нарсадан хабардор, Ҳадиянинг келиб кетганини ҳам, онасига нима бўлганини ҳам пайкаб турар, ҳаммасига ўзи айбдорлигини ҳам билар эди чоғи. Шунинг учун онасидан хол-ахвол ҳам сўрамай, хиссиз, ўйсиз, чакмоқ урган тўнкадай бўлиб ўтираверди. Шарофат холага у узокдан аллақандай қорайиб кўринди. Ориклаб кетибди. Биринчи марта ўғли ҳақида ёмон фикр келди кўнглига, Шум кадам... уйга касофат бошлаб келдим... Шунинг ўйлади-ю инграб юборди.

Онанинг кўзлари сўниқ эди. Муҳаббат келтирган дастлабки қувончлар ҳам сўнди. Умр шамини ҳам сўндиради шекилли.

Шарофат хола ётиб қолгандан кейин Ҳадиянинг ҳам, Абдусамадларнинг ҳам дарағи бўлмай кетди. Акбарали ҳаммасини ўзидан чўчитиб бездириб қўйганга ўхшайди. У уйнинг қоронғи бир бурчагида узок ёлғиз ўтирадиган бўлди. Баъзан ўз-ўзи билан гаплашади: «Бир зум... фақат бир зум... Ўша лаҳзада бир зумгина ўзимни бошқача тутганимда эди... Одам ўзини ўзи ўлдирганда ҳам унга бир зумлик бардош

етишмай қолади, дейишадн...» Яна алланмалар дейди. Кейин кўриб ўридан туриб кетади.

Бориб каёқлардандир ичиб келади, кечаси ухламай у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб чиқади.

Кейинги вақтда онасига, унинг бетоблигига ҳам эътибор бермай, аллакаёқларда бир нима кидиргандек, бир ўзи тентираб юрар, кеч кайтар эди. Бугун ҳам кун ботгунча айланиб юриб, посёлканинг овлоқ бир еридаги кимсасиз буфетга кириб борди. Бу ерда буфетчи хотин уни таниб қолган эди, сўрамаеданок, икки юз грамм ароқ куйиб берди. Ишсиз кунлари Акбарали бу ерга иккинч қайта келиб кетади, бошқа кунлари бўлса ишдан кейин...

Уйда Шарофат хола касал. Ўзига қарамаса ҳам, ўглининг хуштак чалиб, панирос тутатиб келганига баъзан хурсанд бўлиб бош кўтаради. Аммо каровсиз қолган беморнинг аҳволи кундан-кун оғирлашарди. Айниқса, ўглининг ундан яширикча ича бошлаганини пайкағач, у сўнгги илмижини ҳам йўқотгандек бўлди.

– Ойи! – деди Акбарали бир кунни маст ҳолда онасиниш ёнига ўтириб. – Мен ҳаммасини айтиб бердим. Соңяга. Буфетчи хотинга айтдим...

– Нимани айтдинг, болам?

– Ўшани... У ёқда... одам ўлдирганимни... Сабаб бўлганимни.

Шарофат холанинг кўзи тинди, худди тушдагидек, тубсиз қоронғи жарликка шўнғиб кетди. Лекин хуши бор эди, ганиролмас эди ҳолос. «Илоё, кетиб қолмасам бас. Яна киттак қувват бер!» деб ўйлаганини билади. Анчадан кейин тили айланди:

– У нима деди, болам.

– Ичгин, унутасан, деди..

Акбарали омонат ўтирган жойидан гандираклаб, йиқилиб тушишига сал қолди. Шарофат хола дармонсиз қўли билан уни ушлаб қолмоқчи бўлиб, алланима деди. Энди унга барибир эди. «Энди у дунёлигимни ўйлашим керак», деб кўйди ичида. Шунинг учун: «Кимши, нега, қандай қилиб?» деб сўраб ўтирмади.

– Сен, болам, буфетчи хотинга эмас, бошқа ҳеч кимга ҳам эмас, фақат шодасойликлар олдига бориб гуноҳингни

ўғинишини керак. Фақат ўшалар гуноҳинингдан кеча олади. Ўзинини кўрсат, бош эг: Бошқаларга ёрилганинг билан, у лаънатни бўйиштируғини гарданингда қолаверади. Қайтайлик, жон болам, кўзим очинида...

Маст Акбарали каравотдан сирғалиб, қок полга мукка гушди-да, бўкириб йиглаб юборди...

Шу кечадан кейин Акбарали ичкиликни ташлай олмаса ҳам, соқоли ўсган, қовоғи салки, маст ҳолда онасига қатиксуғ, дори-дармон олиб келиб бериб юрди. Аммо Шарофат хола энди на овқат ер, на дори ичар эди.

Бир кун у ўғлини ёнига чақириб, васият қилди:

– Рози бўл, бўтам... Шодасойга олиб бориб, ота-буваларимиз ёнига қўй, мен ҳам рози кетай, жон болам. Тиритимда унамаднинг...

Акбаралининг кайфи бирдан тарқаб, заиф баданини титроқ босди, ранги оқариб кетди. Фақат анчадан кейингина ўзига келиб:

– Ойи! – деб ўзини каравотга ташлади. Лекин Шарофат хола аллақачон кўз юмган эди...

– Мен ўлдирдим сизни, ойинжон, мен ўлдирдим, мен, мен, мен!.. – дерди Акбарали икки қўли билан салки юзларини чапталлаб.

Сўнгра у, йиглаб ҳолдан тойгандан кейин, бош кўтариб онасининг қоғоздек оқ, жонсиз юзини кўрди. У шу ҳолда: сийрак, оқ сочлари тўзиган, няғи туртиб чиққан, бурни юнқа, кўзи юмук мурда қиёфасида Акбаралининг хотирасига миҳлангандай ўрнашиб қолди. Кўзини юмса ҳам кўз олдига келади. Авваллари Бектемир аканинг темир рельселар остида мажакланган қонли юзини кўз ўнгидан қуволмас эди. Энди иккига бўлди: дам онаси, дам Бектемир ака... Бирини қувса иккинчиси келиб гавдалаганди...

Негадир бирдан жимлик чўкди. Узок, оғир жимлик. Тунми, кишими, қанча давом этди – Акбарали билимайди. Кўзини очса, ҳали ҳам ўша ерда, онасининг жасади ёнида ўтирибди. Қун несик, қуёш қизитарди, деразалар, эшиклар очик, уй тўла одам, уй тўла жимлик. Туни билан шундай ўтириб чиққанга ўхшайди. Бу одамлар қомбинатдан, маҳалладан, қўши-қўшинлар. Акбарали қўшини танимайди. Шарофат холанинг кадрдонлари, таниш-билишлари бўлса керак.

Мархуманинг ҳамсухбати, дўсти кўп эди. Акбаралиники бўлса – йўк. Битта ҳам йўк. Мана комбинатдан кимдир таъзия билдирыпти, кимдир кўнгил сўраяпти, маҳалладан келган биров маросимга бош... Акбарали улар билан ҳеч қачон ёзилиб хангома қурган эмас.

Нарироқда шериклари билан Абдусамад кўринади. Ҳаммалари астойдил дард чекиб, ташвиш тортиб туришибди. Абдусамад Шарофат холатининг васиятини билгач, машинасини йўлга шайлагани шошганча гаражга жўнаб кетди. Кимдир ҳужжатлар билан банд эди, кимдир телефонда... Акбарали буларнинг ҳаммасига бефарқлик билан ҳиссиз, ўйсиз кўзларини ер остидан тикиб, эсанкирагандек, бир ерда қўл қовуштириб турибди. Гўё она ўлими унинг ҳаётида энг муҳим, энг мусибатли воқеа эмас. Гўё ҳали олдинда бундан ҳам муҳими, бундан ҳам оғири бордек. Бордек, аммо нима эканлиги маълум эмас...

246 Тобутни настига олиб тушганларида Акбарали бир чеккада бош эгиб турган Ҳадияни кўрди. Назарида, у ҳозир бир нафасгина бўлса ҳам ўзини Акбаралидек ҳис этиши керак, бир нафасгина бўлса ҳам унинг аҳволини тушуниши керак эди. Чунки мархуманинг дастлаб кўрна-ёстик килиб ётиб қолишига ўша сабаб бўлган. Ҳозир у шуни бировга айтолмай тургандек...

Акбарали кизни кўриб қотиб қолди. Бир интилди ҳам шекилли, лекин оёқлари бўйсунмади. Нима қилсин, ёнига бориб, бор гапини тўкиб солсинми? Аммо энди нима фойдаси бор, барибир бирга бўлишолмайди-ку.

Ҳа, яхшиси билмай кўя қолсин. Билса бу ажралаш унинг учун шунчаки бир бадбахтликдан қутулишдек бўлади. Кўй, у ҳам бир нарсасини йўқотгандек бўлсин...

Акбарали кизининг ёнига бормасди. Қайрилиб, машина томон юрди, зинага оёқ кўйиб очик кузовга, онаси ёнига чиқди. Унинг кетидан машинага яна анча-мунча одам чиқди. Танниш-билиш кадрдонлар мархумани сўнгги йўлга кузатишга, унинг васиятини бажо келтиришга отланишган эди.

Офтоб тобора кизитяпти. Машина секин юрганидан, шабада кун тафгини кесолмайди. Орқадан етиб келган машиналар ғувиллаб ўтиб кетади, уларнинг кетидан енгил

чанг кўтарилиб, йўл четидаги ўт-ўланлар тебраниб қолади. Арпа-бугдой ўриб олинган, қирлар сап-сарик. Олдинда дам қорайиб, дам қўнғир тусга кириб тоғлар кўзга ташланади. Ўша ерда, қайси бир дарада Шодасой...

Акбарали у ерга яна ўз ихтиёри билан қайтиб боришни сира ўйламаган эди. Ҳозир ҳам боргиси йўқ, бормаса ҳам бўларди, лекин негадир оёғи ўша ёққа торганти. Тақдир экан некилли. Шум тақдир етаклаб кетяпти уни. «Она васияти. Она васияти...» деб такрорларди ичида нимагадир далил келтираётгандек.

Йўлга чиққанларидан бери орада бир оғиз сўз котилгани йўқ.

Акбарали онасини ўйлашга уринарди. Лекин Шарофат хола унинг кўз олдида нуқул ўлик қиёфасида гавдаланаверди. Акбарали бунга чидаёлмай тўлғанди, кузов тахтасига бошини қўйиб ўтирганча бошқа нарсани ўйлашга ҳаракат қилди. «...улгурар эдик. Икковлашиб баробар уринсак, улгурар эдик. Ўша бетон ёпишиб қолган яшикни икковлашиб силжитсак...» Бирдан кўк томирлари ўйноқлаб чиққан, кўзлари бақрайган Бектемир ака кўз олдига келди. Кейин унинг мажакланиб кетган қонли юзи келиб гавдаланди, Акбарали бошини кузов тахтасига уриб ишраб юборди. Бирга келаётган ҳамдард одамлар ачиниб бир-бирларига қараб қўйинди. Ҳар ким ўзича тасалли беришга уринарди. Қўрқиб кетган Кенжа деган йиғит нима қилишини билмас, тим қора мўйлови тердан ялтирар эди. У Акбаралининг елкасига қўлини қўйиб овутмоқчи бўлди:

– Оғир бўлиниг ака, фойдаси йўқ... Тириклар омон бўлсин...

Шодасойга соат бешларда кириб боришди. Акбарали шу ерда катта бўлиб, қабристон қаердалигини билмас экан. Абдусамад бу ерларга бетона бўлса ҳам, ҳар қалай, шофёр эмасми, адашмасдан топиб борди.

Қабристон кўприкка етмасдан чан томонда Шодасойнинг шундок тепасида, баландликда эди. Бу ердаги тераклар, қайрағочлар ҳозирдан сарғайиб кетибди. Куз эрга келганидан эмас, сув чиқмаганидан бўлса керак. Оёқ ости қалин ҳазон, узоқдаги сой шабадасига тепадан ҳам сариқ барглар пилдираб тўкилиб турипти. Оёқ остида ҳазон шитишлаши,

қош қораярда узоқузоқларгача эшитилиб, бу теракзор қабристоннинг диққатнафас жимлиги яна ҳам сирлироқ, оғирроқ бўлиб туюлар эди.

Акбарали энди эслади: унинг болалигида бу жойлар яланглик бўлиб, шодасойликлар бу ерда улоқ чошишарди. Бу тераклар кейин экилган, у вақтлар сойнинг бу бетида битта бўғоз тутдан бошқа дарахт йўқ эди. Акбаралининг болалар билан чошишаб тутиб тут қокнигани эсида. Сой ёқасидан ялпиз ҳиди келарди, маст бўлиб қарку поклар сайрарди. Сойнинг нариги қирғоғи бўлса тикка жар, «Жар тағида ялмоғиз камар бор», дейишарди. У ерга болаларни йўлаганимасди. Акбаралини ҳам дадаси у ердан қувлагани-қувлаган эди.

У киши Шодасойда аравадоз эди. Тўғни эгалиган қатта қунда бутун ховлиларини эгаллаб ётарди. Дадаси хўл қайрағочни кўр аралани қулга кўмиб тўғни эгар, кегай йўнар эди. Акбарали бўлса отасининг ёнида ин эшиб, сирақ қорар, ойисининг ўғирда жўхори талқон туйиб, заранг қосага бир қошиқ шинни солиб беришини тоқатеизлик билан кутарди. Қимматчилик эди-да. Жўхори талқонни яхши кўрарди Акбарали.

Кейин тоғда қон очилиб, сойнинг нарёғида меҳмонхона, яна қандайдир қатта бинолар туша бошлади. Дадаси арава-созликни ташлаб, қонга ишга кирди. У урунда ўлиб кетгандан кейин Акбарали ҳам қончи бўлди.

Энди буларнинг ҳаммаси Акбаралига узок ўтмишдек, гўё ўзининг эмас, бегона бир одамнинг бошидан ўтган хотиралардек бўлиб туюларди. Шодасой ҳамон шовуллаб ётибди-ю, лекин Акбаралининг болалиги йўқ. Жар тепасида бегона бир шаҳар оқшом чирокларини ёқмоқда. Бу ерда эса, қабристонда жимлик...

Халидан бери жонсиздай қотиб турган Акбарали қараса, онасини ашлақачон кўйиб бўлишибди. У бейхитёр ҳаракат билан эгилиб бир сиким тупроқ олди-да, дўншайиб турган янги қабр устига сочди. Фақат шундагина, онасидан жуло бўлганлиги хушига етиб, оёқлари қалтираб қабр ёнига тиз чўқди, юзини қўллари билан тўсиб, ўкраб-ўкраб йиғлади.

Абдусамад, Кенжа, бирга келган одамлар Акбаралининг тепасида бириас туришди. Сўнгра, Абдусамад Акбаралининг ҳозир онасини ташлаб кетолмаслигини билиб:

– Қоронги тушиб қолди, Акбарали ака, бўлмаса биз қайтайлмик. Сиз хали бир-икки кун шу ерда бўларсиз. Тўзим берсин... – деди.

Улар жўнаб кетинди. Юк машинасининг гувиллаши Шодасой шовқинида йўқ бўлди ҳамки. Акбарали бош кўтаргани йўқ.

Акбаралининг ҳаётда ҳеч бир илмижи қолмаган, қалби бўм-бўш эди. Ҳозир унинг ҳам жонини олишса-ю онаизорининг ёнига кўя қолшса, мингдан-минг рози бўлар эди. Чиндан ҳам, нима қилади энди, қаёққа боради? Бировга маслаҳат сололмаса! Бу тугилиб ўсган жойлари ҳам энди унга бегона. Одамлар ҳам... Ҳамма, ҳамма одамлар бегона! Битта-ю битта муштилар опаси бор эди, мана энди у ҳам қора ерини қаърида ётибди.

Акбарали она қабридан бош кўтариб, ўрнидан турганида атроф ним қоронги эди. Оёқ остида ҳазон шитирлаб жимликни бузди, кўналгада қушлар чўчиб шитирланди. Акбарали теракларни, қабр дўнликларини оралаб, панжараларга, сағана тошларига урилиб, сўкмок йўлини излар, аллақандай ваҳимадан қора тер босиб кетган эди. Нимагадир иланиб ени йиртилди, қовжираб ўт босган дўнликлар, харсанг тошлар қоронгида ваҳимали соядай кини юрагига гулув соларди. Акбарали шўхоят сўкмокни топди, узокдан панжарали дарвоза кўринди. Бироқ муюнда бир одам қорасини кўриб, сочи томирларингача музлаб кетди. Одам жуда қатта эди, у дарахтлар соясида, қоронгида пусиб тургандек кўринди. Танини совук тер босган бўлса ҳам, Акбаралини қандайдир гайри табиий куч ўша томонга сургади. «Қўрқавераманми, энди менинг қўрқадиган жойим йўқ!» деб пичирлади-ю, ўзи нетамаса ҳам оёғи тортиб кетди. Одам шарпаси дарахт соясида бирпас кўринмай қолди, Акбарали дадил босиб борарди. Дарахт орасидан оқаринкираб уфқ кўринди. Шу пайт беш қадамчагина нарида ҳалиги шарпа яна пайдо бўлди. Энди у ёни билан турарди. Акбарали унга қараб тўхтади-ю орқага тисарилди. Бирдан... Ҳавогача титраб кетди. У бакириб юбордимми ўзи билмайди, лекин оғзи очилиб, беҳосдан тамом гунг бўлиб қолган эди. Акбарали қозикдек қотди, тебранди, қўли билан кўзларини

беркитди, яна очди: рўпарасида... ўзи... ха, ўзи, Акбарали турарди!

Бу ердан қандай қилиб қочганини у билмайдди, бир маҳал бориб дарвоза панжарасига урилганида сал ўзига келди. Хайрият, йиқилиб қолмабди... Ё йиқилиб, яна туриб кетдимиз? Қанча ётди? Тилдан қолмадиммикан?

Гашириб кўрай деса ёнида одам йўқ. Ўзинча гаширса ҳам бўлади-ку. Тили шшшшқираб оғзига сиғмай турганга ўхшайди, лекин йўқ, айланяпти.

– Ёлғон! Ёлғон! Бас. Қўркмайман! – деб қичқириб юборди у.

Қоронғида жимжит кабристон янграб кетди, сойиниң нариги қирғоғидаги жардан: «...ас!» «...ан!», деган акси садо келди. Акбарали ўз товушидан яна қаттиқроқ кўрқиб кетган эди. «Нега қичқиряйман? – деб ўйлади. – Бу жишлик аломати эмасмикан? Бу кўзимга кўринган одам... одам? Ўзим-ку бу! Ё жинни бўлганда одам ўзига ўзи кўринармикан? Ўзим...

Ха, бу унинг худди ўзи эди. Ўша қирра бурун, ёноғи чиққан ориқ юз... Лекин қоп-қора. Соя!

Акбаралининг яна орқасига қайрилиб қарагани юрағи дов бермади. У қоқила-сурида қатта йўлга чиқиб олиб, бир кўли билан пешанасини ушлаганча шаҳар чироқлари томон юрди. Пешанаси муздек эди. Лекин у ишонмади.

«Иситма! йўқ, жинни эмасман мен! Иситма бу! Совук иситма!» – деб тинмай пичирлар эди, анча юргандан кейин орқасига қайрилиб қаради, асфальт йўлга аллақачондаги чироқ шуъласи тушиб, йилтиллаб ётар эди. У кўприкдан ҳам аллақачон ўтиб кетган экан, билмабди. – «Тавба, ўзига ҳам ўзи кўринадимиз одам! Йўқ, бир нима бўляпти менга, бирон жойга бориб ёттишим керак. Ҳадеб ўйлагандан. Ҳадеб ўйлагандан. Энди ўйламайман. Бориб ётаман. Қарга бўлса ҳам. Тавба, ҳамма азобларни тотдим, энди бир камим жинни бўлиб кўча-кўйда тенттишимди? йўқ, ўйламайман. Бектемирни ҳам, ойнимни ҳам, Ҳадияни ҳам, ўзимни ҳам... Ўзимни? Гўристондаги ўзимнимиз?... Ха, ха, ўйламайман, ҳеч қайсиени ўйламайман, бас!»

У ҳақиқатан ҳам ҳеч нарсаини ўйламай кўйдди. Тўғри бориб меҳмонхонага кирди. йўлакда мудраб ўтирган семиз

хотин бикки кўлини чўзиб унинг паспортини олди-ю, калитни бериб, яна уйкуга кетди.

Акбарали калитда номери кўрсатилган хонани очиб кирди-да, ечинмасданок каравотга чўзилди. Деразалар ланг очик, ташкаридан Шодасойнинг муздек шовуллаши кулокка чалинади. Бу – рухан чарчаган, жисман эзилиб кетган Акбаралининг чалкаш ўйларини бирпасда аллақаякларга олиб кочди, у қачон қотиб ухлаб қолганини ҳам билмайди. Эргалаб жулжикиб ўрнидан турди.

Энди у анча тетик эди. Тунги ғалати воқеани аниқ эслаб, лабиининг бир чети билан салгина маънос жилмайиб кўйди. Каттик чарчаган экан-да, одамнинг жинни бўлиши ҳам ҳеч гапмас. Энди нима қилиш керак? Кимга учраш керак? Учраш? Нега? Акбарали ҳеч нарсага тайёр эмас, ҳеч қандай режаси йўқ эди. Каравотда ўтирганча ўсик соколларини пайнаслаб кўрди. Оч қоринга папирос тутатди. Эшик тақиллаганда чўчиб ўрнидан турди, одам товуши эшитилиши билан кечаги чарчоги яна қайтиб келгандек, ичида нимадир яна сўнди, бўшашиб, лоқайл бўлиб қолди.

Эшик қоккан кечаги семиз хотин экан, Акбаралини кўриб, кўрқиб кетгандек, ғалати саломлашди-да, столга мехмонхона анкетасини ташлаб, тўлдириб бериш кераклигини айтиб, чиқиб кетди.

Акбарали анкета қоғозини кўлига олди. Иккита. Иккита ташлаб кетибди. Нега иккита? Ҳар эҳтимолга қарши деб бўлса керак, бири бузилиб-нетиб қолса...

Нималарни ўйлаяггн ўзи? Шундан бошқа ўйи йўқми?. Йўқ-да, миясига тузук-курук ўй келмай қолди. Миясен қарахт. Нима ган ўзи? Нима қилиш керак? Бу ерда нима қилиб ўтирибди? Анкета... мана, анкета тўлғазини керак.

У бенхтиёр гижимлаб кўйган анкетани столга ёзиб, кафти билан текислади-да, кўлига қалам олди. Қоғозга тикилди. «Акбаробод посёлка мехмонхонаси» деб ёзилган эди анкетанинг тепасида. Акбарали ўқиди, негадир илжайиб кўйди, кейин хижжалаб ўқигандек, яна узок тикилиб турди. Кўзини пирширатди. Гижим қоғозини кафти билан яна текислаб, яна ўқиди, иккинчи анкетани ҳам олиб, солиштириб ўқиди. Кўзини четга олиб бирпас ўтиргач, яна тикилди. Қоғоз ловиллаб ёниб кетгандек, сесканиб ўрнидан

турди. Эшикка отилмоқчи бўлди-ю, остонада тўхтаб, яна столдаги қоғозларга қаради. Оёк учида қайтиб келиб, кўзини уқалаб, яна ўқиди. Энди бунинг рўё эмаслигига астойдил ишонди шекилли, юзи қоғоздек оқариб, ўрнига ўтириб қолди. Сувдан чиқиб қолган балиқдек оғзини очиб анча ўтиргандан кейин, қоғозга бир нима бўлмадимикан, дегандек кня кўз ташлади. Қоғоз турибди. Тенасига аниқ ёзилган: «Ақбаробод посёлка меҳмонхонаси». Ақбар... Ақбарали... Ақбаробод... Нега Ақбаробод? Шодасой эди-ку? Оти бошқа бўлибди-да. Бошқа... бошқа Ақбар.

Шу пайт рўпарадаги тошойнага кўзи тушиб, ўридан саччиб турди. Кўзуга яқинлашди, бирдан терга тушиб, тиззалари қалтирай бошлади: унга башарасини соқол босган, ёнок суяклари туртиб чиққан, рангсиз, ёввойи бир одам кўзлари бақрайганча тикилиб турарди.

– Бу бошқа... Бошқа, бошқа! – деб қичкириб юборди Ақбарали. Бирдан лоп этиб кечаги гўристонда кўрган одам қораси ёдига тушди. У Ақбаралига кўпроқ ўхшарди...

У ҳозир боши тарс ёрилиб кетадигандек, отилиб йўлакка чиқди. Семиз хотин қахрабодек хусайини узум билан чой ичиб ўтирарди. Чўчиб ўридан турди.

– Менга қаранг... Менга қаранг... – деди Ақбарали унга. Лекин тили айланмай қолди. Қўли билан галати ҳаракатлар қилди-ю, хотиннинг қаттиқ кўрққанини кўриб, гапиролмай, шошганча кўчага отилди.

Шу кетганча югураверди.

Тонгда сув сенилган асфалт йўлкалар салқин, озода, товсилиб қолган кузак гуллар соф ҳавода хунибўй таратиб туради. Ҳансираган Ақбарали буларни пайқаётгани йўқ, унга ҳаво етишмаяпти, этагига ўт илашгандек ҳамон югурмоқда. Қаёққа кетяпти – ўзи билмайди.

Бир маҳал уни кимдир чақиргандек бўлди. У орқасига қайрилиб карашга журъат қилмай, тўхтаб деворга суянди. Ўпкаси оғзинга тикилгандек хансираб эди. Ҳалиги овоз яна келди.

Бу чорраҳадаги репродуктор эди. Унда қончилар ҳаётининг сўнгги янгиликларини эшиттиришмоқда: «Ақбарободликлар кеча яна бир қувончли воқеанинг

тувоҳи бўлдилар: маҳаллий футбол командаси Олмалик спортчиларини қабул қилиб...»

Акбарали яна югурди. Уни қандайдир бир даҳшат қувлаб боради, поаник бир фикр олдинга судради эди. Докадек оқарган, баданлари қалтираган ҳолда гўристон дарвозаси олдида пайдо бўлди. Аввал дарвозанинг салқин панжарасидан ажралолмагандек анчагача ёпишиб турди-да, кейин яна югурди, қоқила-сурина кечаги қора кўринган муюшга етиб борди. У оёқда зўрға турар, кўзларини ишкалаб-ишкалаб ҳайкалга тикилар, ҳеч нарса илғамас эди.

Чала саргайган қайрағоч соясида, қабр устида чоғроққина бронза ҳайкал. Кеча шомда қўланкадай қорайиб, катта, ҳайбатли бўлиб кўринган экан.

Акбарали аввал тенада сузиб бораётган булутларни кўрди. Сўнгра қайрағочнинг ҳайкалга соя солиб турган шохини. Шундан кейин ўзининг яқингинадаги ёшлик даврига жуда ўхшаш, чиройли, продани, навқирон бир қончининг қиёфасига кўзи тушди.

– Акбарали... – деб илчирлади у негадир, гўё ўзи бошқа одамдек.

Бу маҳал олтига бола келиб, ҳайкал тагида саф тортди. Бўйсиранинг энг охирида турган қизча галстугини тузатиб, олдинга чиқди-да, қабрни айланниб ўтиб, қўлидаги гулдастани ҳайкал тагига, мраммар устига авайлаб қўйди.

Улар бу таптанани маросимни бажаргандан кейин, кий-чув қилиб тарқалишар экан чеккарокда индамай турган бегона одамни кўриб қолишди. Унга ётсираб, хўмрайиб қарашди. Акбаралининг ёқавайрон, кўзлари бежо, башараси ҳам кўйлаги ҳам гижим, кир, этик қўнжигача кечаги қабр туңроғи ёпишиб қотган эди. Кичкина қизча унга хавфсираб қараб турди-да:

– Бу ерда турманг! – деди жиддий. Кейин ҳайкалга фахр билан яна бир қараб қўйиб, ўртоқлари кетидан чопқиллаб кетди.

Қизчанинг товушимини, бирдан кетиб қолишимини ёғочдай қотиб турган Акбаралини сескантириб юборди. Боланинг кетидан «Мен Акбаралиман!» деб қичқирмоқчи эди, овози чиқмади, бунинг ўрнига «Мен тирикман, мен тирикман», деб илчирлади.

Одам ўзига-ўзи тикилиб турса ғалати бўларкан. Бошқа оламдан, нариги дунёдан келгандек... Акбаралининг хуши ўзида бўлмаса ҳам, лекин негадир хайкални ўз қўли билан ушлаб кўргиси келди. Сарғайган ўтти босиб, ўзининг бронза киефасидан кўз узмасдан, аста яқинлашди, кўлини узатиб совук харсанг тошга бармоқларини тегизди. Яна яқинроқ кадам босай деганида кабр дўнглигига қоқинди. Гўр... Акбаралининг гўри. Анча чўкиб ҳам қолибди...

«Мен тирикман, мен тирикман...» дерди кўнглида бошқа бир фикр дам-бадам бош кўтариб.

Ўзи эса хайкални пайшасларкан, пичирларди:

– Акбарали... Акбарали Ғозиев...

Тошга ўйиб зарҳал билан ёзилган лавҳада ҳам шундан дейилган эди:

АКБАРАЛИ ҒОЗИЕВ

(1931–1960)

*Коччи дўстларини ҳалокатдан қутқариши
ўғлида қаҳрамонларча ҳалок бўлди.*

Акбарали энди ҳеч нарсага ҳайрон бўлмайдиган бўлиб қолган. Ҳайрон бўлиш, ўйлаш қобилиятини йўқотган, бир мўъжиза юз бериб, отаси билан онаси тирилиб келиб, ҳозир рўпарасида пайдо бўлса ҳам, ҳайратда қолмас эди чоғи. У бир қўли билан харсангга суянганча қотиб қолди, кўзи тинди. Анчадан кейин зарҳал харфлар кўз ўнгида яна пайдо бўлди: «А-к-б-а... Акбарали Ғозиев... ҳалок бўлди».

У яна кўзини юмди. Миясининг қайси бир бурчидадир кичкинагина умид, бир ўй сарғайган баргдай зўрга илиниб, қилтиллаб турар эди: «Кўзимга кўриняпти, ҳозир кўз очаману менинг отим ўрнида Бектемир аканинг оти пайдо бўлади!..»

Йўқ, яна ўзининг оти пайдо бўлди. У харфларни пайшаслаб кўрди, уларни қалтироқ бармоқлари билан кўпориб ташлашга ҳам уринди. Тилла ранг харфлар товланиб турарди. Кейин Акбарали тарс ёрилиб кетаётган чаккасини ушлади. Шу пайт бармоқларига бокса – қон, тирноғи қайрилиб кетибди.

Қон юқини кўриб хуши ёришгандек бўлди, бу қон ал-
ланималарни эсига солди. Қон, зах... коронғи штреклар.
Даҳшатли шовқин, аччиқ ёввойи товуш, инграш...

Акбарали қонли бармоғига яна қараб, талпинди, қочмоқчи
бўлди, кейин бўнашиб тўхтади: «Ахир бу Бектемир ака-ку!
Бектемир ака ҳалок бўлди! Одамларни деб... мажакланиб
кетди!»

У қовжираган майсага ўтириб йиғлади. Узок йиғлади,
энди тамом хушига келган эди, воқеа бутун тафсилотлари
билан ёдига тушди, яна бир марта хаёлидан ўтди. Ҳатто ўз
кўзи билан кўрмаган тафсилотлар ҳам кўриниб кетди кўзига.
Мана, қонда чироклар ўчиб, барча моторлар, конвейерлар
тўхтагандан кейин, ҳамма штреклардан қўл фонарини ёқиб
қончилар чиқиб келишди. Ўн, ўттиз, етмиш, юз киши...
Улар трансформатор ёнида темир том босган ёлғиз мурдани
тонадилар, қуршаб оладилар, каскаларини ечадилар.
Коронғида узок сукут. Юзлаб одамлар ҳаётини сақлаб қолган
бу марднинг ким эканлигини ҳеч ким айтилмайди, юзи таниб
бўлмайдиган даражада мажакланиб кетган... Кейин костюм...
костюм чўнтагидан пропуск, шахсий гувоҳнома чиқади.

Акбарали Бектемир аканинг бахтиёр кулиб турган юзини
кўз олдига келтирди, у қончи формасини кийганда қандай
қувониб кетган эди: «Ярашди, ярашди, Бектемир ака!» «Ҳа,
яқинда ўзимга ҳам тегади!..»

Гувоҳнома: Акбарали Ғозиев. Ҳамма ерда ҳайратомуз,
мусибатли таңтана. Митинглар. Акбаранинг номи тилдан
тушмайди. Қариялар дуода, тирик қолган қончиларнинг
болалари унинг фидокорлигига бағишлаб йиғинлар ўтказа-
дилар. Ҳайкал, музей... Қончилар посёлкаси «Акбаробод»
деб аталади. «Акбар» деса оналарнинг кўзига ёш келади.
Акбарали эзгу ном...

Бу-чи, бу бўлса аянчли бир кўрқок, чиркин бир
ҳанаротдек қавакларда писиб юрибди, ўзининг лаънати,
ифлос вужудини, бир пакирга қиммат жонини ўйлаб дўстлик,
мухаббат, она меҳридек эзгу нарсаларни поймол қилиб келиб
мана гўрнстонда ўтирибди, тириклар у ёқда турсин, ёнидаги
қабрларга ҳам бош кўтариб тик қарагани ҳадди йўқ.

«Одамларнинг солдамлиги! Одамларнинг софлиги... азиз
армонлари. Йўқ, булар мени бу дунёга сиғдирмайди. Мен

қаёққа боршиш керак? Бектемир ака! Нотаниш одам... Қора ерда мен ётсам бўлмасмиди! – Акбарали қабр тошидап бошини кўтарди. – Мен яна ўзимни ўйлаяйман. Наҳотки шундан бошқага ярамасам?.. Ярар эдим, ўша бир зум дақиқадан ўтиб олсам, албатта ярар эдим. Лекин энди... энди кеч. Бир зумлик хато. Бир нафас тубанлик...уни энди бутун ҳаётни бериб ҳам тузатиб бўлмайдди. Акбарали ўзининг хайқалига қаради. – Хайр... Бектемир ака».

Оёқларини базўр судраб, кўзини ердан олмай, қабристон дарвозасидан чикиб кетди. Меҳмонхонага етиб боргунча ердан бош кўтармади.

Яна бир кун каравотда чўзилиб ётди. Бу уйқу ҳам эмас, туш ҳам, ўй сурниш ҳам эмас, қандайдир ҳис-туйғусиз, қоронғига – ёруққа, сукутга – шовқинга лоқайд, қарахт бир ҳолат эди. Ётган ерида нимадир қавшади, графиндан сув ичди-да, яна чикиб кетди.

Ўзининг илгари турган уйига борди. Бу ерда негадир болалар кўп, одамлар тинмай кириб-чикиб турарди. Акбарали йўлкага ҳам ўтмади, узокдан қайтди, оёғи тортган томонга юрди.

Биронта таниш учрамади. Хоғишлар, болалар негадир уни четлаб ўтишади. Фақат дарахтлар, ариқлар, кўприкларгина таниш. Ўша, неча йиллар мактабга, ишга қатнаган кўчалари. Лекин ҳамма нарса, ариқ бўйида ўсган ялпизгача бегона. Бутун олам бегона...

У негадир қон бошқармасига, кейин шаҳарча кенганига бориб қолди. Ҳамма жойида, вивескаларда ўзининг отини кўриб орқага қайтди, қалтак еган дайди кучукдек ўзини назага олди.

Одамлардан кўрқадиган бўлиб қолди.

Бугун кечаси будутдек буг қайнаб турган кутубхонада «Чой қуйиб бера қолай» деган товуш неча кундан бери қўлоғи эшитмаган биринчи меҳрибон инсон товуши эди.

– Мени ҳеч ким танимаяпти, бобо! Ҳеч ким танимаяпти... – деб ишглаб юборди Акбарали қиссасини тугатар экан.

Кўзларини жавдиратиб аграйиб ўтирган Азимжонга ҳам у энди бу дунёнинг одами эмасдек туюлиб кетди.

Юзи униққан, ориқ, чўкиб кетган кўзлари нурсиз. Одамга тикилади-ю, ҳеч нарсани кўрмаётгандек. Шунча ҳикоядан кейин ҳам у Азимжонга бегоналигича қолди.

Узоқ жимлик чўкди. Вақт ярим кечадан оғиб қолган, тун салқин эди. Очиқ деразадан Шодасойнинг салқини билан қаердандир пишган беҳи ҳиди анқиб кирди. Қизғини лампочка зириллаб ёнар, Очиқ буванинг ажсин пешонасида икки томчи тер ялтирар эди.

Ўртадаги столда ўша тўлдирилган анкеталар ётибди. Азимжон бу жимликда нима билан шуғулланишини билмай, столда ётган қаламни олиб, анкетага бир нималар чизди. Рус ҳарфларини машқ қилиб, «Акбаробод... Акбаробод» деб такрорлаб ёзди. Қизиқ... У Акбарободда ўтирибди. Ўз холаваччаси Акбаралининг шаҳри. Чиройли шаҳар. Чиройли афсона. Сирли мангулик... (Азимжоннинг кўзи Акбаралига тўғиди.) Фақат мана бу одам...

Хона ҳамон жимжит. Тун ҳам бу уч одам ўртасидаги сирни сақлашга қасд қилгандек, оғир сукутга толган эди. Лекин Очиқ бува жимликни бузди:

– Ҳа, болаларим... Одам деб ўлган одам – доим тирик бўлади.

Бобо ўзи ўйлаб ўтирган гапни яқунлади шекилли. Азимжон бунга унча тушунмади. Воқеа бутунлай бунинг аксини кўрсатиб турибди-ку: одамларни деб ўлган Бектемир ака деган киши; у ўлиб ном-нишонсиз кетган. Тириклар – бошқа...

Лекин Азимжонга бобосининг гапи ёқди: «Одам деб ўлган одам – доимо тирик». Азимжон буни ҳатто анкета қоғозининг орқасига машқ қилаётган русча ҳарфлари билан ёзиб ҳам қўйди, яна бир ўқиб кўрди.

Акбарали маъносиз кўзлари билан бўшлиққа тикилиб ўтирар эди. Очиқ бува «Ётиб дам олиш керак», деб ўрнидан турганида у бирдан кўзлари мўлтиллаб унга ёлворгандай термилиб қолди: «Айтадиган гапингиз шуми? Энди мен нима қиламан?» деган қўрқув бор эди кўзларида.

– Эрталабмиз тиниқроқ бўлади. Бир чорасини топармиз, ҳозир кеч бўлиб қолди, сен ҳам ётиб дамнингни ол.

У соқолини силаб ўрнидан турганда салобатли гавдаси хонани тўлдиргандек бўлди. Унинг бир маслаҳат бермай

ўрнидан туриши Акабаралига ўлганинг устига тенгандек бўлди шекилли, баттар қўти ўчди. Азимжон у билан бир зум ёлғиз қолишга кўрққандек бобосига эргашди.

Улар ўз хоналарига чиқиб ёттинди. Қаердадир хирқироқ хўроз қичқирарди.

– Адашиб қолган жўжахўроз бу. Ҳали вақт бор, ухла, дамнингни ол, – деди Очил бува чироқни ўчириб ётиркан.

Лекин Азимжон пайқадик, бобонинг ўзи ухлаётгани йўқ. У ҳадеб у ёқдан-бу ёққа ағдарилаверди. Акбаралининг фожиаси уни энди тўлгантира бошлади шекилли. Дам нафаси ичига тушиб кетар, дам узун, чуқур уф тортар эди.

Азимжон бир вақт боини кўтариб қараса, бобоси қоронғида оппоқ бўлиб каравотда ўтирибди: соқоли оқ, кўйлак-лозими оқ. Тушундики, бобонинг Акбаралининг олдидан «Ётамиз, дам оламиз», деб чиқиб келгани ётиши, дам олиши учун эмас экан.

– Бобожон, нега индамадингиз, маслаҳат бермадингиз? – деди Азимжон бобосининг ёнига бориб ўтираркан.

– Мен шу узунданузоқ умримда-чи, болам, ҳеч қачон бундай олжиз, бундай аялч ҳолга тушган эмасдим, – деди Очил бува.

Шундан кейин иккаласи ҳам индамади. Улар шу ўтирганларича тонг отгунча каравотда ўтириб чиқтиди.

– Дам олсин, ўзига келсин, – деб кўярди Очил бува ҳар замонда. Ўзи бўлса ўтирган жойида тебраниб, кекса асабларини босишга уринар, пешанасини артиб-артиб ўй сулар эди.

– Сиз ҳеч қачон аялч ҳолга тушмайсиз, бува, – деб ишвирайди ёнида Азимжон. – Сиз... сиз ҳамма нарсага хўжайинсиз. Назаримда қисмат ҳам сизнинг қўлингизда... Бизнинг ширкатимизнинг бош директори кекса одам. Нуфузли бирга қўл берган. «Пириминг олти минг муриди бор», деб мақтанарди. У пирни кўрганман. Жуда хасис одам, наша чекар эди. Машина босиб кетди...

Азимжон «Бунга гапиряпман?» деб хижолат чекиб ўтирган эди, бобоси кулиб юборди – таъсир қилибди:

– Пирни машина босиб кетибди, дегин? – Очил бува яна маза қилиб кулди.

Шу билан улар жонланиб, ўришларидан туринди. Деразалар тонг шафағидан қизарган эди. Ювиниб-кийинишигунча йўлакда қадам товушлари ҳам эшитила бошланди, челақларини тарақлатиб фаррошлар ишга тушинди.

Бобо-невара бошланиб чиқиб, Акбаралининг эшигини қоқинди. Қия турган эшик очилиб кетди. Акбарали йўқ эди. Хона ўша-ўша: тартибсиз, деразалар ланг очик, жой гижиш.

Очил бува кириши билан юраги «ишув» этди-ю индамай ўтирди: бирпас қутини керак. Азимжон йўлакка мўралади, аλλαқайёқларга бориб ҳам келди, хонанинг эгаси ҳеч қаерда йўқ эди. Беш минут ўтиришиди, йигирма минут... Очил бува тоқати тугаб ўришдан турмоқчи эди, столдаги анкета қозоғига кўзи тушиди. «Адем деп ўлген адем даемо тирик». Бу Азимжоннинг қўли. Кечаги ёзгани. Хатолари бўлса ҳам анча ўрсатиб қолибди. Зеҳни жойида. Бўтиси нима? Тагида яна бир хат бор-ку. Қўли қалтираб, ажи-бужжи, лекин хатосиз ёзибди. «Ўзини деб яшаган – ўлик». Оҳо, ҳикмат-ку! Икки сатр байт бўтиси!

Очил бува жиламайганча бирпас ёзувга тикилиб ўтиргач, юзига ёлқин ургандек, бирдан ўришдан туриб кетди. Ялт этиб деразага қараб, қозоғни чўнтағига тикди. Эшикка отилди.

Ўқдек ўтиб кетган чол билан йигитга йўлакдагилар анқайиб қараб қолишиди. Азимжон қайққа кетишаётганини ҳали билмас, бобосига аранг етиб юрар эди. Бобо меҳмонхонани айланиб ўтиб, ўт босган чорвоқ устидан йўл солди, паҳса девор раҳнасидан ошганларида гўнг тепадаги бир тўда товуқ ваҳима билан қақалаганча тирқираб қочди. Тўзган пат ичидан чиқиб кучукка йўлиқинди, ҳайрият боғлоглик экан, томорқадан текис ялангликка чиқиб олишиди.

Ялангликда Очил бува қадамини секинлатиб, нафасини босишга уринди. Лекин ранги оқарган, тўғрига тикилган кўзларида одатдаги вазмин хотиржамлик йўқ эди. Яланглик кўм-кўкмайса, оёқ босилмаган; шабнам нуқрадай йилтилар, теп-текис эди. Икки юз қадамча юрганларида яланглик бирдан қирқилиб, тикка тушиб кетган жар тагида қайнаб

оққан Шодасой кўринди, салқин шамол, юракка ваҳима соладиган шовуллани юзларга урди.

– Бобо! Берироқ туринг! – деб қичқириб юборди Азимжон. Овоз эшитилмаса ҳам, Очил бува бир қадам орқага чекинди. Соининг бетиним шовулланиданми, кўн юзурганиданми, ё номаълум ҳаяжонданми – Азимжоннинг боши айланиб кетди. Бобоси унинг юзига қараб, аҳволни тушунди, лаблари қилмирлади: «Бу ерда ҳамма ҳам шундай бўлади, кўрқма», деди шекилли. Унинг энтиги кўнжигача нам, юзида оғизлик, мусибат кўланкаси кезар, соқоли сал титрар эди. У аввал жар остида кўникланиб турган сойга узоқ қараб турди, кейин чўккалаб шабнамда қолган қандайдир изларни пайтаслади, кафтини соқолига суриб ўрнидан турди, орқага қайтди.

Азимжон эргашаркан, воқеани тушуинган эди. У Акбаралининг қиссасидан бу жар ҳақидаги сўзларини эслади: «Тагида ялмоғиз камар бор дейишади. Болаларни у ерга йўлатишмасди. Мени ҳам дадам у ердан қувлагани-қувлаган эди...»

Соининг сурони орқада қолгандан кейин, қалтироқ босиб кетган Азимжон сўради:

– Сиз шунга аминмисиз, бобо?..

– Ҳа, – деди Очил бува неварасига ҳазин қараб. Чўнтагидан гижимланган қозонни олиб унга тутқазди. Азимжон дам тўхтаб, дам юриб узоқ ўқиди. Акбаралининг кечаги қутсиз юзи, маъносиз қарашлари кўз олдига келди.

– Кечқурунги ўша ганингиз... тўртки бўлибди-да, – деди у бобосига, – Комилани уйдан ҳайдаб бир хато қилган эдингиз. Бу сафар ҳам.

– Бу сафар хато қилганим йўқ. Ўзи... банди мўрт эди. Учди кетди.

– Бераҳмисиз...

– Ҳаёт бераҳм. – Чолининг қатлам-қатлам ажси босган юзи кўз ёшлари билан намланди. – Қўрқоққа айниқса бераҳм. Бола аҳволни ўзича тузатмоқчи бўлган. Лекин яна қўрқоқлик билан. Йўқ, хатони тузатиши, ҳақиқатини юзага чиқариши учун жасорат керак, сен ҳам билиб қўй!

Янги кўтарилган кўён чарақлаб турса ҳам, куз нафаси келаётган совуқ шамол хазон тўзгитар эди. Бу шамол майсалардаги шабнамни ҳам, шабнамдаги изларни ҳам бирпасда ялаб кетди. Бу пайт меҳмонхонага бир машина ёшлар – туристларми, айтишчиларми шовқин-сурон билан, сузлар, рюкзаклар билан келиб тушган эди. Эшик олдидаги майдон сувиллаб ётарди. «Буларга жой бўшашиб бериши керак», деб ўйлади ичиди Очил бува. Шовқин зтадан чиқиб борди. Лекин эшик олдида бир нарсага бориб урилгандек тўхтаб қолди – меҳмонхона лавҳасига кўзи тушган эди: «Акбаробод посёлқаси меҳмонхонаси».

Очил бува ёзувга яна яқинроқ келиб тикилди. изтиробда кўзини олди, атрофдаги одамларга қия боқди. Эшик томонга юриб, яна орқага қайтди. У зўё гангиб қолган, вазеҳати шундай эдики, Азимжон: «Бобом ҳозир лавҳани мушти билан уриб чиқарччи қилса керак» деб ўйлади.

– Бобо... – деди секин.

Очил бува бўшашиб, ичкарига қадам кўйди. Ўз хоналари-да бирпас жим ўтириб асабларига дам беришди.

– Энди нима қиламиз, бобо?

– Нима қилардик?.. Қани, тузгунингени туз.

Азимжон ҳайрон бўлди.

– Шундоқ кетаверимизми?

– Одамларга жой бўшашиб бериши керак.

Азимжон: «Бундай чигал воқеани билгандан кейин нимадир қилиши, нимадидир аниқлаши керак, бунинг нима эканини бобом ўзи билади», деб ўйлаган эди. Гаранг бўлиб қолди.

– Сен нима, Очил бува ҳамма нарсани билаверади, деб ўйловдингми? – деди чол қалтироқ кўллари билан нарсаларни саранжомлашга қарашаркан.

Азимжон индамади. Улар йўлакда Акбарали учун ҳам ҳисоб-китоб қилиб, автобус тўхтайдиган жойга қараб жўнашди.

Ҳамма ти қандайдир заъри ихтиёрини бир ҳолатда бажаришлар эди. Бошлар оғир, миёга ўша даҳшатли воқеанинг чалқаш тафсилотларидан бошқа нарса сизмайди.

– Асннда ҳеч нарсани ўзгартирмай, шундай қолдира қолса ҳам бўлади, – деди Азимжон хуржунини елкасида кўтариб

бораркан, – ўлганми – ўлган. Шаҳарча унинг номида. Ётизлик қозон ётизлик, Бектемир деган одамга нисбатан... ҳеч ким билмайдиган адолатсизликнинг кимга зиёни бор?

– Ҳа, агар сен бўлмасанг, мен бўлмасам, ёки иккаламизнинг ҳам виждонимиз бўлмаса – бўлак гап эди. Лекин виждонни қайёққа қўямиз? У ейди-ку сен билан мени...

– Шундай дейсиз-ку... жуда чиройли қилиб қўйишибди-да. Шаҳар, музей, ҳайкал, гуллар, лавҳа, муҳр...

– Кўнгиллардаги эзулик, инсон мардлигига ишончу ҳурматини айтмайсанми! Ўзим ҳам одамларнинг чиройли ўйларини, яхшилик ҳақидаги афсоналарини сира бузгим келмаяпти... Лекин бундай қолдириб бўлмайди. Чиройли нарса соф бўлиши керак... Одамларнинг тўйғуси билан ўйнашиши гуноҳ. Қайдам, билмадим, болам, ўйлаш керак. Сен ҳам ўйла. Ҳозир эмас, бошимиз бир оз ҳушёр тортсин, маслаҳат соладиган одамларимиз бор...

Автобус гангиб шима қиларини билмай қолган бу икки йўловчинини тоғлар орасидан олиб чиқиб кетди. Темир йўл станциясига етиб келганларида шовуллаб ёмғир қўйиб берди. Совуқ кўз ёмғирини уларни поездда ҳам яна анча ергача кузатиб борди. Ёмғир, совуқ, лойғарчилик, станциялардаги югур-югур, тиқилишч, деразада соат сайини аялашиниб турган манзаралар, галати-галати қўйишлар, қайёқдаги одамлар билан танишини, хайрлашини, қутилмаган ҳангомалар, ётиши, туриши, юрмоқ ташишини – буларнинг ҳаммаси уларни кечаги оғир ўйлардан бир оз чалғитди. Лекин Азимжон ҳамон камган эди. У стаканларга чой қўйиб қўйиб, ичинини унутар, баъзида соатлаб деразадан кўз олмас эди. Қариндошининг галати ўлими ҳамон хаёлидан кетмасди. Ташиқарида эса кўзги ёмғир ювган узумзорлар, онда-сонда қаҳрабодек сап-сарик беҳи, сўлгин палакларда ўксиниб қолиб кетган хамаклар йилтиллаб қолар, дам яна бирдан кўз илгамас кенгликлар бошланиб, узоқузоқларда кўк коптокдек юмалоқ садақайрагоч, кимсасиз шийтонлар кўзга ташиллар, нахтаси териб олинган далалар эса гоҳ жисгарранг, гоҳ сурмадай қорайиб кўринар эди.

– Ажаб... – деди Азимжон узоқлардан кўз узмай ўзига ўзи, – ҳаммасини танилаб, осонгина кетди-қолди...

Очил бува ҳам Акбаралини ўйлаётган экан чоғи, Азимжоннинг шивирлаганини эшитди.

– Ниманинг «хаммасини?»

Азимжон чексиз далаларни, узоқда олтин ранг боғларга кўмилиб ётган қишлоқлар, қоралтир тоғлар, кўм-кўк осмон – барисини бирдан кучоғига олмоқчидек қўлочини ёзиб, дераза томониш кўрсатди.

– Мана буларнинг хаммасини...

Бу содда гап Очил бувага таъсир қилди.

– Биласанми, бизнинг жиян... «бунинг хаммасини» ўзиники қилиб олганича йўқ эди-да. «Бунинг хаммасини» жуда улуг гап. Одам боласи шу улугликнинг бир зарраси. У унга жон рижтаси билан чирмашиб кетиши керак. Бўлмаса, сен айтгандай, «осон» кўчади. Мана бизларга қийин... «кетиши». Бизлар бу тунроқни қонимиз билан сўзгорганмиз. Ҳар бир гиёҳни, ҳар қаричини ўз қўлимиз билан ясаб олгандай...

– Бу ерлар қаровсиз ёввойимиди?

– Гап унда эмас. Нима деб айтсам... қандайдир чиркин, таҳқир этилган ерлар эди. Янгиллаш, орзулаш керак эди. Эҳ-ҳе, болам, нимасини айтасан! Ҳов ана у ола тоғларнинг нарёғида...

ҲИКОЯТ

Ҳамал чиқиб, савр кирган кунлар. Савр келди – экинчига давр келди, деганларидек, тақачининг устахонаси эски омоқ, мертик кетмон, тишсиз сихмола, чопқи, кирғич, ишчунин турли-туман темир-терсақ билан тўлиб-тошган, иш кисталаш палла. Сармойси темир, дастмойси кўмир, дегандек, «Ё хазрати Довуд!» деб кеча-кундуз болға урадиган Очил шундай долзарб маҳалда, гўштдан ажратилган тирноқдек, устахонадан чиқиб, Тошкентга жўнади.

Бирок конференция очиладиган куни эрталаб қўлларига қизил мандат ўрнига поезд билети тутқазилди: жанубий раёнларни чигиртка босибди, конференция вакиллари ёппасига чигирткага қарши сафарбар қилинган эди.

– Чигиртка? – Очил оғзининг бир чети билан жилмайиб елкасини киеди. У яқиндаггина босмачиларни кийратиб қайтган, шоп мўйловли, элликларда бўлса ҳам, кирчиллама йиғит эди. Энди чигиртка бормиди? Бу унга бир бачкана

юмуш бўлиб туюлди. Шошмасдан кўчага чиқиб пойтахт сартарошхонасида мўйловини киртишлатиб, муюшдаги яҳудий чолга этигини мойлатиб келди. Келса конференция бўладиган залда ваҳима: яна шошилишча телеграммалар келибди – сарик чигиртка бутун Туркменистонни босганмиш! Ингирма кунда Қорақумдан ўтиб келиб Аму бўйлариини – бутун Лебобни қуритиши мумкин, Тошовуз, Бухоро хавф остида эмиш!

Очилнинг группасига тайинланган ёш энтотолог ҳовлиқмарок эканми, ваҳима қилиб юборди: сарик офат Каспийдан Тяншангача минглаб километр масофани эгаллаганини. Миллион тонна келадиган қатта галалари беш-олти минг квадрат-километр майдонни қоплаб, бог, яйлов, экинзор дейсизми – барини шудгор қилинган ердай қорайтириб келаётганмиш!

Очил бу ваҳимага унча ишонмаса ҳам, ҳайрон бўлиб қолган эди. Бошқалар ҳовлиққан, ҳаяжонда, у бўлса нукул ўйлайди: сарик чигиртка бу ерларга қаёқдан келиши мумкин? Илгарилари бу офат ҳақидаги шум хабар Мозандарон тарафлардан келарди. Бизнинг деҳқон бу офатни билмайди, кўрган эмас. Наҳотки шу гапларнинг ҳаммаси рости бўлса?

Ниҳоят олти киши бир группа бўлиб, ўз чекларига тушган Чучуксойга жўнаб кетди.

Далалар кўм-кўк. Довул қоқиб, чақмоқ чақиб, сурони билан келган баҳор бутун оламни уйғотган эди. Стансиялар гавжум, болаларнинг қўлларига кизил чуқри, одамнинг оғзининг сувини келтириб, равоч чайнашади, мешқобчилар югуриб юриб сув сотишади. Шовқин-сурон.

– Кеп қолинг, исмалоқ сомса! – деб чинқирганча қизчалар чопқиллашади.

Очилга табиатнинг мана шу пайти сирли туюлади. Наврўзи олам, сумалак қайнаган кечалар, барра кўзиларнинг биринчи маъраши, қандайдир ширин ташвишлар, софликка, кенгликка интилиш... Бундай вақтларда одамлар офатни ўйламайди. Гўё ҳеч қандай ёмонлик бўлмайдиғандек. Фақат тирилиш, янгиланиш, яшариш, талшиниш, қанот чиқариш...

Қанот чиқариш?

Наҳотки оддий сарик чигиртка шунчалик ваҳимали бўлса?

Когонда уларнинг келишини билишар экан, станция бошлиғи билан яна бир неча киши перронда кутиб олди. Ярим кеча эди. Очил бу кутиб олганларнинг тунги саросимасини кўриб, хайрон қолди: паровоз йўк, вагон стишмайди, ҳаммасини керосин, смола, дорилар юклаб жанубга тўхтовсиз жўнатиб туришган экан. Буларга транспорт йўк, лекин қандай йўл билан бўлса ҳам ҳозирок жўнатиш хақида буйрук бор экан. Дрезинада жўнашга тўғри келади...

– Дрезинада? Шунча жойга кечаси-я?

– Ҳа, ўртоқлар, – деди станция бошлиғи. У кўк пахталик кийган, кўзлари қизил, расмийроқ ва жуда ишчан киши кўринар эди. – Сув-пув олволинглар, ҳозир жўнатамиз.

Очил гапнинг жиддийлигига энди астойдил ишона бошлади.

Тўрт ярим от кучига эга бўлган мотодрезинанинг уч кишилик баланд скамейкасига беш киши зўрға жойлашиб, тонг коронгисида йўлга чиқишди. Аввал бу, ўзи юрадиган ўйинчокдек, ҳаммага болаларча қувонч бағишлади, намхуш ўт-алаф хиди димокқа урилди.

– Чу, жонивор! – деди кимдир шўхлик билан. йўловчиларга жон кириб, ҳазил, кулги, хангома анчагача давом этди. Лекин бора-бора туннинг рутубатли салқини захрини ўтказиб жунжиктира бошлади, чексиз коронгилikka думалаб кетаётган бу бир кўзли шайтон аравани тўхтатиб бўлмасдек туюлар, ёлғиз фараси йўл четидаги ўйдимчукурларни узоқдан тубсиз жарликдай қилиб кўрсатар эди.

Уч соат давомида олдиларида биронта чирок милтиллаб кўринмас-я. Хунук увлайдиган чиябўридан бўлак тирик жон эгаси учрамайди. Дийдираб қолган энтомолог йигит – унинг оти Мамажон – Очилнинг пинжиги кириб кетди, Очил ҳам гужанак бўлиб олган бу кичкинагина вужудни бутун гавдаси билан тўсиб, иситишга уринар, ганга солар эди. Лекин бу қўпол, кекса солдатнинг олдиндаги офатга парво қилмай, шерикларини камситиб кесатишлари, айниқса бу йигитчани «Чигиртка-полвон» деб атаб, бошқаларни ҳам қулдириб, ҳадеб масхара қилишлари энтомологга ёқмади. Бу ерда сариқ офатнинг нима эканлигини ҳозирча фақат шу йигитчагина унча-мунча тасаввур этарди.

Тонг қандайдир бирдан ёришди. Тонг билан бирга чехралар ҳам ёришиб, ҳалиги хафагазак гаплар тезда унутилди, уфк кўришди, уфқда яшил теракларга бурканган қишлоқлар, кентлар, кўрғонлар ухлаб ётарди. Ҳозиргина тим қора атроф, текис далалар, экинлар, ўтлоқлар тиник кўк рангга кириб, шабнам қатралари жимираган пастликлар оқар дарё сингари йилтиллади, бўлиқ баҳорнинг бутун ҳаётбахш руҳи совуқдан ёшланган кўзларда, кўқарган юзларда барқ урди, диллар исиб кетди.

Улар эгилиб йўл бўйида ўсган қизғалдокни узишга интилишар, ўзларича хиргойи қилиб, бу ажойиб темир араваининг беозор вазнига тебранишар, завқ билан бақириб-чақириб, ўзларини иситишга уринишар эди.

Қора туи қаъридан отилиб чиқиб, дилбар субҳидам кўйида соф кенгликлар ҳуснига махлиё бўлган, бирпасга ҳамма нарсани унутган бу беш йўловчи туйқусдан нима бўлганини пайкамай қолди. Ҳамма ўзини қудуққа тушиб кетгандек ҳис этди. Йўқ, дрезина ағдарилгани йўқ. Лекин осмон тўнқарилгандек, беҳосдан бошлар айланиб, кўнгли айниб, ҳаммани даҳшат, кўркув босди. Сутдек оқариб келаётган уфқ бирдан қоронғилашиб, атрофни зулмат босди. Дрезинанинг пайваста садоси эшитилмасди, бош устидами, кулок ичидами нимадир гимирлар, шитирлар, аста шитирласа ҳам оламини тутгандек эди бу ёқимсиз шарна.

Бу жарлик ҳам эмас, осмон ҳам тўнқарилмаган, бу – булут эди. Жуда қатта, оғир, инфлос бир сарғиш булут йўловчиларни ерга қаништиргудек пастлаб сузмоқда. Улар бунинг сарик чигиртка булути эканини билишди, лекин чигирткани кўришмади, унинг нам, шиллимшиқ оғирлиги бошлари устида сезилиб гузар, чиркин шитирлашди даҳшат солиб, аллақандай қўланса ҳиди кўнглини ағдарар эди. Ҳаммалари ўзларини ожиз сезиб қолди, кўини кўрган кекса солдат Очил ҳам вужудига чирмашган бундай чиркин нарсани биринчи сезиши. Дрезина соатига қирк чақирим тезлик билан борар, нотаниш душмани билан биринчи марта юзма-юз келган сафарбар гуруҳ беихтиёр бошини ичига тортиб, совуқ скамейкага қанишиб қолган эди.

Улар ўша аҳволда бир печа даққа юришдими, бир соатми – буни Очил бува ҳалигача билмайди – бир маҳал

чексиз, кўм-кўк осмон кўринди, улар кудук тагидан тортиб олингандек эркин нафас олишди. Сасенк, оғир яшил булут ўғиб кетди. Лекин кўнгилда ваҳимаси қолди. Шу дамдан бошлаб дилларини ҳайрат, кизиқиш ўрнига даҳшатли ҳаяжон эгаллади.

– Булар ургочи, бўғоз чигирткалар, нашлаб учяпти, – деди лаблари қалтираб Мамажон. Бошида чуёт дўнни, овози ниғичка. – Парирокка бориб кўнади. Экинга, бокқа, яйловга ёпирилиб, кўкарган ниманки бўлса томиригача кемиради, кейин қора ерга тухум қўяди. Ўн беш кундан кейин бундан юз барабар катта галалар ер бағирлаб... – Мамажон тиши тишига тегмай қалтирар, унинг ганини эшитиш оғир, бадаллар жимирлаб кетар эди. – Ёш чигиртка учмайди, ер бағирлаб ўрмалайди, ўн-юз чақирим фронтни эгаллаб, ифлос суздай елиб, ғимирлаб келаверади, ҳар бирининг жағи тинмай ишлаб туради...

– Бас! – деб бақириб юборди Очил. Ҳалиги кўланса хид яна димоғига келиб урилган эди. У буни энтотомолоғнинг ҳикоясидан деб билди. Аммо қараса, хид борган сари зўрайиб, кўнглини айнигяпти. Бир вақт дрезина ҳам силжимай қолди.

– Чигиртка! – деб кичкирди кимдир. Ерга қарашса, бутун агроф, шўр босган дала, йўл, темир излар ҳам кета-кетгунча сап-сарик! Оёқ босгудек ер йўк. Ёилдирак борганда чигиртка қатлами ситилиб рельслар ям-яшил шилимшиқ модда билан қопланар, ёилдираклар ғириллаб бир жойда айланар, дрезина олдинга силжнй оямас эди.

Ерга тушиб итаришга тўғри келди. Пастга тушишлари билан бу ҳисобсиз жирканч ҳашарот оёқ остидан сакраб, юзларга ура бошлади, сякага, кўйинга, этик кўнжига, сочлар орасига тўлди. Лекин бошқа илож йўк, бу доирадан чиқиб олиш керак эди, кўзини шартта юмиб дрезинани итариб кетишди. Тошда ҳам, ўтда ҳам, тупрокда ҳам, темирда ҳам оёқлар тоярди. Очилнинг табиати шу қадар кир бўлдики, бирдан руҳи тушиб кетди. Гуркираган баҳор кўйнидаги бу чиркинлик унинг тасаввурига сиғмасди. Тиззалари қалтираб ярим чақиримча югурганларидан кейин, юзларига соф ҳаво тегди, оёқлари ерда тирак топиб, кўйини-кўнжиларини қокдилар. Дрезина тез юриб кетгач, салқин шамолда зўрга

ўзларига келдилар. Ҳар бирининг кўнглида бу жирканч офатга қарши кучли нафрат, ўч аланга олган эди.

Раён марказида уларни қишлоқма-қишлоқ бўлиб юборишди. Очил ака билан Мамажон бир жойга тушди. Чучуксойдан уларга яна бир одам – Маткаримов деган милиция бошлиғини кўшиб беришди. Маткаримов баланд бўйли, келинган, мўйловини бўяб юрадиган чиройли одам эди. Очил аканинг «Шоп-шалопни қолдиринг», деган илтимосидан кейин тўппонча-ю камарларини, коматига ёнишиб турган формасини ечиб, одмигина кийишиб чиқди. Бунга бир оз оғринганини Очил ака ҳам сезди-ю, лекин нима қилсин, уларга одамлар билан ишлаш, ётиги билан тушунтириб, аҳолини офатга қарши сафарбар қилиш вазифаси топширилган. Бу ерда озгина бўлса ҳам зўрлик, дўк, пўнса кетмайди. Милиция формаси, тўппонча бу ишда зиён етказиши мумкин, холос. Маткаримов ортиқча қаршилик кўрсатмаса ҳам, тўнғишлаб қўйди.

– Маҳаллий шаронтни билмайсенлар...

– Биз ҳукумат номидан кетяпмиз, акаси, – деди Очил ганин кнса қилиб.

Шом олдида уч отлик нотанини қишлоққа кириб борди. Қишлоқнинг ўзи кўримсизгина бўлса ҳам, агрофаги манзара, тоғ этагидаги ям-яшил қирлар, узоқузоқларга чўзилиб кетган тахта-тахта текис далалар, икки ёни қатор терак арава йўллар, бодрок-бодрок оқариб туллаган шафтоллар ғира-ширада сирли кўринар эди. Кўчалар бўм-бўш, ҳовлилар жимжит, бу ердагиларнинг чипиртка тугул, оламдан ҳам хабари йўқка ўхшарди.

Қишлоқ шўроси олдида отдан тушдилар. Югуриб чиқиб жиловни ушлаган одам ёғоч оёқ. елкасида кўшотар милтик. соқоли ўсиб кетган бир чол эди. Дам «таксир», дам «ўртоқ» деб, меҳмонларни ичкарига таклиф қилди, стол тепасида осиглик қирқинчи лампани нимллаб ёқди.

– Сиз кимсиз?

– Мен қоровулман, таксир... ўртоқ.

– Бизга раис керак.

– Ранс? Э-ҳа... шундоқ деиғ? Хўш... ранс йўқ, ўртоқ... таксир.

Бу галати одамдан Очил аканинг энеси кетди.

– Кўшотарни бундоқ қўйиб гаширинг, биродар. Отингиз нимади? Қурбонали? Гап мундай, Қурбонали. Бизга кишлоқ ранени чакириб беринг.

- Ране йўқ.
- Қаёқда?
- Йўқ, бутунлай йўқ.
- Бу қанақаси?

Коровул чайналавергандан кейин меҳмонлар ким эканликларини айтиб, ўзларини таъинишди. Шундан кейин Қурбонали милтиқни бурчакка суяб қўйиб, аввал шошмасдан нос отди, кейин, кишлоқда икки йилдан бери бирин-кетин тўртга ранени ўлдириб кетингандан бери бу лавозимга рози бўладиган одам топишмаётганини айтди. «Ҳозирча ҳамма ишларга ўзим қарашиб турибман» деди қоровул носни бурчакка тўшлаб.

Меҳмонлар бир-бирларига қараб олишди.

- Бизларни нима қиласиз?
- Сизларни, – Қурбонали тўнгақдай қўпол ёғоч оёғини дўкилатиб бориб, эшикни тамбалаб келди. Бу вақт кўшотарга қўл узатган Маткаримовни тинчигди: – Ўки йўқ... – Кейин Очилга қаради: – Менинг вазифам шуки, сиздайларни дарров изига қайтариб юбораман. Бекордан-бекор нобуд бўлишининг ҳожати йўқ.

– Чигирткани кўрганмисиз, Қурбонали? – деб сўради Очил.

– Кўрган эмасман. Чигирткага нима бор шу тонда, қоронғи тушяпти, жўнағлар! Чирокни ўчиршим керак.

– Ким ахир улар, кимдан кўрқинимиз керак?

– Мардонқул кўрбонидан қолган қаллакесарлар. Ҳозир уларга сибир бўлиб кетган Шариф оқсоқолнинг кенжаси Сангинбойвачча бош бўлган.

– Қасрда улар?

– Қайдам? Ҳар замонда пайдо бўлишади. Ҳозир сизларнинг келиб тушганларингдан огоҳ бўлди деяверинг. Қаёқдан хабар топишади, билмайман.

– Ўзингиз хабар бермайсизми ишқилиб? – Маткаримов хезланиб ўрнидан туриб кетди.

Очил ака уни кўз қараши билан босди. Хафа бўлган Қурбонали: «Чирокни ўчираман, кетинглар», деб қисталанг қилди. Очил ака унинг кўлидан ушлади, ўтқазиб қўйиб, эртаминдин етиб келадиган дахшатли офат – чигирткани гапира кетди.

– Энди бизларни жойлаштиринг, эртага халқ билан кенгашамиз.

– Қаерга жойлаштираман? – деди қоровул йнглагудек бўлиб.

– Сангинбойвачча келганида кимникига тушади?

– Тошхўжаникига...

– Ўша ерга олиб боришг бизни.

Буни эшитган Маткаримовнинг кўзлари олайиб, кўркам юзидан қон қочди.

– Ўша ерга олиб боришг, – деб такрорлади Очил – бошқа жойда ётсак ғафлатда қоламиз.

270 Қурбонали «мен огоҳлангирдим, билганингни қил», дегандек, елкасини қисиб йўл бошлади. Чирок ўчганда, ҳаммаёқ қоронғи бўлиб, Маткаримовни баггар ваҳима босди. У зим-зиё кўчада ёғоч оёқнинг гирч-гирчига эргашиб бораркан, Очилдан норози, ҳадеб тўнғиллар эди: қуролсиз, несиз, каллакесарларнинг уясига кириб боришг – ўзбошимчалик... калтис ўз бошимчалик... Кимдир жонидан тўйган бўлса унга нима, унинг жони ўзига керак...

Очил ака бу гапларни эшитмагандек жадал юраверди. У Тошхўжани ҳам, иложи бўлса Сангинбойваччанинг ўзини ҳам таниб қўйгиси келар эди. Кимлардандир қочиб-қусиб юриш учун келган эмас ахир. Ҳукумат помидан халққа мадад бериш учун, офатга қарши курашни уюштириш учун келган.

– Бу ернинг халқи Тошхўжанинг измидан чиқмайди, – деди Қурбонали, – сизлар бир нима десанглар ҳам, ўшанинг оғзига тикилади...

– Қулоқми?

– А?

– Ери кўпми дейман?

– Кўп...

– Батрак ишлатадимми?

– Бе, батракни нима қилади. Еттита девдек ўғли, қизлари, келинлари, неваралари... Ярим қишлоқ аймағи-ку.

Мамажон ҳам гаранг бўлган ҳолда энг орқада эргашиб борар, эргалаб чигиртка булутидан даҳшатга келган кичкинагина юраги бу иккинчи даҳшатни сиғдиролмас эди. Чигирткадан ҳам хунукрок ишларга дуч келишмаса ҳали.

Тошхўжанинг ҳовлиси ичкари-ташқарили, этакда кенг чорбоғ сўқма йўллар билан бошқа ҳовлиларга тутаниб кетган – болаларининг хонадонлари бўлса керак. Булар кириши билан ойдинда шохсупадан барваста бир одам кўзгалиб, «Хун келибсизлар», деди. Тошхўжанинг ўзи шу бўлса керак. У киргиз қовоқ, қоши сўйрак, чўтир одам эди. Қурбонали бошлаб келганидан, меҳмонларнинг ҳукумат одамлари эканини билди-ю, чиройи ўзгармади, заҳил юзи қандайдир ифодасиз, нима ўйлаганини билиб бўлмас эди. Меҳмонхонага таклиф қилди.

– Йўқ, ижозат бўлса мана шу атрофда чўзила қоламиз, – деди Очил шотут тагидаги эски сўрини кўрсатиб. Ечиниб, ариқда ювинишди, Қурбонали ичкаридан чой дамлаб, патнисда жийда, майиз олиб чиқди, пон сиңдирди.

Ойдинда бу нотаниш жойлар сирли кўринар, гап ковушмас, Мамажон бўлса ўзини четроққа олиб ўтирган уй эгасига зимдан тикилиб, ўйлар эди: нахотки каллакесарларнинг ҳомийси шу бўлса? Бўлса бордир: ўлгудай тўнг кўринадди, юзида бир илиқлик сезилмайди, камгап...

– Меҳмонлардан хурсанд эмассиз чамамда, Тошхўжа ука, нимани ўйлаяпсиз?

Қурбонали жавдираб колди: Тошхўжани кишлоқда ука дейишга ҳеч кимнинг ҳадди сиғмасди. Тошхўжа ҳам ялт этиб Очил акага қаради. У меҳмоннинг ўзидан кагга одам эканини энди найқаган эди.

– Нега, эшигимиз ҳаммага очик, – деди у елкасидаги беқасам чопонини тузатиб.

– Ҳаммага денг?.. – Очил ака чой хўшлади. – Кишлоқ шўроси раисларини пичоклайдиган меҳмонларингиз ҳам бўлар экан.

Тошхўжа бу гапдан сакраб тушар, деб ўйлашган эди, пинак ҳам бузмади.

– Менинг бурчим – келган мусофир мўмин-мусулмонга эшик очиш, чой тутиш... У кўчада ниманки қилса, гуноҳи-ю савоби ўз гарданида.

– Бас, ётинглар, дам олиш керак... – деди Очил сўрига чўзилиб. – Сиз ҳам боринг, Курбонали, раҳмат.

– Йўк, мен кетмайман, мен шу ерда ўтираман, – деди коровул ўқсиз қўшотарини кучоклаб ўтирганча.

– Кетманг, кетманг! Шу ерда ўтиринг! – деди Маткаримов.

Очил ака юлдузларга қараб ётаркан, Тошхўжа ҳақида ўйларди. У инкилобнинг ашаддий душманларини кўрган, лекин бунақа хилдагисини кўрган эмас эди...

Ўйлаб ётиб пинакка кетиб қолган экан, Маткаримов уйғотди:

– Менга қаранг, шу ерда ётаверамизми?

У ваҳимада ҳалигача мижжа қокмаган эди. Бир соатча ўтдим, йўкми, Очил акани яна уйғотди:

– Эшитяпсизми?

Очил ака эътибор қилмади. Лекин дарвозахонада чиндан ҳам кимнингдир шарпаси эшитилар эди. Кўчадан от дупури ҳам кулокқа чалинди. Маткаримов тикка туриб олган, новча гавдасини қаёққа яширишнинг ташвишида қолгандек аланглар, одати бўйича, тўнгиллай бошлаган эди.

– Айтмадимми, тузокдамиз, деб! Бу чўтирнинг башарасидан кўриниб турибди жаллодлиги! Мен огоҳлантирдим. Қани энди чорасини топиб беринг, жўмард ака! Кўра-била туриб каллакесарларнинг уясига бошлаб келган – сиз эдингиз! Уч одамнинг жони билан ўйнашяпсиз. Ё атайлаб...

Очил унга шундай карадики, коронгида кўзининг оқи чарақлаб кетди. Ҳамма оёққа туриб олган эди. Очил ака дарвозахонага қараб юрди.

– Қўштиғни олинг... – деб пичирлади қалтираб қолган Курбонали.

Кўчада уч-тўрт кишининг гаплашгани эштилди, атрофда итлар хурди. Бирпасдан кейин эшик ғирчиллади, Очил қайтиб кирди.

– Отланинглар! – деди у, ўзи этигини ечди-да, шошиб-пишиб пайтавасини бошқатдан ўрай бошлади.

Тумандан чопар келибди. Чигиртканинг олдинги галаси даштни кесиб ўтиб, экинзорга ёпирилганмиш, ўн олти чақирим нарида... Бу мутлақо қутилмаган ҳол. Туманнинг мўлжалича офатнинг бу ерларга етиб келишига камида тўрт

кун бор эди. Агар катта гала бўлса, бу жуда хавфли. Керосин, қорамой, мум, смола сингари ёнилгилар етиб келмаган, Осоавиахим аэропланлари тайёр эмас, химикатлар йўк, қишлоқ аҳолиси ғафлатда...

Чопар Очилининг топшириги билан тезда районга қайтиб кетди. Очил ака Маткаримовга қишлоқдаги керосин запасларини йиғиштиришни буюрди. Мамажон билан Курбоналига: «Халойкинни уйғот, тушунтир, бошлаб бор!» деб, ўзи далага от солди.

Ун олти чакиримни босиб боргунча тонг ҳам оқарган эди. Очил ака таниш манзарани узоқдан кўрди. Қизғиш чигиртка галалари пахтазорларга, боғларга етиб келмаган бўлса ҳам, қир этагидаги баҳорикорликни бутун эгаллаган эди. Очил ака вазиятни аниқлаш учун от чоптириб бутун «фронт линияси»ни айланиб чиқмоқчи бўлди, лекин охирига етолмай, ваҳима билан орқага қайтди. Кўпикка ботган от ҳам одатдан ташқари хатарни сезгандек, бутун вужуди билан қалтирар эди.

Кўп ўтмай Курбонали билан Мамажон уйғотган қишлоқ аҳолисининг олди етиб келди. Лекин буларнинг кўпи офатга қарши курашдан ҳам кўра, «Чигиртка қанақа бўлар экан?» деб қизқиб келган томошабинлар эди. Мамажон тўдадан тўдага шилдираб юриб, офатнинг хавфини, чигиртканинг «одатлари»ни, уни қандай қириш мумкинлигини тушунтирар эди. Ҳар жой-ҳар жойда хашак, шох-шабба тутай бошлади, бола-чақа, хотин-халаж таёк кўтариб, тош, супурги, косов – нима дуч келса қўлга олиб экинзорга ёпирилди. Маткаримовнинг аравасида керосин етиб келганда, эркакар латта, хашак, лой аралаштириб, қорабувра ясай бошладилар.

Кечагина шабадада баррадек товланиб ётган кўм-кўк қирларда қиёмат қойим бўлиб кетди, дўзахдек ўт ёнар, тутун тўлганар эди, қийқирик, тарак-турук, ваҳима, йиғи-сиғи... Камширлар жом қоқиб, девонадек бақиришар, эркакарлар этиги билан ер телиб, чигирткани эзар, бола-чақа таёк билан ўтларни савалар эди... Лекин мўр малахдек ёпишган миллиард-миллиард бўғоз чигиртка шовқинга, ўтга, сувга бепарво, ширали буғдой майсаларни, ёввойи гул новдаларни томиригача қиртишлаб, йўлида нима дуч келса қуритиб, супуриб, яхлит лойқа тошқиндек силжиб келар эди.

Одамлар уни эзишар, чирсиллатиб ёндиришар, тувроқ билан қориштириб ташлашар, лекин оч офат ўлиги устига янгиен босиб келаверар эди. Одамлар, аламдан, тинмай ер савалар, ўтли қорабувраларни юмалатишар, отлиқлар экин топтатар, ожизликдан кўзларидан ёш чиқар, хотин-халаж эса умидсиз, ваҳимада шовқин солар эди.

Туш пайти осмонда тариллаб Осоавиахимнинг учта аэроплани пайдо бўлди. Тинмай от чоштириб юрган Очилнинг янги буйруғи далама-дала, кирма-кир тарқалиб, бутун зарарланган доира аэропланларга бўшатиб берилди, гўнг тутатиб, белгилар қўйилди.

Силласи куриган, кир-чир, ола-курок халойик сал-пал эркин нафас олди, чет-четга чиқиб қизиқиш билан томоша қила бошлади: нима бўлар экан? Аэропланлар ҳам яшил, қатта чигирткаларга ўхшар, одамлар ёнидан ер бағирлаб вариллаб ўтиб, уфқлардан яна қайтиб келар эди, уларнинг уч соат давомида тинмай тариллаш хар бир вужудда такрорлангандек бўлди.

Ниҳоят аэропланлар кўнди. Эрталабдан бери еб-ичмаган, кулоғи баганг бўлган одамлар бирдан жонланиб, кенг далада қувончи садолар кўтарилди, искирт бўлиб кетган одамлар бир-бирларини кучоклашар, дўппиларини осмонга иргитиб қичқиришар эди.

Аэропланлардан сепилган захарли дорилардан тўлқин-тўлқин бўлиб келган чигиртка галалари бир-бирининг устига қалашиб, ерга қапишиб қолаверди.

Одамлар ҳам қувонар, ҳам хайратда ёқаларини ушлар эди: бунча кўп бўлмаса! Қават-қават, миллиард-миллиард!

– Худойимга хайронман, бунча кераксиз жонни яратиб қўйиб...

– Ҳой, худога тил теккизма.

– Энди буни молалаб ташлаш керак.

– Қуёш қуритиб, тувроққа қориштириб юборади.

Далада хангома, гурунғ, қувонч икки соатча давом этди.

Кечга яқин... Яхши ҳам кўпчилик уйуйинга тарқаб кетмаган экан.

Кечга яқин ўша ерга қапишиб ётган яшил офат аста қалқиб, яна гимир-гимир силжний бошлади. Ё алҳазар! Ўлмаган экан, газдан маст бўлиб, дам олиб ётган экан

касoфaт! Димоғига кирса, одамни тарашадек котирадиган захар бу жирканч ҳашаротга қор қилмабди! Энди нима қилиш керак?

Ожизликдан аламзада бўлган одамлар ёқа ушлаб бирпас қараб туришдию томоқлари кирилиб кетган. Очилнинг буйруғи билан яна эски, ибтидоий қуроолларга тутинишди: ўтлар ёқилди, керосин сепилган қорабувралар, латта машғалалар, таёқлар ишга тушди. Кекса деҳқонлар хода, тўнғак, сихмоаларни отга судратиб бугдойзорга кириб кетишди.

Кечаси билан ишлашни уюштириш зарур эди, Очил акага бу қийин бўлмади, чунки ўчакишган халқ қуну тунни фарқ қилмай жон-жаҳди билан қурашар эди. «Агар эрталабгача райондан ваъда қилинган қорамой, керосин келиб қолса, чигиртканинг тухум солишига қўймаймиз», деб дилига туғиб қўйди Очил ака. Чунки тухум қўйиб улгурса, Мамажоннинг айтишича, чигиртка яна юз баравар кўпаяди...

Очил ака билан шериклари тонг олдида жиндақ нафас ростлаш учун жойларига қайтиб келишди. Уларга Тошхўжанинг ўзи эшик очди. Очди-ю лой сувок супага гурс этиб ўзини ташлаган Очилни кўриб, анқайиб қолди: у гўё кечаги меҳмон эмас, бирдан қариб, ориқлаб қолган қол эди, юзлари қурум, соқолига ифлос тер оқиб тушган, қошлари ҳам куйган, чопони йиртилиб пахтаси осилиб ётибди, қўллари сидирилиб, лой, қорақуя аралаш қон қотиб қолган. Дармонсиз, қалтираб этигини тортаркан, Тошхўжа унинг оёқлари товонидан этик кўнжларигача яшил шилимшиққа беланганини кўрди. Очил ака чарчаганини энди сезди шекилли, ариқ томон юраётди гандирақлаб кетди. Шунда Тошхўжанинг ўзи бориб, унинг бошига челақдан сув қуя бошлади.

– Қалай, нима бўлди? – деди у сескин, эҳтиёт билан.

Очил ака совуқ сувни роса сачратиб белигача ювингач, сал хушёр тортиб, уй эгасига қаради, Тошхўжанинг чўтир юзида қизикишми, ачинишми, хайрихоҳликми, хайтовур, қандайдир ифода пайдо бўлган эди.

– Иш ёмон, ҳеч нима қилиб бўлмаёпти... – деди Очил.

Улар тош фонар ёруғида ўтириб чойнак-чойнак қайноқ чой ичишди. Нон-понга қаранмади ҳам. Тошхўжа бўлса

кечагидек чеккароқда ўтирганча, ҳайрат тўла кўзларини булардан узмас эди.

Тонг отганда уларни кузатиб кўйди-ю, ўзи ҳам уйда ўтиролмади: тавба, булар ким ўзи, нима учун бунчалик жонларини беришяпти? Наҳотки иш шу қадар жилдий бўлса?

Гузар, кўчалар ҳувиллаб қолган, бирон кимса кўринмас эди. Тошхўжа ўйлаб турди-да, отилхонадан қари биясени эгарлаб чиқиб, баҳорикор қирлар томонга йўртиб кетди. Қишлоқдан чиқини билан боғлар орқасидан барқандек қуёш юзига урилди. Ҳали ернинг ҳовури кўтарилмаган, янги туғилаётган қундан баҳор ҳиди келарди. Тошхўжа қаёққа кетаётганини ҳам унутди шекилли, шўхлиги тутиб, шохлари девордан ошиб ётган ўрикдан бир ховуч гўра сидириб олиб, оғзига солди. Чўтир башарасини буриштирганча роҳат қилиб чайнади...

76
Бироқ у ярим соат юрар-юрмас нақ дўзахнинг ичидан чиқиб қолди. Қийғос ниш урган гўзалар, боғлар ичидан қора тутун тўлганар, ҳар жой-ҳар жойда чирсиллаб ўт ёнар, ёш баргак туғлар қаллақлангандек қорайиб, ушшиқиб кетган, осмонни жаранг-журун, кутсиз сурон тутган эди. Ўз ерларига қараб от солмоқчи бўлди-ю, лекин бия алангадан ҳуркиб, қир томонга олиб кочди. Тошхўжа тизгинини жон-жаҳди билан тортиб, ғазабдан жониворнинг юз-кўзи аралаш қамчилаб тўхтади-да, эгардан сакради. У тушган жой негадир тинчроқ, ҳалиги даҳшатли сурон узоклардан элас-элас эшитиларди. Бир пайт қараса, шудгөр қилинган қон-қора ер ўртасида турибди. Шудгөр? йўқ, бу кечагина тўлқинланиб ётган ям-яшил лалмикор ерлар эди, ҳозир нода ўтгандек топталиб, балчиғи чиқиб ётибди, ҳов тоғ этагигача. Бирон тун кўк ўт, ниҳол, барг кўзга чалинмайди, қон-қора. Тошхўжа отни ҳам унутиб, телбадек қоқила-сурина юриб кетди, баъзан пошпаси билан чўнқирларни қовлаб кўради, қорақуя аралаш тунроқни ҳовучига олиб тикилади, қани энди биронта тирик илдиз учраса. Бу қанақа офат! Бу қандай қаҳри ғазаб! Нима гуноҳ қилган эди дехқон? Тошхўжанинг қисик кўзидан тиркираб ёш чиқиб кетди.

Кейин у бир-бирига қарамай жон-жаҳд билан ер савалаётган, боғ кесиб ўт ёқаётган, қорамой, дуд ҳиди анқиб

турган тўда-тўда одамлар ёнидан ўтди, ҳамқишлоқларидан ҳеч кимни танимади. Парироқда яхлит ўт олган жўяклар ичида тўхтаб қолди, керосин сепилган жўякларда ер бағирлаб ўт ўрмалар эди, чирсиллаб ёнаётган чигиртканинг қўланса хидига чидай олмай, бочкалар томон югурди. Қорамай, мум хиди димоғига ширин туюлиб, шу ерда тўхтади. Уст-боши лой, юз-кўзи курум, жулдур, шошқалоқ одамлар бир-бирини танимас, гап қотгани вақти йўқ эди. Тошхўжа нима қилишини билмай, телбадек анқайиб тураркан, биров ёнидан туртиб кетар, биров пақирдаги қорамойни чопонига сурқаб ўтар, ҳеч ким индамас, кўрмаётгандек эди.

Тошхўжа ваҳимадан вужуди калтираб зўрага уйга етиб келди. Халқининг бу хилда офатни енга олишига кўзи етмасди. Очил қаёқда экан? Тошхўжа далада уларнинг бирини ҳам кўрмади. Улар билан очикроқ гаплашиб кўриш керак эди. Нимани? Тошхўжа ҳам билмайди...

Очил акалар яна ярим тунда қайтишди. Тошхўжа пешвоз чиқиб, у-бу гап қотиб кўрди-ю, лекин унга ҳеч ким тузук-курук жавоб бермади, ҳаммалари кела солиб ютқиб сув ичишди-да, ташна ташлаб тошдек қотишди.

Ҳалигишларнинг кийим-бонидан ҳовлини жизганақ, куюнди, дуд исн, яна аллақандай сассиқ хидлар босиб кетган эди. Тошхўжа ухлолмади. Битта ўзим уйғокман, деса, йўқ, булар ҳам ухламаган экан, азонга бориб анов жиккак Мамажоннинг овози эшитилди:

– Очил тоға, ухлаётганингиз йўқми?

– Гашир, – деди Очил уйқули кўз билан.

Мамажон бирпасдан кейин гаширди:

– Менинг ҳисобимда чигиртка тўйди, эртага тухум қўяди. Биласизми, бу нима деган гап? Миллиард-миллиард чигиртканинг ҳар бири саккиз-ўнтадан тухумни ерга кўмади-да, ўзи жон беради.

– А? – Очил сакраб ўрнидан турди. – Буни нега энди айт-япсан?

– Тўхташ; менинг бир режам бор. Хўш... – Мамажон яна анчадан кейингина давом этди: – Ҳар танобда ботмон-ботмон тухум. Ўн тўрт кун деганда шу тухумларнинг ҳар биридан янги хашарот бонг кўтариб чиқади.

– Менга қара, сен қанақа мутахассиссан ўзинг...

– Тўхтанг, тўхтанг бу янги, яна баттар оч насл... осмонга кўтарилмайди. Ўша кунидек ер бағирлаб силжий бошлайди. Ҳозиргидан саккиз-ўн марта катта тўдалар... ер юзидаги яшилликни қийратиб ўрмалайди. Уларнинг табиати шундайки, йўлида ўт учрайдими, сувми, жарликми, ўз йўналишидан на чапга, на ўнга қиттак четга чиқмасдан, бир тўданинг ўлиги устига иккинчи тўдаси ўлимига қараб ҳам тикка кетаверади. Худди худосидан буйруқ олгандек...

– Сен ҳашаротнинг интизомидан завқланисанми, нима бало, режангдан гапир, – деди нариги супада ётган Мағқаримов.

– Режа шуки, чигиртканинг табиатидаги мана шу темир қонундан фойдаланиш керак. Бизнинг ихтиёримизда ўн тўрт кун бор. Шу вақт ичида бутун «фронт» бўйлаб ариқ казиб, кейин бу ариқларни қорамой билан тўлғазиб ўт қўйиш керак. Иложи бўлса икки қатор, уч қатор! Амниманки, офатнинг йўлини тўсамиз, ўтга ўзи келиб тушади.

Ховли жимжит бўлиб қолди. Атиги ўн чақирим нарида хунук фожиа юз бермаётгандек, гўё кишлоқда ҳамма тинч ухлаб ётгандек, баҳор шабадаси боғлар оралаб шитирлаб юрибди. Аслида эса бу атрофда неча кундан бери на уйқу, на ором бор. Дехқон зоти борки, ҳозир қон йиғлаб ётибди, дабдала бўлиб, қуқуни чиқиб ётган ерларни кўриб, ҳозир одам тугул мол жониворларга ҳам титроқ тушяпти.

Очил ака апил-тапил этигини кийди-да, Мамажоннинг ёнига келди.

– Тур, ука, районга чоп! Режангни маъқулла. Бу фикрнинг бошқа районларга ҳам иш бериши мумкин. – У кичкинагина бўлиб рўнарасида турган кўйлақчан Мамажонни бағрига босди: – Баракалла, идрокли йигит экансан. Тезда отлан! Мен бу ерда ишни бошлай бераман.

Шундан кейинги йигирма кун худди иситма ичида ўтгандек, ундан узук-юлук хотиралар қолган эди, ҳолоё. Аввал мажлис, мажлис, мажлис, дам районда мажлис, дам кишлоқда, дам темир йўл разъездда, Очил ярим кечалари ҳолдан тойиб қайтиб келарди. Шу кунлари билдики, доклад, музокара, шунчаки ган гапириш ҳам худди кетмон чопишдек чарчатар экан. Мамажоннинг машхур бўлиб кетганини айтинг! «Мамажоннинг таклифи», «Мамажоннинг усули».

«Мамажон ариклари» деб ҳар мажлисда юз марталаб номи тилга олинади. Ўзи бўлса йўқ, районга олиб қўйишди, ҳозир у ерда ўнлаб қишлоқларга кўрсатма бериб ўтирибди. Кўрмисизгина бу йиғитча бош маслаҳатчи бўлиб қолди.

«Энг қийини халқни ташвиқ қилиб, ёпасига қўзғаб чиқиш», деб ўйларди Очил. Чунки, хом чўтларга кўра, фақат шу районнинг ўзида бир қатор бўлса, икки юз саксон чақирим, икки қатор бўлса беш юз олтмиш чақирим чуқур арик қазини керак эди. Кўп деганда ўн-ўн икки кун муддат бор.

Лекин оқибатда ўша энг қийин дегани осон бўлиб чиқди. Чунки халқ, айниқса деҳқон офатининг қандай хавфли эканини кўришга улгурган эди. Чигиртка билан бир-икки кушлик учрашув одамларга шундай таъсир қилган эдики, халқ ҳамма нарсани, ҳар қандай фисқу фасод, бидъат, низо, адоватни йиғиштириб қўйиб, далага чиқди. Станциядан темир йўлчилар, шаҳарлардан ҳашарчилар етиб келди. Тўда-тўда одамлар кетмон, белкуракни елкага ташлаб, узок қишлоқлардап инёда, отда, эшакда, аравада тинмай оқиб келар, араваларининг шотисига «Ҳамма арик қазигани!» «Ҳамма чигирткага қарши курашга!» деб ёзилган алвонлар осилган эди. Экинни, боғларни, яшилликни, баҳорни сақлаб қолиш керак эди. Ризқи рўзинини, азиз тупроғининг булғанишига ҳеч ким бепарво қараб туролмади. Бу далалар ҳеч қачон бу қадар одамни кўрган эмасди. Кумурска карвонидек узоқузоқларгача буралиб-буралиб кетган одамлар занжири тинмай кимираб турар, минглаб кетмонлар эргадан кечгача дам тушиб, дам баланд кўтарилиб, офтобда ялт-ялт этар эди.

«Чигиртка тамом қуритилди» деган қуни кечкурун тантана қишлоққа, маҳаллаларга, гузарларга кўчди, кўчди-ю мана шу ерда шартга қирқилди...

Очил буваннинг хотирасида бу оқшом тошга ўйилгандек ўрнашиб қолган. Ўн тўққиз кунлик заҳмат ҳам бир бўлди-ю шу оқшом ҳам бир бўлди.

Қош қорайганда қишлоқ шўросининг орқасида чўлок қоровул Курбоналдиннинг ўлигини топишди. Очил пайқадикни, бу чигирткага қарши курашнинг давоми эди. Ола-говурда эдан чиқиб кетган Сангинбойвачча лоп этиб эсига тушди. Маткаримовга боқди. Туман милиция бошлиғи кечаёқ

формасини кийиб, тўппончасини тақиб келган эди, ҳозир унинг кўзлари чакнаб кетди.

Кечаси халқни зўрга тиңчитиб, уйуйига тарқатиб юборганларидан кейин, Маткаримов Очилни четга чақириб, маслаҳат берди:

– Қишлоқда Сангиннинг каллакесарларидан албатта кимдир бор. Иккичта одам келиб, халқни бундай ишга руҳлантирса-ю, у тишини-тишига қўйиб жимгина юрибди, деб ўйлайсизми? Қишлоққа оёқ қўйган қотил қаерда яшириниши мумкин, фаҳмлаясизми?

Ҳа, Очил-фирқа фаҳмлаб турибди, бугун Тошхўжаникига кириб бориш ўтакетган эҳтиётсизлик бўларди. Лекин бормасдан кетиш ҳам, бир чеккаси, қочинга ўхшаса, иккинчи томондан, ишни чала ташлаб кетиш бўларди.

Ярим кечада улар Тошхўжа кўрасининг орқа деворидан айланиб ўтишди. Оғилхона томондан девор пастаккина, бутун ҳовли кўришиб турибди, лекин ҳовуздаги қурбақаларининг сайрашидан бошқа овоз эшитилмас эди. Бу хилда ўғридек қочиб-пусиб юриш Очилга ёқмасди, лекин Маткаримов қўймади:

– Меҳмонхонада чирок ёниқ, кўряписизми? Менинг орқамдан юринг!

Улар девордан оғиб, таниш ариқча бўйлаб айвон томон юришди. Айвонда гилам тўшалган, оёқ товуши эшитилмас эди, ичкарига кулоқ солишди, Маткаримов тўппончани тақимига босиб, деразага кулоғини қўйди. Ичкарида фақат битта одам, Тошхўжанинг ўзи гапирар эди. Олдида печа киши бор, ким у, нимага сира индамай кулоқ солипти – билиб бўлмасди. Ўзига-ўзи гапирётган бўлиши мумкин эмас, кимдир бор. Лекин хирагина чирок ёниб турган меҳмонхонанинг ичинини тўла кўриб бўлмас эди, деразага рўйрост рўпара бўлиш мумкин эмас. Нафасларини ичларига ютиб кулоқ солишди.

– Йўқ, улар менга ҳеч нарса бергани йўқ, – дерди Тошхўжа салмоқлаб, – менга нима керак, срим бўлса бор, худога шукур. Лекин мен уларнинг ерга бўлган меҳру оқибатини кўрдим. Ҳар қарич ерга жон фидо қилганларини кўрдим. Демак, дехқоннинг кўнглидагини билишади. Ергаки муҳаббатлари борми, дехқонга дўст...

Кимга гапиряпти? Нега унга ҳеч ким жавоб бермайди?

– Мен чигиртканинг нима эканини кўрдим. Оламда бу оч офатга қувонган одам, ғўзада, арпада, боғда ғамирлаган бу жирканч хашаротга кўшилиб дехқоннинг шохлини кемиришга тайёр одам бордир, деб ўйламаган эдим... Мен ҳар қандай мусофирга бошпана бераман. Лекин номардга эмас. Одамлар бошига тушган қулфатдан фойдаланиш настилик эмасми, бойвачча?

Сўнгги сўзни эшитган Матқаримовнинг кўзи чакнаб кетди. Бир нафасдан кейин улар бири эшикни, бири деразани шартта очиб, ичкарига сакрадилар. Лип этган чироқда ҳамма нарса кўринди: меҳмонхонада дастурхон тузоклик эди, пойгакроқда ўтирган уй эгаси кимир этмади. Тўрдаги яқандозларда икки киши чўзилиб ётар, қўл-оёқлари чирмаб боғланган, оғизларига сочиқ тикилган эди.

– Кўтар қўлингни, – деб бақирди Матқаримов тўшпончани ўқталиб. Ётганлар кимирай олимади-ю, Тошхўжа шошмасдан туриб қўлини кўтарди. Очил унга яқинроқ келиб, «нима гап?» дегандек тикилди. Тошхўжа боғланганларини имо билан кўрсатиб, тушунтира кетди, булар Сангибойвачча билан унинг йиғити экан, Тошхўжадан Очил ва унинг шерикларини шу ҳовлида тутиб беришни талаб қилишибди. Тошхўжа кўнган бўлиб, уйқуга кетганларида чирмаб ташлабди.

Тошхўжа ҳикоя қиларкан, Очилнинг илжайган юзини кўриб, қўлини туширди.

– Кўтар қўлингни! – деб бақирди Матқаримов.

Очил унга олайиб қараб, қўли билан тўшпончасини четга суриб кўйди.

– Бу кишини қўйинг, ановларга қаранг.

Лекин Матқаримов бўш келмай, Тошхўжани нуқиб-туртиб, бурчакка турғизди, қўлини настига туширгани кўймади.

– Нега қўяр эканман? Иши танг келганда шерикларини тутиб бериб қутулмоқчи. Баландроқ кўтар!

Очил Тошхўжа олдида жуда хижолат бўлиб кетди. Ўзини ўлимдан қутқазган одам бўлса...

– Матқаримов, эсингизни ебсиз! Қўйинг деяпман! Ахир у киши... Қаҳрамонлик кўрсатишингизнинг ўрни йўқ.

– Кўрсатиб қўяман мен унга... кахрамонликни! – У Очилга шубҳа билан тикилди: – Ҳа, сиз нега буларнинг тарафини олиб қолдингиз?

Бу гапга чидаёй олмай қони қайнаб кетган Очил бир силтаб унинг кўлидаги тўппончасини учириб юборди. Маткаримов ерда ётган тўппончага интилган эди, Очил ака уни пошнаси билан босди. Кейин ўқларини чиқариб олиб, деразадан улоқтирди-да, чўнтагига солди.

– Қани ўтиринглар, маслаҳат қилиб олайлик...

Азимжон вагон деразасидан кўзини ололмасди. Чигирткага қарши жангни, кинодаги сингари, худди шу деразадан кўргандек...

– Кейин нима бўлди, бува? – деб сўради у.

– Нимани айтяпсан, болам?

– Маткаримов нима бўлди?

– Ҳеч нима... Фақат ўттиз еттинчи йили жиндек овора қилди. Босмачини ёқлаган деб...

– Тошхўжа-чи?

– Тошхўжа узоқ йиллар давомида қишлоқ советига раислик қилди. Ҳозир пенсада. У ҳам қариб қолди бояқини.

Азимжон бобосининг катта умридан яна бир манзара кўрди.

Бу умрининг ич-ичига кирган сари ўзини бобосининг бир қисмидек сезар, уни яна яқинроқ билгиси келиб, кўзларига узоқ тикилар, бирон сўзини қулоғидан қочирмасликка уринар эди.

Сершовқин бир станцияга етиб келганларидагина бободан хаёлини узиб, ўрнидан турди. Бу Горчаково станцияси эди.

Фаргонага уларни бир нақанагина қора йиғит ўзининг «Москвич»ида олиб бориб қўйди. Икки томонда кекса тераклари шовуллаб турган катта кўчада тўхташди. Йиғит нўл олмади.

– Биз савобталаб йиғитларданмиз, Очил бува. Сиз танимасангиз ҳам, биз сизни таниймиз... – деб қўлини кўксига қўйиб жўнаб қолди.

Умида болаларини чўмилтираётган экан. Болаларнинг кўнлигидан ваннахона билан даҳлиз бир бўлиб, ҳаммаёққа

кўпик сачраб, сув оқиб кетибди. Вой-бў, булар нечта ўзи... Беш, олти, етти... Учтаси ялонғоч, иккитаси шимтончан. Яна биттаси ваннада кўпикка ботиб ётибди... Меҳмонлар кириши билан ҳаммаси тикка бўлди, бир-биридан кичик, худди диаграммадек.

– Вой ўлай, дадажоним! – деб Умида Очил бува-нинг бўйиغا осилди. Бу, кўкрак бурмали кенг кўйлак кийиб, енгларини шимарган, билакларига, бўйинларига совуни сачраган, туриши-турмушидан хонадон файзи анқиб турган, бўйи кўримсизроқ бўлса ҳам, мулоимгина кўҳлик жусвон эди. Хаяжондан қорача юзлари оловланиб кетди. Ховлиқиб қолганидан липтасини ҳам туширмаган экан, отасидан уялиб қолди, дарров сочларини турмаклаб дурра боғлади, қий-чув билан болаларини жой-жойига қувди – бири ваннага, бири у хонага, бири бу хонага кириб, шунча одам бир зумда йўқ бўлди қолди.

– Буларнинг мен танимайдиغانлари ҳам бор шекилли? – деди ота қулиб.

– Вой, бувалари, уч-тўрт йилда бир келасизу бўлмайди-ми? – деди Умида. У сал уятчан бўлса ҳам, жуда очиқ эди. Бир зумда у ёқ-бу ёгини тузатиб олди-ю, яна ҳам очилиб кетди. Эрининг командировкага кетганлигини айтиб, қариндошуругларнинг ҳол-аҳволини суринштира кетди. Очил бува ҳозирча воқеаларни батафсил гапирмай, кўрганлардан дуоёи салом топширди. Кейин Азимжонни таништирди.

– Вой, ўлмасам!.. Қаранг-а, Азимжон денг? Ўргилай дадамдан, сиз бўлмасангиз биз ҳали қачон кўришар эдик! – Умиданинг тили чучукроқ эди, қувонганидан бурни ёнидаги холлари бўртиб, жуда чиройли, ёши кўришиб кетди Азимжонга.

– Мен сизни хола демайман, майлими? – деди у.

– Нега, вой? – деб қулиб юборди Умида.

– Умида она дея қолай?

Умида қулиб, рози бўлди. Дастурхон тузатишга унлаб кетди. Унинг қувноқ овози дам у хонадан, дам бу хонадан эшитилар эди.

– Зап келибсиз-да, Азимжон. Опам раҳматликдан бир ўғил қолган, деб эшитардигу кўрмаган эдик. Мана,

танишиб олдик. Қариндошуруларни кўралмиз, деб роса чарчагандирсизлар...

Очил бува ювишиб бўлиб, енгил кийишиб олини учун хуржунни титаётган эди, Азимжон унга имо-ишора қилиб, пешпасига урди, бува ҳам бошини сарак-сарак қилиб, елкасини қисди: шунча балалик уйга совғасиз келинганига ўкинишаётган эди.

Совға-салом юракка сиғадиган кунлармиди! Ҳозир шу уйга кириб келибгина сал кўнгиллари илиди. Шу сербола, серхона, серғавго уйнинг нимасидир кўнгилга ором берарди. Ечилиб яйраб ўтириб, гал-ташвишни унутиб, дўсара Умиданинг хушчақчақ ҳикоясига маҳлиё бўлишиди.

Вағилаб турган самовар келиши билан ёнбошлаб ётган Очил бува оёқларини буклаб чиқиб ўтирди. Бирин-сирин кийишиб болалар ҳам чиқиб келишиди, боболарини ачом қилишиди. Ҳалмаларидан ироқи совун ҳиди келарди. Энг каттаси ўн учга кирган, оралари бир ярим-икки яшар, юм-юмалоқ соғлом болалар эди. Бобо билан уларнинг машамаси икки соатлик томоши бўлди. «Қайси биринг ўғилу қайси биринг қизсан, қайси биринг бобонгни танийсану, қайси биринг танимайсан?» деб суршитирди бува. Кейин невараларининг отларини ёд оламан деб, исмларини адаштиравериб, ҳаммасини роса кулдірди...

Умида Очил буванинг энг севган қизи, кепжаси эди. Бу уйда ҳамма вақт барча иш жойида, ҳамма соғ-саломат, ҳамма нарса мўл-кўл, саранжом-саринта. Тўрт-беш хона, деразалари шаҳар паркига қараган. Айниқса, баҳор кезлари саҳар туриб деразани очсанг, сабзаларнинг сайраши дилингдаги губорни кўтаради. Балки гап манзара-ю қушларда эмасдир. Умиданинг ўзи, гати, чехраси, бутуни оиласи билан отанинг кўнглига ором берарди. Шу ерда келса Очил бува ҳақиқатан ҳам яйраб, бир йиллик ҳордиғини чиқариб кетарди.

Эрталаб болалар бири мактабга, бири бозча, бири яслига тарқаб кетгандан кейин, Очил бува попушта устида Умидага ҳамма саргузаштларни: Орифжон вақеасини ҳам, Комиланинг қиссаси, Акбаралининг фолжасини ҳам гатириб берди. Бир-икки йил ичида шунча янги гап.

– Ҳаммасини эшитиб, кўриб, ўз бошимиздан кечиргандек толиқиб кетдик. Фақат мана сеникига келиб андек ором оладиган бўлдик, қизим, – деди Очил бува.

Бироқ шу маҳал сал четга қараб турган Умиданинг кўзларида безовталик, чексиз бир ўй, бир гусса кўрди. Умида бошини қўйи соғсан, кўзини олиб қочар эди.

– Узумдан олинг, Азимжон, – деди диққатини чалғитиб: Лекин Очил бува бу ерда ҳам ором бўлмаслигини дарров пайкаган эди.

– Айтавер, Умида, бир гап борлиги барибир кўриниб турибди. Эринг тинч, саломатми?

– Тинч, тан-жонин соғ.

– Нима гап бўлмаса?

– Ҳеч гапмас... Ўтди-кетди... – деди Умида, мейвасиз жасмайиб.

Ақлли, меҳрибон, бахмал кўзли севимли қизи яна ҳам яхшироқ кўриниб кетди отанинг кўзига. Йўқ, унинг турмушида хунук воқеа юз бериши мумкин эмас, у ёмонликни билмайди...

– Хайрият, ўтиб кетган бўлса... Нима гап эди? – деди Очил бува.

– Мен... мен бир одамнинг ўлимига сабаб бўлдим, дада.

Кўз қарашин осуда, болажонли бир жувондан бу гапни эшитиб Очил бува аввал қулোগига ишонмади. Негадир бепарвогина дивандан тушди. Шошмасдан кавушини кийгачгина:

– Нима? – деб пешанасини тириштирди. Умида унга ялшигандек қараб турарди. Очил бува Азимжон билан ҳам кўз уриштирди. Кейин қўлини орқасига қўйиб хонани бир айланиб чиқди. Қўл силтади:

– Сенинг ишингда бундай воқеа чор-пачор юз бериб туриши мумкин-ку.

– Йўқ, мен доктор сифатида эмас, шундоқ...

– Шундоқ?

Умида гуноҳкорона бош силкиди: «Ҳа».

– Ёмон одаммиди?

– Қайси бири?.. – деди Умида киприкларини тиртиратиб.

Очил бува билан Азимжон иккалалари бир-бирларига қараб, аграйиб қолшди.

Кўриб турибсизки, Умиданинг қиссасини ҳам бошдан айтиб бермасак бўлмайди. Лекин аввал, таомилимизга биноан, кичгинагина бир...

РИВОЯТ

Бу воқеа узоқ Севильяда бўлиб ўтган экан.

... Дон Жуан кабристонда тош ҳайкалга тикилиб қолди. Бу ҳайкал унга кайф-сафо окшомларидан бирини эслатган эди. Бир-бирига ўхшаш бундай кечалар жуда кўп бўлган унинг умрида. Лекин буниси негадир ёдида қолган.

Сокин ётоқ деразасидан ошиб тушиб, гўзал донна Аннани кучинга улгурмаган ҳам эдики, мана бу кириб келиб...

Ҳа, бу савиатли одам эди, кўкесн тўла нишон, мансабдор, ёш.

Лекин дон Жуанга барибир эмасми? Катта-кичик, ёш-қари... Унинг бир кечалик ишратига ҳеч ким халақит бермаслиги керак.

Бу сафар қилчичини суғуриб, ридосининг этагига қонини артаркан, гўё бундай ишни илк бор қилаётгандек, сесканиб кетди.

Мана ҳозир ўшанинг ҳайкалига қараб туриб ҳам негадир эти жимирлашди.

– Ҳа, кўркиб кетдингизми? – деб сўради хизматкори.

– Нега кўрқарканман, буни шу окшом донна Аннаникига меҳмонга таклиф қилишим мумкин! – деб қаҳ-қаҳ отиб кулди дон Жуан.

Дарвоқе, буни нега сизларга ҳикоя қилятман? Тош меҳмоннинг кейин нима қилганини яхши биласизлар-ку?

Келинг, қиссамизга ўта қолайлик.

КИССА

«Командорнинг оғир қадамлари...»

А. Блок

Умида отелда энг барвақт турадиганлардан бири. Бугун ҳам тонг қоронғисида уйғониб кетди. Ҳозир Фарғонада соат ўн икки, ухлаб бўладими!

Келганидан бери ахвол шу, бу ернинг вақтига сира кўни-қолмайди. Йўлакдаги навбатчи ҳам – сочлари сап-сарик, сенкилли хотин – буни билиб олган, эниқ тепасида чирок ёниши билан кичкинагина кулокликда қаҳва олиб келади.

– Витте, фрау доктор.

– О, данке шон!

Икковлари ҳам ширин жилмайишади, бир-бирларига юлдузлари тўғри келиб, ёқиб қолишган. Биринчи кунёк, бир-бирларига ўз болаларининг суратларини кўрсатишди. О, анн сваи? драи... еттита! Булар билан қандай қилиб доктор бўлдингиз?! – деди кўзларини катта очиб навбатчи аёл. Унинг оти Бэрта эди. Фрау Бэрта. Кейин ўзининг иккита боласини кўрсатди: – Мен ҳам машинисткаликка ўқимокчи эдим, булар халакит беришди.

Улар бир-бирларига тикилиб ширин-ширин кулишди. Шундан бери ўргада муомала шу.

Умида қаҳвани оёқ устида ичиб, докладини яна бир кўриб чиқди. Кейин ювиниб-таранди. Йигирма минутли ахбороту келганидан бери шу туфайли асаби таранг. Программа бўйича, хайрият, бугун унга ҳам навбат тегади. «Кутулиб олсам бир тўйиб ухлай», деб аҳд қилиб қўйди Умида.

Йигирма минутлик гапу, лекин йигирма йиллик иш, ҳаяжон, иккиланиш, излаш, аламлар, қувончлар, захматлар натижаси бу. Осонми! У пайтлар, фронтдан қайтганида кирза этик кийган, сочи калта, орикқина, жиккак бир қиз эди. Ҳозир бўлса...

Кўзгудан қалин қора сочларини орқасига турмаклаган, оқ ёқали, тўладан келган қорача жувон жиддий қараб турарди.

– Доктор Қориева!

Умида жилмайди. Кеча, «халқаро симпозиумда иштирок этаётган энг ёш доктор», деб аллақайси газетада суратини ҳам чиқаришди. Энг ёш эмиш! Сочидаги йилтиллаб турган оқ толаларни пайкашмабди-да. Ҳарқалай, бугун чиройлироқ бўлиб бориши керак. Минбарга чиқади. Киночилар, телевидениечилар, фоточилар, мухбирлар дегандек...

Умида киприкларига, қўш холига ҳам сал сурма тортди. Атир керак эмас. Ихчам қора жакет, ридикул ўрнинг чарм панка. Мана, доктор Қориева тайёр!

Лекин ҳали тоғ отгани йўқ. Ёки отса ҳам чехрасини очолмай, осмонни яхлит қора булут билан қоплаб ётибди. Бир ҳафтадан бери шундай. Ёғиб ёғмайди, очилиб очилмайди. Умида бу ерининг вақтига ё об-ҳавосигагина эмас, шахрига ҳам ўрганолмай қийналди. Кўкка найзасимон учланиб чиқиб, чўққилари булутга санчилган готик усулдаги кизил гишт иморатлар орасида одам кичкина бўлиб қолгандек, кумурекадек хис қилади ўзини. Умида делегатлар учун отель олдига келадиган машиналардан фойдаланмасдан, бир-икки марта пиёда катнаб кўрди. Жамиятдан ташқари тасоуфий одамлар, ожизлар орасига тушиб қолгандек бўлар экан киши. Кўча ўртасида тинимсиз оқиб турган савлатли машиналарда эса бошқа олам... Умуман, бой шаҳар. Умида ҳали унинг қадимий университетлари, илмий лабораториялари, клиникаларини бориб кўрмоқчи. Бу режалар ҳаммаси бугунги ахборотга боғлиқ. Муваффақиятли ўтса...

Нима гап? Ҳаяжонланаяптими? Ҳозирдан-а? Ҳазил эмас албатта. Халқаро симпозиумда тиббиётнинг битта-ю битта вақили! Лекин Умида маълум қиладиган кашфиётнинг заминида шогирдлар, устозлар, бутун бир коллективнинг ўн-ўн беш йиллик ҳалол меҳнати ётибди. Умида дадил. Дилидаги бу ҳаяжон эса. Лекин шундай бўлмаслиги ҳам мумкин эмас.

...Қора лимузин бетон майдонга келиб тўхташи билан шофёр тушиб эшикни очди.

– Мадам...

Умида, раҳмат айтиб, ингичка пошпаси билан так этиб бетон плитага тушди. Майдон кенг эди, унинг туман босган нариги чеккасида модерн усулида ойна ва пўлагдан тикланган медицина академиясининг биноси оқариб турибди. Ўпка касаллари бўйича халқаро симпозиум шу бинода давом этмоқда. Майдонга бирин-кетин келиб тўхтаган машиналардан жаҳондаги турли мамлакатларнинг вақилари туша бошлади. Узун қора мантя кийган, бўйинларига фахрий мукофот ленталари осиб, нишонлар таққан кекса олимлар, смокинг кийган ёш врачлар, японлар, инглизлар, лабораторияларда сочлари оқарган қотма хонимлар, ўз миллий кийимида хиндилар, африкаликлар. катак шимли, сокол қўйган ола кўз мухбирлар ойна деворли

фойеларнинг ҳамма қаватларини бирпасда ранг-баранг қилиб тўлдиришди. Ташқаридан ювилиб, туман билан намланиб турган бу бино худди рангли баликлар сузаётган акварнумга ўхшаб кетарди.

Умида ҳам шу оқимга қўшилиб товушсиз эскалаторда қаватма-қават чиқа бошлади. Учинчи қаватнинг ҳашаматли кенг ҳоллида Иби Сино, Гиппократ, Кох, Мечников, Гамалейнинг катта портретлари осилган жойдапейлонлик олимлар кўришишди, Умида улар билан Москвада танишган эди шекилли.

Кулуарда новча, хушмуомала доктор Бергер кўришди. У шошиб кетяпти, унинг ҳам бугун доклади бор, саломлашганларининг баъзиларига кўл бериб улгуролмай, жилмайиб тез-тез бош силкиб ўтяпти. У олтминшларга борган, лекин қомаги ўқдек тикка, юзи кизил, боши тақир, пўлат ранг костюми котма гавдасида шалвираброк турибди. Кўпчилик каторини ё танибми, Умида билан ҳам кўл олиб кўришди. Умида ич-ичидан ғурурланиб кетди. Доктор Бергер! Бу номни келганидан бери эшитгади. Унинг ахборотини ҳамма ҳовликиб кутмоқда. Фойеда, минбарда, радиога ҳар куни шу тўғрида гап. Доктор Бергерни газеталар «симпозиумнинг бош қаҳрамони» деб атамоқда.

Умиданинг кўнгли кўтарилиб кетди. Бошқа соҳаларни биламайдми-ю, лекин илмда излаганингни топасан. Бу эса жуда катта бахт. Мана ҳозир доктор Бергер қандай бахтли! Ўзинга эмас, уни тингловчилар ҳам, Умида ҳам шерик бу бахтга. У янги бир кашфиётни биринчилардан бўлиб яратувчисининг ўз оғзидан эшитгади. Ким билади, ўша кашфиёт билан бирга янги уфқлар очилиб кетадими хали! Янги оламга қадам қўйиш нақадар ҳаяжонли! Умида бундай ҳаяжонни бир-икки марта бошидан кечирган. Шундан бери фанда ўзини дадил сезади. Бугунги ахбороти ҳам, айтарлик катта ихтиро бўлмаса ҳам, ўнка хирургиясида дадил гап. Фанда яхши бир туртки бўлишига ишончи комил.

У мажлис бошланишидан олдин польшалик икки дугонаси билан буфетга ўтиб снгилгина нонушта қилди. Кейин газета киоскаси олдидан ўтаётиб, бир журнал муковасида яна Курт Бергернинг суратига кўзи тушди. Доктор қўлларини столга қўйиб, объектга тикилганча жилмайиб тушган

эди. Билагидаги сариқ тукларигача билиниб турибди. Жарроҳ қўллари... суяксиздек, лекин кучли, бармоқлари пианшочининки сингари узун.

Мажлис зали эшикларида таблолар ёнди. Умида докладчилардан бири бўлгани учун президиумда ўтирарди. У ерга тўгарак зални кесиб ўтиб, зинадан чикиб бориш керак. Баланд. Залнинг орқа қаторлари ҳам жуда баланд. Ярим доира шаклида, зина-зина бўлиб тиккага чикиб кетган. Шунинг учун олдинда ўтирганлар ҳам, орқадагилар ҳам минбарга шундоққина яқин бўлиб туюлади.

Умида президиумнинг иккинчи қаторига, ҳар кунги жойига бориб ўтирди. Бугунги раис – букчайган, тўрва сокол голландиялик олим – энг кейин кириб, президиумдагиларнинг ҳаммаси билан қўл бериб кўришди. Пенсенсини олиб, тепадаги матбуот болохонасига кинояли норозилик билан тикилди: ҳар сафар шундай, зал аллақачон тинчнса ҳам, тепада мухбирларнинг гала-говури раисларни анчагача куттириб кўярди.

Телевизион аппаратларнинг қизил тугмачалари ёнди. Намоён экранларига ёруғ тушди. Прожекторлар чараклаб, кинокамералар чириллай бошлади. Нотиклар бири-кетин минбарга чиқар, улар сўз бошлаганда аввал анчагача таржима наушникларининг тилини ўзгартирадиган калитчалари чиқиллар эди. Ахборотларнинг кўпи одагдаги гаплар, бу ердагиларнинг аксариятига маълум, лекин шундай бўлса ҳам олам фанида қайд этилиши лозим бўлган янгиликлардан иборат. Беш кундан бери бундай гаплар анча зериктирди. Шунинг учун Умидага ўхшаб наушник тутмай ўтирганлар ҳам анчагина. Зал баъзи-баъзидагина жонланиб, кўнинча чуқур сукутда, бир момақалдирок бўлишини кутгандек, бутун хайратини, шавқу завқини кимгадир сакламоқда эди. Бу «кимдир» бугун албатта Курт Бергер бўлиши керак, буни ҳамма билади. Буни доктор Бергернинг ўзи ҳам сезиб, юпка лабларини қимтиганча бу шон-шарафдан ўнгайсизлангандек камтарона мунгайиб ўтирибди.

Унга тушки танаффусга яқин сўз берилди. Новча, спортчиларга хос кўркам гавдаси минбарда пайдо бўлганда настда ҳам, юкорида ҳам ҳамма прожекторлар бирдан чараклаб кетди. Зал оёққа туриб кетишига сал қолди,

турмади-ю лекин бир гувиллаб олди. Кейин бирдан чукур жимлик чўкди, фақат фотоаппаратларнинг чиқиллаши, кинокамераларнинг чириллашигина эшитилар эди. Типирчилаб қолган мухбирлардан бир нечаси узун дастали микрофонларни минбарга чўзди, бир нечаси шошиб блокнотини очди, эснаб ўтирганларнинг уйқуси қочди. Орқада ўтирган хотинлар, медицина «юлдузлари»ни кўргани келган оддий врачлар кўзларига дурбин тутишди.

Доктор Бергер бу хайратомуз тараддулларга мумкин қадар бепарво бўлишга, енгил киноя билан қарашга уриниб бир зум турди-да, астойдил сукутга чўмгандан кейингина йўғон, вазмин товуш билан аста бошлади: бу юксак минбарга чиқиш нақадар шарафли ва масъулиятли, кўп мамлакатлардан келган ҳамкасбларнинг қимматли фикрларини эшитиш, янги кашфиётлардан вокиф бўлиш билан доктор Бергер гоёт бахтиёр. Фанда ҳар бир кашфиёт фидокорликни, бутун бир умрни талаб қилади ва у шунга арзийди. Чунки инсониятнинг...

Умида жуда қулай жойда ўтирган эди. Проекторлар нотикни ён томондан шундай ёритардики, Умида докторнинг профилига маҳлиё бўлиб қолди. Юз чизиқлари, ёнок суяқлари эркакларга ҳос дағал, йирик, оғзи катта, бурун катаклари ҳам лаблари юпка, боши тап-тақир. Киприклари ҳам сарик шекилли, ҳатто сарик ҳам эмас, оқишрок. Умида ҳозир бу киприкларни кўрмаётган бўлса ҳам, унга шундай туюляпти... Туюляпти? Нега туюлади?..

Доктор завқ-шавқ билан гапирмоқда. Унинг фан аҳлига баён этмоқчи бўлган камтарона фикрлари бу ерда ўтирган азизларнинг эътиборига сазовор бўлса, у ўзининг ўн йиллар давомида катта умид ва мушкулликлар билан ўтказган тунларидан, ўзининг қалтис таваккал билан қўл урган хатарли фанний тажрибаларидан мамнун бўлур эди...

Умида қулоғига наушник тутмади. У немисчани ҳали ҳам тузуккина тушунади. Келганидан бери бу янғрок тилни яна эслаб, анча янгилаб олди. Лекин ҳозир бирдан пайкадики, у нотикнинг гапини эмас, негадир овозини тинглаяпти. Бу йўғон, бир қарашда жуда вазмин товуш гоҳо бехосдан шафқатсиз янграб кетишга қодирдек. Юпка лаблари эса консиз...

Умиданинг қурени гирчиллаб кетди. Жон қулоғини потикка бериб жим ўтирган зал бунга дарров эъгибор қилди. Умида ўнгайисизланди. Лекин зал уни тезда унутган эди: нотик можаровор кашфиётини хали баён қилгани йўқ, бундай бетокат лаҳзада ҳар нарса бўлиши мумкин.

Бирок Умида ҳамон гани эшитаётгани йўқ. У потикка тикилиб қолган эди. Бергер минбарда операция столи устига энгашигандек жиддий. Умида унинг манлайидаги тер томчисини артиб олгиси келиб кетди. Қурени яна гирчиллади, беихтиёр ўрнидан кўзгаллиб қўйганини пайкади. Зал бунга қандай қаради – Умида эди буни ўйламас эди, негадир бадани кизиб кетяпти. Димоғига операция пайтида аниқйдиган дори аралаш галати хид келиб урилди. Назарида, Бергер унинг ўзига тикилиб ўтирганини сезяпти. Умида эса ўчакишигандек яна тикилди, агар ҳозир ганини тўхтатиб, қайрилиб қараса... Қайрилиб қараса...

Қараса нима бўлади? Бу нимага керак? Умида буни билмайди. Бадани ўт олиб кетяпти. У кўз олдида доктор Бергердан бошқа ҳеч нарсани кўрмаган ҳолда қоғозларини йиғиштириб ўрнидан туриб кетди. Қурсининг таг тахтаси тарак эгиб ағдарилди, бутун зал потикдан кўз узиб, норозилик билан шу томонга қаради. Умида гангиб турганида залда «гув» этиб қарсак чалинди. Нотик нима деди, кашфиётини баён эта бошладими, қарсак нега чалинди – Умида аниқлаёлмади. У бошқаларга қўшилиб чапак ҳам чалмади. Бирдан битиз пошнаси билан тўқ-тўқ юриб, саҳнадан пастга тушди-да, биринчи қаторга, Бергернинг шундок рўнарасига келиб, курсини намоёнишкорона тараклатиб ўтирди. Зал безовта бўлиб бир тўяғанди-ю нотик ганидан тўхтамади.

– Яшаш учун инсонга ўпканинг қанча қисми зарур? Учдан икки қисмими? Балки ярми етар? Чорағи-чи? Ўпка операциясен, унинг зарарланган қисмини олиб ташланган фагда оддий нарса бўлиб қолди. Бирок биз унинг макенмал чегараларини биламизми? Менинг қуйидаги барҳаёт ва ҳозирда соғ-саломат пациентларим ўпка фаолиятининг энг сўнгги имкониятлари, фанвий тажрибалардан ўтган аниқ ва минимал чегаралари билан қаюатланиб яшамокдалар: Ганс Кафельд – 1937 йилда туғилган, гамбурглик, операция 1954

йиы, 13 сентябрда ўтказилган; Давид Гюнтер – 1928 йилда туғилган... Гойзер кишлоғидан...

Доктор Бергер номларни узок санади...

Умида энди унга рўнарадан тикилар, ўзининг қаердалиғини унутиб кўзини излар, нотик эса бошини кўтармас, нишак бузмай ахборотини ўқир эди. Ўқир эди-ю, аммо овози илгаригидака эмас, ҳар замондагина темирдек жаранглаб кетар эди. Умиданинг қулоғига алақаёқда йирткич овчарканинг вовиллагани эшитилгандек бўлди. У нотикнинг юпка лабларидан тупук сачраганини, биллиар-биллимас рангсиз, оқини кинрикларини кўрди... Энди бу эрталаб жилмайиб келиб кўришган сипо ва олижаноб доктор Бергер эмас эди. Бу аниқ! Бу аниқлик Умиданинг хотирасининггина эмас, бутун вужудини ёлқиндек ямлаб олди.

У яна ўрнидан турди. Назарида залда ҳеч ким йўқ эди. Тикка турганча асабий ҳолатда бир парча қоғозга бу минбарда туриб илмий ахборот беришдан воз кечганлигини ёзиб, президиумга узатди-да, папкасини қўлтиклаб залнинг қоқ ўртасидан так-туқ юриб чиқиб кетди. Залнинг ярми ҳайратда оёққа туриб, тувиллаганча уни кузатиб қолди. Алақасерда кинокамералар чириллади. Нотикнинг товуши ғовур ичида кўмилиб кетган эди. Умида остонада букри раненинг зални тартибга чакирини учун зўр бериб кўнгирак чалаётганини эшитди.

Отельга машинада келганини ҳам, пиёда келганини ҳам билмайди. Ўзини юмшоқ куренга ташлаб, анча ўтиргандан кейингина ён-берига қараб, ёлғиз қолганидан енгил тортди. Остонада афтининг занг боғандек, сенкил юзли Бэрта кўринди:

– Доктор! Сизга нима бўлди? Ойнага қаранг..

– Йўқ, йўқ. – деди Умида, биров ҳозир ойнага қаранга мажбур қиладигандек, тез-тез бош силкиди. Ўз ахволини биларди. Навбагчи хотин келтирган қахвани ичгандан кейин, ўйлашиб қолди: «Нима қилиб кўйдим? Тўғри қилдимми? Ҳовлиқиб қолдим, бошқа бир йўл товишим керак эди. Зал нима деб ўйлади экан? Ране хагимни ўқиб бердимми ёки... касал бўлиб қолибди деб хаснўнлашдимми? Энди нима бўлади? Шов-шув ган бўлиб кетса-я? Бу мухбирлар галаси кўярмиди. Нима, қилишим керак эди? Ўзимни тутолмадим,

ўтиролмадим, ёниб кетаётгандай... Ҳали ҳам, шукур, ўзимни тутиб қолдим, ўрнимдан вазминлик билан туриб чиқиб кетдим. Минбарга югуриб чиқиб башарасига чанг солсам нима бўларди...»

Эшик тақилладп. Фрау Бэрта сарик бошини суқиб:

– Сизга пресса, доктор! – деди.

– Йўқ, киритманг.

Ташқарида бир нафас олаговур бўлди-ю тинди. Лекин кўп ўтмай яна Бэртанинг овози эшитилди.

– Мухбирлар, фрау доктор! Қўйишмаяпти.

– Қабул қилмас экан, денг.

– «Франкфуртер Алгемайне», мадам, биттагина савол! – деди катта кўзойнакли пакана одам кимнингдир қўлтиғи остидан бош суқиб.

– Йўқ! – деди Умида, бир тўда мухбирларнинг кўз олдига эшикни шартта ёпиб қўйди. Лекин эшик ёпилишидан аввал тўда орқасидан кимдир «чик» этиб унинг суратини олиб қўйди. Умида фото чироғидан камашган кўзларини уқалаганча ўрнига бориб ўтирди.

«Бошланди!» деди ух тортиб.

Юраги сикилиб кетиб яна ўрнидан турди. Хона қоронғи, дарпардаларни суриб қўйди ҳамки барибир қоронғи, ўша-ўша лаънати яхлит булут шаҳар осмонини чулғаб турар эди. Умида жакетини ҳам, туфлиларини ҳам счиб ташлади. Гилямни пайпоқчан босиб, ёруғлик излагандек у деразадан бу деразага асабий юрарди. Ниҳоят дарпардани чангаллаб деворга суянди, қандайдир товуш уни тўхтатди. Доктор Бергер... Курт Бергернинг товуши.

Ҳозир қоронғи хонада ёлғизлик юрагига аллақандай ваҳима солди. Лекин унга шу ваҳима керак эди, унинг аллақачон ерга кўмган хунук хотираларини шундай ваҳимагина уйғота олади.

Кун оғди дегунча кўчада туман, машиналар чирокларини ёқди. Бир-бирини кесиб-санчиб деразада акс этган фаралардан, деворда ғалати соялар сапчиб ўйнайди.

...Фолксваген шалок мотори билан гувиллаб келиб, эшик олдига ғиппа бўғилгандек тўхтади. Яна касаллар келди шекилли. Уларни юк машинасида сокчилар кузатчилигида олиб келишар эди. Қондан. Қоннинг ўзи узокда. Касалхонаси

бўлса бу ерда, жимжит ўрмон этагида. Шундай бўлиши ҳам керакдир-да, чунки беморларнинг ҳаммаси ўшқа касаллари, енлар. Коннинг ўзи шунақанги шекилли, кўрғошнинг, рухми чиқади. Гарди тўғри ўшқага ураркан. У ерда ишлайдиган асирлар тутдай тўкилармиш.

Умида бу коннинг дахнатини концлагердаёқ эшитган эди. Хайриятки конга эмас, «Ревнер» – касалхонасига тушиб қолди. Унинг ҳамширалиги-ю унча-мунча немисча билиши иш берди. Толоидан рози бўлса бўлади, ҳар ҳолда одам боласини парварини қилади, дорн-дармон беради... Кондан келган ўша шўрликларнинг кўзидаги туганмас ҳасратига шерик бўлади. Бу ерга келганларнинг тузалиб чиққанлари йўқ ҳисоб, лекин ҳар ҳолда улар ўлим олдидан тоза тўшак, пеник сув, Умиданинг бахмалдай майин, дардқаш кўзларини кўрадилар. Бу кўзлардан, дори хилларидан йилит этган умид учқунларини топадилар... Кондагиларга бу ҳам йўқ, улар инсон эканликларини унутиб, тубанликда, бир махлукдек ўлиб кетишади.

Лекин, конда ахвол оғир бўлишига қарамай, негандир, касалхонада одам кўн эмас. Бу ерга тузалишига умид қилиш мумкин бўлганларини, яна касби, бошқа бирон жиҳати билан керак бўладиганларини олиб келинса керак. Жисмоний бақувват, ҳали иш бериши мумкин бўлган одамлар бўлади кўнинча. Мана бугун ҳам Умида анчагина тетик одамларни кутиб олди. Улар машинадан гурс-гурс сакраб тушинди, ёнгина ҳамшира қизга аввал ҳадиксераб, озодалигига шжирғаниб қарашди, кейинроқ эса оёуда кўзларида ишманидир сезиб, кўпдан бери илк марта бўлса керак, чўчиброккина жилмайишди. Булар турли миллат одамлари, кўни ёшлар эди. Касалхонага келиб қолганликларини энди пайқанди шекилли, қўланса жулдур кийимларини ташлаб, ола халат кияр эканлар, бир хиллари хурсанд бўлиб: «Даволар экансиз-да, фройлейн!» деб ҳазилланган бўлишди, бир хиллари эса хавотирда кўз уриштирилиб, ўйга толишди.

Яхши одамлар. Айниқса мана бу хушчакчак ёшлар билан чиқишса бўлади, улар бақувват, дардини ҳам тез енгиб кетишлари мумкин, Умидага эса шу керак. Чунки бу ердан бирон кимса тузалиб чиқиб кетса, ҳамшира ўзида қандайдир куч сезади. Куч эса ушга ҳозир керак, жуда ҳам керак.

Тиканли сымлар билан ўралган бу ям-яшил ўрмон этаги, бу ошпоқ палаталарда кечаю-кундуз азоб, ўлим. Ўлим, азоб, ўлим... Озода ўлим, касалхона паронтида, конуний ўлим. Шунинг учун, бир чеккаси, бу ерда одам камрок бўлгани ҳам маъқул. Унинг назарида кон кошндаги бу касалхона қандайдир халқаро комиссия учун «хўжа кўрсин»га ташкил этилган. Ихчам, қулай, озода, баҳаво жойда, ҳозирги замон медицина асбоблари ва дори-дармон билан таъминланган, мукаммал жиҳозланган. Ҳатто оғир, мураккаб операциялар ҳам бўлиб туради. Йирик мутахассислар бор. Масалан, бош хирург доктор Бергер...

Лекин янги келган беморларни Умидага беришмади. Унинг ўз касаллари бор. Палатасидаги олтига жойининг ҳаммаси ҳозирча банд. Умида улар билан яхши танишиб, дўстлашиб кетган. Бирни билан русча, бири билан немисча гаплашиб, ярим кечагача ёнларида ўтиради. Дори беради, жойларини тузатади, несекларини ўлчайди, кечаю кундуз ҳамма маълумотларини ёзиб бориб, врач кўраётганида унга тониради.

Вацлав – поляк. Жуда хазилқаш, хунчакчак йиғит. Зиёрак, ер тагида илон кимирласа билади. Умиданинг юз нфодасига қараб, ўйлаётган ўйини топа олади. Кечаси Умида мудраб қолиб, нолга бирон нарса так этиб туниса, қарамасдан айтади:

– Ҳамшира, тароғингиз тунди.

Умиданинг ундан кўнгли тўқ. У тузалиб кетади. Ўтган кунингича оғир операциядан чиқди, бугун бўлса тегажаклик қилиб ётибди. Операцияси жуда муваффақиятли ўтганга ўхшайди. Яқинда оёққа туриб кетади.

Дераза олдида ётган касал – немис. Умида ундан авваллари кўркиб юрди. Жуда бесўнакай, бақувват, ўмровли, оёқлари узун, сира касалга ўхшамайди. Умидага олайинб, ёввойи қараш қилади-да, тесқари ўғирилиб олади, термометрин бармоқ орасида синдириб қўлига беради. Умида унга ёлворгандек ожизгина қараб қолади.

– Мен касал эмасман! – дейди немис.

– Бекорчи ганин қўйинг, касал бўлмасангиз нега келдингиз? Сизга ганирияман, аданг...

Немисенинг оти Умайдер эди. Умида «адам» деб хазиллашганди кеѝин, баджахл, совук башараси сал юмшаб, янги термометрни олади.

Бу билан гаплашиш кѝйин бўлса ҳам, ҳечкиси йўк, бир гап бўлар, лекин анави эниик тагидаги французнинг ахволи чатоқ. У кичкинагина. Асли шунақами экан, оғир касаллик шунақа бир бурда қилиб кўйганими – Умида билмайдди. Уч-тўрт марта операция бўлган. Лекин ўнкасида ҳамон асорати қолади шекилли, борган сари ковжираб кетяпти. Кечалари тиззаларини кучоклаб, пчак-чавоғи ағдарилиб чиққудек йўғала бошлаганида, Умида чидолмаганидан орқасини ўгириб ишанасини совук деворга тираб қолади. Қарамаса ҳам, бўйин томирларининг ўйноқлаб кетганини, кафтига қопли тупук зарралари сачраганини кўриб тургандек бўлади. Чикиб кетолмайди, бу касалга ёмон таъсир қилиши мумкин. Узун тунлар бўйин бундай азоб тортгандан кўра, ўлиб тинчигани ҳам тузук эди.

Бирок бу бечора ҳамон ўлмайди, йўғали бир зумгина тинса ҳавога тўймаётгандек, тез-тез нафас олади, занф тани осойиш топади. Умиданинг назарида, у ҳар замонда бўладиган шу бир зумлик ором учунгина яшаётгандек бўлиб туюлади. Шундай пайтларда бир оғиз гап айтиб кўнглини кўтарини керак эдию, аммо Умида тилини билмайди. Француз ҳам на русчани, на немисчани тушунади. Бир ҳисобда гаширмагани ҳам маъқул, негаки, бир зумлик ором унга қимматга тушяпти...

Ором. Умиданинг ўзига ором олиш қачон насиб бўлар экан? У баъзан ўша француздан ҳам аянчроқ ҳис қилади ўзини. Паинки вужуди, бутун хаёти, руҳи кѝйшокда. Дунёда нима гап? Сарик дарпардали бу «олтин кафас» оямдан бағамом узилган, бу ўрмонга ҳеч қандай хабар етиб келмайди, бу умидсиз, жон қайғусида ётган шўрликларга кўнгли ёришдан эса фойда йўк. Энг тетиғи мана бу Умайдер бўлса, ўлардек ёввойи, жоҳил одам, гап уқтириш кѝйин. Вацлав ҳам кўринишдан тетиғу, лекин ўнкасининг ярми кесиб ташланган, ўзини хунчақчақ кўрсатишга урингани билан, барибир, ярим жон...

Умида ўрмонда оқариб тонг отишига тикилиб ўгириб, дераза рафига бош кўйганча мудраб кетган экан,

французининг товушидан ялт этиб кўзини очди. Касал уни чакираётган эди. Умида борди. Француз имлаб, каравотига ўтиришга таклиф қилди. У нимадандир хурсанд, ҳамширага бир яхши гап айтмоқчидек зўр бериб илжайишга уринар, бир парчагина озгин юзи бужмайган, илтижоли кўзлари нам кул босаётган чўгдек йилтиллер эди. Умида унинг аяпчли юзига қарамасликка ҳаракат қилди. Француз ўз тилида алаһималарни сўради, кўл ҳаракатлари билан тушунтирди, боланг борми, деди шекилли. Умида кулиб бош силкиди. Француз ўзининг уч боласи борлигини аңлатди, ҳар бирини таърифлади чоғи, узок гапирди, бўйларини кўрсатди.

– Жак, Дени, Люлю...

– Люлю, – деб такрорлади Умида, ном унга ёккан эди, чиройли исм, киз бола бўлса керак...

– Жак .. Дени... Люлю... – француз ҳаммаси ҳам ширин дегандек, ҳар қайси исмини алоҳида-алоҳида, бутун вужуди роҳат қилгандек такрорлади. Гапириб дармони куриган эди. Лекин Умида у билан гаплашиб олганига хурсанд бўлди. Бу олдийғина гап француз учун жуда зарур эди шекилли. Балки дилидаги яғона, энг эзгу гапидир. Умида бир савоб иш қилгандек, ўзини снгл тортди. Бунинг устига уни немис ҳам чакириб қолди:

– Адаш, адаш ..

Умида кулди. Касалнинг олдига борди.

– Сиз французга қулоқ соласиз, менга қулоқ солмайсиз, – деди немис.

– Қулогим сизда.

– Бу ер жуда яхши. Озода, тинч. Мен концлагерданман. Мен касал эмасман. Нега бундай? Нега бундай?

– Конда ишладингизми?

– Ҳа.

– Демак ўпкангиз касал. Бу ер яхши, дедингиз. Бу ер яхши эмас. Бу ер касалхона, Ревьер, тушундингизми? Одамлар ўлиши мумкин.

– Мен касал эмасман.

– Жим ётинг! Врачнинг кўригига тайёрланишимиз керак.

– Ана, тағин қулоқ солмадингиз... – деди немис бесўнакай гавдаси билан девор томонга ўтирилиб.

«Кулоқ солмадингиз...» Нимасига кулоқ солади? Бу одам Умидага ниманидир даъво қилаётгандек. Умида нима дейиши мумкин бу гапга? Врач бўлмаса. Ҳамшира врачларнинг айтганини қилади холос. Касал эмасмиш. Ўпка касали шундай маккорки, одам кип-қизил бўлиб юраверади... Бу ерга шундай беморлар келиб, дардни енголмай ўтиб кетяптики, келган пайтлари Умайдердан ҳам бақувват эди улар.

Умида кундалик эрталабки таомилга кўра палатани врач кўригига тайёрлай бошлади. Тупдонларни чайди, касалларга юз ювгани хўл сочик берди, жойларини тузатди, жовонларнинг чангини артиб, ортикча идишлар, дори шишаларни олиб чикиб ташлади. Кейин совунлаб қўл ювгач, форточкаларни очди-да, ўз столи олдида янги ювилган халатини кийиб олиб, касалларнинг варақаларини тартибга келтирди.

Кўп ўтмай йўлакда оёқ товушлари эшигилди. Ҳали кўриikka вақт бор эди, Умида халат боғичини йўл-Йўлакай боғлаб югурганча пешвоз чиқди. Қараса, врачлар тўп бўлиб келишяпти, олдинда доктор Бергернинг ўзи.

Бергер кўриikka кўпда катнашмас эди. Унинг палаталарга кириши катта воқеа. Касалхона учун конун бўлиб қолган одатлари бор: касалларнинг гапиришини ёқтирмайди, бу, қарийб, тақик деган сўз. У касални ўзи кўриб, ўзи қарор қабул қилиши керак. Ҳамширалар ҳам гапирмасликлари шарт. Ҳар кимнинг касаллик тарихини, кечаги аҳволини ўзи ёд билади.

Бергернинг келаётганини кўриб, Умида ўзини йўқотиб қўйди. Врачларга шошиб эшик очди. Французнинг аҳволини докторга гапиришни ўйлаб қўйган эди, гапи оғзида қолди. Бергер французнинг олдида тўхтамади ҳам, йўл-йўлакай кўз қирини ташлади-ю, ўтиб кетди. Шўрликнинг салқиган заҳил юзи ёстикда доғдай, кимир этмай қолаверди.

Врачлар Вацлавни қуршашган эди. Поляк ўзини тетик кўрсатишга урғиниб илжаяр, Бергерга чаккон-чаккон кўксини очар, орқасини тутар, томир уришига қўлини тутар эди. Доктор унинг нафасини узоқ тинглагач, юзига қулиб қаради. Вацлав шодлигидан сакраб туриб кетишига сал қолди. У ҳақиқатан ҳам тамом соғайгандек, ўнг қўлтиғида

яраси битиб, ништаҳаси ҳам очилиб, соф ҳавога талшимокда эди. Бирок яна бир нимаси бор экан шекилли, доктор Бергер гўхтаб қолди, касалнинг варақаси билан қалам ушлаб турган Умида томонга узун бармоғини туртди. Шу ҳолда тукенз қошини чимириб анча турди, врачларнинг кўзи унинг оғзида эди.

Кург Бергер у пайтлар сочи сал сийракланган бўлса ҳам, хали ёш, олгин гардинли кўзойнак такар эди. Бошидаги оқ қалпоқ, бунинг устига чайир, орқаниги бўйини яна ҳам новчароқ қилиб кўрсатар, халиг этаги остида ярақлаган ҳарбий этик, сарик жуи боған пайдор билаклари, қоғиб қолгандек қилт этмайдиган юз чизиклари уни шафқатсиз, продали қилиб кўрсатар эди. Умида бундай клиникада, бундай шароитда бош хирург бўлиб ишлаш ҳақиқатан ҳам худди шундай хусусиятларни талаб қилишини ўйлаб қўйди. Худонинг берган қуни оғир операция бўлса, осонми!

Умида унинг буйруғини кутиб турибди.

– Операцияга тайёрланг! – деди доктор, бесўнакай бурнининг қагақлари кенгайиб. Овози темирдек жаранлади. Умида аввал англамагандек бир нафас ангайиб турди, лекин Бергернинг узун бармоғи ҳамон у томонга санчилиб турарди. Ҳамшира буйруқни ёзиб бўлганидагина тушди бу бармоқ. Врачлар кетидан эргашинди.

Умида орқада қолиб, юраги бетламайроқ поляк томонга кўз таплади. Вацлавнинг ҳалиги тетиклигидан асар қолмаган, у шамдек оқариб шифтга тикилганча жим ётар эди.

Навбат Умайдерга етди. Бергер одағига ҳилоф равишда ҳаммиллатига қандайдир хушчакчак бир савол берди. Лекин бесўнакай немис индамай, тесқари қаради. У ҳозиргина поляк қўшинисининг устида бўлган воқеани кўрган эди, энди ўзининг киематидан таҳликада. Лекин доктор унинг томир уришини кўрди ҳолос.

– Сариеғ! Сариеғни кўпайтиринг, – деди Умидага қараб. Кейин ҳарбийча шахдам юриб чиқиб кетди. Врачлар, ордinatorлар тўдаланиб эргашдилар. йўлакда анчагача дунур-дунур оёқ товушлари эшитилиб турди. Кейин палатада жимлик чўкди. Умида бу жимликдан кўрқиб, ўз столи олдида, бурчакда пушиб турар, титроқ бармоқлари

билан халат боғичларининг туғунини ечинга уринар, ер остидан касалларига караб кўяр эди. У Вацлавдан хавотир олмоқда эди. Шовкин солиб, тўполон кўзгамаса бас, тузалиб қолгандек эди бояқиш. Унга яна бир операция буюрилгани ҳаммага ҳам алам қилди, ўзи бўлса зўрга ёғибди, қазаби оғиб кетса ёмон бўлади.

Аmmo ундан садо чикмасди. Акенга, кутилимаганда жимликни Умайдер бузди. У девор томонга шундай ағдарилдики, гўё ўзини кўтариб ургандек бўлди, каравот мажакланиб кетгудек ғирчиллади. Бу нимадандир каттик порозиллик аломати эди. Умида унинг олдига югуриб борди:

– Адаш... Нима бўлди?

– Адаш эмиси! Бу бачканалик билан нимани яширмоқчисиз?

– Менга қаранг, бемор!

– Ана, сизнинг ҳам йирткич тишингиз иржайиб турибди. Яхинси мулоҳимлик никобини олиб ташланг, нима қиласиз яшириб?!

Умида нима қилишини билмай қолди. Томоғига тикилиб келган йиғисини базўр босиб, ўзини тутди.

– Шовкинламанг, Умайдер, худо ҳақки! – ялинди у эшикка хавотир билан караб. – Наҳотки менга ёмонлик тиласангиз. Ахир сиз... шукур қилсангиз бўлади. Сизга бакувват овқат тайинлади доктор... Демак касалингиз енгил. Операциясиз енгил кетасиз...

– Мен ўзимни ўйлаётганим йўқ... Мен сизни ўйлаётман, ҳамшира!

Умида унга тикилганча хайрон бўлиб қолди. Бу бееўнақай, кўпол одамнинг кўзларида биринчи марта аллакандай сирли бир шиддат кўрди.

– Сариеғингизни олиб келинг. Бўлди, шовкин солмайман. Оғзимни мойланг.

Умида ранжиб нари кетди. У негадир бирдан букчайиб қолган эди. Вацлавнинг раҳми келди шекилли, кўзи билан имлаб чақирди. Қўлини ушлади.

– Хафа бўлманг... – кўпол қўшниси учун узр сўради у. – Биз нимандир тушунолмаганимиз. Биз ҳам, сиз ҳам. Шунинг учун шунақа.

– Қаерда?

- Бу ерда ҳам, бутун оламда ҳам...
- Нимани ахир?
- Билмайман.

Афтидан булар ундан ниманидир умид қилишганга ўхшайди. Лекин нимани? Умида нима қилиши мумкин? Умида ҳамиша бу ердагиларнинг аҳволи кондагиларникидан яхшироқ, деб ўйларди. Ҳаммаларига доим яхши қаради, гурунглашди, соғайишларини истади. Яна нима кутишади ундан?

Бу фикр Умиданинг хаёлидан нари кетмай қолди. Ўзининг ички азоблари стмагандек, баъзан беморлар ҳам ҳар замонда дилини беҳуда оғритиб, ҳақорат қилишгани ортиқча. Тўғри, бемор одам инжик бўлади, бунинг устига, ётавериб бировнинг кайфияти билан ҳисоблашмайдиган худбин ҳам бўлиб қолади. Лекин булар аллақандай, аламзада, кекли, доим талвасада... Бир чеккаси тушунарли ҳам. Булар тузалишса ҳам яна конга, яна жаҳаннамга ташланишларини билишади, қаршиларида йилт этган умид учқуни кўринмайди. Кечаю кундуз ўлимни, шу қора қисматларини ўйлайверишса керакда. Кейин аламларини кўзлари олдида доим ўралашиб юрадиган якка-ю ягона соғлом одамдан – Умидадан олмай, кимдан олишсин?

Бу орада Вацлав иккинчи операциядан чиқди. Энди унинг хушчакчак ҳазилкашлиги сўниб, хунук тус олган, аяқ масхарабозликка, беандиша бир тубанликка айланган эди.

– Ўпкам тоғдек эканми дейман, шунча қиймаласа ҳам тугамайди. Бергернинг ўзи ҳам-чи, роса қассоб экан-да, пинагини бузмайди-я! Менга кара, немис, менинг бигта ўпкам аллақачон йўқ, биласанми, Бергер қийма қилиб еган, ҳа-ха-ҳа!

Вацлав дармонсизланиб жимиб қолди. Умайдер энди унинг бу ясама хушчақчақлигига ишонмайди, бу унинг захарли изтиробларининг бир ифодаси, холос. Илгариги Вацлав энди йўқ. Ўпкасининг хириллаши шу ергача эшитилиб турибди.

Бу орада кунлар исиб, баҳор кириб келди. Ўрмон этагида майсалар жонланиб, шабадасиз, тинч, илик ҳавога минг хил дала гулларининг нозик ҳидлари таралди. Худди оламда конли уруш ҳам, мана бу оппоқ палаталарда сассиз кезган

даҳшатли ўлим шарпаси ҳам йўқдек. Ҳаммани хайратда қолдириб яна тузала бошлаган Вацлав деразадан адашиб кирган асаларилар билан гаплар эди.

– Ёнишма, одам ўз тезагини ҳам яхши кўрадим!– дерди уларни қувлаб. Аммо ҳазиллари энди илгаригидек ўтқир, доно эмас. Илгарилари беморларнинг кўнглини кўтариб турадиган гаплари энди ҳеч кимга таъсир қилмай қўйган. Лекин қутилмаганда Вацлав Курт Бергернинг эпг ардоқли беморларидан бўлиб қолди. Доктор унга ёғ, асал буюрди. (Асалариларнинг дераза ошиб унинг суҳбатига келиши бежиз эмас эди-да.) Докторнинг ўзи ҳам тез-тез кириб, ундан хабар олиб турадиган бўлди. Янашга умиди ошиб қолган Вацлав ҳам унинг маслаҳатларини жон қулоғи билан тинглар, кўшнилари ҳам кўзига кўринмай, ўзи билан ўзи овора эди.

Умида билан немис бўлса улар ўртасида пайдо бўлган бу иннокликдан таажжубланар, юз берган ўзгаришга тушунишолмас эди. Бергер Вацлавга ўзи бунёд қилиб қўйган одамдек, ўзи жон бағишлаган қўғирчоқдек қарар эди. Унга илжайиб тикилганида кўзлари мойланиб кетар, севишиб кифтига қоқар, ҳеч кимга айтмаган гапларини айтиб мақтаб кўяр эди. Лекин бу одам беморга қанча меҳрибонлик қилмасин, олтин гардинли кўзойнак остидаги кўзлари ҳар қанча меҳр билан йилтилламасин, Умида унга қулиб боқолмади. Кўнгли тортмасди. Бунинг учун ўзини қойин эди ҳам. Чунки нима бўлса ҳам, шундай фожнали даврда, инсон боласининг пашшачалик қадри бўлмаган бир замонда одам соғлиғи учун курашиш олижаноблик-ку. Умиданинг ўзи ҳам шундай хизматда бўлганидан рози. Умайдернинг унга хўмрайиши беҳуда.

Шундай кунлардан бирида Умайдерни операцияга тайёрлашни буюришди. Шундан жуда кўркиб юрган Умида касалга яқинлашишга юраги дов бермай, кечгача ўзини иложи борича четга олди. Кечқурун эса эшик тагида ётган француз ўлиб қолди. Шу воқеа билан чалғиб, Умайдернинг шанти пасайди шекилли, тўполон чикмади. Кечаси палатада уйқу ҳам бўлмади, гап ҳам. Эшик тагида оқ чойшаб тортилган ўлик ётарди. У кичкинагина, боладек... Болаларининг немини тилга олган бўлса керак, Умида сўнги минутда

ёнида бўлмайди. Жак... Люлю... Жак, Люлю. Яна биттаси нима эди? Хах, нима эди-я? Ҳозир энг зарур нарса шудек, Умида харчанд эслашига уринмасин эслолмайди.

Бирдан аччиқ чинкирик эшитилди:

– Айттиг ахир! Олиб чиқиб кетишсин!!!

Бу Умайдер эди. Умида каттиқ кўрқди: ўридан туриб кетса ёмон бўлади, Умидага ҳам, ўзига ҳам.

– Айтдим, тинчланинг, айтдим.

Бирок ўликни тонг отгунча олиб чиқиб кетишмади. Эрталаб ҳам замбил келди-ю, мурдани эмас, Вацлавни олиб кетишди. Вацлав ҳам мурдадек оппоқ эди. У нима бўлаётганини билмаганидан, индамади, замбилда ётганча бу ерда қолаётганларга ялингандек атрофига бир аланглади-ю, чиқиб кетди.

Умайдер бошини кўтариб кузатиб қолди. У ҳам энди ўзининг касалигига ишона бошлаган эди, чунки ўзи ҳам, асаби ҳам бекордан-бекорга бўшашиб, акли етмайдиган нарсаларга қўл силтаб, бепарво қарайдиган бўлиб қолди. Ўзининг операцияга тайинланишига ҳам шундай парвосиз бўлишга уринди-ю, лекин бир фикр сира тинчлик бермади: Вацлав французнинг кетидан, мен бўлсам Вацлавнинг... Ҳаммамизнинг борадиган жойимиз бир.

– Ҳамшира! – деб бақирди у.

Умида французнинг ўлигини топшириш, коғозларини саранжомлаш билан овора эди. Олдига ўша захоти боролмайди. Немис яна бақирди. Умида эшик олдидаги бўшаб қолган жойни тузатиб кўйиб, кўзидан тиркираб чиққан ёшни шошиб артганча, Умайдернинг олдига борди. Немис тескари қараб ётган эди.

– Полякни қаёққа олиб кетишди? – деди.

– Билмайман. Консилиумга бўлса керак.

– Консилиум...

Умида ишига кетмоқчи бўлди.

– Тўхтанг. Ўтиринг.

– Тикка туриб ҳам эшитавераман. Гапиринг.

Умайдер анчагача индамай ётгач, бошқача, настрок, мулойимрок товуш билан сўради:

– Ингирмага энди кирган экансиз... Шундайми? – Умида жавоб бермади. Немис шу оҳангда давом этди:– Қаёқдан ўргана қолган эдингиз... ҳам у ёққа, ҳам бу ёққа ишлашинг?..

Умиданинг юраги оркага тортиб кетди. Нима демокчи бу? Бирон сир биладими? Нега кийнайди?

– Менга хизматдан ташқари гапни гапирманг.

– Хизматингиз нима ўзи? – немис шартта қайрилиб ғазаб билан тикилди. Умида йиғлаб юборди.

Шу хилда яна бир неча кун ўтди. Немис операцияни кутиб ётарди. Бир кун эрталаб Вацлавни яна ўрнига олиб келиб ётқизишди. Бу энди илгариги Вацлав эмас, унсиз, рансиз, нафас олгани киека, гапиршига мадори йўқ, фақат жавдираб гурган кўзларигина қолган эди. Кўзлари билан бир нима деди шекилли, Умида тушунмади. Юзидан терини артиб, сўради:

– Мени таниянензми, Вацлав?

Бемор кўзини юмди: демак, танияпти.

У икки кеча шундай гапиршига чоғи келмай ётди, унинг киека-киека нафас олганигина эшитилар эди. Учинчи кун доктор Бергер кириб, Умайдерни операцияга тайёр эмас, деб топиб, дарғазаб бўлиб кетди. Касал уйқудан қолган экан шекилли:

– Счлаффен! Счлаффен! Счлаффен! – деб бақирди.

Умида унинг башараси бунчалик даҳшатли эканини билмас экан: юнқа лабларидан қон қочиб, бурун катаклари керилди, қонсиз, кинрикенсиз кўзларида найзадек бир нарса чакнадан, сийрак сочлари орасидан тер қалқиди.

Йўқ, бу бошқа одам эди. Бошқа одам...

Умида қаттиқ кўрқди. Фақат тесқари қараб ётган немиснинг бенарволинигина унга бир оз далда берди.

Шу кун Вацлавдан садо чиқди. У Умидага имлаб деразани кўрсатди. Умида унинг истагини тушуниб, орқасига кўшалок ёстик тираб, деразага қаратиб қўйди. Гуркираган баҳорнинг манзараси касалнинг намчил, гуссали кўзларида аке ўтди. Бу кўзлар тикилган сари қатта очилар, яна кўнрок намланиб, қорачиғига чекеиз ҳасрат нарчаси тортиллар эди. Умида кейин билса, бу фожияли видолашув дами экан. Баҳор билан видолашув! Авжи баҳор чоғи ҳаётдан кетиш... Бундан ҳам оғир ўлим бўлмаса керак!

Ўша кечаси сахарга яқин Вацлав Умидани ёнига чакирди. Жонсиз кўзлари шифтга қадалган, дармонсиз қўли билан қабқнидир, немис ётган томонни кўрсатар, аммо

гапиролмас эди. Умида ҳарчанд уринмасин, унинг нима демокчи бўлаётганини англай олмади. Шу пайт немис ётган ерида ўзини кўтариб уриб, бакириб юборди. У сукунатга тоқат қилолмайдиган бўлиб қолган эди.

– Жим ётинг! – деди Умида.

– Яна ўлим! Яна ўлим! – деб бакирди немис.

Умида Вацлавнинг айтмоқчи бўлган гапни эшитмай қолишдан кўрқар эди. Немисга жаҳл билан қўл силтади.

– Ме-ен... ҳо-зир ўла-ман, – деди Вацлав пичирлаб.

Қизикки, пичирласа ҳам палатага барала эшитиларди. Мангулик сукунати олдида ҳар бир товуш тошдек зил бўлади, шекилли. – У... у... операция-га... бор-ма-син... – деди Вацлав яна дармонсиз қўли билан немисни кўрсатиб. Бир сўзни тўла айтишга нафаси етмас, нафасидек қисқа хижжалаб айтар эди. – Ҳеч ким бормасин. У соғ ўпкани кесаяпти. Тажриба учун. У касаллар билан шуғуланмайди... Тушундингизми?

Умида докадек ошпоқ оқариб ўрнидан турди. Икки қўли билан юзини ушлаб, ўлаётган касалга тикилди. Юзи совук, нам эди. «Ўлим олдидан алаҳлаяпти...» деб ўйлади, бош чайқаб.

– Йўк, йўк, сўнгги гапим, рост гапим, – деди Вацлав. – Мен касал эмас эканман. Тўрт марта кесди. Тирик одамга бемалол пичок солади. Қассоб! Жаллод! Қочинлар бу ердан! Ҳозир... Қочинг...

Умида тиззалари титраб орқага тисарилди. Вацлавнинг нафаси ичига тушиб, оёқлари силқинди-да, жони узилди.

Умида қаёққадир югурмоқчи эди, Умайдер тутиб қолди. У кийиниб ўрнидан туриб олган эди. Бир қўли билан Умидани ушлаб, бир қўли билан тепадаги чирокни ўчирди. Қолган икки касал қаттиқ уйқуда, жавон устида биттагина тунги чирок хира ёнарди. Тонг олди қоронғиси деразаларга сақичдек ёпишган, йўлаклар, палаталар жимжит.

– Эшитдингизми? – деди Умида немиснинг бежо кўзларига қараб.

– Ҳа, – деди у, – мен ҳам касал эмасман. Касал эмасман, энди тушундингизми?

Умида ундан қўл марталаб эшитган бу гапнинг даҳшатини эндигина тубдан пайқади.

– Энди «хизматдан ташқари» бир гап айтсам майлими? – Немис аланглади. – Қочиш керак. Бошқа йўл йўқ.

Ҳанг-манг, ранги ўчган Умида нима дейишини билмай ўтирарди.

– Сиз уришиб кўринг. Мен...

– Сизни операция қилишмайди, шундайми? Лекин сиз гувоҳсиз. Бундай ишнинг гувоҳи бўлмаслиги керак, биласизми?

Умиданинг кўз олдига Курт Бергер келди: катта ялтирок этикли, кўзойнаги олтин гардишли, узун бармоқлари қонга бўялган. Умиданинг бақириб юборишига оз қолди.

– Мен сизга дардисар бўлишим мумкин... – деб пичирлади у.

– Бекорчи гапни қўйинг.

– Қўлга тушсак-чи?

– Бошқа йўл йўқ! – деб Умайдер кизни қоронғи дераза томон стаклади.

Умида ҳозир қўлга тушишдан ҳам кўра, яна Бергернинг даҳшатли башарасини кўришдан кўрқар эди. Тупук сочган қошеиз, юққа лабларини қимтиб, кинриксиз кўзлари олайнб рўпарасидан чиқиб қолмаса бас. Мунча қоронғи тун... Мунча қоронғи...

Улар қочдилар.

Лекин ўша мудҳиш қоронғилик, ўша кўрқув Умиданинг дилидан ҳамон кетмагандек.

Эшик тақиллади. Қоронғи останада икки киши кўринди. Чирок ёниш билан Умида беихтиёр чинқириб юборди. Оппок оқариб, орқасидаги юмшоқ курсига ўтириб қолди. Рўпарасида шляпасини кўлида тутганча Курт Бергер турарди. Бэрта сепкилли ковокларини пирпиратиб дам униса, дам бунисига қаради-да, кейин қаравот тагидан Умиданинг туфлиларини олиб берди.

– Кечирасиз, фрау доктор, сизни кўрқитиб юбордим шекилли, – деди у. – Қоронғи тушиб қолди, чирокни ёқмабсиз. Мана сизни жентльмен йўқлаб келибдилар. Қаҳва буюрайми? – навбагчи аёл жавоб ололмагач, яна узр сўраб, чиқиб кетди.

– Фрау Бэрта! – деди Умида шошиб. «Чиқиб кетманг!» демоқчи эди, айтмади. – Қаҳва олиб келинг, – деди ўзини тетик тутишга уришиб.

Лекни рўпарасида Бергер турарди. Ўша одам... Ўша... У негадир ҳозир Умида ўйлагандек даҳшатли эмас. Сира ҳам даҳшатли эмас. Шляпасини ушлаб, салом бериб турибди. Такир боши тиришган. Қомати ҳам кундузи минбарда тургандагидек тик эмас.

– Хизмат... Бергер? – «доктор» демади Умида. У элди ўзини ўнглаб олган эди.

– Ўтирсам майлими?

– Ўтиринг.

Бергер шляпасини тиззасига қўндириб, олтин узук таккан узун кўлларини каёққа қўйишни билмагандек, ўнғайсиғина ўтирди. Умида хотирасидаги даҳшатли Бергернинг вазоҳатини кўз ўнгидан қувиб, бу кекса жентльменга, бошқа Бергерга тез кўникиб олди, талвасага тушган бу одамнинг аянчли ахволини ҳам пайқаб турибди. Унда эрталабки вкпор ҳам йўқ, қандайдир шумшайиб қолибди.

– Мактубингизни мажлисда ўқиб эшиттирдилар, коллега, биз қўн афеус қилдик. Сабабини айтмаган экансиз, саломатлигингиз дурустми?

– Гапингизга караб, бемаҳалда меннинг ғамимни еб юрган экансиз, деб ўйлаш мумкин.

Бергер шляпасини каёққадир қўймоқчи бўлиб, яна тиззасига олди. Тагидаги курси оғир ғирчиллади.

– Бир мен эмас, бутун шим ахли учун ғалати воқеа бўлди. Ахборотингизни ҳамма зўр умид билан, кизикиш билан кутган эди.

– Ҳа, ғалати воқеа... – Умида рўпарасида суҳбатдонни йўқдек, гўё ўзига ўзи гапирарди: – Тожлар, тахтлар, меҳроблар қонга бўялганини эшитганман... Ўлим фабрикасининг дарвозасига «Меҳнат ва Озодлик» деб ёзиб қўйилганини ҳам билардик. Сиеъатда, муҳаббатда макр-жоду азалдан бор. Гўзаллик бизнесга айланган жойларни ҳам биламиз. Лекни фан даргоҳида қонли излар!.. Қудсият борми, Бергер?

«Меҳмон» Умиданинг узоқдан айлантириб ўтириш нияти йўқлигини англади. Иккаласи ҳам бир-бирини шубҳасиз таниган, иккаласига ҳам ҳамма нарса ойдин эди. Бергер мулојим жентльменликни йиғиштиришга мажбур бўлди, безовталигини яширмай, шляпасини диванга улоқтирди.

– Доктор. Доктор Бергер.

– Йўк!

– Мен меҳмонингизман, коллега, ниҳоят сиз ўзингиз меҳмонсиз бу юрғда.

– Коллега деманг. Қассоб сизга коллега, жаллод сизга коллега!

– Хў-ўн... – деди Бергер, ўридан туриб у ёк-бу ёкка юра бошлади. У асосий гапнинг бундай тез бошланишини ўйламаган эди.

– Ўзингиз келдингиз, – деб давом этди Умида. – Мен юзингизга тупуриб чиқариб юбормадим, сиз билан гаплашиб ўтирибман, бунинг қадрига етинг.

– Сиз врачсиз, тушунишингиз керак...

– Йўк, мен врач эмасман! Токи фан йўли сиздек тубан махлуқнинг қонли пошнаси билан тоғталар экан, мен врач эмасман! Мен аввало инсон бўлишим керак, кучли, виждонли, ҳушёр инсон! Аке ҳолда, сиз бу холи хонада ҳозир мени ҳам бўғизлаб кетишингиз мумкин, мен сизнинг жиноятларингизга гувоҳман.

– Жуда асабни экансиз, мадам, – шжжайинга уринди Бергер, – дарвоқе, росеняликлар хамиша шунақа бўлади. Ҳар кадамда кўзингизга жиноят, ўлим, бўғизлаш кўринади. Халқаро форумни бузмасдан, олимларга хос вазминлик билан докладингизни ўқиб бўлиб, кейин чиқиб кетсангиз ҳам бўлар эди. Гапнингиз бўлса, кейинроқ гапланар эдик.

– Сиз ўзингиз тилкалаган мурдаларни босиб келиб минбарга чиқасизу, инсон ҳақидаги азиз, ардоқли ўйларим билан мен ҳам шу минбарга оёқ қўяйми? Фан даргоҳининг муқаддас поклиги менга болқинимдан эзгу бир хайрат, улугворлик, инсонга меҳр, инсонч, олижаноб гурур бағишлаб келган. Мен бу софликка ўлакса қузғунлари қўишини истамайман.

– Болалиқдан... Мен ҳам болалигимдан ниманки қилган бўлеам, ҳаммасини шу фан учун қилганман, – Бергернинг юзида ҳасратли ўйчанлик пайдо бўлди. У бир нуктага тикилиб, бир оҳанда гапирар эди: – Сиз, шафқат уйғотмоқчи, деб ўйлайсиз албатта. Лекин урушдан кейинги йиллар оч, уйсиз-жойсиз, ваёроналарда яшаб юриб... Охириги нулимга врачлик практикаси сотиб олдим. Ундан кейин...

– Бергер! – деди Умида сабри чидамай. – Сиз меннинг олдимга нима учун келдингиз? Бу арзи додингизни нима учун менга айтишга қарор қилдингиз? Гапингизнинг оҳангига қараганда, сиз ҳозир тиз чўкадиганга ўхшайсиз. Наҳотки бунинг самимийлигига мени ишонтирмоқчи бўлсангиз?

– Йўқ, мен сизни оддий мантиска даъват этмоқчиман, холос. Уруш. Даҳшатли уруш. Жаҳон уруши! Миллионлар бекордан-бекорга ўлиб кетяпти. Шундай вақтда шулардан беш-ўнтаси фан учун қурбон қилинса, денгиздан бир томчику! Фан учун!..

– Бас! Фанни тилга олманг! Фанга алоқангиз йўқ сизнинг. Гапе Браун-поэзия тили билан халқларни қиришга қақириб, ўзини шоир деб атаган. Освенсим печларини ўйлаб чиқарганлар ҳам ўзларини инженер деб ҳисоблаганлар. Аммо бу билан уларни фашистмас деб бўладими?

– Мен Россияни асоратга солишни орзу қилганлардан эмасман. Ўзингиз биласиз, мен фан фидоийси... Меннинг кашфиётим барибир фанда қолади.

– Фан инсон учун. Сиз бўлсангиз қотилсиз!

– Олимларча, ҳозирги замон тили билан гаплашасак.

– Ҳозирги замон... Мен ўзимнинг инсонпарварлигим, инсонга муҳаббатим, инсоний ахлоқим билан жуда эскиб қолибман, жуда орқада қолибман, шундайми?

– О, нақадар примитивсенлар! Инсон... инсон деган аллақачондан бери қалдираган идишдек қурук сўз бўлиб қолган, хоним.

Умида креслога ўрнашиброқ ўтириб Бергерга тикилди.

– Ана энди ўзингизга келдингиз! Нима қилардингиз ҳалидан бери минг бир товланиб?

– Ҳа, сиз мени яхши биласиз! – Бергер асл киёфасига кирди. Тунук сочган юнқа лаблари қалтираб, бурун катакларни керилди. Аммо Умидада энди қўрқувдан асар ҳам қолмаган эди. Чунки у суҳбат давомида бу одам кўнглининг ҳамма қоронғи бурчакларига кириб чиқди.

– Биладан, сиз янчилик битмаган фашистсиз, – деди Умида осойишта. Бу босиқлик Бергернинг тоқатини тоқ қилиб юборди. У узун бармогини Умида томонга нуқди. Бу собиқ ҳамширага таниш ҳаракат эди.

– Ҳа, бу ҳеч кимга сир эмас! Эллик йилдан бери ўзингизни ўтга-чўкка уриб, жон олиб-жон берасиз. Жамиятни тозалаймиз, соғломлаштирамиз, деган хом хаёл билан. Хўш, нима бўлди? Одам тобора маразга ботди, офат, касал яна ҳам кўнайди, янгилари, даҳшатлироклари пайдо бўлди. Сиз, жамият учун курашяпмиз, деб ўйлайсиз. Жамиятга сиз эмас, биз керак! – Бергер кўйнидан бир даста газета олиб столга сочди. Булар бугунги кечки газеталар эди. Саҳифалари Бергернинг суратлари билан тўла. Бунда унинг симпозиум минбаригагина эмас, бошқа минбарларда тушган суратлари ҳам бор. Ғалати-ғалати ҳарфлар билан терилган сарлавҳалар кўзни камаштиради: «Доктор Бергернинг кашфиёти», «Халқаро симпозиумда ажойиб сенсация», «Инсонга қанча ҳаво керак?», «Скальпель қил устида», «Энг кичик ўпка...» Умида саҳифанинг пастки бурчагидаги уч-тўрт сатрли хабарга кўз солди: «Совет олимаси ўз докладидан воз кечди».

– Сиз жуда қатта кетдингиз, Бергер, – деди Умида газеталарни беларво суриб қўйиб. – Агар сиз билан биз гаплашадиган бўлсак, фақат сизнинг жиноятингиз ҳақида гаплашишимиз керак.

– Вақт ўтган. Юридик жпҳатдан мен оқман. – Бергер шляпаси ичидан оқ қўлқоп олиб, узун бармоқларига асабийлик билан торта бошлади. – Сиз мени жиноят устида ушлаган эмасиз. Мен сизни танимайман. Эҳтимол, сиз олим ҳам эмасдирсиз...

– Билардим сизнинг ҳеч нарсадан тоймаслигингизни! – Умида беихтиёр юриб бориб эшикни очиб қўйди. – Агар орамизда ҳозирги тортишув бўлмаганда, мен лакма, балки шу кўйи уйимга қайтиб кетган бўлармидим? Ўтган гап, у-бу деб... Аммо энди қайтмайман! Бу ўтган гап эмас, Бергер, бу худди шу бугунги гап. Эртага мен матбуот конференцияси чақираман.

– Небоғ? Гувоҳ?

Умида очик эшикка ишора қилди.

Бергер йирик тер томчилари қалққан тақир бошига шляпасини бостириб кийиб, дўк-дўк юриб чиқиб кетди. Умида орқасидан қараб қоларкан, «ушга этик кўнрок ярашар эди», деган фикр келди хаёлига.

Исбот! Гувоҳ! У минбардан ўзи операция қилиб тузатган ўнтача одамни атади, улар тирик. Умида-чи? Умида кимларни тилга олади? Унинг гувоҳлари бигта қолмай ўлиб кетган. Матбуот конференцияси курук баёноздан, неботениз даъводек, гувоҳсиз айбномадан иборат бўлмайди-ку ахир! Мухбирлар уни гангитиб кўйишмайди-ми?

Умида ярим кечагача бошини чангаллаб ўтирди. Уйкуси тамом қочган эди. Энди нима қилса! Ё бекор кўзгачими бу машинани?

Умида ҳеч қачон бу қадар чорасиз, бу қадар изтиробда қолган эмас эди. Кўрғошнингдек оғир бошини ёстиқдан кўтариб, тиззаларини кучоқлаганича тонггача ўтирди. Тунни уйкусиз ўтказиш азоб. Йўқ, агар бу ишни шу ҳолича қолдирса, унинг бутун умри қийноққа айланishi мумкин. Жаллод илчогидан тўртинчи ўтишида уч боласининг исмини аташга тили келмай, авжи баҳорда қийналиб жон берган кичкинагина француз... Оти нима эди? Яна бири поляк Васлав... Фамилияси-чи? Йиллар ўтиб шундай ҳолга дуч келишини билганида Умида ўша ўлимга маҳкум этилган шўрликларнинг, ҳагто бошқа палатадагиларнинг ҳам ис-фамилияларини сўраб олган бўлмаемиди!..

Умайдер... Дарвоқе, Умайдер!.. У тирик қолган эди-ку! Шу шаҳарлик эди. Эҳтимол, бирон ерда юргандир? Умайдер, Умайдер... Ҳаёт бўлса ҳам, урушдан кейин тақдир тўлиқлари уни қаёқларга олиб кетди экан, энди уни топиб бўлармиди...

Бугун одатдан ташқари ошпоқ оқариб тонг отди. Готик найзаларга санчилиб турган муаллақ булут кечаси елжиб кетганга ўхшайди. Умиданинг ҳам фикри равишан тортиб, бошини бирдан кўтарди, енгилгина ўрнидан турди. «Карл Умайдер, Густав Умайдер, Фриц Умайдер...» деб шичирлаётганини сезиб қолди. Бу фамилия ҳаёлидан кетмай қолган эди. Бесўнакай, оёқлари узун, дев қомаг Умайдер кўз олдига келди. «Шу гавдангиз билан қангта тикасизми?» деб кулган эди унга Умида қочиб кутулганларидан кейин. Улар хайрлашадиган қуни алақандай ташландик бир гаражда кулга картошка кўмиб ёйишган эди. «Қангта тикаман. Сиздек жонив қизларнинг кофталарига машинада нозик гул чекаман», деган эди Умайдер. У ўзи енсатдан кўрқадиган

одам эди. Ўғлининг харбий хизматдан қочганини туфайлигина концентрацион лагерга тушиб қолган. Энди яна қўлга тушмай, уруидан эсон-омон ўтиб олса, хотини билан мустақил тикув устахонаси сотиб олишни аҳд қилиб қўйган эди...

А? Тикув устахонаси? Шахсий устахона. Марказий солиқ инспекцияси биладиган бундай устахоналарнинг ҳаммасини! Агар Умайдер ўз аҳдида турган бўлса...

Умида фикрланганча кўчага югуриб чиқди. йўлда элдигина очилган кичкина кафеда битта бутерброд олиб наридан-бери овқатланган бўлди-да, маълумотлар бўлимида югурди. Марказий солиқ инспекцияси дегани «Федерал замин солиқ инспекциясининг префектура бошқармаси» деб аталар экан. Умида машина кира қилиб, хайдовчига манзилни тутказди.

Тақриб йигирма минутларда эски, қизил рангнинг биню олдига бориб тўхтади. Умида ўзига керак хонани пастда суриштириб олиб, лифтни ҳам кутмасдан, бешинчи қаватга чиқиб кетди. Унинг орқасидан яна биров чиқиб келарди. Бўйинига фотоаппарат осган, юзи сап-сарик, қарн одам. У боя кафеда ҳам кўзига чалингандек бўлган эди. йўғ-э, аппарат осган одам битта шуми!..

Умидага ўттиз учта машиначи Умайдернинг манзилни бердилар, шундан еттитаи Густав, учтаи Вильгельм, яна нечтаи Конрад, Ёзеф, Карл... Густавлардан бошлаш керак шекилли. Манзилларига қараганда бир-бирларидан жуда узок яшар эдилар. Биринчиси шаҳар четиди, балбўй ертўлада жойлашган устахонадан топилиди, у йигирма беш ёшлар чамасидаги, понга ўхшаш узун сочли йигит экан. Отаси ҳам Густаф Умайдер бўлган, лекин у ўлиб кетган экан.

– Неча ёшида? – шошиб сўради Умида.

– Саксон икки ёшида вафот этди, худо раҳмат қилсин, – деди йигит.

Умида ҳафсаласи инр бўлиб, метрога югурди. Узокда яна ҳалиги сарғиш башарали одамни кўргандай бўлди-ю, гўдада йўқотиб қўйди. Йўқ, бунисининг бўйинида аппарати йўқ эди...

Иккинчи адрес неон вивескали, серҳашам замонавий бинюга олиб келди, бу устахона деб аталса-да, ҳақиқий

фабрика эди, «Хўжайини Мюнхенга кетган» дейишди. Умида нима қилганини билмай, ҳийла ишлатди:

– Мен жапоб Умайдерни яхши эслаймап, бўйларин...– хазиломуз кўлини кўтариб, новча одамни тасвирлади. Қабулхонадагилар бирдан шарақлаб кулиб юборишди. Уларнинг хўжайинлари, аксинча, бу атрофда энг нақана, бакалоқ одам экан.

«Хазилкаш» меҳмон кўчага чиқиб яна такси чақирди. Федерал ўлканнинг қайсидир шаҳарчасида юрганларида бир «Мерседес» изларидан тушди.

– Тўхтаг-чи, – деди Умида.

Такси тўхтади. Ҳалиги машина ҳам олдинга ўтиб муюнга қайрилди-ю тўхтади.

– Юринг.

«Мерседес» яна эргашди. Кечроққа борганда у икки марта таксининг яқиниғинасидан ғувиллаб ўтиб кетди. Умиданинг ҳайдовчиси мард йиғитга ўхшайди, нафрат билан сал жилмайди-да, пинагини бузмади.

– Сизга таҳдид қилишяпти, фрау. Сабр қилинг, мен уларни адаштираман.

Ҳақиқатан ҳам адаштириб кетди. Кутилмаганда қайрилиб, аллақайси жин кўчалардан ўн беш минут айлангатириб чиқди. Шундан кейин орқаларидан ҳеч ким эргашмай кўйди.

Лекин кейинги адреслар ҳам фойдасиз бўлиб чиқди. Охирги Густав шаҳарининг ўзида экан, Умида шибда кетишга қарор қилиб, таксига жавоб берди.

Бу охирги Густав Умайдер ҳам Умида излаган одам эмас, бошқа, серажин, баджаҳл бир тикувчи чол экан. У ўлгудек сергап чиқди. Умида унинг узунданузок гапини охиригача эшитмади ҳам, ўкинганча чиқиб кетди.

Лекин устахона хўжайини деразадан бош сукиб, уни яна чақирди. «Оббо, – деди Умида ичда, – бекорчи кулоқ тонса кўймайдиган хилдан экан шекилли...»

– Момент, фрау...

«Моментинг» бошингдан қолсин! Умида, кунин бўйин эшикма-эшик юриб тинкаси қуриган, буниинг устига эртага эргалабдан яна бошқа Умайдерларни қидиришни керак. Фойдасиз иш бўлиб чиқди шекилли-да. Исменг, адрессиз одам тониб бўладими... Неча йиллар ўтиб кетган бўлса.

– Момент. Бир воқеа ёдимга тушди. Эсим курсини, кексалик-да... – деди чол.

«Ҳали хоғираларини ҳам гапирди шекилли...» дея гижиниб ўйлади Умида. Истар-истамас йўлидан қайтди.

– У аблах жирафа билан мени тағин чалкаштирганга ўхшайди, қутуламанми, йўқми ундан! Ким берди сизга бу манзилни?

Умида кўзини пирпиратиб настдан юқорига, деразага қараб қолди, бу маҳмадона чолнинг баджаҳллиги ҳам энди унга беозор туюлиб кетди.

– Жирафа дедингизми?

– Аблах жирафа! Суғурга кассасида менинг пулимни қокштириб кетишига сал қолган! Нукул ўша билан адаштиришади. Отимни бошқа кўяман шекилли, азбаройи худо!..

– Тўхтанг, отахон, сиз нега уни жирафа деяйсиз? Лакабими?

– Сен, кизим, – деб салмоқлаб бошлади чол, – немисчани тупна-тузук гапирсанг ҳам, кўриниб турибди, бу ерлик эмассан. Жирафани кўрганмисан?

– Менга қаранг, қиска қилайлик, биламан жирафани, – деди тоқати тоқ бўлган Умида. – Айтинг-чи, кимни жирафа деяйсиз?

– Ўша аблахни-да. Сал бўлмаганда пулимни ўмариб кетарди. Мен сенга айтсам у...

– Унинг ҳам оти Густав Умайдерми?

– Август Умайдер у аблах. Август Умайдер! Тушундингизми? Нега уни мен билан чалкаштиришади, қани, айт-чи, ўхшашлигимиз бўлмаса! У аблах, мен бўлсам касби қорим билан кун кўрадиган ҳалол қосибман. У жирафадек найнов, мен бўлсам, худога шуқур, кўриб турибсан... – Чол қаддини ростлаб, тамакидан сарғайган мўйловини силаб қўйди. Умида кулиб юборди.

– Мен ор қиламан унга ўхшашдан. Нима сабабдан адаштиришади бизни, тавба!..

– Тўхтанг, ота, тўхтанг!

Қувонгандан фикрини бир жойга тўплалмай қолган Умида югуриб яна ичкарига кирди. Энди унинг рўпарасида жоҳиллиги ҳам, серганлиги ҳам ёқимли, теварагини

Ўргимчак уясидай ажин боғсан кўзларига меҳр яшириган бир чол турарди. У умри меҳнатда ўтган, енгилари доим мана шундай шимариғлик, ўзи айтгандек, ҳақиқатан ҳам ҳалол одам бўлса керак.

– Демак у ҳам тикувчимми? Ўша... жирафани айтганиман.

– Ҳа, бахтга қарши.

– Август Умайдер дени?

– Ҳа, бахтга қарши.

– Қаерда туради?

– Узоқда-да бахтга қарши. Гелднингфорд деган жойда туради.

– Нега «бахтга қарши?» – кулиб сўради Умида шаҳарчининг номини блокнотига ёзиб оларкан.

– Яқин бўлганида бориб бир адабинин бериб келардим.

Умида севинганидан чолни кучоқлаб, ошнок тиканак боғсан юзларидан ўтди. Кейин физиолаганча чиқиб кетди.

– Салом дегин аблаҳ жирафага! – деб қолди чол ёноғини ушлаб. – Айтиб қўй, агар яна чалкаштирадиган бўлса...

Умида у ёғини эшитмади. Қария хали албатта анчагача жаврайди. Қизик чол. Шунака одамлар бўлади. Ўзининг одамгарчилигидан йўмангандек, уни юзаки баджаҳллик, кўноллик ёки серганлик билан инкобланишга уришилади. Мухитга мосланишининг ибтидоний усули.

Меҳмонхонада Бэрга қаҳва билан бирга бир патисе визит қоғози олиб кирди. Кимлар сўрагани, куни билан қаерлардан печта муҳбир, қандай номаълум одамлар келиб кетгани, яна алланималарини узоқ гапириб чиқиб кетди. Умида биронгасига ҳам эътибор бермади, фикри-ёди Август Умайдерда эди. Август... Бу албатта ўша. Ушн биринчи кўрган одамнинг кўнглига албатта шу сўз келади: «Бесўнакай...» У жуда бесўнакай эди. «Жирафа».

Умида кулиб юборди. Чол тушмагур-эй, зан тонибди лекин...

Эргага тонг отини билан жўнаш керак. Гелднингфорд. Умайдер. Новча... Бесўнакай...

Умида шу билан тош қотиб уйкуга кетди. Эрталаб Бэрга келиб эшик қокқанда у ўрнида йўқ эди.

Кўчаларга сап-сарик каштан барги тўналиб ётибди, онда-сонда биқенб хазон ёнади. Намхуш, яланғоч хиёбонларин туман, тутун булутлари чулғанган. Танниш куз хиди.

Факат шаҳар ёт. Қадимий немис провинцияси, бу ерда бутун куч, салоҳият, қобилият вивескага сарф қилингандек, ҳар бир бачкана баккол дўкони, ҳагто ҳаммом, саргарошхона ҳам ажаб жимжимадор ҳарфлар билан ўзидан катта лавҳа ёзиб нештоқига қўндирган, тепадаги болохоналарда бўлса, арқонларга ёйилган ола-була кир қилинрайди.

Август Умайдернинг тикув-тўкув устaxonаси Қирха майдонидан ўтгандаг кейин, ҳовли ичкарасида, бир каватли узун бинога жойлашган эди. Эшик очилиши билан қайнатилган қайин пўстлогчи, қандайдир бўёқ хидлари димокка урилди, бир маромда гувилаган тикув машиналари кулоқни битирди.

Умайдер устaxonада йўқ экан. Умида енгил тортиди. Бу Умайдернинг ҳам бошқа одам бўлиб чиқишидан кўркар эди.

Шунинг учун хўжайиннинг кўрасига етаклаб борганларида узокда новча одамни кўриб, юраги қинидан чиқаёзди. Бошлаб келган одамга раҳмат айтиб, жавоб берди-да, каштан тагидаги скамейкага ўтирди. Энди нафасини ростласа бўлади. Уф-ф...

Лекни унинг юраги тинчимади. Ўзининг бу бегона юртда нима ишлар қилиб юргани ҳушига элдигина бирдан етиб боргандек эди. Ким буюрди? Нима зарурат?

Виждон етакласа буйруқдан ҳам, заруратдан ҳам кучли бўлар экан. Топди! Омадни қаранг! Умида, бунчалик иншим юршиар, деб ўйламаган эди. Энди унинг матбуот конференцияси ер юзига шов-шув бўлади. Жуда соз!

Кўрада кўринган одам ҳақиқатан ҳам ўша Умайдер эди. У дарвоза олдида бировни кўриб, уй соясидаги дурадгорлик дастгоҳидан бош кўтарди-да, инимга илашган найраҳаларни қокшптириб, бу томон юрди. Оёқ-кўли узун, бўйдор, яғриндор, елкалари чиккан, бесўнакай...

– Салом, ким керак сизга? – деди у.

Умида нарироқда тўхтаб, жилмайиб турди: «Қарибди. Анча қариб қолибди».

– Адаш... – деди секин.

Умайдер меҳмонга бошдан-оёқ тикилиб чиқди, кулоқларига ишонмай, қошини чимириб узок турди. Ўша-ўша, ёноклари туртиб чиққан, дағал юзига хотиралар

бирпасда дам хунук соя солди, дам чехрасини ёритди. Беихтиёр шивирлаб: «Ҳамшира!» деди у ҳам.

Умида дадил қўл узатиб яқинлашганида, у қўпол қўллари билан икки елкасидан ушлаб, бағрига босди:

– Ҳамшира!

Унинг кучоғига Умидага ўхшаганлардан бештаси сиғар эди. Ҳансираб, меҳмонни кичкина елкаларидан ушлаб, юзига тикилди-да, яна бағрига босди. Сарғиш киприклари намланган эди.

– Ҳамшира, ҳамшира... – дерди нукул. Бу сўз шунча хотиралар билан боғлиқ бўлгани учунми, бу содда одамнинг ёдида сақланганигами, ҳозир Умидага жуда ёқимли эшитилди.

– Август!.. Мен сизнинг исмингизни кечагина билдим.

Нега? Қандай қилиб? Ҳозир буларни сўраш Августнинг хаёлига келмасди. У гаранг эди. Кутилмаган учрашув! Нима қилишини, нимадан гап бошлашини билмасдан, дарров мактана бошлади. Уйига бошлаб, ҳамма хоналарини кўрсатди, йиллик даромадини тушунтирди, хотини билан таништирди. Умайлер, афтидан, анча ўзига тўқ, хоналари дидсизроқ бўлса ҳам, бой жиҳозланган, кўнириб турган пар ёстиклар, деразаларда охорланган оқ тўр пардалар, кагга тошойна, бурчакда зарҳал икона, духоба диван суянчиғи устида бир-биридан кичик еттита мрамар фил...

– Айтгандек, мен нукул «ҳамшира, ҳамшира» деяман нима деб аташни билмаганимдан. Хафа бўлмаг тағин, эҳтимол энди сиз... – У Умиданинг тўладан келган коматига, севинч тўла кўзларига яна тикилди.

– Зиёни йўқ, шундай деб чакираверинг, – кулди Умида. Кейин гапни чалғитди: – Ахир олибсиз-да устахонани?

– Олдик. Мана, айтганимдай, Гертруда билан иккаламиз тенг шерикка, – деди Август анча хилвираб қолган хотинининг елкасига қўл ташлаб. Икковлари ҳам бахтиёр кулиб туришарди. Гертруда ёшлигида чиройли бўлган бўлса керагу ҳозир эридан қарироқ кўринарди. Эрини кутиб ёлғизликда сўлган боякиш. Умида унга бир яхши сўз айтгиси келди:

– Ўша ерда ҳам сизни кўп гапирар эди Август, – деди у аёлга қараб. Бироқ сездики, «ўша ерда» сўзи иккалаларига ҳам ёқмади...

– Қани, Гертруда, хамширани меҳмон қил! – деди Август қувнок товуш билан. Хотинни пилдираганча чиқиб кетди.

Булар икковлари диванга ўтириб ўз аҳволларидан, бола-чақаларидан, ўтган умрлари, босган йўлларидан узок гаплашишди. Умиданинг ҳикояси Курт Бергерга келиб тақалганда Август газабланиб: «Оббо жаллод-эй!» «Вой йиртқич-эй, тирик эканми-я!» деб, рўмолчаси билан терини артиб ўтирди. Гап матбуот конференцияси, гувоҳлик беришга келганда ҳам, чўкмордай муштумини тугиб: «Қойилман сизга, хамшира! Фош қилиб адабини бериш керак котилнинг. Бутун дунёга шарманда қилиш керак!» деб маъқуллади. Қизишиб, тиззаларига шаппатилаб, ўрнидан туриб кетди.

– Қаранг-а! Илмга ўрмалабди денг! О, йиртқич-эй! Олдингизга ўзи келдими? Оёғи куйяпти-да, тиширчилаб қолган.

– Ҳа, Август, мен бутун воқсани очиб ташлайман, эртагаёқ бутун дунё биледи. Лекин бу осон эмас. Мен унга, матбуот конференцияси чакираман, деб очик айтиб қўйдим. У ҳам ҳозир тинч юрмаган бўлса керак. Чора кўради, игво қилади, мухбирларни сотиб олади, ўзингиз биласиз, ҳеч қандай кабиҳликдан қайтмайдиган одам. Эҳтимол, у ёлғиз эмасдир... Менинг эса бирдан-бир ишончим – сиз. Бориб, матбуот конференцияси вақтида гувоҳлик берасиз, яъни, шундай-шундай воқсалар ҳақиқатан ҳам бўлган эди, деб...

– Йўк!!!

Бу Гертруда эди. Унинг товуши узок йиғлаб томоғи қуриган одамникидай хунук хириллаб, бўғик янгради. У кўлида вилка, пичок ушлаганча стол олдида бақрайиб турарди.

– Йўк, йўк, йўк! Август, ҳеч қасққа бормайсан! – деб қичқирди у.

– Фрау Гертруда... – деб ўрнидан турди Умида хайрон бўлиб. – Фрау Гертруда, ахир...

– Йўк, дедимми, йўк! Ҳеч қасққа бормаиди, бас! – деб, Умидадан кўркқандек орқасига тисарилди Гертруда. Унинг ошқок, сўлғин юзларидан ёш оқар эди.

Умида Августга ўгирилиб, унга савол назари билан тикилди. Дафъатан ишнинг бундай пачаваси чиқнишини

спра ўйламаган эди, анг-танг бўлиб қолди. Лекин ишнинг бу хотин айтгандек бўлишнинг кўз олдига келтиролмади.

– Гертруда... – деди Август. Хотини карамади. – Асаблари қаттиқ қакшаган... – деб сереуяк елкаларини қисиб, хотини учун жуда ўнғайсизлангандек, узра сўрай бошлади. Лекин шу пайт Гертруданинг қаттиқ шайқаллаган йиғи аралаш газабли товуши яна эшитилди:

– Ким қакшатган меннинг асабларимни? Ким? Қани айтчи, ким? Сен! Сен! Сен! Ўна сиёсатингни деб...

– Мен сиёсатга аралашган эмасман.

– Аралашмаганмисан? Концлагердан ким қок суяк бўлиб қайтиб келди? Ўна сиёсат туфайли эмасмиди? Мана, тагни бош сукмоқчисан! Ким оёққа тургизди сени, унутдингми? Ўлсам ўлиб бўлдим-ку сенинг дастингдан... Энди уй-жойли бўлиб, жоним сал ором олганда... Йўқ, йўқ, тоқатим қолмади, тамом бўлдим...

Унинг йиғиси тингунча, жим туришди. Кейин Умида яна Августга ялингандек қаради:

– Август... адаш...

Августининг бирдан бўшашиб, четга қараганча бош эгиб қолгани Умидани бағтар таҳликага солди: «Нахотки? Нахотки... Гап Гертруданинг ўзидагина эмас шеклилли...»

– Август, мен сизга ишонаман. Фрау Гертрудага тушунтириш.

Август ўрнидан жилломай, иккиланиб турганида яна хотинининг аччиқ товушини эшитиб, букчайди.

– Гап тамом, хоним, биз бундай ишга аралашмай-миз! – дерди Гертруда нарирокда туриб. Эрининг сал бўшаганини кўриб, у яна дадилланган эди, овози ҳам янграб эшитилди. Умиданинг яна Августга ялинишдан бошқа иложи йўқ эди.

– Бунинг ҳеч қандай хавфи йўқ, ахир, суд эмас, бор гапини айтиб тасдиқласангиз бўлгани, Август.

– Биз, ҳамшира, Гертруда билан иккаламиз устахона сотиб олиб, рўзгоримизни бир оз йўлга солиб, бола-чақамиз билан энди шу кунга етишган эдик...

– Қулай пайт. Биз ҳаракат қилмасак, ким қилади бу ишни? – Мишбарга чикса илдасак, партия тузса – илдасак... Яқинда, ўша йиллардагидек, кўча тўлатиб марш

кила бошлашса ҳам, яна дераза пардасини қия очиб томоша қиламизми?..

– «У йиллар...» «Ўша йиллар...» Наҳотки унутиб бўлмаса?! – деб дод солди Гертруда.

– Август, сиз мард одам эдингиз-ку? Эсингиздами...

– Йўк, йўк, эсимизда йўк! Ўтиб кетган. Аллақачонги гап! Август ҳеч қаёққа бормайди, тушундингизми, хоним! – Гертруда яна йиғлаб келиб, эрини елкасидан кучоклади, ёш боладек унинг орқасига пусиб, ёшли кўзларини жавдиратди.

– Бизнинг болаларимиз бор, ҳамшира, – деди латгадай бўшашган Август ҳам ёлвориб.

– Менинг ҳам... болаларим бор, – деди секин Умида, товуши товланишидан қўриқиб. Жужукларини соғинган эди.

– Сиз дўзахни тўзгитиб қўйиб, болаларингиз олдига жўнайсиз-кетасиз, хоним, – деди Гертруда, – биз бўлсак бу ерда бор-йўғимиздан айрилиб, яна...

– Кейин улар бизни қўйишмайди, ҳамшира... – Бесўнақай Умайдернинг йўғон товушида ҳам йиғламсираш оҳанги бор эди. – Мен сиздан қарздорман албатта, мен сизни ҳеч қачон...

– Гап менда эмас, Умайдер, мен сиздан қарз талаб қилиб келганим йўк. Бола-чақаларимиз тинч-омон катта бўлиши учун Бергерга ўхшаганлар таҳликага тушиши керак, агар улар ўзларини бемалол сезишса, ўша йилларнинг яна такрорланиши ҳеч гап эмас, фрау Гертруда! Кўрдингизми, «ўша йиллар»ни мен эмас, Бергерлар эслатапти... Ўйланг, Август, бу жуда муҳим иш. Мардлик иши. Шундай иш сизга боғлиқ бўлиб турибди.

– Йўк, бу иш битта Августга қараб қолган эмас, битта Август нима қиларди? – деди аёл Умайдернинг орқасида туриб. Эрини ҳозир биров тортиб олиб кўядигандек, унинг қўйлагига ёпишган эди. – Биз ҳеч қаёққа бормаймиз, тамом! – У эрини чимдилади, биқинига туртди. Умайдер ҳам бошини қуйи солиб, елкасини қисди:

– Биз... боролмаймиз, ҳамшира... афв этасиз.

Умида эшикка ўгирилиб совук манглайини ушлади. Шунча югуриб-елишларидан кейин кўзига авлиё кўринган бу одам бирдан унга бегона бўлиб қолди.

Секин эшикка қараб юрди. Эр-хотиннинг орқасидан тикилиб қолишганини сезиб турибди. Хотини бало-қазодан

кутулгандек, хурсанд албатга. Икона қаршисида ёшли кўзларини йилтиллашиб, шошиб-пишиб чўқинаётган бўлса ҳам ажаб эмас. «О, майин гот!» Август-чи? Нима қилишини билмай, виждон азобида қолди...

– Ҳамшира...

Меҳмон бир умид билан тўхтади. Тўхтади-ю орқасига қайрилмади, кулок солди: нима дер экан, «Эртага етиб бораман!» деб қичқирса-чи?

Анча жимликдан кейин Умайдер узрли товуш билан деди:

– Қаҳва тайёр эди-ку... Ҳамшира? Энди кўришмаймизми?

– Билмадим, Умайдер... – деди. Умида. йўлида давом этди. «Сизга боғлиқ» деб қўшиб қўймоқчи эди, индамасди. Умида ҳафсаласи пир бўлиб, бўшашиб кетаётган бўлса ҳам, аслида кўнглининг бир чеккасида жиндак илинж қолган эди: «Эртага бориб қолиши ҳам мумкин».

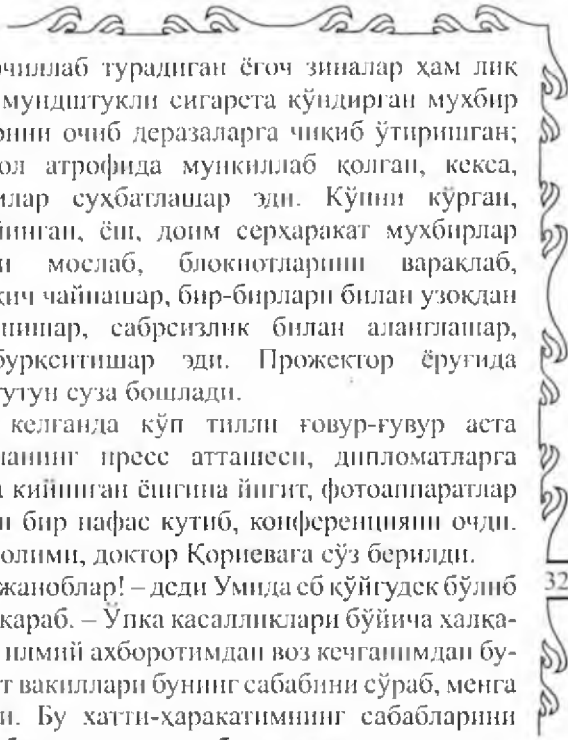
Ўзинга нечоғлиқ тасалли бермасин, шимадандир умидвор бўлмасин, унинг ахволи оғир эди. Энди таваккал қилишдан бўлак иложи йўқ. Чекиниш мумкин эмас. Симпозиум катнашчилари, қанча-қанча олимлар ундан изох қутяпти. Мухбирлар ҳар қадамда йўлини тўсишади. Агар индамаса, ақл бовар қилмайдиган иғволарни тўқишлари мумкин. Энг муҳими, агар шундай қайтиб кетаверса, бу ношудлик, заифлик ифодаси бўлади, виждон азоби бир дардга айланади. Умида ўзини билди ахир! Беморлар юзига бокқанида, қўлга скальпель олганида чиркин хис қийнамайдими?..

Меҳмонхонада ётоғига кирса, столда самолёт билети турибди. Бугунга, Москвага. Кимдир унга тез жўнаб кетишни таклиф қилибди.

Умида билетни аста қўлига олиб, майда-майда қилиб йиртди-да, ўрнига қўйди.

– Йўқ, кетмайман. Ишим бор, – деб юмшоқ курсенга ўзини ташлади. Жилмайди. Ўзидан кимнингдир кўркиши унга завқ бағишлар эди...

Матбуот конференцияси эртасига, Умида турадиган эски отельнинг биринчи каватидаги доим хувиллаб ётадиган «Конференц-салон»да очилди. Салон тор, алмисоқдан қолган эски диванлар, иккинчи каватга буралиб чиқиб

кетувчи, доим гирчилаб турадиган ёғоч зиналар ҳам лик тўла; лабига узун мундштукли сигарета кўндирган мухбир хонимлар тиззаларни очиб деразаларга чикиб ўтиришган; ўргадаги узун стол атрофида мулкиллаб қолган, кекеа, лекин сипо олимлар суҳбатлашар эди. Кўнни кўрган, қари, бачкана кийинган, ёш, доим серҳаракат мухбирлар киноаппаратларини мослаб, блокнотларини варақлаб, нишан қиёфада сакит чайнашар, бир-бирлари билан узоқдан бақириб саломлашшар, сабрсизлик билан аланглашар, сигареталарини буркентшар эди. Прोजектор ёруғида ҳозирданок куюк тутун суза бошлади.

Умида кириб келганда кўп тили ғовур-ғувур аста босилди. Элчихонанинг пресе атташеси, дипломатларга хос ихчам ва содда кийинган ёшгина йиғит, фотоаппаратлар чик-чик тугашини бир нафас кутиб, конференцияни очди. Баёнот учун совет олими, доктор Қориевага сўз берилди.

– Хонимлар ва жаноблар! – деди Умида еб кўйгудек бўлиб тикилган кўзларга қараб. – Ўпка касалликлари бўйича халқаро симпозиумда ўз илмий ахборотимдан воз кечганимдан буён жуда кўн матбуот вакиллари бунинг сабабини сўраб, менга мурожаат қилишди. Бу хатти-ҳаракатимнинг сабабларини кенг жамоатчилик билгани зарур деб топганим учун мазкур матбуот конференциясини чакриб, сиз мухтарам зотларни безовта қилишга журъат этдим.

Умида анча равон, ортиқча хаяжонсиз сўзлай бошлаганини таъкидлаб қўйди ичида. У тўрдаги узун, ялтирок стол ёнида ёлғиз ўзи тикка турарди. Қора атлас кўйлак устидан кийган қора жакети тўлагина белини қисиб турар, бошига чамбарак қилиб турмакланган йўғон қора сочи уни яна ҳам қорамағизроқ қилиб кўрсатар эди. Қўлида ҳам, столда ҳам ҳеч қандай қоғоз йўк. Шонмасдан, янғрок немис тилида сўзлар экан, дастлаб сал безовталанган осуда қорачиқлари салонинг дам у ерига, дам бу ерига аланглаб турди. У кидирган одамлар йўк, на Бергер, на Умайдер. Кўзлари юкори зиналарни ҳам, йўлакда тикка турганларни ҳам оралаб чикди. У Августдан негадир ҳамон умидвор эди.

Вақт етиб, Умида асосий баёнотини ифодалашга киришди. Бошлади-ю, худди хотираларидагидек, ўша узоқ йиллар ортида қолган машъум ревисердагидек ўзини бирдан

ёлғиз сездн. Тириклайин тилкаланган ўша одамларнинг таниш юзлари, ўлим олдидаги инграшлари, сўник ғазаблари; оқ халат, қора этик кийган «доктор»нинг ҳиссиз, совуқ кўз қарашлари – ҳаммаси кўз ўнгида турибди-ю, булар бари ҳозир исменсиз-жиесменсиз... Умида ўзи ёлғиз. На гувоҳлар, на қурбонлар, на Бергернинг ўзи...

Лекин бу ёлғизлик бағтар ишонч бағишлар, қуч берар эди. Залдан юзига қадалиб турган ўнлаб фото-теле кино аппарат объективлари жоили кўздек туюлар, биронтасидан ҳозир гумбурлаб ўк чиқиб кетадигандек, Умида ўзига ўқталган қурол халқумлари қаршисида қўркмай ёлғиз тургандек эди.

Бир пайт нутқи давомида ўтирганларни сўзларига ишонтириш учун ортиқча уринаётганини пайкаб қолди. Бунинг кераги йўқ эди. Унинг гани мутлақо холис баёнот ва бир олимнинг қатъий виждон порозилигидан иборат бўлиши керак.

Масаланинг доктор Бергерга боғлиқ эканини кўплар илгаридан тахминлаб билган бўлса ҳам, баёнотнинг моҳияти маълум бўлганда салон ари уясидай гувиллай бошлади, ёғоч зиналар оғир ғирчиллади, баъзи олғирроқ мухбирлар магнитофонларини очик қолдириб, телетайпга югуришди. Бундай сенсацияларни кўп кўриб пихи қайрилганлари бўлса, оёқларини чалиштириб, гавдаларини орқага ташлаб ўтирганча, бепарво қулоқ солишар, ҳар замонда бир-бирларига хат ёзиб узатишар, юзларида ғазаб ҳам, ҳайрат ҳам сезилмас эди.

– Шармсорлик! Германияга иснод! – деган товуш эшитилди орқадан. Уни кимдир тартибга чақириб, тинчитиб қўйди. Умида галида давом этарди. У ҳеч нарсага қарамай, деярли осойишта, батафсил гапирди. Курт Бергердек кишининг фан даргоҳига, илмий кафедраларга, клиникаларга оёқ босишига қатъий порозилик билдириб, барча виждонли олимларни бу баёнотни қўллаб-қувватлашга чақирди, энг инсонпарвар фан бўлган медицинанинг поклигини, олижаноб анъаналарини, унинг улуғ гуманист даҳолари ҳурматини, олимлик шарафини ҳимоя қилишга даъват этди.

Энди унинг товуши яна ҳам тиниқ, дадил, янғроқ эди.

Шундан кейин савол-жавоблар, конференциянинг энг оғир, асабий қисми бошланди. У зўр шовкин-сурон билан, гўё ҳамма деразалардан, эшиклардан, йўлаклардан кириб келгандек бўлди. Ҳамма оёкка туриб кетган эди.

Сўз олувчилар саволидан олдин ўз газетаси ёки ўз радиотелевидение компаниясининг номи ёзилган лавҳани баланд кўтариб кўрсатар, ёки уни кичкириб эълон қилар, савол эътиборга лойиқ бўлмаса ўздан-ўзи шовкин ичида кўмилиб қолаверар эди.

– Доктор, айтнинг-чи, Бергернинг ўша пайтдаги операцияларида сиз ҳамшира сифатида бевосита қатнашганмисиз, ёки операциялар жараёнини ўз кўзингиз билан кўрганмисиз?

Бу савол ўзига йўл очиб, залда тинчлик ўрнатди.

– Йўк, – деди Умида жимжит зал ўртасига қараб. – Менинг вазифамга палатани озода тутиш, беморларга қараш, уларни операцияга тайёрлаш сизгари юмушлар кирар эди. Мен палата ҳамширалигига тайинланган асира эдим, холос. – У билагини очиб концлагердаги асирлик рақамини кўрсатди. Фотоаппаратлар чиқиллади. Умида гижиниб ўзини прожектор ёруғидан четга олди. Одамнинг юзини қадок қилиб юборишади булар, Умида умри бўйи ҳам мунча кўп суратга тушмаган эди.

– Сизнинг илмий ахборотингиз билан қаерда, қачон танишини мумкин? Симпозиум тўпламларида чиқадики?

– Агар у тўпламларга Курт Бергернинг ахбороти кирса, чиқмайди, – деди Умида.

– Чиқмайди! Асли борми ўзи? – деган хушчакчак товуш эшитилди.

Зинапоя тагидаги жимжимадор эски диванда уч йиғит сақич чайнаб ўтирарди. Бу овоз ўшалардан бириники. Улар учаласи ҳам башанг кийиниб, кўкрак чўнтагидан ок рўмолчалари чиқиб турган, сочларини мойлаб силлик тараган ёш жентльменлар, ҳеч нарса ёзмай-чизмай халидан бери кувнок гаплашиб ўтиришибди.

Ҳамма овоз чиққан томонга қайрилиб қаради-ю, жимлик ўрнашмади. Фақат, сочлари тўкилган кекса француз ўрнидан турганда зал тинчиди.

– Мадам, – деди салмоқлаб қари мухбир, кўзойнагини ҳафсала билан аргаркан. У русча сўзларди: – Сиз тарихни

анча нишонли қилиб гаширдингиз. Лекин биз истардикки... яъни бу воқеаларнинг гувоҳлари билан қачон ва қасрда учраша оламиз?

Умида бу саволни қутган эди. Унинг жавобини неча кундан бери ўйлаётган бўлса ҳам, тополгани йўқ, тайёр эмас.

– Гувоҳлар йўқ... – деди у залга биринчи марта хавотир билан қараб. Немисча жавоб берарди. Зал аста гувиллай бошлади. – Тушуниб турибсизки, гувоҳлар ҳаммаси ҳалок бўлган, жаноблар. Шунинг учун, мана мен гувоҳлик беряпман. – Гувиллаш орта борди, Умида терлаб кетди: хуштак чалинмасе бўлгани. Эҳ, Август Умайдер... Шу зумда бир кўриниб қўйсанг ниманг кетарди! Юрак ўз жонингни сақлаш учунгина экан-да?!

– Қизиқ-қизиқ хотираларингизни ҳикоя қилиб бермоқчи экансиз, бизни тинч қўйиб, бола-бақрани тўпласангиз бўлмасинди, хоним? – деб қичқирди ҳалиги уч олифтаннинг яна бири. Бу савол жавоб талаб қилмасди, шунинг учун ғовур-ғувур яна кучайди – бу бакирикни ким маъқулламоқда, ким қораламоқда – билгани маҳол эди. Қулюғи битган Умида бошлар устида сузган куюк тутунга тикилиб туриб, на ўз кадрини, на ўлик-тирикнинг ҳурматини биладиган бу бебош тўдага нисбатан бир парвосизлик, бефарқлик сеза бошлади.

Бир илгичка, новча хотин инглизчалаб қичқирди. Унинг гапини Умидага таржима қилишди:

– Қориева хоним, бир дақиқа фараз қилайликки, ўша қурбонлар, ўша тажриба жараёнида ўлган одамлар мутлақо бўлмаган дейлик. Ўшанда сиз доктор Бергер кашфиётининг фан учун аҳамиятини тан олардингиз.

– Йўқ, мен буни фараз қилолмайман, мисс. Ярим дақиқа ҳам фараз қилолмайман! Чунки ҳайвон ўрнида тажриба столида ўлдирилган ўша ўнлаб одамлар меннинг кўз ўнгимда турибди. Улар бирон дақиқа ва бир умр меннинг кўз ўнгимдан кетмайди... Мен врачман, одамларни ўлдириш учун эмас, уларни ўлимдан сақлаш учун яшайман.

Зал тинч эди.

– Бизнингча, сиз кўпроқ агитаторсиз!

Бу қичқирик жимжит зал тепасида муаллақ қолди. Ҳеч ким индамади. Ҳалиги силлиқ, сочли жеңдълменлар томонга ҳеч ким қарамади ҳам. Овознинг ўшалардан чиққанлигини

хамма биларди. Бу ўнгайсиз жимлик узоқроқ чўзилди. Бунга ўзларига эътибор деб билган ҳалиги учовидан бири, кексароғи ўрнидан турди.

– Мадам, сиз доктор Бергерга қарши ҳеч қандай исбот ёки гувоҳ кўрсатмадингиз, – деди у бепарво тебраниб, кўлида қалитми, қаламми – бир занжирли нарсани айлангириб ўйнаркан. – Хўп, майли. Ўзингизнинг илмий ахборотингизни ҳам эълон қилмадингиз. Энди умуман фанга алоқангиз борлигига ҳам ҳеч қандай исботсиз ишонаверамизми?

Зал бир тўлганиб, жимжит бўлиб қолди. Қоғоз шигирлагани ҳам эшитилмас эди. Умида бу кекса олифгани қаердадир кўрганга ўхшайди-ю, ҳозир бу ҳақда ўйлашнинг пайғи эмас эди.

– Жавоб бераман, сэр, – деди у. – Жаноблар, сиз, учалангиз ҳам, – у зина тагида оёқ чалиштириб ўтирган ҳалиги силлик сочли жентльменларни кўрсатди, – сиз учалангиз ҳам Курт Бергер аъзо бўлган партияга мансуб эканлигиз аён бўлди. Мен сизга ҳеч қандай исбот келтирмайман. Сизга исбот қор қилмаслигини тарих яхши билади. Юридик жиҳатдан сизнинг партиянгиз билан биз ҳали ҳам уруш ҳолатдамиз. Биз фашизм билан ҳеч қачон ярашган эмасмиз!

Аввал кимлардир қарсақ қалди, кейин зал портлагандек бирдан гувиллаб, ҳеч нарса эшитилмай қолди. Бировлар қалам-қоғозини йиғиштириб югурганча тўдани ёриб чиқиб кетди. Кимдир стул устига чиқиб кичкириб сўз сўрар, бошқаси сўз олмасданок киминдир бакириб сўқар эди. Сухбатни давом эттиришнинг имкони қолмади. Пресс-атташе Умиданинг имоени билан микрофонга бўйинини чўзиб, бир нималар деди, баёноتنинг ҳолис ёритилишига умид билдирди-да, конференцияни ёнди.

Умида ётоғида ёлғиз қолгандан кейин асабини босиб олши учун шошиб у ёқдан бу ёққа юраркан, салондаги бояғи сурон миясида ҳамон гувиллаётгандек эди. Бирок асаби босилмади, қайтага баттар бўлиб, нафаси тикилиб, ҳаво етишмай қолди. Тамаки тутуни сипган жакетини ечиб ташлади. Нима бўлди ўзи? Уйлаган гапларининг ҳаммасини айтди-ку? Кўнглини бўшатди. Виждони олдида

мусаффо бўлиб олди. Енгил тортиши керак эди. Лекин ором тополмаяпти.

Ё бирон фикрини тушунтиролмадимиз? Ортикча сўз котдимиз? йўк. Ҳаммаси ҳаққоний, пухта, тиник. Ортик чирангани ҳам йўк, хотиржам, осойишта гапирди. Аммо нимагадир қоникиш йўк, кўнгли хижил, безовта.

Назарида у асосий мақсадга эришолмади, унинг самимиятини англамадилар. Уларга исбот керак, гувоҳ керак. Оддий ҳиснинг, юрак ноласининг бунда қадри йўк.

Қизик, Бергер қаерда? Нима қиляпти? Унинг бугунги гапларни эшитмаган бўлиши мумкин эмас. У аҳволини Умидадан яширяпти. Истеҳзоли кулиб май ичиб ўтирганмикан, ёки талвасадамикан?

Ҳар ҳолда, эртага бир шов-шув бўлади. Ё унинг фойдасига, ё...

Умида деразани очиб юборди. Ёмғир ҳиди келди. Бир ҳафтадан бери ёғолмай, узоқда бўғик момакалдирок юмаларди. Умида намиққан ёқаларини бўшатди. Қоп-қора деразага боқаркан, хатто кўзларини қисди: тун қоронгиси шу қадар қуюқ, тубсиз эди. Ҳаво бўлса шундай зик, дим, электрланганки, гугурт чаксанг портлаб кетадигандай. Юракни эзадиган жимлик чаккаларини оғритди. Энди бу қоронғи жимлик ва димликка бардоши тугади деганда, қаердандир, тун қаъридан, қизиган темирдек оппоқ чакмоқ отилиб, ёввойи кучини қаёққа қўйишни билмагаидек, шунақа гумбурладики, кўк гумбази чатнаб, ер титраб кетди. Умида ерга ботиб турган оғир қизил ғишт биноларнинг қогоз ўйинчоқдек силкиниб кетганини бутун вужуди билан сезди. Ўлик чакки томларни, томлардаги найзаларни, дарахтларни, шохларда илиниб турган ҳар бир барғни бир зум ёритиб, кейин еру кўкни кўр қилди-қўйди.

Умида чироқ ёкишга кўрқди, деворларни ушлаб бориб, креслони тоқди.

Бир нафасдан кейин шовуллаб ёмғир қуйди. Бир ҳафтадан бери ёғолмай ҳавони димиктириб турган булутлар нураб тўкилмоқда эди. Умида бир меъёрда шовуллаган куз ёмғирининг сарин салқинидан сал ором топгайдек бўлди, бўшашиб креслога чўқди. Хона қоронғи эди.

У бугун ҳам ўтириб тонг оттиради шекилли, аъзойи бадани мажақлангандек, тамом толиққан бўлса ҳам, уйқудан дарак йўқ эди. Столда майдалаб йиртилган билет ётибди. Юраги увушди. Бирдан болаларини кўмсаб уйига қайтгиси келиб кетди...

Курт Бергер барибир фош этилмай қолди. У ҳамон комати тик, дадил юраверади, ўзидан мамнун, сал жилмайиб таъзимларга бош эгиб кўяди, ок халағ кийиб клиникаларга киради, минбарларга чиқади. Атокли олим киёфасида аудиторияларни оғзига қаратади.

У шунинг учун одам ўлдирган, соппа-соғ одамларни... Кўксини ёриб, ойлар давомида ўпкасини қиймалаб, аста-секин ўлдирган. Яшнаб турган навқирон ҳаётнинг кунлаб, соатлаб сўниши, мурдага айланиши неча маргалаб унинг совук назаридан ўтган. Йиллар давомида...

Кимлардир тирик вужудни, мия фаолиятини бутун илохий қудрати билан кибернетик моделда такрорлашга уринади. Кимлардир модданинг туганмас сирларига, самовий оламларнинг сеҳрларини фош этишга интилади. Ҳаммаси инсон учун, унинг қудрати, шарофати билан; айни пайтда кимлардадир миллиард йиллар илгариги ибтидоий йирткичлик инстинктлари ҳали тирик...

Яқинда телевизорда бир тошни, унинг соясини кўрсатишди, балки эртага уни музейга қўярмиз. Ой тоши... Биздан миллион-миллион нур йиллари узоқлигидаги туманликларнинг кимёвий таркиби аниқ. Аммо инсон билан ҳайвоннинг чегараси қаерда – биз буни ҳали билмаймиз.

Чиндан ҳам инсонликнинг чегараси қаерда? Идеал, олижаноб инсоний покликдан ҳали шунчалик узоқмизми? Ёки ҳамма одамлар ҳам инсон эмасми? Нега бўлмаса қонувлар бир, ҳуқуқлар бир, унвонлар бир?..

Бир епископ шундай деган эди: «Ҳайвоний инстинктлар инсонга таҳдид сололмайди. Инсон ҳайвонлик босқичидан аллақачон ўтиб кетган. Энди унга иблислик таҳдид солиши мумкин, холос».

Ажабо! Иблислик. Қанақа иблис? «Сариқ иблис»ми?

Умиданинг ҳаёлида замонлар, тушунчалар қоришиб кетди. Ўнги билан туши ҳам, кун билан тун ҳам қоришиб

кетди. Бир вақт кўзини очиб қараса, деразалар ёруғ. Ёмғир тиниб, ҳаво ёришдими ёки тун ўтиб, тонг отдимми?

Эшик тақиллади. Жунжикиб қолган Умида креслодан шоншиб туриб у ёк-бу ёғини тузатди.

– Кириш.

– О, фрау доктор! Қандай кўнгилсизлик! Қандай кўнгилсизлик! – Хонага Бэртанинг ўзидан аввал овози кирди: – Қаранг-а, шундай жентльменини ўлдирдишбди! Қандай хушбиччим эди, қандай хушмуомала... – У йиғлагудек бўлиб бир даста газетани столга қўйди. Қаҳвани докторнинг қўлига берди.

Умида газетадаги суратга кўз ташлади: қаёқдаги кўримсиз, орик, сал шншинқираган кўзлари ичига чўкиб кетган, шляпаси ижним бир одам эди. Нимаси хушбиччим бунинг? Бэрта таниса керак-да. Ҳар кимнинг ўз дунёси, ўз хаерати...

Бир маҳал Умиданинг қўлидаги ликонча билан кичкина кулоқлик идиш тебраниб зириллай бошлади, қаҳва тўкилиб кетди, яхшики, Бэрта вақтида қўлидан олди, бўлмаса тушиб синарди. Умида икки қўллаб газетани ёзиб ушлаганча курсига ўтириб қолди. У шоншиб қолган, ҳали қувонинини ҳам, қувонмаслигини ҳам билмас эди. Ҳалиги суратнинг тепасига кечаги матбуот конференциясининг ҳисоботи босилибди. Тўлалигича. Саволлар, жавоблар, қарсақлар, шов-шувлар ҳаммаси! Қандай бўлган бўлса – шундай. Икки жойда Умиданинг гашриб турган сурати ҳам бор.

Умида шоншиб кўз югуртирди, ха, ҳаммаси қандай бўлса шундайлигича босилибди. Холис. Газета ўзидан ҳеч нарса қўшмаган. Печук бундай бўлди? Бу ернинг газеталари ундай қилмас эди-ку? Бу яхшими, ёмонми?

Умида яна кўз югуртириб, ўз жавобларини ўқий бошлади. Ёнида Бэрта бир қўлида қаҳва ушлаганча ҳамон зорланар эди.

– Жуда кўнглим бўш, фрау... ўлай агар, йиғлаб юбордим. У жентльменини бир мартагина кўрган бўлсам ҳам, шундоқ кўз олдимда турибди. Жуда ачинарли воқеа юз берди-да...

Умида унга қайрилиб қаради. Бэртанинг сенкилли юзи кизариб кетган эди.

– Ўлдириб кетишибди...

– Кимни? – деб сўради Умида.

– Вой, ўқимадингизми, фрау... Мана, ахир, мана,– деб Бэрта ёнок суякларни чикиб турган халиги ориқ одамнинг суратини туртиб-туртиб кўрсатди. – Ўша куни сизнинг ёшигизга келган жентльмен-чи! Ўқинг! О, қандай ачинарли воқеа, доктор!

Умида ҳеч нарса тушунмади. Лекин юраги «шув» этиб кетганини сизди. Газетанинг қаерига қарашин билмай, сарлавхаларни ўқиди. Нима деяпти бу аёл? «Ўша куни келган жентльмен?» Ким келган эди? Бергер? Ҳа, Бергердан бошқа ҳеч ким келгани йўқ...

– Мен йўғнимда келибмиди?

– Йў-ў-ўқ, ахир! Келиб сиз билан суҳбатлашиб ўтирдик-ку? Хушбичим, хушмуомала...

– У Бергер эди, Курт Бергер! – деди Умида негадир зарла билан.

– Ҳа-ха! Ўша, ахир! Ўша одамни айтяман, фрау доктор... Бергер? Уни ким ўлдирди? Қачон? Нега?

Умиданинг хаёлига бир фикр чакмокдек урилди: «Умайдер! Нахотки...»

Кўзларига ишонмагандек, яна суратга тикилди. Йўқ, бу бошқа одам эди. Умида уни ҳеч қачон кўрмаган.

Уф-ф, нима бало бўляпти ўзи! Умида икки қўлини юзига босганича бир зум ўтириб қолди. Сўнг яна газетага тикилди. Кўзи бирдан сурат тепасидаги сарлавхага тушди: «Алло, полициями? Дарров етиб келинг. Мен одам ўлдирдим!» Қора, ийрик ҳарфларни яна бир кўздан кечирди. Кейин хабарни ўқий бошлади. Унинг чўғланиб турган кўмирдек қорачиқлари газетани ёндиргудек эди.

Бугун кечаси соат иккиларда номаълум бир одам доктор Бергерни ўз иш кабинетида отиб ўлдирди. Қотил ўша ернинг ўзидаёқ полицияни чақириб, ўзини қонун ихтиёрига топширибди. Хабарда воқеа бутун тафсилотлари билан баён этилган эди, суратдаги – ўша номаълум одам экан.

Умида унинг киртайган умидсиз кўзларига қараб, ўрнидан туриб кетди. Бундай кўзлар... бундай аянчли кўзларни у фақат концлагердагина кўрган. Бу, шубҳасиз, Бергернинг қурбонларидан бири. Лекин у қасдан чиқди?

Умида шошиб келиб яна газетани қўлига олди.

Ҳалиги хабардан настрокда «Қотил билан интервью» босилган эди. Қотил унда ўз номини, туғилган жойини айтади. Бир вақтлар жуда бақувват спортчи йиғит бўлган экан. Уруш йиллари, ўн тўққиз ёшида гестапо камокхонасидан Бергер клиникасига кўчирилибди, бир неча операция давомида битта ўпкаси батамом олиб ташланибди. Энди иккинчи ўпкасини ҳам операция қилинганга тайёрлаб юришганда бомбардимон бўлиб қолиб, кочибди. Ўшандан буён бир ўпка билан яшаб келаётган экан. Ўшандан бери умри тўшакда ўтибди, ўшандан бери ҳавога, одамлар кечаю кундуз шимириб юрган оддий ҳавога зор бўлиб яшабди. Бергерни кўрмасдан ўлмасликка қасд қилган экан. Кеча тўсатдан радиода уни гапириб қолганларида сўнги дармонини йиғиб тўшакдан турибди, уйини топиб келибди. Учратибди. «Бу ёгини ўзларингиз биласизлар. Мен шунинг учунгина жон сақлаб келган эдим, энди... энди мана, каманглар мени...» дебди қотил.

Саҳифанинг энг пастида полиция бошқармаси хабар берар эди: қотилни камокқа олишга қонуи йўл қўймайди. Врачларнинг хулосасига қараганда, унинг бир ойликкина умри қолган...

Ўша заъфарон юзли, қоқ суюк одам, худди нариги дунёнинг дарчасидан мўралагандек ҳали-ҳали Умиданинг кўз олдидан кетмасди.

– Мен унинг ўн тўққиз ёшлик навқирон чоғини сира-сира кўз олдимга келтиролмайман, – деди Умида бир нуқтага тикилиб.

– Бир ой бўлса... ҳозир у...

– Энди у йўқ, Азимжон, – деди Умида. – Ўйчанлик билан қўшиб қўйдим. – Бир ўпкали қасоскор. Менинг гувоҳим...

– Ҳар нарса ўз вақтида бўлиб ўтгани яхши, болам. Яна бир ой кечикканинда шу сўнги гувоҳни ҳам тополмас эдинг.

– Сўнги гувоҳмикан, дада?

Очил бува увушган тиззаларини уқалаб, ўрнидан турди. Пиёлаларда чой совиб қолган эди. Лим-лим офтоб тўла хоналар жимжит, фақат қайси бир дарпарда орқасида қамалиб қолган қовоқаригина тинмай визиллар эди.

Четроқда ўтирган Азимжон оғир хотиралардан кейин чуқур ўйга толган бу ажойиб холасига тасалли бергиси келди:

– Ҳеч хафа бўладиган жойингиз йўқ экан, Умида опа. Аввало, уни сиз ўлдирибсизми? Қасосли дунё қайтади. Ҳўш... у яшаб юраверса-ю, сиз шундоқ қайтиб келганингизда кўнглингиз баттар потинч бўларди.

– Тўғри айтасиз, Азимжон. Лекин ўша ердан қайтганимдан бери, бир попок нарсани босиб олган одамдай дилим гап.

– Менинг ҳам... – деди Очил бува белни ушлаганча гиламда пайпоқчан юраркан, – менинг ҳам кўнглим хира тортиди, болам. Энди сенинг уйиңдан асабларимиз қиттак ором олиб, кўнглимиз равшан тортиб кетармиз, десам... бўлмади.

– Биласизми, дада, бориб-бориб одамнинг ахлоқ бойлиги етмай қолмасмикан – мен нуқул шунни ўйлайдиган бўлиб қолдим. Одам ядро ичидаги даҳшатли кучларни озод қилгани, бу билан у ўзи ҳам жисмоний жиҳатдан юз марта, мннг марта кучлироқ бўлади. Бу қудратни ўзига қарши қаратмаслик учун ахлоқий кучи етармикан? Ахлоқий иродани ядродан олиб бўлмайди, фандан олиб бўлмайди, қаердан олади?..

Бобо-набира тушундиларми, тушунмай жим қолдиларми, Умида уларга тикилиб жавоб кутарди. Тўғривоғи, у ўзидан кутарди жавобни. Аммо анча жимликдан кейин Очил бува унинг рўпарасига келиб, сербўғин, титроқ бармақлари билан қизиниң пешана сочини силади.

– Қаердан олади дейсанми?.. Биздан олади. Бизнинг турмушимиздан, бизнинг ишларимиздан, бизнинг одамларимиздан. Мана сендан олади, қизим.

Умида кекса отасиниң кўзларига қараб туриб чарақлаб кетди. Бобонинг гапи Азимжонга ҳам жуда маъқул бўлган эди, ажойиб холаси ҳақида унинг ҳам кўнглида шундай яхши бир гап бор эди-ю, айтолмай турган эди. Ҳозир Умиданиң яна кечагидек чиройли бўлиб кетганини кўриб, ундан кўзини узоқмай қолди.

Улар самолётда тишилари узоқдан ярақлаб турадиган бир мухбир йиғит билан ёнма-ён ўтириб қолинди.

– Чўлга денглар? Жуда саз бўлди-да, гаплашиб кетамиз! – деди йиғит чаққонгина ўрнидан туриб буларнинг нарсаларини жойлашига ёрдамлашаркан. У жуда серган эди, самолёт ҳавога кўтарилгунча шангилаб қўлоқларини битирди.

– Йўлдош аканикига денг? – ҳамон гандан тинмасди мухбир, – у киши ўзимизнинг акамик-ку! Кечирасиз, сиз Очил бувасиз-а, мен сизни танимабман. Эшитган эдимۇ кўрган эмасдим.

Эшик тепасидаги табло ўчиши билан йиғит сигарета тутатди. Унинг жағи сира тинмасди, дам гаширар, дам ўқир, ниманидир титар, кўтинча эса бир йўла ҳам гаширар, ҳам ниманидир ўқир эди.

– Йўлдош акани бу йил депутат қилиб сайладик, хабарингиз бордир, у киши комбинатга директор-ку ҳозир, – деди мухбир эски журнални варақлай туриб.

Очил бува жиянининг мансабларидан беҳабар, лекин унинг чўлда обрўли одам эканлигини билар эди.

– Йўлдош кам бўлмайди, биламан. Бобосига тортган, – деди Очил бува гавдасини орқага ташлаб ўтириб. – Бобоси Абдулаҳад-дума кўп билимдон, аллома одам эди, раҳматлик.

– Ўша замонда-я, бува? У замонларда бир фойз ҳам саводхон бўлмаган дейишади-ку? – деди бобосининг иргай таёғини этагида ушлаб ўтирган Азимжон. – Сизнинг айтишингизча, Комиланинг دادаси ҳам, йўлдош аканинг боболари ҳам...

– Ўтмишни ётасига зулмат қилиб кўрсатадиганларни ёмон кўраман, – деди Очил бува соқолини силаб. Бу унинг шу тонда гапга, суҳбатга мойиллигини билдиради.

– «Нони йўқ, қашшоқ, гадо...» – денг? – киноя қилиб кўйди мухбир.

– Ўзбек ҳеч маҳал гадо бўлган эмас, – деди бува. – Ота-бувамиз ёғ ичиб, ялангоч ётмаган албатта. Нони бўлмаса бўлмагандир, лекин кўнгила қашшоқлиги унга бегона эди...

– Менга қаранг, ака, – деди йиғит Азимжонга қараб, – сиз нима, ойдан тунганмисиз? Шундоқ бўлса ҳам ҳазрат Навоийни билсангиз керак ҳойнаҳой. Улуғбекнинг Птоломей

билан ёлма-ён турган суратини кўрганмисиз? Беруний «Истада»ни юнон тилида ўқиган мен сизга айтсам. Санскритдан арабчага таржима қилган. Ал-Фарғоний Бағдод академиясининг академиги эди. Уни Данте «Нюҳий комедия»да тилга олади. Маширабнинг ўзини олинг! Жасорати, тақдирини эсиҳатидан, ўша давр шарқ шароитида Жордано Брунодан нима фарқи бор? Ал-Хоразмийнинг... – Йигит анча билимдон чиқиб қолди, у шалоладай тошиб гапираркан, гапининг кўнига тушунимаган Алимжон анграйиб қолди. Очил бува бўлса тарихга томир отган ўз аجدодларини ўйлар эди: кимдир Бухородан Иван Грознийга амирнинг элчиси бўлиб кетаётганда Волгада гарқ бўлган, кимдир «Правда»нинг биринчи сонини Орол балиқчиларига етказган, кимдир Пётр II нинг Турон экспедициясида қатнашган, кимдир Завакий билан бирга зиндонда ўлиб кетган... Эҳ-ҳе!!!

– Ҳаммасини ҳам кўйинглару мана шу ўзимнинг акам – Абдулаҳад-думани гапириб берай сизларга, – деди Очил бува. Иргай таёгини олиб таянди...

ХИКОЯТ

Сентябрнинг охириги кунлари.

Экин-тикин йиғинштирилиб, далалар шиншийда бўлиб қолган, фақат ўтлоқлардагина пичан гарамлари кузак ёмғиридан қорайиб, яккам-дуккам каккайиб турибди; сийрақлашиб, ичкарилари кўриниб қолган ўрмонлар камалакдек товланади. Аввал энг ёрқин ранглар, қумуш танили қайинлар, ҳануз ям-яшил қарағай, ўтдек ёниб турган арғувон, олтин барглари тинмай шилдираб учиб тушаётган эман, тераклар кўзга ташланади. Қирмизи қувокзор этакларидан бураниб кетган сўкмоқ йўлларда кўзикорин хиди келади. Эндигина қазилган картошка, лавлагини найкалларида булут сояси кезиб юрибди, у зах жарликлардан ҳатлаб ўтиб, узокда ялтираб кўринган граф кўрасининг оқ иморатлари томон ўрмалайди.

Сўкмоқда, арчанинг ўтган йили тўкилган хушбўй иғналарини юмшоқкина босиб, қўлни орқасига қилганча келаётган одам кузак ўланларининг талх хидидан табиати

очилиб, атрофга сукланиб бокар, йўл бўйидаги милашнинг кип-қизил шодаларига қўл узатиб, бир-иккита аччик донасини оғзига соларкан. юзларини буруштириб, лабларини чапиллатиб қўяр эди. Қора мовут мурсак устидан қўш белбоғ боғлаб, устидан олача чопон кийган, бир тутамгина қора соқолли қотма юзини оппоқ салласи очиб турган бу кимса бу ерларда бегонадек кўриниши мумкин эди. Шу важдан бўлса керак, узокдан кўринган отликнинг кўзига чалингиси келмай кекса эманзорга бурилди.

Лекин бу ерларда нима кўп – буралиб келиб бир-бири билан қайта-қайта туташиб кетаверадиган ёлғиз оёқ йўллар кўп. Нарироққа бориб отлик яна рўбарўсидан чиқиб қолди. Бу йўллар отга ўрганиш бўлиб қолган эканми, анғиз бўйлаб тикка келаверди. Бошок териб юрган болалар ҳам, ўткинчи мужиклар ҳам уни кўришлари билан бошларидан қалпоқларини олишар, эгилиб таъзим қилишар эди. Яқинига келиб қолганида мусофир ҳам ўзини четга олишни эп кўрмай, қўлини кўксига ковуштирди. Отлик бу ёқлар учун бегона одамни кўриб тикилиб қолди.

Отлик оппоқ соқоли кўксига тушган кекса одам бўлса ҳам, от устида коматини тик тутиб турар эди. У пастаккина отдан енгил сакраб тушди. Шунда мусофир худди Хизрга дуч келиб қолгандек, бу букчайган, кичкинагина қария олдида ўзини йўқотиб қўйди. Оёғида эски маҳси, бошида туя жунидан бўлса керак, юмшоқ қалпоқ, елкасига қатта тивит рўмолни икки буклаб ташлаб олган, қулоқлари қатта, бурни сергўшт, оппоқ барок қошлари кўзларини босиб тушган бу одам уни илгаридан танийдигандек, у томон юрди. Мусофир ҳам пайқадик, ё авлиё, ё бир буюк сиймога дуч келди, чунки подшоҳ олий ҳазратларига рўпара бўлганида ҳам, уни бу қадар салобат босмаган эди.

– Салом алайкум, – деди қария қўлини узатиб. Қўли қатта, сертомир, иссик эди, – граф Толстой Лев Николасвич.

Узокдан яхши кўрмас экан шекилли, у мусофирга яна бошдан-оёқ разм солди. Кенг манглайидаги, қонсиз юзидаги дағал ажинлари яна ҳам чуқурлашди, пахмоқ қошлари остида шиддатли кўзлари пўлатдек йилтиллади.

– Мен Абдулахадқори деган кимсаман... – деди мусофир хаяжондан тили базўр айланиб.

У буюк адиб ҳақида кўп эшитган, унинг имениеси шу атрофда эканини билар, баъзи ҳикоя ва эртакларини ўқиган ҳам эди.

– Сиз туркмисиз ёки эронлик?

– Мен Туркистонданман, таксир, ўзбекман.

– О, ажаб қизик. Қани, ўтирайлик-чи. – Толстой кекса эманлар орасидан ўтиб, иккиуч тўнғак қакқайиб турган сарғиш пичанзорга бошлади. У узилмай сўлган бу кузги мойчечаклар орасида тез-тез дам олса керак, тўнғаклар силлиқланиб, йилтиллаб кетган эди.

Лев Николаевич аввал индамай, анчагача нафасини ростлади. Мулла Абдулаҳад ҳам ўзини ўнглаб, бу буюк одам ёнига дадилгина келиб ўтирди.

– Сихат-саломатлигингиз дурустми, муҳтарам Лев Николаевич?

– Яхши. Яхши. Ўлимга ҳар дам яқинман. Бу ҳам яхши. «Қатта марақа»нинг ҳам мавриди етди ахир...– Унинг товуши йўғон, хотиржам. Гапирганида тишсиз жағи билан бирга кенг, сергўшт бурни ҳам қимирлар эди.

– Отингиз эсли экан, – деди мулла Абдулаҳад, чолнинг шафқатсиз, хунук гапларидан чалғитмокчи бўлиб.– Кўйган жойингизда турди қолди-я, жонивор.

Еллари узунузун пастаккина бўз бия чиндан ҳам тўхтаган жойида қимир этмай турар, ҳар замонда паҳмок думини силкиб қўяр эди. Толстойнинг кўзлари жонланиб, юзига мулойим табассум ёйилди.

– Делир... Фёзли одамларникига ўхшайди. Сехрланган шахзода шу бўлмаса, деб ўйлаб қўяман гоҳо... «Минг бир кеча»дан, ёдингиздами?

– Ҳа, – деди мулла Абдулаҳад, унинг сўзида ва кўзида жонланиш пайдо бўлганидан қувониб. Граф, ҳақиқатан ҳам, бирдан жонланди:

– Қаёқлардан сўраймиз, мулла, нечук бу томонлардасиз?

Мулла Абдулаҳад қариянинг кўзларидан пайқадикни, у билан гаплашганда ҳамма гапни очиқ айтиш, ўз виждонинг билан гаплашгандек самимий бўлиш керак. Акс ҳолда барибир инонмайди.

– Подшолик томонидан бу ерга бадарга қилинганман, Лев Николаевич.

– Шундай денг! – Лев Николаевич ошнок барок кошларини чимирди, бўғинлари тугилиб кетган кўпол бармоқлари тивит рўмолни бесаранжом пайпаслаб қўйди. – Мени ера бадарға қилмадилар. Риёзат чексам эди, тавнаман. Атрофимда сиздек одамлар, минглаб, юз минглаб мазлумлар азобда. Мени эса камокка, ё таъқибга арзитишмади. Мен ҳам подшоликка зарарлиман сизга айтсам. Мен хақорат қилмаган подшо қолмаган, ха... Бир риёзат чекким келади.

– Орзу қилманг, Лев Николаевич.

– Биламан, оғир. Аммо эркинликда ундан енгил эмас. Хўш, қандай тирикчилик қиялсиз?

– Бир нав... Бу ерда оз бўлса ҳам мусулмон урфдошларим бор. Қорачойлар, черкеслар.. маросимларига таклиф қилишади, ёсин ўқийман, куръон тиловат қиламан...

– О, жуда кизик, хўш, хўш?

– Ўз юртимда домла, яъни муаллим бўлганман.

– Муаллим? Қани, гапиринг, гапиринг, қандай гуноҳларингиз учун бу ерга бадарға қилишди? Ё сиз осеёликлар ҳам эндиликда дину ибодатни йиғиштириб қўйиб, ўзларингизни сиёсатга урганмисизлар?

Мулла Абдулаҳад кулиб қўйди. Черков оламга сурон солиб лаънатлаган бу буюк қариянинг сўнгги сўзларини киноя ёки ҳазил деб тушунди. Сўнгра, ўзининг Давлат думасига аъзолик вақтида баъзи депутатларнинг қутқуси билан подшоҳи аъзамга арзнома ёзишга бош қўшганини сўзлаб берди. У арзномада икки нарса талаб қилинган эди. Биринчиси – мол-дунёга муккасидан кетиб, хаддидан ошган баъзи бойларга ортикча давлатларини ўзгалар билан баҳам кўришни таклиф этин...

– Менга қаранг, мулла...

– Абдулаҳад.

– Мулла Абдулаҳад, бу гоят тўғри талаб! – Лев Николаевичнинг консиз, дағал бармоқлари узун соқолининг кумуш тўлқинлари орасида калтираб кеза бошлади, юзи нурланди. – Бу айни муддао! Сиз Генри Жоржни биласизми?

– Йўқ, Лев Николаевич.

– Ҳа, майли. Бирок талабингиз жуда тўғри. Керагидан ортик бойликка чанг солиб ётиш – ашаддий ахлоқсизлик! – узокка тикилган кичик чуқур кўзлари хиралашиб, унда

кандайдир унутилган бир дард йилгиллади, товунни пасайди Толстойнинг. – Қизик, сиз билан биз маслақдош чикиб қолдик. Бундай талабни олий ҳазратларига ўз вақтида мен ҳам изҳор этган эдим. Аммо оқибати бўлмади. Азият чекдим, оғир дардга чалиндим. Ҳатто бир инглиз газетасида таъзия ҳам чиқди. Қабр учун ер ҳам сотиб олган эдик... – Қария хаёли узоқларга кетиб қолганини пайқаб, мавзуга қайтди: – Хўш, иккинчиси-чи?

– Иккинчиси шуки, Лев Николаевич, жаноб Столипиннинг буйруғи билан маҳаллий аҳолининг ерлари тортиб олинди...

– Ҳа, қисқаси, арзноманинг жавоби мана шу бадарға бўлди, деми?

– Шундай, тақсир.

Лев Николаевич хаёлининг аллақандай чувалган рингалари билан чалғиб бориб, Ясная Полянадаги бир ясовуи ҳақида гапириб кетди. «Ёнингда осилиб турган нима, пичокми?» деса, «Йўғ-э, қилич!» дебди ясовул. «Уни нима қиласан? Пон кесасанми?» «Қанақа пон?» – «Бўлмаса, сени боқадиган мужикни чопасанми?» деса, «Нима, чопсам чопавераман-да», дермиш. «Ахир, ўзинг ҳам мужиксан-ку, уят эмасми ўз биродарингни қилич билан чопсанг?» деса, «Менинг хизматим шундай», дермиш. «Бундай ёмон хизматга кириб нима қилардинг?» деса, «Қандай қилай, ўзимнинг баҳом ўн олти сўм, бу хизматда эса менга ўттиз икки сўм тўлашяпти», дермиш. Ясовулнинг бу гапи менинг анча чпгал нарсаларни тушунишимга ёрдам қилди, – деб давом этди Лев Николаевич. – Мана, ўша сиз айтган Столипинни олайлик. Отасини яхши билардим, ўзини ҳам болалигида тиззамга ўтказиб эркалаганман. Ҳозир у ҳам одамларни осяпти, чопяпти. Чунки хизмати шунақа. Бу хизматга шунинг учун кирганки, ўзининг баҳоси сариқ чака, хизматда эса йилга саксон минг оляпти. Олий табақа деб аталган бу жамиятнинг ҳаммаси шунақа, мулла. Подшоҳ ҳам мустасно эмас. Агар у ахлоқи комил одам бўлса, мен ундан илтимос қилардим: одамлараро меҳру муҳаббат ҳукмронлигини жорий этинг, деб...

Абдулахадқори қулоқларига ишонмаётгандек безовталаниб, нима дейишини билмай қолди, лекин эътироз билдиргиси келарди.

– Муҳтарам Лев Николаевич...

Лекин Толстой, суҳбатни сал енгиллатгиси келдим, найровни бузиб, тўсатдан бошқа савол берди:

– Айтгандай, сиз бу далага қаёқдан келиб қолдингиз?

Мулла Абдулахад ҳам суҳбатдошининг чигал ўйлар дунёсидан «қайтиб», оддийгина савол билан мурожаат қилганидан енгил торгди:

– Мен бу ердан узоқ эмас, Козлова Засекада истиқомат қиламан, Лев Николаевич. Бу ўрмонлар, рус кузи кўнглимга ўтиришиб қолди. Сўнгги марта яна бир кўрсам, кўзларим тўярми деб, айланиб чиққан эдим.

– Сўнгги марта?

– Ҳа. Яна икки ойдан кейин «муддатим» тугайди, Лев Николаевич.

– Шундай денг? Ундан кейин қаёққа борасиз?

– Юртимга қайтаман, насиб бўлса, болаларим қошига. Олтита фарзандим бор, Лев Николаевич.

Улар ҳар бири ўз ўйи билан бўлиб, анча жим қолдилар. Нарирокда, тилла ранг ўрмон этагида настаккина серёл Делир тўнгалар соясида қолган яшил ўтқи киртишлар эди. Булут сояси ўтиб кетди. Сурмадек қора картошка полизида лапанглаб учган қарғалар, узоқдаги гарам тепасида сичқон пойлаб ерга шўнғиган миккий, яккам-дуккам қолган кунгабоқарлар, дала-туз, қувокзор жарликлар қуёшга чиқди.

– Дилбар табиат, – деди Абдулахадқори.

– Бу ерларни мен ҳам яхши кўраман. Ясная Поляна менинг онажоним...

– Бизда бўлса бу гўзаллик... Юзлаб шоирлар ғазал, дoston ёзишар эди.

– Ҳа, Шарқ, Шарқ... Бир замонлар мен ҳам унга қаттиқ кўнги қўйган эдим, – Лев Николаевич майини, ҳазин товуш билан ҳикоя қилди: – Декабрнетлар даври ҳақида роман ёзиш ниятим бор эди. Ўша вақтда генерал Перовскийнинг Хивага юриши, Хоразм ҳақида кўп нарса ўқидим. Ажаб ўлкалар, ажаб шоирлар... Ҳозир ҳаммаси ёдимдан кўтарилиб кетибди. Шоирларингиздан ўқинг-чи менга, мулла Абдулахад.

Абдулахадқори ўнғайсизланиб, бармоқларини кирсиллатганча, бир нималарни эслашга урибди. Қийин

аҳволда қолса ҳамки, чўзиқ, қотма юзида хаяжонли қувонч шуъласи ўйнарди.

– Сизга маъносини тушунтириб беришга қурбим етмайди-да, Лев Николаевич.

– Майли, ўз тилингизда ўқинг, тинглаб кўрай.

Абдулаҳадқори кўнглига келган бир ғазалдан ўқиди.

– Аттанг, мен тушунолмас эканман, – деди арузнинг мусикийлигига мафтун бўлган Лев Николаевич. – Аммо нимасинидир англаяман. Биласизми, мен Қозонда ўқиганимда туркийни анча ўзлаштириб олган эдим. Ёддан кўтарилибди. Сиз менга бошқасини, соддароғини ўқий олмайсизми?

– Хўп бўлади. Соддароғи мана бу – Яссавий, – мулла қироат билан «Ҳикмат»га тушиб кетди:

Оқил бўлсанг, гарибларнинг кўнглини овла,
Элни кезиб етимларга меҳр боғла,
Нафси ёмон нажислардан бўйин товла,
Кўнгли бутун халойикдан қочдим мано.

Бошим тупрок, ўзим тупрок, жисмим тупрок,
Ҳақ васлига старман, деб руҳим муштук,
Куйдим, ёндим, бўлолмадим ҳаргиз ошпок,
Шабнам бўлиб ер остига кирдим мано.

Кулни кўрсам кули бўлиб хизмат қилсам,
Тупроксифат йўл устида йўли бўлсам,
Ошиқларнинг куйиб учган кули бўлсам, –
Дея зор-зор ер остига кирдим мано.

Золимларни шиква қилма, золим ўзинг:
Ул юзингга агар урса, тут бу юзинг:
Дунё молни тўла бердим, тўймас кўзинг,
Бу нафс учун хору хайрон бўлдим мано.

Золим агар зулм қилса, манго йвела,
Ёшинг сочиб, манго сиғиниб, дилинг тигела,
Ҳаром шубҳа тарк этибон, юрак доғла,
Золимларга ўзим ривож бердим мано.

– Ажаб, бу буюк мутафаккир-ку! У сизда машхурми?

– Машхур, қадимий шоир.

– Отини нима дедингиз?

– Ясавий, тақсир.

– Қизик, нега мен билмайман бу одамини? Конфуцийни биламан, Гандини биламан... Буни эса... Ясавий дедингизми? – Толстой яна бутун вужуди билан жонланиб, кўзларида савол аломати пайдо бўлди: – Мана энди сиз менга айтинг: нима учун бу таълимотни ҳамма замонларнинг буюк донишмандлари бу қадар зўр бериб тарғиб қилишади? Ҳамма динларда, барча халқларда нима учун булар мунча кўп: Кришна, Будда, Лао-эзи, Сократ, Эпиктет, Марк Аврелий, Руссо, Кант, Эмерсон, Чаннинг, яна Ясавий... Чунки, бу Инсоннинг таълимотигина эмас, бу умумбашарий қондалар. Ахлоқий ҳақиқат билан диний ҳақиқат – иккиси бир ҳақиқат. Ўзаро меҳру муҳаббат – инсоннинг бирдан-бир оқилона фаолияти. Инсон давлат қонунлари билан эмас, муҳаббат қонунлари билан яшаб, ўз ахлоқий қамолотини тинмай ўйлаши керак. Подшоҳ ҳокимияти бузук, ярамас ҳокимият. У халқни инқилоб жарига итармоқда. Дахшатли, қонли инқилоб бўлади. Бу жуда қатта жишоят, мулла.

Абдулахадқори суҳбатдошини таниёлмай қолгандек, безовта жавдирай бошлади, нимадир айтгиси, эътироз билдиргиси келар, аммо қариянинг сўзини бўлсунмас эди. Лев Николаевич тўхтамай давом этди:

– «Жамият манфаати» деган гап бор. Одамлар у ҳақда қанчалик кам ўйласалар, ўз руҳий ҳолатлари, ахлоқий қамолотлари ҳақида ўйлашларига шунчалик кўпроқ вақт қолади ва зулм, қатл, қон тўкишлар шунчалик камаяди. Одам ўзи туфайли одам ўлдирмайди, ёру биродарлари туфайли ўлдириш осонроқ, «жамият манфаати» учун эса минглаб одамларни қиришади!

– Лев Николаевич...

– Ҳозирги жамият фақат зулмга асоеланган. Ундан қанчалик узоқлашсангиз, шунчалик юксак ва соф бўласиз.

– Сиз менинг фикримни тушунмадингиз, Лев Николаевич.

Лев Николаевич унга қулоқ солмасдан Будданинг ўз болаларини очдан ўлаётган йўлбарсга едиргани ҳақидаги афсонани гапира кетди.

– Лев Николаевич, мен сизга... Мен ундай эмасман, Лев Николаевич, думадаги пайтим... Яссавийини ҳам тасодифан... Энди мен бутушлай...

– Сиз куръонни ёд биласиз, лекин сиёсатга чалғиб кетманг, Европа одамни шундай бузади. Билимдон одам экансиз, суҳбатингиз менга ёқди... Сизнинг баҳонангизда бекорчи мухлислардан сал дам олдим, раҳмат, – деб кулди Лев Николаевич ва негадир бирдангина чарчагандек ўрнидан туриб, бош бармоқларини белбоғига тикди-да, енгил хўрсиниб, қайишган белни ростлади. Юмшок одимлаб бияш томон юрди.

– Айтгандай, – деди яна бирдан тўхтаб, – сиз Тулада профессор Румянцевнинг кутубхонасидан фойдаланинг. Билимдон одамнинг китобга зор бўлишдан ёмони йўқ, – у узун жун кўйлагининг катта чўнтагидан дафтар олди-да, ёқасига осиглик пуфакли ручкаси билан бир парча хат ёзиб, мулла Абдулаҳадга узатди. – Қўрамга келинг, яна суҳбатлашамиз. Ҳозир жуда тўлиқдим. Хайр.

Мулла Абдулаҳад ҳеч нарса деблмасдан жойида туриб қолди. Ёлдор пакана от замоннинг буюк одамни бутун фожиаси билан бирга аста олиб кетиб борарди. Мулла Абдулаҳад ичидagini айтолмай, унга интилганча қолди. «У нима деб ўйлади мени?!» дерди қувончданми, аламданми ёпишган кўзларини артиб. Юрагида эса, афеус, армон, фарёд қолди: «Мен ундай эмасман, Лев Николаевич! Сиз янглишяпсиз, мен энди сиз ўйлаган одам эмасман, нима десангиз денг!»

Румянцев кутубхонасига граф Толстой тавеняси билан келган меҳмонни биринчи кунданок яхши кўриб қолишди. Айниқса профессорнинг кизлари. Улар мулла Абдулаҳадни ҳазиллашиб «шахзода» деб атайдиган бўлишди. «Шахзода» китобга жуда чанқок чиқиб қолди, худонинг берган куш эрдан бурун ҳозир у нозир, кечгача бош кўтармай муталаа қилади. Бу икки каватли ёғоч уй, унинг рус услубида ясалган қандилли шинам заллари, айниқса кекса, хушмуомала швейцари билан кўндан-кўн ёш-қари аёллари унга жуда ёқиб тушди. Хазинага йўлиққан кишидек, бутун вужуди билан китобга шўнғиб кетди.

У Толстой асарларидан бошлаган эди, шундан чиколмай колди, кунига келиб Толстойни сўраб олади-да, окшомда хаёлчан уйига кайтиб кетади. Кунлар, ҳафталар шу зайлда, атрофида ҳеч нарсани кўрмагандек, тамоман ўзга оламда сехрланиб қолган сингари юраверди.

Қор учқунлаган кечалари лой йўллардан Засекага кайтаркан кўз ўнгида ўша ўзга оламнинг манзаралари жонланар эди. Гоҳ Аустерлиц далаларида чалқанча ётган ярадор Андрейнинг шивирлашлари кулоғига чалинади. Юксак-юксак, чексиз, соф осмон... Тиник, сокин, улугвор! «Нима учун илгари юксак тиникликни пайкамаган эканман? – дейди княз. – Ҳозир унга тўйиб-тўйиб тикилганимдан нақадар бахтиёрман! Ҳа! Шу бепоён осмондан бошқа ҳаммаси пуч, ҳаммаси ёлғон. Ундан ўзга ҳеч нарса, ҳеч нарса йўқ... Шунга ҳам шукур!»

Гоҳо «Шахзода»нинг кўз ўнгида гўзал Наташа пайдо бўлади. Ёш, шўх, эрка, ошиқ қалбли кизалок... Уни баъзан хафа қилишса, «Шахзода»нинг кўнгли озор тортади.

Эрталабки гира-ширада яна ўша йўлдан лой кечиб Тулага келаркан, унинг кулоғида Олениннинг товуши янграйди: «Ҳамма ёқни ўргимчак уясидек мухаббат тўрлари билан чулғаб ташлайман...» «Узилиб кетади, Дмитрий Андреевич, ўргимчак тўрлари узилиб кетади». Буниси ажойиб қария Ерофейнинг овози. Доно чол Ерофей. Тўгри-да, ҳаммани яхши кўриб бўладими! йўқ, ғазаб ҳам керак.

Шундай ўйлаб кетаётганида мулла Абдулаҳад бир кун и ўзидан-ўзи кичкириб юборди:

– Йўқ, Лев Николаевич, сиз ҳам ундай эмассиз! Ўзингиз айтгандай эмассиз! Ундай эмассиз!

Барок қошлари оппок, кўзи пўлатдек йилтиллаган улугвор қария кўз олдида келди, унинг томирлари ўйнаб чиққан, дагал, бўғин-бўғин бармоқлари соқолини пайпасларди. «Ҳа айёр, муғамбир чол, – деб жилмайди мулла Абдулаҳад кўнгида, – итоаткорлик, меҳр-мухаббатдан гапирасизу, ўзингиз бир умр исён кўтарасиз, қаҳр-ғазаб сочасиз! Нехлюдов инқилобчиларга ихлос қўяди. Симонсон бўлса – нур, ёруглик, куч! йўқ, Лев Николаевич, пима қиласиз дилингиздаги қуёшни мендан яшириб!»

Ўша куни Тула йўлидан беҳос Ясная Полянага қараб бурилди. Лев Николаевични кўргиси келди. Кўришмаса бўлмади қолди, буни дилидан сезиб турибди. У билан бошқатдан гаплашмаса ёрилиб кетадигандек, ховлиқиб, хансираб, шошиб борарди.

– Йўқ, сиз ундай эмассиз, Лев Николаевич! – деб пичирларди ички хаяжонини босолмай. Гуё оламшумул бир кашфиётни Толстойга тезроқ етказгани шошарди.

...Ясная Полянада ҳамма нарса оппоқ: далалар ҳам, кумуш киров нинган ўрмонлар ҳам, кўшқаватли дарвозанинг куббали устунлари ҳам, кўрадаги ховузлар, уйлар ҳам. Қиртишлаб куралган йўлларнинг икки чети баланд қор, чорраҳаларда чиройли тарантаслар, отлари тумшугига кийгизилган тўрвадан сули чайнаяпти. Айвоннинг зинасида, шийпонларда тўп-тўп одамлар гурунглашиб туришарди. Мулла Абдулахад тушундики, булар ҳаммаси узокдан келиб эртадан бери графнинг қабулини кутишяпти.

Ўх-хў, Лев Николаевичнинг «мухлислардан қочиб дам оламан», деганича ҳам бор экан-да, энди нима қилиш керак? Қори аста нарироқ бориб шийпонга кириб ўтирди. Қуннинг кўзи кўринай деб, осмон ёришиб келаётган бўлса ҳам, қор учқунламоқда эди.

Бурчакдаги креслода тулки пўстинга ўралиб оқ пийма кийган қалам мўйловли ёшгина бойвачча керилиб ўтирар, кимгадир уқтирар эди:

– Граф ўзининг «Душанба» деган асаридан...

– «Душанба» эмас, тақсир...

– Ҳа, «Душанба» эмас, «Чоршанба» деган романида фохишалар ҳаётини тасвир этади. У бунин... ҳалиги, қхи-қхи... қаёқдан билади деб ўйлайсиз? – бойвачча яна бир нима деб қафтига қикирлаб қулди.

Мулла Абдулахад бу шилқим нодоннинг ёнидан кетиб, кўк скамейканинг нариги бошига бориб ўтирди. Скамейканинг суянчигига, шийпоннинг ёғоч устунларига пичоқ билан ўйиб, қалам билан ҳар хил ёзувлар қолдирилган эди. Қори эрмак топиб олди, шу хатларни ўқий бошлади:

«Ўлим жазоси йўқ қилинсин!»! Имзо.

«Буюк даҳога шон-шараф! Студентлар».

«Қурашда толганлар, шу даргоҳга келиб, ором олинг...»

Мулла Абдулахаднинг оркасида болдиринга кизил чарм кўнж – крага кийган новча бир мухожир газабланар эди.

– Майн готт! Қандай тартибсизлик! Мен Кёлидан шу ёққа нақд пул тўлаб келганман. Кеча куни билан кутдим. Бугун ҳам майн готт!

– Шунча зарурмиди, жаноб?

– О, маълумки, Россияда иккитагина... халити, нима эди... ремаркабле илассе – диққатга сазовор нарсая бор: Василий Блаженний бутхонаси-ю граф Толстой. Кўрмай қайтсам, дўстларимга нима дейман?

Кори энсаси котиб тескари каради-да, ёзувларини ўқишда давом этди:

«Бутун дунё пролетарлари, бирлашингиз ва инсон даҳосига таъзим қилингиз! Ёш Россия».

«Мен, хокисор дарवेश оёғингни ўнаман».

«Гигант мутафаккир, раҳмат!» Профессор (имзо).

Сал нарида эски чакмон устидан белини арқон билан тавинган шиллик кўзли бир букри чолнинг хотинчалниш овози эшитиларди:

– Ҳақ таоло ўзи гувоҳ, бу дунёда неки савоб орттирган бўлсам, ҳаммаси мухтарам граф шарофатлари туфайли. У кишининг таълимлари... – Букрини йўтал тутиб гани бўлинди. Салдан кейин яна товуни чикди: – Чумолига озор берган эмасман. Гўшт, тухум емайман, тарки дунё қилганман, худога шукур...

Бу вақт айвонга яна швейцар чиқиб, Лев Николаевичнинг бугун қабул қилолмаслигини эълон қилди. Яна шовқин бўлиб кетди.

– Майн готт!

– Графга айтсангиз, мен биринчи гилдия...

– Менга қаранг! Мени айттингизми?

Бирок швейцар кириб кетган эди.

Мулла Абдулахаднинг кекса, дармонсиз Лев Николаевичга раҳми келди. Бу одамлар унга нима учун керак? Қориннинг ўзи-чи? У нима қилиб турибди? Ёнидаги оғзи шалоқ бойвачча, подон ажнабий, шиллик дарवेशни ўйлаб, бирдан хўрлиги келди, юзини икки кўли билан тўсиб бирпас ўтирди-да, жўнаб қолди. Қор астойдил гушиллаб ёғиб кетган

эди. йўлларни дарров яна қор босибди, оёқ таги гирч-гирч қилади.

Ўжк. келиб уни безовта қилиш керак эмас. Дам олсин. У мана бу бойликдан кутурган бекорчилардан жуда безор бўлса керак. Бу олинфта «мухлис»лар «фалончини кўрдим» деб керилиш учунгина бу ерга келиб, эшигининг турумини бузаяпти. Юзеинлар!

Мулла Абдулаҳад яна бир ҳафтгача иккиланиб юрди. Толстой кўз ўнгидан кетмас эди. Бутун вужуди билан унга илтилади, эргалаб «албатта бораман», деб ўрнидан туради-ю, кейин ўйлаб ишятидан қайтади.

Қушлардан бир кун станциядаги дўконга нон олгани борса, ўша кунги букри шилинкни ковокхонада кўриб қолди. Бир мужик билан ўртага яримтани кўйиб ўтириб, коворилган чўчка гўштини тушириб ётибди. Оғизлари ифлос, кайфдан кўзлари юмилиб кетибди, қўлида қатта суяк, итдай мужийди! Оббо аблаҳ-эй, эт емасмиш, тарки дунё қилганмиш!

Нафрат туртки бўлди-ю, мулла Абдулаҳад шу ернинг ўзиданок яна Ясная Полянага жўнади. Омади келиб Лев Николаевич билан учрашиш насиб қилса, нима дейишини хали билмайди-ю, лекин нимадир уни ўқдай учириб борар эди.

Осмон булут. Кеч қирмаган бўлса ҳам, қоронғи, ўрмонлар булутдек қораийиб турарди. Қори таниш йўллардан дадил юриб дарвозадан кириб борди. Уни ҳеч ким қарши олмади. «Преннект»нинг қори қуралмаган, қўра бўм-бўш эди: на мухлислар, на извошлар, на хизматчилар. Қори яқинлашиши билан таниш пийнон олдидаги от тезагидан бир тала олақарга кўтарилди. Ҳаммаёқ хувиллаб ётар эди. Мулла Абдулаҳаднинг юраги орқага тортиб кетди...

Уни кимдир қўлтнқлаб дарвозадан ташқарига олиб чиқиб кўйди.

– Кетди, бояқиш, ахир кетди, – деди ўша киши. Қори унинг ким эканлигини билмади. Нарпроқда мужиклар ҳасратланиб туришарди:

– Кечасен қочибди, ё раб, охири баҳайр бўлсин...

– Ясная Полянадан бош олиб кетибди.

Мулла Абдулаҳад ўша кунни Засекада ҳам, Косая Горада ҳам ўзини қайққа кўйишини билмай, мақсадсиз кезиб юрди,

каерга борса одамлар тўпланиб «қочиш» воқеасини гаплашишар эди. Қори нотаниш одамларнинг суҳбатларига араланиб кетди, сирли воқеа ганирган сари чувалиб, афсонага айланиб борар эди. Лекин мулла Абдулаҳад бир нарсани аниқ билади: бир Толстой бор! Буюк исёнкор, мағрур, бахтсиз Толстой бор!

Кечкурун бир гурунгда кулогига чалинди:

- Тарки дунё килиб бутхонага кетибди.
- У дунёлигини ўйлаш вақти ҳам етди-да ахир.
- Черков билан ярашмоқчи эмиш.

Шунда Мулла Абдулаҳад ўзини тутолмай тўдани ёриб кириб, бакириб юборди:

– Йўқ, у ундай эмас! Билмайсизлар, у ундай эмас!

Тўдадагилар буни тушунадиган одамлар эмас эди, елкаларини қисиб, тарқаб кетишди.

– Ҳозир девона кўпайибди... – деди биттаси кетаётиб.

Мулла Абдулаҳад хужрасига ҳолдан тойиб қайтди, қани энди ухлай олса. Чўян заводнинг идорасида хат кўчирувчи бўлиб ишлайдиган ўта ҳалол, камган Матвейнинг хужраси чоғрок бўлса ҳам, исиккина, ёруғ, шинам эди. Мулла Абдулаҳад ҳукуматнинг берадиган бир сўм йиғирма тийинидан тўксон тийинини тўлаб, уч йилдан бери шу ерда туради.

Уч йил. Кейинги кунлардаги ҳаяжонли воқеалар билан андармон бўлиб, Мулла Абдулаҳад сургун муддатининг тамом бўлиб қолаётганини ўйламабди ҳам. Илгарилар бу кунларни қачон келар экан деб зорикиб кутар эди. Ўша кунлар яқинлашиб ҳам қолди. Ҳадемай она юртига қайтади. Қувончи терисига сиғмаслиги керак эди. Кетишига бир ҳафта қолди-я!.. Лекин негадир у осойишта, бутунлай бошқа нарсаларни ўйлайди. Уйига қайтганида нима иш қилади? Бола-чақасини бағрига босади, ундан кейин-чи? Қозилик, қориник энди замонга ҳам, ўзига ҳам эриш туюлса керак. Лев Николаевичнинг китобларини таржима қилишга урниб кўрса қандай бўларкан? Эплаганча, баҳоли қудрат...

Мулла Абдулаҳаднинг ўйлари «қайтиш» мавзуйида астойдил қарор тополмай, яна четга бурилиб кетди. Ўтган уч йил ҳам бир бўлди-ю, сўнгги бир ой ҳам бир бўлди-да ўзи. Уч йилнинг қанчалик беҳуда, маъносиз ўтиб кетганини

ўйласа, энди ўзи ҳам ҳайрон қоларди. Кейинги кунлар унинг ҳаёт ҳақидаги барча тушунчаларини остинустун қилиб, ўзгартириб юборди.

Ярим кеча бўлганда жой солиб ётди. Эртага жума эди.

Жума намозини улар Абдурахмонқори деган бир бошқирдининг хужрасига тўпланиб ўқишар эди. Абдурахмон бу ерга япон урушидан кейин сургун қилинган, бошқалари қорачойлар, нўғойлар, чеченлар – ўн икки-ўн уч киши. Кўпчилиги қувғинди. Улар Абдулаҳадқорини Ҳазрат деб аташар, қироатини яхши кўришар эди.

Энди сужудга бош қўйганларида эшик бирдан очилиб, гўриллаган қахрагон совуғи билан Гвоздиков кириб келди. Кирди-ю, эшикка орқа ўтирган намозхонларни кўриб, бурчакдаги курсига ўтирди, мўйловида қотган музларини териб, қулоқчинини этагига қўйиб кута бошлади.

Унинг кириб ўтирганини ҳамма сезди, кўрмаса ҳам таниди, бу ердагилар уни шарпасидан танир эдилар. Жандармерияда буларни ҳар ойда рўйхатга оладиган шу Гвоздиков. Ўз ишига берилган, қотма, кўзи ўлик қўйнинг кўзидек жонсиз, форма киймай, пўстин билан қулоқчин кийиб юради. Унинг келишида бир гап бор. Намоз зоҳиран давом этса ҳам, аслида аллақачон қазо бўлган эди. Намозхонлар «омин» деб юзларига қўл тортишлари билан Гвоздиков ўрнидан туриб:

– Жаноблар! – деди. – Мен сизларга министр жаноби олийларининг янги буйругини етказиш учун келдим. Бугундан бошлаб учдан ортик кишининг бир жойга тўпланиши қатъиян ман этилади. Ҳозир тарқалинглар ва бундан буён бундай тўпланишни қонунга хилоф деб ҳисоблаймиз.

Намозхонлар кигиз устида пайпоқчан тикка турардилар, шунинг учун деразалар тўсилиб, уй қоронғи бўлиб қолган эди. Қоронғидан мулла Абдулаҳаднинг овози чиқди.

– Жаноб Гвоздиков, биз бу ерга тоат-ибодат учун тўпланамиз, холос. Ҳар гал келиб қулоқ солишингиз мумкин...

Гвоздиковнинг мўйлови учди:

– Министрнинг буйруғи қонун! Мулла, сизга алоҳида гап бор, сизлар тарқалинглар! – Бошқалар чиқиб кетгач,

Гвоздиков корини кўлтиклаб олди: – Гап бундай, мулла, сиз анов имонсиз чолникига катнаб юрганмишсиз. Эҳтиёт бўлинг, яхшиликча маслаҳат бераман. Беш кунлик муддатингиз қолибди. Агар қонун-қондан бузадиган бўлсангиз, яна роса шунча ваъда қиламан, – у кўлқопини счиб, уч бармоғини Абдулаҳад қорининг бурни тагига олиб келиб кўрсатди. – Яна, бошқатдан шунча, – деб кўзига маъноли қаради. – Айниқса мана бу сўнги буйрук – билиб қўйинг. – Гвоздиков шартга бурилиб, гуре-гуре юриб чиқиб кетди. У турган жойда ҳалқоб бўлиб ифлос қор суви қолди.

Уч кундан кейин, эрталаб, мулла Абдулаҳад деразанинг тақиллашидан уйғонди. Деразани гулдор киров қоплаган эди, ким тақиллатганини кўролмади. Эшикни очса – Матвей. Ранги оқариб кетибди, ундан узр сўрагандек мишғиллади:

– На чора... Шундай бўлиши керак экан шекилли-да... Катта-кичик деб ўтирмас экан... Астапово станциясида. – Матвей яна алланималар деб, пўнғиллаганича нари кетди. Мулла Абдулаҳад бу орада апил-тапил кийиниб бўлган эди, теллагини бостириб кийиб, чопонини хилширатганча югурди, баданини совук тер босган, кўкраги очик, изғирин совукни сезмас эди.

Хабарнинг бутун даҳшатини Тулада поездга чиқиб ўтирганидагина идрок этди: «Толстой ўлган! Лев Николаевич йўқ...» Кўз ўнги қоронғилашди. Вагонларда ҳам, перронларда ҳам одам тирбанд, лекин шов-шув йўқ, ибодат пайтидагидек. Мулла Абдулаҳад буни энди пайқайди. Наҳотки ҳамма Астаповога кетаётган бўлса? У ерга ҳамма сиғадими, Петербург бор, Москва бор, ҳаммаси Астаповога сиғадими? Толстой ўзи қандай сиғди экан? Уни олиб кетишмасмикан? Мамлакат бўйлаб, жаҳон бўйлаб елкаларида кўтариб олиб кетишмасмикан?

Мулла Абдулаҳадни қандайдир алам, хўрлик эзар эди, Толстойнинг жонсиз жасадини кўз олдига келтиришга кўркади. Бу одам унинг ҳувиллаб ётган кўнглини аллақандай умидларга тўлдирган эди. У ҳали билмайди: яхши кўрармиди бу одамни ёки йўқми? Фақат бир нарсани сезарди, бу одам ҳамма вақт қандайдир буюк нарсалар билан боғлиқ эди: башарият билан, ўлим, даҳшат, бахт, инқилоб билан, тақдир,

инсон кадри билан, ҳаёт билан, худо билан... Энди бўлса... Энди нима бўлади?

Вагонда кимдир йиғлар, кимдир ух торгар, онда-сонда жандармлар ҳам кўриниб қолар эди. Лекин мулла Абдулаҳаднинг ўйларини ҳеч нима чалғитолмади. Алам қилади, алам! Бир умр қабихликка қарши курашиб, шундай бир буюк зот яна шу қабихлик қуршовида ўлиб кетса...

Тушдан кейин поезд Астаповога етмасдан тўхтади. Ҳамма тап-тап ўзини ташлаб югура бошлади. Олдинда ҳам состав турар эди. Мулла Абдулаҳад эшикдан туриб фақат икки рангни кўрди: оқу қора. Оппоқ қорда тумонаг одам қоп-қора булутдек силжиб борарди. Қандайдир бир тўда мулла Абдулаҳадни ҳам оёғини ерга тегизмай, суриб олиб кетди. Тиззадан қор кечиб, яланғоч дарахтлар орасидан ўтдилар, чўян панжарадан сакрадилар. Станция биноси узоқдан кўринганда оломон така-так тўхтаб қолди. Мулла Абдулаҳаднинг оёғида қавуш-маҳси бўлгани фойда қилди, чинга қавушликлар аллақачон қорга ботиб қолиб кетган эди. У бўлса оломонни ёриб олдинга ўтиб олди. Бир жойга бориб жандармнинг кенг елкасига такалди. Улар бу ерда кўп эди, ўнлаб, юзлаб... қўл ушлашиб майдонни занжирдай қуршаб, оломонни қайтариб туришибди. Оломон зўр беради, занжир узилайузилай дейди. Лекин парироқда найзасини ўқталганлар ҳам турарди. Одамлар бақира бошлашди. Кимларнингдир оёқлари музлаб йиқилиб қолган, оёқ остида бола-чақа, хотин-халаж чинқирар эди. Норозилик орта борди, орқада кимдир жандармни ҳақорат қилди, кимдир музлаб қотган от тезағи билан бирининг башарасига туширди.

Шу вақт «занжир»нинг ёнгинасида турган мулла Абдулаҳад ўнг елкасида кимнингдир қўлини сезди. Ўғирилиб қараса – Гвоздиков.

– Ваъдани бажаришга тўғри келади, мулла... – деди қўлини унинг елкасидан олмасдан. Бу «қамокка олиндингиз», деган ишора эди.

Мулла Абдулаҳаднинг қоп-қора соқолига қайпоқ ёш юмалаб тушди. Қаҳратон бунинг қандай ёш экашлигини билмасди, тасбеҳнинг садафидай қилиб соқолида котирди-қўйди.

Самолёт тушга яқин қўнди. Кенг далада бир қаватли қўримсизгина аэропорт экан, муҳбир йиғит зир югуриб

зўрға бир машина топиб келди. Ун минут деганда улар сувиллаб турган суронли шаҳар кўчасига кириб бордилар. Сон-саноқсиз платформали юк машиналари шалдираб ўтаверди, саноат маркази экан шекилли, лекин катта, кўркам, янгича, планли шаҳар. Кўчат қилинган сада, липа қаторлари сураатдагидек текис, машина йўлларигина эмас, икки чеккадаги ариқлар ҳам бетондан. Байроқ, гуллар билан безанган майдонлар учради, саф тортган болалар, майкасида номери бор эстафетачи қизлар ўтиб кетди.

– Чўлга борамиз, демовдингизми, бобо? – деб сўради Азимжон.

– Чўл эски номи. Одамлар янгисига кўниқишолмаяптими, ёки осонроқми – ҳали ҳам «Чўл» дейишади. Ўзи шаҳримизнинг оти Чўлобод, – деб тушунтира кетди серган мухбир.

Монитёр симёгочга ранг-баранг лампочкалардан маржон тақайтган жойда машинани тўхтатиб, босмахона олдида тушиб қолди.

– Сизники нариги кўчада, – деб хайрлашди, олиб бориб қўйишни ҳайдовчига тайинлаб, зинага сақради.

Йўлдошники гастронот тепасида, учинчи қаватда эди. Эшиги берк экан. Бува шима қилишни билмай, хуржун устига ўтириб иргай таёққа иягини тираган эди, зинадан бурнини торта-торта бир бола кучугини кўтариб тушиб қолди.

– Йўлдош амакимли калитлари наматти тагида, – деди у.

Очил бува оёқ артадиган наматни кўтарса, калит йилтиллаб ётибди. Оббо, зап ишончли жойда экан-ку. Эшикни очишди.

Уч хона. Китоб тўла иш кабинетидан бошқалари анча қаровсиз, бетартиб, аммо иссиқ-совуқ сувлари, совуну атирларигача тайёр экан, эгалари келгунча маза қилиб ювиниб-тараниб олишди. Азимжон анчадан бери соқолини олмаган эди, яшариб кетди.

– Мен бир нарсага ҳайронман, бобо, – деди у ўзини ойнага солиб, – шундай уйли-жойли невараларингиз, жияяларингиз, ўнлаб-юзлаб жигарбандингиз бор экан. Бирини бир йил кўрмабсиз, бирини тўрт-беш йил. Улар шидан бўшамайди шекилли, сиз пенсиядасиз... Илоҳи бўлса айланиб ҳаммаларидан хабар олиб юрсангиз бўлар экан...

– Қайдам... Қариндошдан хабар олмаган бўлсам, ноқариндошдан хабар олгандирман. Яшайверганингдан кейин-чи, болам, фарқи қолмас экан. Инсонки бор, бари қариндошдай.

– Шундай ошлага бош бўлиб, каттароқ бог-роғ ҳам қилмабсиз, Чинордаги ҳовлингизни қаранг, – деди Азимжон.

– Ҳовлимиз чоғроқми? Буни найқамаган эканман. Уйда эмас, бир умр эл ичида яшадим. Бир замон катта хонадон эдик. Полопонларим учирма бўлиб ҳар томонга ошён қилиб кетишди. Бог-роғ хаёлимга ҳам келмабди.

Аммо толенм бутун, Азимжон. Фарзандларимнинг таъвиши кўп, ҳаммасининг елкасида элнинг юки. Мен уларни шунинг учун ўстирганман. Яна нима керак мен кекса одамга?

Азимжоннинг бобосига тикилиб турган қувноқ кўзлари яна ўйчан бўлиб қолди. У баъзан бобосини энди кўриб тургандек, унга тикилиб қолар, уни сира тушуниб етолмайдигандек бўлар эди.

Ўйлдош ҳовлиқиб уч-тўрт йигит билан кириб келди. Ҳаммасининг ёқалари оптоқ, бўйнида галстук, эгнида башианг костюм. Кўришишди, танишишди.

Ўйлдош хурсанд бўлиб меҳмонларни ўтқазди, ҳол-аҳвол сўради, лекин билиниб турардики, вақти зиқ, ўртоқлари ҳам шошиб туришибди.

– Зап келибсиз, Очил бува! Зори пойқадамнингиз ёқиб...

– Нима гап ўзи, ҳаммаёқ ясан-тусан, бирон маросим борми? – сўради Очил бува.

Бугун комбинатнинг йигирма йиллиги экан.

– Тўйнинг устидан чиқдингиз, Очил бува, – дейишди. – Катта маросим, меҳмонлар, шу комбинатни қурган, ўз коллективимиздан чиққан ёр-биродарлар келади. Улар орасида ҳатто космонавтлардан ҳам бор. Ичимиздан чиққан!

– Уни-буни қўйинглар, менинг хотиним қаёқда қолди? Сен биласанми, инженер? – деди нима қилишни билмай шошиб қолган ўйлдош.

– Азиза ўша ерда, Раънонинг олдида, – деди инженер.

Ўйлдош ийманибгина ўтирган, ўзидан каттароқ дўстига қаради. Бу Раъно деганининг эри экан шекилли.

– Раънони тузуруқхонада қолдириб келдим. ўртоқ директор. – деди у.

– Қалай аҳволи?

– Бугун кутициятти чамамда...

Йигитлар бир-бирларига қарадилар. йўлдош қаттиқ ўйлаб қолди.

Бу вақт яна бир одам кириб салом берди. Бу кекса, катта кўзойнакли одам эди, меҳмон келганини эшитиб кирибди. Очил бува билан кексаларча узоқ сўрашиб кўршиди.

– Нима қиламиз? – деди йўлдош, кейин ўз қарорини айтди: – Тантанали мажлисни бугундан қолдирамиз.

– А?

– Гап шу! – Йўлдош Раънонинг эрига мурожаат қилди. – Мастер, сиз ўша ерда бўлинг, биз борамиз!

Сўнгера у новча гавдасини кўтариши билан, ҳамма шериклари ўрниларидан туриб, гурра чиқиб кетишиди.

– Дада, сиз меҳмонлар билан гаплашиб ўтиринг! – деди мастер чиқиб кетаётиб ҳалиги кекса одамга.

– Чой плитада! – деб қичқирди йўлдош ҳам чиқиб кетаётиб.

Улар чиқиб кетганларидан кейин Очил бува янги танишиндан сўради:

– Нима бу, бировнинг кўзи ёрир экан, деб бутун шаҳарнинг байрамини кечиктиришяптими?

Кўзойнакли чол аввал чой дамлаб келиб, меҳмонларнинг рўпарасига ўтирди-да, шошмасдан жавоб берди:

– Э, буларни билмайсиз, тақсир, бир-бирини деса, мажлис экан-ку, ундан каттасини ҳам кечиктиради. – Чойни қайтариб, чойнакни сочиқ билан ёпгандан кейин давом этди: – Кечиктиради, кечиктиради. Қатордан биттаси тўлгоқда ётади-ю, булар мажлисида ўтиради дейсизми? йўқ, тақсир, булар ундай болалар эмас, бир-бирини деса, Алининг тигига уради ўзини! Шундай тарбияланганига, мен биламан буларни. Бирни директор, бири мастер, бири инженер, бири парторг бўлган билан, бари шу комбинатнинг болалари. Қани, нонга қарацлар. Олинг, меҳмон ўғлим, олинг, тақсир, тортинманг... Хўш, – деб хушбўй чой кўйди қария. – Ҳа, мен биламан буларни... Урушдан кейинги йиллар эди, десаңыз...

ҚИССА

Факат тепадан қараб ўрганган одамгагина настдагилар
тўда бўлиб кўринади, аслида эса настда ҳам алохида-алохида
одамлар яшайди, ҳар бирининг ўз ақли, ўз истаги бор,
ҳар қайсиси бир дунё.

Андрей Платонов

Какра гуллаган пайт. Ҳали ернинг нами кочмаган. Чўл
ҳавосидан аллақандай ачитки хиди келади.

Қурилиш комбинатининг оппоқ гардга қопланиб ётган
чала корпуслари ҳам, курум пурқаб, биқсиб турган хумдон
мўрилари ҳам, ўзининг дим, губорли ҳавоси билан орқада
қолди. Сийрак янток устидан янги тушган пасту баланд
йўлда олиб кетаётган шақирлоқ машина ҳар сақраганда
кузовидан кул ранг цемент тўзони тўзғиб, йўлнинг ўша ери
чойшабдек оқариб қолади. Кузовда эса ясениб олган етти-
саккиз йиғит тикка турганча кетяпти. Кўплари бош яланг,
чўл ҳавосини шимириб, мастона кўзларини узоқларга
тикадилар, пиджакларининг бари қанотдек ёйилган сари
завқлари ошиб, яна ҳам тезроқ учгилари келади, кабинанинг
томини дўмбира килдилар:

– Қамчила қирчанғини, хой Пакана Пак!

Кепкасининг соябонини орқага қилиб кийиб олган Саид
уларнинг кўлидан ушлайди:

– Бас қилинлар! Хафа бўлади, зўрға кўндирганмиз.

Сиркаси сув кўтармайдиганроқ корейс шофёр – уни
«Пакана Пак» дейишарди – аввал бормайман деб роса ноз
қилди. Лекин йиғитлар гапни шундай айлантириб олиб
келишдики, куёв Пакка «офтобда қатик ялашган» узоқ бир
қариндош чиқиб қолиб, ахири кўнди. Машинаси шалок
бўлса ҳам, ҳайтовур, пиёда қолишмади. Тўй қилаётган чўпон
оғайниларики элик қақирим йўл ахир.

Саиджон ҳаммадан ҳам Азизанинг ўша ерда бўлишидан
хурсанд. Чўпонга турмушга чиқаётган унинг эгачиси экан.
Тўй баҳона, дийдор ғанимат. Саиджон бу хаёлидан ҳузур
қилиб жилмайиб кўйди. Бир машина дўслари билан
тушиб боради, Азиза югуриб чиқишга уялади, албатта, бир
чеккада қараб туради. «Қоч, болалар, кимсан Саиджон келди
улфатлари билан!»

Улфатлар орасида йўлдошвой ҳам бор. У жўрабоши. Бу ҳам обрў Саиджонга. У ҳозир Саиджоннинг елкасидан маҳкам ушлаб, бўйдор гавдасини шамолда зўрға тутиб кетяпти. йўлдош найнов лўли башарарок, қонлари қуюқ, қотма чайир йигит соқол-мўйловини ҳар қуни эрталаб роса киртишласа ҳам, икки соатдан кейин яна чиқаверади. Саид эса унинг акси – семиришга мойил юм-юмалоқ гавдаси кузовнинг энг олдида, миҳлаб кўйилгандек, кимир этмай кетяпти. Юзида бир тук йўқ, тирсиллаб турибди.

Қўл ҳавоси денгиз сувидек танга ёқади, уфқларга қараб учган саринг учгинг келади. Орқада кимдир тароқ тишига сув қоғоз ўраб, «сурнай» чаларди. йўлдош найнов кўлтиғидаги китобни чилдирма қиламан деб, ағдарилиб тушди. Қий-чув, кулги кўтарилди. йўлдошнинг тагида қолган икки йигит ўрнидан тураётганда, бирдан кўзлари ғалати бир манзарага тушди.

Йўл чеккасидан икки юз метрча нарида иккита катта машина турибди, бири очик, бири ёшиқ. Очик машина ёнида уч киши нима ҳақидадир қизгин баҳслашяпти. Ҳатто бир-бирларига мушт кўтариб ўдағайлашади, агар биров ажратмаса, ёқалашигудек.

– Ҳой, қани, қайси биринг зўр?! – деб қичқирди Саид.

Ҳалигилар қайрилиб ҳам қарашмади. Жанжал анча жиддийга ўхшаб қолди. Пак машинасини сал секинлатиши билан аввал йўлдош, Саид, кейин бошқалар тап-тап сакраб, ўша ерга қараб югуришди.

Жанжаллашаётганлар тўсатдан пайдо бўлган бу олифта йигитларни кўриб, анграйиб қолишди.

– Оталарнингнинг молини талашяпсизларми? – деди хансираганича Саид.

Ҳалигилардан кексароғи этагидан маҳкам ушлаб турган шеригининг кўлини силтаб ташлади-да, «сен олифталар етишмай турувдинг-да!» дегандек Саиджонга бир хўмрайиб, ёшиқ машина томон юрди. Шериги бўлса йўлдошга ёлворганимо қараб, сипороғи шу экан деди шекилли, йиғлагудек зорлана бошлади:

– Бунга бир нарса деишлар ахир, жон биродарлар, қайтиб кетяпти, энди мен нима қиламан, қайдаги кўрқок одамни юборишибди...

– Гашириб нима қилади, нодон, ана кўришсин, кўришсин! – деди кекса киши машина ёнида тўхтаб. – Кўрқок эмишман-а!

Йиғитлар нарироқдаги тупроқ уюми орқасида бир ниманинг вишиллаётганини энди пайқашди. Югуриб ўша ерга боришди. Магистрал газопровод дарз кетиб, кучли портлаш ерни ўнгириб ташлаган, катта ўпқон тепасида ҳовур жимирлар эди. Бурунларини ушлаб, орқага тисарилишди.

– Нимадан бўлади бу, а? – деди кимдир бошқа гап тополмагандек.

Бояги ёрдам сўраб, ялиниб турган одам тушунтирди. Ўзи трассада обходчик экан, авария хизматиغا хабар килса, «мана бу кўрқокни» юборишибди. «Кўрқоқ» эса сал нарида: «Ҳа, гапир, гапир, шу тирмизаклар сенинг додингга етади, гапир!» дегандек илжайиб турарди.

– Қувурларнинг калин-юпкалиги ҳар хил, шундан бўлади бу, ука, – деди обходчик куйиниб, – заводдан чиққан брак.

– Газ бўғилдими ахир? – сўради Саид.

– Бўғилди. Компрессор билан торгилди ҳам.

– Ҳали ҳам сизиб ётибди-ку?

– Ҳаммасини тортиб олиб бўлмаяпти, масофа узок, сиркиндисен қолади.

– Ҳали бу сиркиндисими? – Пак тупроқ уюми орқасида жимирлаб турган ҳавони кўрсатди.

– Ана, кўрдингларми? – деди авария хизматидан келган чуваккина кекса ишчи буларга яқинлашиб, унинг соқоли ўсиб кетган, юзлари бурушган. – Бу лодон бўлса мени пайванд олови билан ана шунинг ичига тушасан дейди. Мени кавоб қилиб нима қиласан. тишинг ўтмайди, чандирман!

Бу хазилга ҳеч ким кулмади. йўлдош Саидга қараб қўйди. Саид унинг нима демоқчи эканини сизди-ю индамади.

– Бехуда жанжал экан, юринглар, тўйга кеч қолмайлик, – деди орқада кимдир.

Лекин унга ҳам ҳеч ким жавоб бермади. Шунча одам қимматбаҳо зангори тўлқинларнинг тупроқ ичидан вишиллаб чиқиб, ҳавога учаётганига ожиз қараб турар, нима қилишини билмас эди. Тажрибали пайвандчи Саид ҳам калласини сарак-сарак қилди: горелка у ёқда турсин, гугурт билан ҳам яқинлашиб бўлмайди.

– Тўйингдан қолма, болалар! – деди «авариячи» шафтоли қоқидек бурушган юзини кир қўли билан сийпаб. – Газни чиқиб тугаганда ўзимиз келиб ямаб берамиз.

Йиғитлар бир нарса деёлмай аста орқага қайтишди. Пак моторни юргизиб юборган эди.

– Қанчада чиқиб бўлади? – деб сўради йўлдош.

– Қайдам, – обходчик елкасини қисди, – бир ой, икки ой...

Кимдир хайратдан хуштак чалиб юборди. Йўлдош тўхтади. Комбинатнинг янги ишга тушган юз метрли цемент пишириш печлари кўз олдига келди. Улар газ билан ишлар эди.

– Унгача комбинат...

– Комбинат ҳам, яна этакдаги тўрт-беш корхона ҳам тўхтаб туради, ақг қилинади...

«Ақт...» йўлдош яна шерикларига эргашиб, беихтиёр юриб кетди. Шу пайт Саид тўладан чиқиб, шошганича негадир авария хизмагининг ёпиқ машинаси томон юрди. Бориб машинанинг эшигини очиб ичкарига қаради. Узок қараб турди. Машинанинг хўжайини – чол анқайиб қолган эди.

Саид ўйлаб турди-да, ҳеч нарса демасдан қайтиб келди. Йўлдошнинг елкасига қўлини ташлаб, ўз машиналари томон юрди. Болалар кузовдан ошиб чиқишаётган эди. Сандга ҳам кимдир қўл узатди. У оғир, бақувват гавдасини бортдан енгилгина ошириб чиқиб олди, кейин йўлдошга қўл чўзди. Йўлдош унинг қўлини олди-ю, кўз кўзга тушиб тўхтаб қолди. Улар нима қилишларини билишмас, лекин иккаларининг ҳам кўзларида «кставерамизми?» деган савол бор эди. Йўлдош шеригининг қўлини қўйиб юбориб, кузовга пешанасини такаганча жим қолди. Ҳали эшитилмаган газ оқими энди қаттиқ вишиллаб қулоғини тиндирар, асабига тегар эди.

– Йигитлар, мунча имиллайсизлар, борасизларми, йўқми? – деб кичқирди Пакана Пак стартёрни босиб. Йўлдош юриб кетган машинага осилиб чиқиб олди.

Энди кузовда бояги хушчакчакликдан асар қолмаган эди. Йўлдош қопми, брезент палатками – бурчакда уйилиб ётган ифлос бир нарсага чўккайиб ўтириб, тахи бузилмаган янги костюмидан уялгандек, бошини қуйи солди. Санд бўлса яна «сурнай»ини визиллага бошлаган сариқ боланинг қўлидан тароғини уриб туширди. Ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Машина ғизиллаб кетиб борар, лекин йўлдошнинг назарида у орқага қайтиб кетаётгандек эди. Сиқилиб кетиб ўрнидан турди, атрофга қаради.

– Нега индамайсизлар? Нега?

Яна ҳеч ким индамади, кўзларини олиб қочишди. Нима ҳам дейишарди? Саид ҳамманинг юзига бир-бир қараб чиқди.

Машина елиб боради. Жимлик чидаб бўлмайдиган даражага етгач, Саид бирдан кабинанинг томини бузиб юборгудек, икки кўлаб муштлай бошлади. Пак ҳам, бировни босдимми, деган хаёлда аланглаб, тормозни шундай тортидики, Саиднинг юмалок гавдаси орқадан келиб урилганларнинг зарбидан эзилиб кетай деди.

– Қайт, Пакача! – деб бақирди у.

Бу овозга қаршилик кўрсатиш кийин эди, машина орқага қайтди.

Авария содир бўлган жойга етиб келишлари билан Саид ҳам, йўлдош ҳам машинадан сакраб тушиб, тўй кийимларини ечиб ирғитдилар. Улар бир-бирларининг ниятларини тушуинган эдилар.

Халиги сариқ «сурнайчи» орқаларидан норози овоз билан пўнғиллади:

– Нима қилишмоқчи бу ўлкаси йўқлар? Ҳаёда, тўйдан қоладиган анойи йўқ! Қолганлар қолаверсин. Барибир урдалашолмайди.

Кекса ишчи билан бирга ёник машинадан газ пайванд аппаратининг балонларини, шлангларини тушираётган Саид бу гапни эшитмади.

– Ечин, болалар! Белкураклар анов машинада! Ҳой, сен, сурнайчи, палаткани судраб туш! – деб қичқирди у ёнидаги чолнинг ўнгиларига кулок солмасдан.

– Ёшлик қиянсан, ука, – деб мингилларди чол, – гапимга ишон, ўн тўккиз йилдан бери шу индаман. Овозини эшитясанми? Лоп эгса беш метрдан жингиртоб қилади...

– Отингиз нима? – деди Саид унинг гапига жавоб бериш ўрнига.

– Зокир...

– Зокир ака, насосга қайси машинани юборамиз? Ўзингизникини юбора қолинг, тез топади.

Зокир ака елкасини қисиб, шофёрни қидириб кетди.

Бу вақт йўлдош бошлик йиғитлар белкураклар билан қувурнинг эски траншеясини оча бошлаган эдилар. Фақат «сурнайчи» ечинмаган, «Тўйдан қолгандан кейин, барибир эмасми?!» деб янги инджагининг бари билан бурнини тўсар,

бир курак тупрок отмасданок ўзини газдан четга олиб қочар эди.

– Бошим айланяпти...

– Куракни отма, қувурга тегиб ўт чақнайди! – деб огоҳлангирди Саид.

Бу вақт унинг олдига келиб тўхтаган йўлдош ўйчан, ташвишли товуш билан ерга қараб гапирди.

– Саид... қандай бўларкин ...

– Билмайман. Билмайман! – деди Саид. Дарҳақиқат, тўсатдан аҳд қилган иши тўғрими, йўқми, ўзи ҳам билмасди. Лекин энди орқага қайтиб бўлмайди. Саид калин брезент палаткани ариқка ботирди, ацетилен запасини, кейин горелкаларни қайта кўздан кечирди.

Насос етиб келганда дарз кетган қувур устидаги ўпқон кенг пухта траншеяга айланган, газ ҳидидан гангиб қолган йнгитлар баданларини оқ кўйлак билан артиб, нарироқда белкуракка таянганча туришар эди.

Йўлдош нукул Саиднинг изидан эргашиб юрибди:

– Сен... ҳеч бўлмаса, асабингни босиб ол.

Саид индамас, ўз иши билан банд, чолнинг тор комбинезонини кучаниб-кучаниб оёғига тортар, темир қалқонининг ойналарини лагга билан артар эди.

Ярим соатдан кейин уни оғир нам брезентга ўраб траншеяга туширишди.

– Ҳой йнгитлар, мен розилик берганим йўқ, мен йўқ дедим, ҳамманг эшиттинг, – деб жаврарди ҳалиги чол. У билан «сурнайчи»ни нарироқда туришсин деб, ариқ бўйига, насосга қўйишди. Брандспойтни йўлдош ўзи кўлга олиб, шайланиб турди.

Кўли бўшлар бир чеккага чиқиб, дамларини ичларига ютиб турганларида бир неча қулоқ жойда ҳавони лов этиб ўт олди. Саид тушиб кетган траншеянинг устини кўм-кўк алашга қоплади, агрофлагга ўт-ўлан бир зумда қовжираб, кумли тупрок мазут тўкилгандек қорайиб қолди. Яқин турганлар алланималар деб бақириб, юз-кўзларини тўсиб тисарилишди, лекин овозлари эшитилмас, ловиллаган ўт, насосдан шариллаган сув, пайванд аппаратининг вишиллаган товуши қулоқларни қоматга келтирар эди. Йўлдош брандспойт билан ўтга яқинроқ бормоқчи бўлди, кўрқанидан ранги доқадек оқариб кетган чол билан «сурнайчи» йнгитга «Бос!» деб

бакирди, ҳамма тшпирчилаб колди, юзларини курум босган яланғоч «тўйчилар»: «Нима қилиб қўйдик? Саид қани?» деган ваҳимада ўт атрофида зир югуришар эди.

Ўт қувурдан ярим метрча тепада зангори рангда ловлов ёнади. йўлдош чуқурда қорайиб ётган брезентни кўрди холос. Саид тирикми, йўқми, биллиб бўлмайдди. Ҳаво қизиқ кетган, яқинроқ бориш амри маҳол. Қанча вақт ўтди ўзи? Соатга ҳам қарашмаган экан, умуман, ҳеч нарса ни шартлашишмабди ҳам, қандай хабарлашиш, қандай ёрдам бериш, қачон... Нишиқроқ режа тузиб олишмабди. Болаларча ни бўлди, Зокир ака ҳақ. Саид сулайиб ётган бўлса ёки қуйиб кетган бўлса нима бўлади?

Йўлдошнинг ваҳима босди, олдий қўл насосидан тизиллаб отилаётган сув ўйинчоқдек туюлиб кетди, уни ўт ямлаб ютиб юборяпти...

Қанча вақт ўтди – бир минутми, бир соатми – биллиб бўлмайдди, бир пайт траншеянинг ёлкини ямлаб турган бир четда қора нарса қимирлаб, тунроқ ўширилиб тушди. Брезентга бурканган Саид ўрмалаб чиқиб келмоқда эди. Ҳамма ўша томонга югурди. Насосни буғланиб турган брезентга тўғрилашди, иккиуч йиғит сув остига кириб Саидни даст кўтарганча ўтдан олиб чиқишди. Кўтарганда ноқулай келиб қўли лат еганми, ишқилиб, Саид брезентдан чиқибоқ қалқонини бошидан олиб иргитди-да, ёнидаги йиғитнинг кўкрагидан итариб юборди: «Кўпол! Хўкиз!»

Гандираклаб орқасига йиқилиб тушаётган «хўкиз» Саиднинг товушини эшитиб қувониб кетган эди, илжайди. Саид брезентга ўзини ташлаб, чалқанча ётди-ю, тиник осмонга тикилди. Ҳушидан кетишига сал қолган, кўкраги темирчининг дамидек тез-тез кўтарилиб тушар, вужуди сув бўлиб оқар эди. Унинг филдек бақувват эканлигини шериклари энди тан олишди. Соф ҳаво уни бирпасда ўзига келтирган эди. Ётган ерида кўзи билан излаб йўлдошнинг топди.

– Қалай? – Йўлдош чўкка тушиб унинг елкаларини ушлаб кўрди.

– Арқон керак, – деди Саид секин.

Ҳамма жим бўлди.

– Аркон керак, – деди Саид яна. Баъзилар нимадандир шубҳа қилиб бир-бирларига қарашди. Лекин йўлдош унинг режасини тушунган эди.

– Саид...

– Бир ярим, икки минут чидаш мумкин. Ўт тепада.

– Саид... Сен шошма, ўйлаб кўрайлик. Ҳазил эмас.

– Сен горелкага урма, бошини мўлжалла, бошини. Ҳаво етишмаяпти.

– Менга қара...

Саид ўрндан турди. Олиб келинган арконни белнига боғлади. Брезентни ариққа ботириб, яна бурканди.

– Эсини ебди, бола... жинни бўлибди, – деб чол тесқари қаради.

– Аркон кимир этди – торгасанлар! – деди Саид кичкириб, унинг товуши энди анча тетик эди. – Икки минутдан ортик қолсам, кимирлатмасам ҳам – вира!

У оғир ҳўл палатага ўралганча айниқдек лананглаб бориб ўтга кирди-ю, шу зумдаёқ чуқурга шўнгиди. Ҳамма ўз постига югурди. Яна гувиллаган товуш, бошини айлантирадиган газ хиди, юзни ялайдиган ёлқинли ҳаво... Аркондагилар соатдан кўз узмай, ер бағирлаб ўтга яқинроқ боришди.

Икки минут бўлар-бўлмас аркон кимирлади, шошиб торта бошлашди. Лой, сув оқиб турган брезент кўринди.

Бу сафар Саиднинг аҳволи оғирроқ эди. Устидан нақирлаб сув сепишса ҳам, анчагача ҳушига келолмай ётди. Беш-олти минутдан кейингина кўзини очиб, тўйиб-тўйиб нафас олгач, атрофдагиларга жилмайиб кўз қисди:

– Ўйламанглар тагин... қалла ишлаб турибди. Фақат юрак дош беролмаяпти, – деди у яна туриб. Унинг юзи эрталабқидек тарағи эмас, бир оз синиққан, пайлари бўшашиган эди.

Ўн минутчадан кейин яна тушди. Бир оздан сўнг чуқур устида оловнинг қамайгани сезилди. Энди режа аншқ, ҳар ким ўз ишини билади, натижа ҳам кўриниб қолди. Ҳамма жонланиб кетган эди. Лекин Саидни бу сафар мутлақо ҳушсиз тортиб олишди. У инграр эди.

Бироқ ҳушига келиши билан яна ўтга, траншеяга кўз тикди...

Шу ҳилда уни етти марта тушириб, етти марта тортиб олишди. Охирги тушишида ярим минут ўтар-ўтмас оловнинг уни ўчди. Ҳамма чуқур томонга ёнқирилди, лекин қувурларга

хамон якинлашиб бўлмас, битум, изоляция колдиклари тутаб ётар эди. Пастда ҳовур чикиб турган кўлмак сувда лой брезентга ўралиб ғужанак бўлиб ётган Саидни яна аркон билан тортиб олишди. У кейинги ярим минутда қалқонсиз ишлаганга ўхшайди, қалқон нарироқда, қувур остида юмалаб ётарди. Нега ундай қилди экан, қош-киприги куйиб кетибди, кўзи омон бўлса бўлгани.

Лекин соф ҳавога чиқариб ётқизишлари билан ўпкаси яна темирчининг дамидек ишлай бошлади. Унинг баҳодирларча ҳансираб хушсиз ётишига ўртоқлари ҳавас билан тикилиб туришарди. Авария хизматидан келган кекса ишчи билан обходчик ўз кўзларига ишонмагандек, дам қувурнинг у ёғига ўтишарди, дам бу ёғига.

– Мустаҳкам ямабди азамат! – деб, чол сонига шапатлаганича траншея ёнидаги балчиққа ўтириб қолди. Бошда анча сергап кўринган обходчик энди миннатдорчилик билдиришга гап тополмасди. Йигитлар ҳам «ҳозир гап ортиқча» дегандек, жим эдилар. Саиднинг уйқуга кетганини кўргач, туцрок уюмига ўтириб, папирос тутатишди. Шабада куюк исларини ҳам тарқатиб юборди. Қун ярмидан оingan, атроф жимжит эди. Аллақасқда, осмонда тўрғай сайради. Ёз киянти.

Саид бўлса қўлларини ёзганча чалқанчасига ётибди. Ернинг боласидек...

Шу ётганча роса бир соат ухлаб, анча тетик тортиб турди. Ҳаммалари хурсанд бўлиб, ҳол-аҳвол сўрай кетишди. Зокир ака ҳам олдига келиб, қўлларини силқий бошлади, қўйиб берса, қўлларини кўзига суртадиган.

– Менга қаранг, – деди Саид унинг миннатдорчилигидан ўзини бир оз ноқулай сезиб, – траншеяни кўммай туринглар, ямоқин яна бир текшириш керак, битум билан изоляциялар ҳам ёниб кетди...

– Хўп, ука, хўп, ҳаммасини айтганингдай қиламиз... – деди чол кўлини кўксига кўйиб. Обходчик иккаласи Саиддан кўз узолмасди. Йигитлар янги костюмларини қўлтиққа уриб, машинага ёпирилишди. Пакана Пак моторни юргизиб юборган эди.

– Ҳой, ука, ақалли отишгини айт, отинг нимади, кимсан? – деб қичқирарди Зокир ака. Лекин унинг товуши мотор шовқини, шўх кийкирик, сурон орасида, ўзи бўлса тўзон

ичида колиб кетди. Шафак кизартирган кенг уфқларга қўшиқ таралди:

Хай-хай ўлан, жон ўлан,
Ўлан кўндир, ёр-ёр.
Ўлан айтган тилингдан
Менга ўнгир, ёр-ёр...

Машина, орқадан туи қувлаб келаётганини сезгандек, тинмай слар, кузовдаги йигитлар бир-бирларининг елкаларига қўл ташлаб, тебраниб боришар, олдинда Саид билан йўлдошнинг кир кўйлак устидан елвағай ташлаган пиджаклари ҳилпираб, «Ёр-ёр» эса ҳамон янграб эди:

Сени десам ичим тўлиб,
Олов ёнар, ёр-ёр.
Лабларингдан тўйиб ўпсам
Меҳрим қонар, ёр-ёр.

Буларнинг кайфияти моторга ҳам, бутун табиатга ҳам ўтган эди. Кўкимтир қоронғи осмон, оламда фақат шуларни кўраётгандек, тежаларида жаранглаб гир айланар, кич-кизил шафак эса худди байроқ сингари олдинга чорлар, чўл бағрида гўё бир машина қувонч, бир машина гурур учиб борар эди.

Комбинат посёлкасининг кўчаларида уларни «Тўйдан келишди, ҳаммалари ширакайф», деб кутиб олишди. Ҳеч ким бўлган воқеадан гап очмади, кўзлари ёниб, учраган танишлар билан шўх-шўх гаплашиб, уйуйларига таркалишди. Саид билан йўлдош ҳам елкаларига қўл ташлашиб, ётоқларига жўнашди.

Бу кўчаларда комбинатнинг аллақайси цехида доим вишиллаб турадиган буғ товуши кечаю кундуз найваст эшитиларди. Шунинг учун бемалол гаплашиб бўлмайдди, бакириб гаплашиш керак. Саид ариқ бўйида ёнбошлаб ўсган ёш кайрағоч шохига бир сакраб ниҳол сипдириб олди, тишлади. Бўртиб турган куртакнинг нордон шираси оғзига ёқди.

– «Тўй» ёмон бўлмади-я? – деди йўлдош кичкириб.

Саид ҳозир ўз ҳаётида қандайдир юксак бир иалла эканини ҳис қилар, бу фавқулодда мардлик унга муносиб

шухрат олиб келишини, эртадан бошлаб ҳамма жойда дув-дув ган бўлишини ҳам билар, юрагида ёнган ёрқин машъални яширгиси йўқ, ўртоқлик, йиғитлик ҳисларини ошкора қилгиси келар эди.

– Менга ўптир, ёр-ёр, битта ўптир... – деб куйлаб юборди у. Кейин дўстининг кулогига чўзилиб деди: – Азизани ўпган эмасман, ишонасанми?

– Йўғ-э, – бу йўлдошга ҳам кизик эди. Шу вақтгача унинг юрадиган кизи йўқ.

– Бугун бутун умрим бирдан ялт этиб ёришгандай кўзимга кўриниб кетди. Ўшанда шу ёдимга келибди.

– Ишонмайман, – деди йўлдош чин кўнглидан.

– Ишонавер. Тўйдан қайтиб келдимикан? – Саиднинг кўзлари ёнар, у бахтиёр эди. Шу пайт йўлдошнинг кўнгли сал хира тортди. Саид ҳозир албатта Азизани кидириб топади, дилидаги қонуний ғурурни, қувончли, бахтли ҳисни у билан ўртоқлашади. Бугун топмаса, балки эртага Азизанинг ўзи газета кўтариб югурганча келиб қолар. Саид уни бағрига олади, илгари ўпмаган бўлса, энди...

Йўлдош ётоғига қайтаркан, бошини қуйи солган эди. У ҳозиркимни, нимани ўйлашини билмай, ҳаёлларини эплотмай қолди. Комбинатнинг туғи шовқини, гоҳо хира, гоҳо кўзни оладиган чироқлари осмонни тутган эди. Бу комбинат ҳали чўлда ёлғиз, худди қоя-оролдек қаккайиб турибди. Келгусида бу ер чўлнинг пойтахти – катта шаҳар бўлади, атрофда ўнлаб совхоз шаҳарчалари қад кўтаради. Қурилиш комбинати бу ерга шунинг учун тушган, жуда кўп цемент, гишт, асбест, плиталар, йирик панеллар, қувурлар, темир-бетон каркаслар, йиғма конструкциялар, блоклар керак. Ҳозир янги-янги цехлар очиляпти, бирининг ҳавозаларида электрпайванд дугаларининг кўзни камаштирадиган шуълалари чараклаб турибди, бирининг ҳали котловани ҳам битмаган. Йўлдошнинг ўзи авваллари темир-бетон конструксияларни омборга узатадиган кранда ёрдамчи бўлиб ишлар эди. Ҳозир блокларни печга ташийдиган вагонетқачиларнинг бригадари. Асбест қувурлар конвейериде ишлайдиган Азиза билан шу ерда танишди. Бу ғалати киз авваллари йўлдошга, ҳаммага ақл ўргатаверадиган, керак-нокерак ерга сукилаверадиган, ҳаёсизрок киздек кўринди. Йўлдош унга Саид билан юрадиган бўлгандан кейингина қизиқиб қолди.

Разм солса, жуда ажойиб киз экан, кўнгли соф, тўғри сўз, мулоҳазали. Лекин энди кеч эди.

Шундай қилиб, «оғзидагини олдиргани»га ичи куйиб юрганида, мана бугун бу воқеа юз берди. Шу кунгача кўксида қандайдир умид ўти милтиллаб турган бўлса, ҳозир Азиза ундан бутунлай узоқлашиб кетгандек туюлди.

Комбинат посёлкасида кам кийиладиган атлас кўйлаги қорайиб турган дарахтлар орасида милт-милт кўринар, ихотасиз ҳовлиларни босиб ўтганида итлар вовиллаб қолар эди.

Ётоқхона йўлагига киргач, Саиднинг эшиги олдида тўхтаб, қалта қирқилган тўлқинли сочларини тузатди, кенг ёноқли юзида тўйда ичилган жиндак виноннинг қизиллиги ҳали ҳам балқиб турар эди. Эшик очилиши билан қизни кўриб юз-кўзи чарақлаб кетган Саид уни дарров остонадан ичкарига тортди. У Азизани кутган эди. Ваннадан чиқиб оппоқ кўйлак кийган, ёқалари очик, илҳак вужуди унга талпиниб, ички бир ҳароратдан ловиллаб турар эди.

Азиза кириши биланок унга галаги тикилиб қолди.

– Тўй яхши ўтдимиз? – деб сўради Саид. Азиза унинг безовта юзига тикилганча:

– Ҳа, яхши ўтди, – деб бош ирғади, кейин. – Саид, ҳаммасини эшитдим, – деди Саиднинг йўғон билагидан маҳкам ушлаганча.

Шошиб қолган Саид қизни бирдан ўзига тортиб, бағрига босди, бутун вужудини ўт олгандек, узоқ ўпди. Бўшашиб кетган Азиза сал гандираклаб, дарров ўзини қўлга олди-да, ердан кўз узмай, йигитнинг гижим бўлган кўйлак ёқасини тузатди.

– Аммо лекин ҳовликиб кетманг.. – деди у. Анча жим тургандан кейин: – Эртага клубда учрашамиз, – деб шартта чиқиб кетди.

Саид прожектор шуъласига тушиб қолган парвонадек ўзини йўқотиб, «тўхта, сабр қил» ҳам деёлмади, орқасидан югуриб чиқмади ҳам. Ажаб, лабини куйдирди-ю, кетди-қолди. Худди тушдагидек...

Саид қувончинини ичига сиғдиролмай, қулоч кериб бориб ўзини қаработга олди. Қутилмаган бахтли хаяжон унинг

сўнги дармонини олиб кўйган эди. Тошдай котиб уйкуга кетди.

Эртасига газопоровод трассасида бўлган воқеа ҳамманинг оғзига тушган эди. Кўчада ҳам, цехда, идорада, уйда ҳам, қасрда иккита одам тўпланса – шу гап. Биров кўшиб-чатиб, кўпиргириб, афсона даражасига олиб бориб кўйган, биров бўлса, тўйдан келаётганларнинг мастлик билан қилган иши, деб ерга урган... Фақат учинчи кун, газетада хабар босилиб чиққанда кейингина миш-мишлар сал босилди.

Газетани бир кучок килиб кўтариб келган Салим эди. Бу ўша сарик «сурнайчи». Платформадан цемент туширарди. Қош-қирғи доим чанг. Ўзи кўрок бўлса ҳам, ўлгудек бакпрок, вахима.

– Хой, газетага тушибмиз! Мана: «Фидокор ёшлар!» – деб кичкирганча кириб келди у нонушта вақтида цехга. Бу цех хали битмаган, томи очик, дераза ромлари йўқ, бурчакларда тахта, гишт уюлиб ётарди, эрталаб ёшлар шу ерга тўпланишиб, бири деразада, бири гишт устида ўтириб, бири тахтага кийингини ёйиб, нонушта қилар эди.

– Мана, «Фи-до-кор ёш-лар!» Уқдингми? Шунинг биттаси аканг бўлади. Навбат билан ол, шошма, йиртасан. Шунинг биттаси аканг бўлади, ха! Насоснинг лўкидонини босиб турганман!

Салим бир даста газетани бир зумда улашиб чиқди. Ҳамма қатигини, термосини, ёнбоғу туршагини бир четга кўйиб, газетага ёпишди. Лекин жимлик, газетанинг шитир-шитири узоққа бормади, ҳамма ҳеч нарса бўлмагандек, яна нонуштасига тушиб кетди. Хабар кичкинагина, интервью тарикасида берилган эди.

– Вахимагини кара, маллавои!

– Шугина гап экан-ку.

– Лўкидонини босганмиш.

– Шунақалар таркатади-да...

Яна ўзларининг гаплари билан бўлиб газета ҳам унутилди. Фақат новча йўлдош тахта устида оёғини осилтириб ҳамон газетага тикилганча ўтирар эди. Ўқиётгани йўқ, лекин кўзини ололмаётган, ранги сал оқариқираган, дўстларининг гапларига зимдан кулоқ солади. Атрофга бир қараб, яна газетага кўз ташлайди. Интервьюни Фармонов берган эди. Унда ошпа, ғайратли ёшлар ҳақида гап боради.

Комбинат коллективи, бир гуруҳ ёшлар... Дам олиш кун... йўлдош қайта-қайта ўқиб, Саиднинг номини кидирди. Йўк, Саиднинг ҳам, бошқа биронта йигитнинг ҳам номи тилга олинмаган хабарда. Бу қандай бўлди? йўлдош атрофга қараб Саидни кидирди-ю, лекин уни кўриб қолишдан кўркарди. Худди бунга ўзи айбдордек... Бадани кизиб кетди. Ўша кунги ўт-олов, брезент ичидан чикиб келган хушсиз Саиднинг синикқан юзи, куйган кошлари кўз олдига келди. Чиндан ҳам у ҳозир Саиднинг олдида ўзини гунохкор сеза бошлади, унга рўнара келганда нима дейди, юзига қандай қарайди? Бу адолатсизлик-ку ахир! Ҳаётини хавф остида қолдириб...

Шу пайт юзидан темир қалқонини манглайига кўтариб, бир қўлтигида электрод қутиси, бир қўлтигида газета, Саид кириб келди.

– Ўқидингми? – деди у йўлдошнинг кўриб. Унинг юзидаги хотиржамликни пайкаб, йўлдош бир оз ўзига келди. Хайрият. Яхши йигит-да. Бошқа одам бўлганда... Саид тахтага суяниб ўтириб, папирос тутатди.

– Чекмас эдинг шекилли?

– Бекорчиликдан.

– Бекормисизлар?

– Электрод йўк, омборда захлатиб қўйиншибди.

– Бефаросатлар, – деди йўлдош анчадан кейин ёнжишиб. – Газетадагини айтаман, – деб қўшиб қўйди.

– Э, қўйсанг-чи...

– Йўк, қўймайман, Фармоновга қираман. Билмаган-кўрмаган нарасига аралашмасин.

– Жинни бўлдингми? – Саид этагини кокиб туриб кетди. – Мен халкимга кетдим, коллективимга! – деди у деразадан сакраб. Аммо йўлдош сездик, унинг артистлигида жиндак аламзадалик бор, ўзини хурсанд қилиб кўрсатишга уриниш ясамарок эди. Бу табиий. Уни қаттиқ хафа қилишди. Саид экан-ку, йўлдошнинг ўзи ҳам, ичида нимадир узилиб тушгандек, кўнглидаги чирок лоп этиб ўчгандек, бўшашиб, ҳамма нарсага бефарқ, хафсаласиз бўлиб қолди. Адолатсизлик унга доим шундай таъсир қиларди.

Фармонов уни ўз идорасида хушчакчак кутиб олди.

У йўлдошнинг отини билмайдими, унутиб қўядими, ҳуллас, доим шундай деб чақирарди, йўлдош буидан хафа

бўлмайди. Фақат, ҳозир хушчақчақликнинг хонаси эмас, йўлдош жиддий масалада астойдил гаплашгани келган.

– Менинг исмим йўлдош, – деди у жиддий туриб. Кейин бўш стуллардан бирига ўтириб гап бошлади. Кузовнинг бурчагидан тасодифан брезент палата чиқиб қолгани, юзлари ажин Зокир ака тўғрисида, Саиднинг ўзини газ ўпқонига уриб, уни етти марта аркон билан беҳуш тортиб олганларида кўзларига ўлиб қолгандек кўриниб, ҳамманинг юраги орқага тортиб кетганини, яна аллақандай икир-чикирларни гапирди. Бу воқеани бировга биринчи ҳикоя қилиши бўлганиданми, батафсилроқ гапиргани келди. Фармонов эшитиб ўтирар экан, дам столдаги пресспапени, дам блокнотларни у ёқдан-бу ёққа олиб қўяр, дам тирсаги остидаги ойнани куҳ-куҳлаб гижим қоғоз билан артиб қўяр эди.

– Ҳаммасини эшитдим, қойилман! Эшитдим, гапириб беришди, – деб ўрнидан туриб кетди Фармонов. Сербар камарига кўлларини тираб, икки қадам нари-бери юрди. У эликлардан оlingан бўлса ҳам, кўсароқ оқиш юзи ёш кўринадиган, юмшоқ сочи доим машинкада оlingан, катта кўзойнакли, гапи ҳам, кийими ҳам пухта, ишчан киши эди. – Ишчи синфининг ҳақиқий сифатлари бу. Кўпдан қуён кочиб кутулмас, деб шунини айтади. Ажойиб коллектив. Тўғриси, катта коллективнинг кичик бўлаги! – деди у гурур билан.

– Бу гапларингизни биз интөрвьюда ўқидик.

– Хўш, бирон нарсадан порозимисиз?

– Ахир бу ўзига яраша қаҳрамонлик эди, ўртоқ Фармонов.

– Ҳа, ҳа, албатта! Хўш?

– Бунини айрим, конкрет одамлар қилди. Жумладан, Саид... Тўғрироғи, асосан Саид. Орамизда у бирдан-бир пайвандчи эди. Агар у бўлмаса ёки Саиднинг ўрнида бошқа одам бўлганида, балки...

– Нима гап ўзи, нима демокчисиз?

– Газетага Саид ҳақида ёзиш керак эди. Сизнинг хабарингизда ақалли бирон фамилия ҳам йўқ. Бу...

– Э-ҳа, гап бу ёқда денг? Нима, коллективдан айрим шахсларни устун қўйиш керакмиди сизнингча? – Фармонов столга энгашиб, бошини қийшайтириб, йўлдошга кулимсираб тикилди.

– Бу адолатсизлик-ку, у қилди ҳамма ишни, у жонидан кечиб...

– Қолганлар-чи, сиз-чи, яна бир машина ёшлар-чи? Фараз қилайлик, у қаҳрамоннингиз ёлғиз ўзи бўлса, кўлидан нима келарди?

– Ахир, ақалли номини тилга олиш...

– Менга қаранг, ким дедингиз, ўша... мабодо ўшанинг ўзи юборгани йўқми сизни менинг олдимга? Эҳтимол, у газетага тушиш учун ўтга киргандир?

Йўлдош шундай кескин ўрнидан турдики, тагидаги курси тарақлаб, нарироққа сурилиб кетди.

– Нега ҳақорат қиласиз, ўрток Фармонов! – деди у бўзариб.

Фармонов стол ортидан чиқиб, аста келиб йўлдошнинг билагидан ушлади:

– Ўзини неш қилган одамни ёмон кўраман. Лекин маълумки, ундайларнинг даври ўтган. Коллективни, оммани оёқ ости қилишга энди йўл кўймаймиз, акаси! – Фармонов уни билагидан ушлаганча эшик томон етаклади. – Якка қаҳрамонлик бизга ёт мафкура, бизда алоҳида, танланган зотлар йўқ, омма бор, коллектив бор...

Қабулхонага эшик очилиши билан, йўлдош тўхтаб қолди. Эшик ёнидаги диванда бошини икки кўли орасига олиб, тиззасига эгилганча Саид ўтирар эди.

– Саид? – деди бунга ҳайрон бўлган йўлдош. «Ҳамма гапни эшитибди!» деган фикр миясига келиб урилди.

Саид сакраб ўрнидан турди. Унинг кўзлари ғалаги, юзида аллақандай шубҳалар аралаш этилиб келаётган катъият ифодаси бор эди.

– Ҳа, йигит, сизмидингиз ўша... – Фармонов кизикиш билан Саиднинг гавдасини кўздан кечирди. Кейин қаншаридан катта кўзойнагини олиб, ҳафсала билан артаркан: – Тузук, таваккалчи экансиз, – деди.

Унинг Саидга айтган гапи шу бўлди. Мақтаб айтдимки, қоралабми – билиб бўлмасди.

Йўлдошнинг фикрича, Саиднинг ўзгариши ҳам, фожиаси мана шу кундан бошланган эди. Одамнинг шу қадар кескин ўзгариши мумкинлигини ҳалигача ақлига сиғдиролмайди. Саиднинг юриш-туриши ҳам, ўйлари, гаплари ҳам ўзгариб кетди, ўзи ҳам тушуниб бўлмайдиган, ғалаги бўлиб қолди. Гап уктириб бўлмайди, қайсар. На дўстликни, на яхшиликни тан олади. Йўлдош унинг сояси бунчалик юпқалигини

билмас экан. Ҳаммани ташвишга солиб қўйди. Айниқса Азиза беторани.

Бир ҳафтадан кейин йўлдош хунук гап эшигди: Саид комбинатдан кетиш ҳақида ариза берганмиш. йўлдош мунчаллигини кутмаган эди. Шунчаки кетиш бўлса майли эди, ҳар ким ҳам кетиши мумкин: Саид ҳам, бошқаси ҳам. Лекин Саиднинг аризаси ўша воқеага боғлиқ-да. Бунга ҳамманинг ҳам ақли етади. йўлдошнинг кўнгли ғаш тортиб кетди. Ахир у бу қилмиши билан ўзига ҳам, шерикларига ҳам, доғ туширади-ку унда. Фармоновнинг гапи башорат бўлиб чиқади: номим газетада чиқсин, деб ўтга кирган бўлади.

Аммо йўлдош Саиднинг ундай эмаслигига ишонади. Уни ҳозир топиш керак. Балки уйдадир. Кейинги вақтларда кечкурунлари у клуб-млубга ҳам чиқмай қўйган. Гаплашиб кўриш керак, ўзи нима гап?

Борса, найвандчи каравотда ярим яланғоч бўлиб папирос буркитиб ётган экан. Чирғини ҳам ёкмабди. Қоронғи уй тутунга тўлган. йўлдош дўсти билан саломлашиб, чирокни ёқди, деразани очиб юборди. Саид бакалок гавдасини аста кўтариб, шимини кийди, олди очик кўйлагини елкасига ташлади. Унинг бир хоналик уйи анча файзли, полга чўгдек гилам тўшалган, бу атрофнинг магазинларидан топилмайдиган аломат торшер, ҳатто буфетда арзонгина сервис ҳам бор эди.

Саид столдан аллақандай олди-қочди фантастик китобларни суриб ташлаб, рюмка, стакан қўйди.

– Алмисокдан қолган чорақтам бор... – деди у.

Йўлдош ўзи курси олиб, столга ўтирди.

– Бунинг учун келганим йўқ.. Менга кара, ариза берганинг ростми?

– Берам нима бўпти? – Саид рюмка билан стаканни ижозатсиз тўлдирди. – Биров кетади, биров келади, ҳар кимнинг ихтиёри ўзида. Қозончининг эрки бор қайдан кулок чиқарса, деган гапни эшитмаганмисан? Бошқа жойда ҳам бир ишлаб кўрайлик. Ё бунинг айби борми?

Йўлдош олдидаги рюмкани уриштирмасданок, якка ўзи сувдек ичиб юборди.

– Ўзингни гўлликка солиб нима қиласан, Саид, – деди лабини енгил билан аргиб, – мен биламан-ку, дўстларингни,

коллективни осонгина ташлаб кетадиган одам эмассан. Эсингни йиғ, девона аразласа тўрвасига зиён, дейишади, кайтиб ол аризангни. Одамлар нима дейди?

Саид аракни ичмай, яна папирос олиб каравотга чўзилди. У ўзи ҳам халсни ётишда шу гапларни ўйлаб ётган экан чоғи.

– Буни араз деб ўйласанг, сен ҳам жўн экансан. Кайтиб олмайман, кўп ўйладим, – деди у бир оздан кейин.

– Қаёкка борасан?

– Бошим оққан томонга. Шаҳарга, – Саид бирдан ўрнидан туриб қизишиб кетди, папиросни кулдонга босаман деб, бармоғини куйдирди: – Мен нулга кизикмайман, ўйлама...

– Билама.

– Мен кадримга йиғлайман. Борманми, йўқманми? Мана сен ҳам Фармоновга ўхшаб, икки гапнинг бирида «коллектив», «омма» дейдиган бўлибсан. Ахир коллектив мендақалардан иборат бўлса, ёмонми? Нега буни тан олмайсенлар?

Ана, энди ёрилди, деб ўйлади йўлдош. У Саиднинг ариза бериш сабабини тахминан шундай деб билар эди-ю, бу сабабни ўзича таҳлил қилишга негадир чўчиб юарди.

– Нега тан олмас эканмиз?

– Тан олганларнинг шуми? – Саид қўлини бигиз қилди: – ўйлаб кара, ахир бу ерда сен билан бизнинг хатто отимиз ҳам йўқ.

– Бу битта одамнинг одати. Уни сен... коллективга тикма, – деди йўлдош, – ундан кейин, сен бу сўзга осилма! йўл кўймайман. Қудратли сўз бу. Мен уни Фармоновинглай бекорга ишлатаётганим йўқ. Коллектив! У одамни кадрлайди. Сен ўзингни етимча қилиб кўрсатмай қўя қол, дийдамиз қаттиқ, йиғлатолмайсан. Бизда илғорлар ишига яраша ҳурматдалигини яхши биласан.

– Ха, ўтган йили сен билан биз олти ойгача ҳурмат тахтасида осилиб турдик, – деди Саид. – Эсингдами, дарвозадан кираверишда олтимизга илғорнинг қатта-қатта фотосуратлари осиб қўйилган эди. Осилиб туравердик, туравердик... Аста сарғайдик. Ёмғирда бужмайиб, шамолда йиртилдик. Сеннинг суратинг йиртилиб, меннинг суратимни тўсиб қолди. Мени сезмади дейсанми: ҳар ўтганда зимдан кўз қирингни ташлаб қўярдинг, тузатиб қўяй десанг – нукулай, тузатмасанг яна яхши эмас. Ахир, ярминг узилиб

тушди, мен унинг лойда ётганини кўрдим, кимдир билмай босиб олибди. Кузги шамолда мен ҳам йиртилиб тушдим...

– Ҳамма гап шунда дегни?

– Йўқ, гап бунда эмас. Шунчаки эсимга тушди.

– Бўлмаса нима демокчисан? Ўзимга алоҳида эътибор керак, демокчимисан? Сал камтарроқ бўлиши керак одам. Коллективда барча баробар.

Санд дўстининг юзига тикилиб кулди.

– Тагин фақат Фармонов шундай, дейди дейсан. Ўзинг устозингдан ўтиб кетибсан-ку...

Сўнги гапни Фармоновникига ўхшаб кетганини йўлдошнинг ўзи ҳам фаҳмлади-ю, лекин айтиб бўлган эди. Саиднинг очик кулиб қарашидан юзини четга олди. Саид давом этди:

– Коллективда барча баробар дейсан, қани айт-чи, нега? Нега ҳамма баробар бўлиши керак? Ё шундай қонун борми? Аксинча, «ҳар кимнинг ишига яраша, қобилиятига яраша» эмасми принципимиз?

Йўлдош индамади. У каравотда узала тушиб ётган Саидга тесқари қараб ўтирибди. Гўё ҳар қайси ўзига-ўзи гапирётгандек эди. Бир бўш рюмка билан лим тўла стакан столда турганча қолаверди.

– Бирон кишининг номи сал тилга тушиб қолса, «Шахсга сиғиниш бу!» деб бақирадиган «демократлар» чиқибди. «Оммавий илғорлик» «оммавий қаҳрамонлик». Оммавий бўлгандан кейин нимаси илғорлик? Кимларга нисбатан илғорлик? Қаҳрамонлик ҳам оммавий бўлиши мумкин эмас, йўлдошвой. Агар оммавий бўлса, у қаҳрамонлик дейилмайди.

– Кечирасану... Ватан урушидаги ғалабамиз-чи?

– Ватан урушининг қаҳрамонлари бўлмаганми? Гастел-лони тилга олмай қўйишгани билан, барибир, у бор эди ахир!

– Аввало, тилга олмай қўйишди, деганинг хато, – деди йўлдош, – иккинчидан, бировларни ҳадеб гапиравериб, бу ёқдаги миллион-миллион номаълум солдатларни унутиш ҳам хато бўларди.

– «Номаълум солдат» дейишнинг ўзи унутиш эмасми? – Саид ўрнидан туриб кетди. – Йўқ, мен бу иборани тушунмайман. Унда аччиқ бир алам бор, одамнинг кадрига

ийнлагинг келадн. У үзи йўк... номи ҳам йўк. Нимаси бор? – У йўлдошнинг рўнарасига келиб ўтириб, аста ўйчан давом этди. – Эшитганмисан, Африкада бир хил чумоли бўлар экан. Тўда-тўда бўлиб силжиганда иккиуч таноб ер коп-кора бўлиб кетаркан. Агар йўлда чуқурлик учраса, олдиндагилар ўзини чуқурга ташлайвераркан, кейиндагилар унинг устига, ундан кейин етиб келганлар яна унинг устига, ишқилиб, чуқурни ўз гавдалари билан тўлатиб, кўприк ҳосил қилмагунча бир-бирларининг устига ташлайверар эканлар. Борди-ю бу чуқур эмас, тубсиз жарлик бўлса-чи, йўлдошвой? Маълумки, чумолилардан биронтаси буни билимайдн ҳам, ўйламайдн ҳам. Улар фақат бирин-кетин юриш кераклигини, ҳалок бўлганда ҳам бирин-кетин ҳалок бўлиш кераклигини билади. Миллиардлар ўз жасадида кўприк ясайдн, орқадаги миллиардлар шу кўприкдан ҳеч нарса бўлмагандай ўтиб кетади. Мен жарга ўзимни ташламай орқага қайтсам-чи, мен чумоли бўлишни истамасам-чи, шунга нима дейсан?

– Менга қара, даҳшат-ку бу! – деди йўлдош шеригини ҳозир кўриб тургандек тикилиб. – Коллективчилик тўғрисидаги бундай машъум тасаввурни сен кимдан орттирдинг?

Саид елкасини қисди:

– Мен ҳеч қасрга борганим йўк, ораларингда юрибман...

– Орамизда юрганинг билан бегона экансан. Бундан ҳам узоклашиб кетсанг, ҳолинг нима кечади? Ўйлаб кўр, кўнга кесак отиб, рўёбга чиқолмайсан, бармоғингни тишлаб коласан. Коллективнинг энг ёмони ҳам ёлғизликдан афзал, билиб кўй. Муддаонг нима, гапир?

– Менга ҳеч нима керакмас! – деди Саид стакандаги арақни деразадан сениб ташлаб. – Мен одамман, мен борман, ўзимга яраша бир дунёман, ишим, номим, туйғуларим бор. мойдай эриб, ён-атрофимга сингишиб кетишни истамайман, – деди у кўкрагига уриб, – истайманки, ўзлимни, ўз шахсиятимни ҳис этсам.

– Бу истагинг ашаддий худбинликка айланиб кетибли! Майдонга чиқиб ўзингни ос, ҳамма кўрсени! Ўзимга ўзим хўжайинман, деб бақир! Ўзлинггни кўрсат! – Йўлдош йўлидаги кўрсени оёғи билан тарақлатиб суриб, шартга чиқиб кетди. У коронгида тургилиб-суришиб шошиб бораркан, ўйлари чалқашиб кетганидан пешанасини тер босган эди.

Мана, ниҳоят, Саид дилида борини тилига чиқарди. Чиндан ҳам ўзи бир олам экан. Аммо унинг бундай пасту баланд ўйлари борлиги йўлдошнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Бир чеккаси, йўлдош унинг қайсарлигини англаётгандек бўлиб турибди. Бу тўдачиликка, қиёфасизликка қарши исён эди. Аммо унда коллективга бундай қараш қаёқдан пайдо бўлди?

Бу вақт йўлкада Азиза кўринди. Йўлдош уни ғира-ширада ҳам дарров таниб, ариқлардан сакраб, рўпарасидан чиқди.

– Азиза, мен Саидникидан чиқиб келяпман.

– Салом.

– Авзойи бузук. Сиз ҳам ўша ерга кетяпсизми?

Азиза қараб турди-да, индамай жўнаб қолди. Йўлдошга бу ўлганнинг устига тенгандек оғир ботди. Жуда хафа бўлиб, хиёбонга ўтиб, скамейкага ўтирди. Кўриниб турибдики, йўлдошнинг бу ишларга аралашувини Азиза ўзича тушуниб, маъқул кўрмай юрибди. Саиднинг ўзгариб қолишида йўлдошнинг кўли бор, дэб ўйласа ҳам ажаб эмас. Аслида-ку, Саиднинг даф бўлиши йўлдошга бир омад, чунки Азиза унинг изидан эргашиб кетмайди албатта, қолади. Аммо йўлдошнинг кўнглида бундай режа йўқ. Агар бўлса, бу ғаразғўйлик, дўстга нисбатан инсофсизлик бўларди.

Шундай қилиб, йўлдош Азизанинг олдида айбсиз айбдор бўлиб турибди.

Орадан сал вақт ўтмай қайрағоч тагидан таниш овоз эшитилди. Йўлдош Саид билан Азизани овозларидап таниб, мушқул аҳволда қолди: туриб кетай деса, уларга яна кўрингиси келмасди, индамай ўтираверай, деса, гапларига беихтиёр қулоқ солишга тўғри келади. Шу ўйлар билан бир қарорга келолмай, анча ўтириб қолди. Нариги скамейкадагиларнинг товуши оқшом тинлигида баралла эшитиларди. Азизанинг кумри ку-куси сингари кўкракдап чиққан ширали овози «Сени олиб қолишга ўзимнинг кучим етади, бировлар аралашмасин», дегандек ишончли, дам паст, дам баланд, эхтиросли эшитилар эди.

– Мен севгимдан уялмайман, Саиджон ака, ўтинаман, қолинг. Мени билмайди дейсизми, кўриб-билиб турибман – тенги йўқ уста мутахассисиз. Қани энди мен ҳам шундай бўлсам. Сиз қилган ишни ҳамма ҳам қилолмайди. Бирок...

– Сиз хато тушунибсиз, попук... – Санднинг йўгон овози эшитилди. (Уларнинг гаплашиб ўтиргани майли-ю, мана шунақа «попук-мопуги» юрагидан ўтиб кетади йўлдошнинг.) – Хато тушунибсиз. Мен ўзимни ўйлаётганим йўқ. Ахир одамларни бир ерга жамлаб, кейин баробар таксим қилиб, ўрта миёна бир парса ҳосил қилиб бўлмайди. Коллектив бир қафт майиз эмас. Унда одамлар бор, одамлар ичида яхши-ёмони, пучак-сараги бўлади...

– Сизнинг албатта бошқалардан фарқ қилиб тургингиз келадими? Имтиёз...

– Қўйинг, эшитдим бу гапларни. Ҳозиргина йўлдош бир соат жавраб кетди.

Бу зардадан Азизанинг кўнгли ранжиди шекилли, анчадан кейингина товуши чиқди:

– Бегона бўлиб қолибсиз...

– Тил бириктириб олганмисизлар, нима бало! – Саиднинг овози баландланди. – «Бошқалардан ҳеч фарқ қилма, ҳамма юрган издан юр, чапга карама, ўнгга қайрилма, олдинга ўтма, орқада қолма, ерга кирма, осмонга чикма, тўдадан ажралма, бўлмаса бегона бўлиб қолсан!» Шунақами?

Азиза шик этиб йиғлаб ўрнидан турганча югуриб кетди.

– Азиза, попук, попукжон! – деб Саид ҳам гурсиллаб чопди орқасидан, – ахир мен шаҳарга сизни, сени...

Сўнгра шу ерда бирпас машина бўлди, бунинг нималигини йўлдош тахминлабгина билиши мумкин эди: Саид кучмоқчи бўлди шекилли, аммо киз юлқинди, тарсаки тушдими, новда синдими, хуллас, ниманингдир қире этгани ҳам эшитилди, кейин бири қолиб, бири жўнади. Қайсиниси?

Барибир эмасми...

Йўлдош бу ерда пусиб ўтирганига ўздан жуда норози эди, бунинг устига ҳозир дилида бир қил узилгандек, гапчилиги ортди, илик баҳор оқшомида вужуди қалтираб, жунжика бошлади. Азизадек дилбарнинг ўз қизлик ғурурини шундай ерга органига хўрлиги келди...

Бу уч кишининг кўнелини тўлқинлатган муаммолардан кўпчилик беҳабар эди. Қушлар ўтаверди. Комбинатнинг цемент гардига ботган дарвозаларидан хомашё ортган шлагформалар кириб, прицепларига йирик темир-бетон

конструкциялар юклаган автомашиналар тўхтовсиз чикиб турар, янги цехлар аста қад кўтарар, мўрилардан бурқиган тутун, хумдон ва печлардан кўтарилган буғ чўл осмонини кул ранг булутларга тўлдирар эди.

Якшанба куни йўлдошни Фармонов чакиртириб қолди. У дам олиш кунларини ҳам идорада ўтказарди.

Йўлдош унинг қандай кутиб олиши, нима дейишларигача олдиндан билади. Фармонов унча мураккаб одам эмас эди.

Унинг отини ҳеч ким билмайди. Фақат «Фармонов» дейишади. Отини билишга эҳтиёж ҳам йўқ шекилли. Чунки Фармонов том маъноси билан «ижтимоий одам» бўлиб, бутун ҳаёти коллективда, идорада, мажлисда, минбарда ўтган. «Фалончижон!» деб яқин олиб, ё эркалаб чақирадиган жигари, улфати ёки кадрдонлари ҳам йўқ. Битта-ю битта кизи бор, дейишади, у ҳам қаердадир ўқишда.

Фармонов бўйдоқлар ётоғида, кичкина бир хонада туради. «Туради» дейиш ҳам унча тўғри эмас, у ётоққа ётгани боради, холос. Қолган вақти идорада, кўпроқ мажлисларда ўтади. Ҳар мажлисда уни қаергадир сайлайдилар, бир замонлардаги Осоавиахим, МОПР уюшмаларидан тортиб, касаба, жамоат ташкилотларигача, нукул сайлаб қўйиладиган мартабаларда, баъзан бир нечтасида баробарига ишлаб келди.

Ҳозир у завком раиси. Лекин комбинат директори унга кўпроқ ёшлар билан ишлашни топширган, ҳатто шу масалادا ўзига муовин қилиб олган деса ҳам бўлади. Негаки, ҳозир комбинатда юзлаб ёшлар бор, кўплари уруш вақтида, оғир шароитда, ФЗОда ўқиган болалар. Янги цехлар қурилши муносабати билан деярли ҳаммаси ёрдамчи ишларга қўйилган. Улар билан ишлашга алоҳида эътибор бериш керак эди.

Фармонов жуда ишчан одам. Эски гимнастёрка устидан боғлаган сербар камарига бош бармоғини тикиб, катта, юмалоқ кўзойнаги остидан талабчан назар билан тикилганида, йўлдош айтмоқчи бўлган гапини ҳам йўқотиб қўяди. У йўлдошни кўпинча ёшлар билан ишлаш масаласида чакирарди.

Ёшларнинг ишдан ташқари вақтларини қандай «уюштириш» тўғрисида гаплашишар, кундалик график, иш планлари тузишар эди. Фармонов бу ишга катта аҳамият беради. Ёш ишчиларнинг ҳар соат вақти учун ғам сўди. Бу

сафар ҳам йўлдошнинг келишига катта рангдор жадвалларни, графикларни столга ёйиб ташлаган эди.

– Хўш, – деди у мураккаб жадвалларга худди жанговар харитани ўрганаётган командирдек тикилиб. Кейин бир бўш графага бармоғини нуқди. – Мана бу соатда нима иш қилишади, айтинг-чи?

Йўлдош ўргимчак уясидек бўлиб кетган жадвалинг ўша катагига гоҳ у ёққа ўтиб, гоҳ бу ёққа ўтиб қаради-ю, жавоб беролмади.

– Мана бу соатда-чи? – деб шоширди яна Фармонов ва жавоб кутмай, кўрсатма берди: – Лекция! Лекция қўйинг!

– Бу ҳафтада лексия жуда кўп бўлиб кетди, ўрток Фармонов, бир оз бўш вақт... бир оз ўз ихтиёрларига ҳам қўйсак... – деди йўлдош.

Фармонов катта қизил қаламни қўлида ўйнатиб, стол атрофида айланарди.

– Бекорчилик...

– Бекорчилик эмас, ҳар кимнинг ўз иши ҳам бор-да.

– Гапни чалғитманг. Бекорчилик – ҳар қандай номаъқулчиликларнинг онаси! Ичкилик, безорилик, бузилиш, одобсизлик – ҳаммаси бекорчиликдан келиб чиқади. Йўк, комсомол! Сиз банд қилниг уларни, ижтимоий иш билан банд қилинг; – Фармонов қизил қаламни яна ўша катакка ниқтади: – Клубда бўлишсин! Коллективда. Лекция бўлмаса, танца белгиланг, танца.

– Хўп...

Кейин кеча ва ўтган кунги клуб машғулотларига келмаган «баъзи шахслар» ҳақида гап бошланди. Фармонов уларнинг рўйхатини, келмаганларининг сабабини бугуноқ аниқлаб, чора кўришни топширди.

– Коллективда интизомни, бирликни бузишга йўл қўймаймиз, ҳа. Ҳозирок шу билан шуғулланинг, шундай бўлсин.

– Ҳозир? Ўрток Фармонов... – деб чайналди Йўлдош, кейин очигини айтиб қўя қолди. – Ҳозир жуда қорним оч... кейин, бир шахсий ишим бор эди.

Фармоновнинг билинар-билинмас сийрак қошлари чимирилиб кетди. йўлдошга, худди рўпарасида қанотли туя тургандек, ҳайрат билан тикилиб қолди. Ажабо, гап коллективнинг тарбияси ҳақида кетаётган бўлса-ю, бу қорни

очлигини гапирди. Шахсий иш? Қандай шахсий иш бўлиши мумкин?

– Менга қаранг ...

Лекин йўлдош унинг фикрини кўз қарашидан тушунди. Давом эттиришнинг ҳожати йўқ эди.

Йўлдош аввал Тўлаганникига борди. Йирик блоklar цехида такелажчи бўлиб ишлайдиган бу писемикроқ йиғит бир кекса мастерникида ижарада ўтирарди. Лекин ижарага олган хонаси қолиб, бутун вақтини чордоқда ўтказар, ёз кушлари ўша ерда ухлар, ўқир, ишлар эди. Бир вақт мастернинг армияга кетган ўғлига қаптархона бўлган бу чордоқни Тўлаган кенгайтириб, дераза очиб, ўзича жиҳозлаб олган. Радио ҳаваскорлик устахонаси ҳам шу ерда, тарақтуруки қўшииларга эшитилмайди, томида беш-олти хил антенна.

Йўлдош кантар тезагидан оқариб кетган ёғоч зинадан чиқиб борганида, майкачан ўтирган Тўлаганнинг чехраси ёришиб кетди. Писемикнинг сал кайфи бор эди, қувонгидан бакириб юборди, қучоқлаб олди. Йўлдош уни ҳеч вақт бундай хушчақчақ кўрмаган эди. Бир зумда япалоқ шишада болгар қоняги ҳам пайдо бўлди. Тўлаган машхур бир рассомнинг жияни. Унда бунақанги анвойи нарсалар бўлиб турарди.

– Йўқ, Толя, қорним оч... – деб йўлдош келишининг сабабини айтмоқчи эди, Тўлаган гапиртирмади.

– Менга қара, клуб-млубингни қўй, гап бор, – деди Тўлаган. Бутун унинг кайфи жуда чоғ эди. – Қориши бўлса ҳозир тўйгазамиз! Сен аввал мана буни кўр! – у қандайдир қизил дафтарчани қўйнидан олиб, тақ этиб столга қўйди, гурур билан йўлдошга қаради. – Ол, ол! Қара, қўлингга олиб кўр!

– Нима бу? – Йўлдош дафтарчани қўлига олди.

– Эфирга чиқишимга рухсатнома! – Тўлаган унга стакан тутқазди, қаттиқ уриштирди. – Ол! Арзитайдими? Ҳаммага ҳам беравермайди, йиблига икки ёки уч киши олади. Радиоклубга етти йил қатнаб етишдим бунга. Ич! – Ичишди. – Кеча шаҳарда, мусобақада эдим.

– Мусобақада?

– Белгилар қабул қилиш бўйича республика мусобақаси. Чакки бўлмади, кўриб турибсан. Сен бўлсанг танца, клуб дейсан.

– Бу нимага керак? – деди йўлдош ҳамон қизил дафтарчани қўлида айлантириб. Тўлаганнинг кайфияти унга ҳам таъсир қилган эди.

– Бу деган сўзки, энди эфирда менинг ўз тўлқиним бор. Ер юзида, тоғларда, саҳроларда, оксанларда минглаб дўстларим бўлади, мен улар билан истаган вақтимда гаплаша оламан.

Тўлаган дафтарчасини авайлаб кўкрак чўнтагига солдида, йўлдошнинг қўлига бутерброд тутқазиб, чордокни айлантириб, устахонасидаги «хўжалиги»ни тушунтира кетди. Бу ерда жўнгина ишланган радио приёмниклар, пластмасса қутида радио телефон трубкиси, қўлбола передатчик, алмисокдан қолган Морзе аппарати, хилма-хил лампалар, аккумулятор, батареялар, яна аллақандай электр асбоблари, ўрам-ўрам симлар, кичик станокча, токарлик асбоблари, битмаган шасси тахталари қаланиб ётар эди.

Қувончи ичига сиғмай узок ганиргандан кейин Тўлаган куйган резинка ва елим ҳиди келаётган қадок бармоқлари билан фақат ёниб турган лампалардан иборат очик приёмникни бураб, қандайдир шовқин ва хуштаклар орасида бир-икки сигнал тутиб, ёзиб олди.

– Вақтини беряпти... Буларнинг ҳаммаси билан танишиб оламан ҳали! – деди у, гўё энди бутун осмон, ҳамма шаҳару кишлоклар ўз қўлимда, дегандек. Чиндан ҳам йўлдошнинг кўзига у ҳозир фазо сирларини қўлга олган, аллақандай мўъжизали бир тил биладиган сеҳргардек кўришиб кетди. ФЗОда совук киш кунлари доимо бурнини тортиб радио ҳаваскорлари тўгарагига катнаб юрганида Тўлаганни ҳеч ким писанд қилмасди. Энди бўлса у чиндан ҳам ўзи бир олам. «Вира!» «Майна!» деб қичқиришдан бошқани билмайдиган оддий такелажчи деб ким айтади уни!

Йўлдош завки ошиб турган дўсти билан хайрлашиб чикқач, шуларни ўйлаб келаркан, Фармоновнинг тоншириғи хаёлидан кўтарилиб кетганини эслади. Ҳа, майли, Тўлаганнинг кўнглига унақа гап сиғармиди ҳозир!

У Эргашникига қараб йўл солди. Эргаш ҳам кейинги ҳафтада клуб машғулотларига катнамай қўйганлардан бири эди.

У оилалик бўлгани учун коммунал уйдан икки хонали секция олган. йўлдош кириб борганда у ўн бир-ўн уч ёш-

ли икки ўгли билан овора эди. Кичигига кўзгу ушлатиб, каттасини курсига ўтказиб, машинка билан сочини оляпти. Каттаси бўйнига совуқ машинка теккан сари китиғи келиб кийкираркан этагига тўпланган уюму юм малла соч оёқ остига тўкилар, униси бўлса акаси дан кикирлаб кулиб ойнанани эплаб тўгрилолмасди. Акаука иккаласи ҳам кўк кўз, малла ранг, жажжи болалар. йўлдош остонада тўхтаб, Эргашнинг болажонлигига, болалари шўхлик қилган сари завқланишига бирпас махлиё бўлиб турди.

Эргаш боланинг сочини олиб бўлиб, ёқаларини қоқди-да, иккаласига жавоб берди. Болалар ҳиринглашганича чопкиллаб ичкарига кириб кетишаркан, ортларидан маъюс караб қолди.

– Кел, ука, – деб йўлдошнинг елкасига бир қўлни ташлади-ю, болалар кириб кетган эшикдан кўзини олмади. – Биласанми, ука... кетишяпти, – деди у секин. Чараклаб турган кўзидан бир томчи ёш юмалади. – Мария Николаевна ўз тенгини топибди...

Эргаш силикат ғиштлари пишириш печида мастер ёрдамчиси. У йўлдошдан уч-тўрт ёш катта, бир оёғи оқсаб, ўзи сал букчайиб юрадиган, ширин сухан, одамохун йигит. Ҳозир йўлдош унинг каттиқ хафалигини пайқади.

– Бутунлай кетишяпти... – деб такрорлади Эргаш, – шунча йилдан кейин, бирдан. Бирдан ёлғиз қоламан...

Бу аччиқ фиғон эди. Бу гапдан йўлдошнинг ҳам эти жнмирлаб кетди.

Мария Николаевна билан Эргашни кўпчилик эру хотин деб билар, уларнинг тотувлигига ҳавас қилар эди. Ишчилар тушликка чиққанда сават ё тугун кўтарган юмалоққина, ўрта яшар, чиройли рус хотин икки боласи билан комбинат дарвозаси олдида пайдо бўлар, болалардан бирининг қўлида бир шиша сут, бирининг қўлигида несиқ нон, оталарини овқатга кутишар эди. Эргаш уларни узоқдан кўриб югурар, болаларни битта-битта осмонга отиб эркалагач, ариқ бўйидаги майсага ўтиришар эди. Чўл кенг, ариқ бўйи шабада, ловиллаган печ олдидан чиққан Эргашнинг тери қотиб, иштаҳаси очилиб кетади. Мария Николаевна унинг ярим яланғоч бўлиб ариқда ювинишини, майса устида ёнбошлаб иштаҳа билан овқат ейишини, атрофда болаларнинг чуғуллаши, қудратли комбинат шов-шувига жўр бўлиб

Шундай қилиб, улар «эр-хотин» бўлиб қолишди. Мария Николаевна Ўзбекистонга эвакуация қилинган эди, урушдан кейин Эргаш уларни мана шу комбинат қурилишидан топди. Коля ўқишда, Ирина ўн еттидаёқ эрга чиқиб кетди, Миша билан Витя Эргашнинг қўлида ўсди.

– Бирдан бўлса қийин бўларкан... Бўлмаса ўзим ҳам билардим, ўзим айтганман Мария Николаевнага, – дерди Эргаш останада йўлдошнинг елкасига қўлини қўйиб хомуш тураркан. – Ўзим айтганман, эрга тегинг, деб. У мени кистарди: «Уйлан, ахир мен сенинг қўлингни боғлаб тургандай қийналяпман, қачон уйланасан», дерди. Мен қандай қилиб уйланаман, буларни ташлаб, ўзинг ўйла... – у маънос кўзлари билан болалар кириб кетган эшикни имлаб кўрсатди.

Эргаш билан йўлдош узок дардлашиб ўтирдилар, Эргаш жуда эзилган, чўккан эди. Қўшни хонадаги болаларнинг ҳар қийкириги, ҳар кулгиси унинг вужудини ларзага соларди. Шундай тотув онла, ўз фарзандидек бўлиб қолган болалар, уларнинг меҳр-оқибати, шўхликларига ўрганиб қолган, шуларни деб йигитлик даврини ўтказиб юборган одам энди булар хувиллатиб кетадиган уйда сўншайиб ёлғиз қолса чиндан ҳам оғир. Буни эшитиб йўлдошнинг ҳам юраги эзилиб кетди.

Шу кайфият билан кўчага чиқди. Нима қилиб юрибди ўзи дам олинган куни? Эргашга ҳам на тасалли беролди, на гапини айтолди. Ҳозир шартга уйга бориб ўзини каравотга ташлагиси, аламини уйқудан олгиси келди-ю, лекин Фармоновнинг айтганини бажармаса бўлмайди, эртага сўрайди.

Ҳафсаласи пир бўлганча, судралиб Темир билан Пўлатникига кетди. Уларни бирга эслаганики, ё Темир Пўлатникида бўлади, ё Пўлат Темирникида. Иккаласи ҳам янги цех котлаванида скрепер ҳайдайди, иккаласи ҳам боксчи, комбинатдагилар уларни, гўё бир кишидек, доим бирга «Темир-Пўлат» деб аташади, клубда бокс бўлса афишада ҳам «Биринчи жуфт Темир-Пўлат!» деб ёзилади. «Бугун Темир-Пўлат экан!» деб клубга ҳам бола-бақра ёпирилиб кетади.

Шундай бўлса ҳам, йўлдош буларнинг бирон минут баҳслашмай туришганини кўрмаган. На ажралиша олишади

булар, на келиша олишади. Бу сафар ҳам йўлдош Пўлатнинг эшигига яқинлашиши билан иккаласининг овозини эшитди. Баъзилар бу баҳсларни менсимай, маҳмадоналик деб қарашади: «Ҳа, буларга тренери паниросни, арақни ман қилган, ичмаса, чекмаса, нима ҳам қилади, гап сотади-да!» дейишади. Йўлдош эса бошқача фикрда. Масалан, Пўлатни олса. У бундан бир неча йил муқаддам шаҳарда ёшганига бир врач қизни яхши кўриб қолиб, ўшандан бери медицинани ўзига худо қилиб олган. Иби Синоними ёки бошқа бирон тиббий китобни ўқиб ўтирган бўлса, уни на тўйга, на азага сургаб бўлади.

Йўлдош кирганда Пўлат дераза рафида тиззасини кучоқлаб ўтирар, столда, ёстиги устида медицина энциклопедиясининг томлари сочилиб ётар эди. Темир бўлса икки қўлини чўнғакка тикиб, у ёқдан-бу ёққа юрарди.

– Инсон авлоддан авлодга ўсиб, юксалиб бориши керак. Ҳар авлод – бир босқич. Сен айтгандай, ўзи билан ўзи овора бўладиган бўлса... – Темир йўлдошга қўл бериб сўрашди-ю, гапини тўхтатмади, – агар ўзи билан ўзи овора бўлса, у юксак оғли мавжудот бўлиб қаяққа борди?

– Кеча кечкурун қасрда эдинглар? – деб сўради йўлдош орага суқилиб.

– Кеча ҳам шу ерда эдик, – деди Пўлат. – Гап шунда-да, юксак оғли мавжудот деб аталамиз. Биз ўзга оламларга интилсагу, ойнинг тупрок таркибини билсагу, ўз қонимиз таркибини билмасак, жигаримиз қаердалигини, унинг нимага кераклигини билмасак унда юксак мавжудот деб аталишимизнинг маъноси қаерда қолди? – Пўлат бир нафас тинганда йўлдош яна тикилишч қилди:

– Олдинги қуни-чи?

– Олдинги қуни ҳам шу ерда эдик, – Пўлат яна тўхтамасдан давом этди, – инсон даставвал ўзини мукамал билиши керак. У ҳаётнинг тожи – қишига умр бир марта берилади. Балки бутун оламда энг бебаҳо нарса инсон ҳаётидир. Инсон ақли сўнса оламини зулмат қоплайди... Аммо ақл нима, мия нима – биламизми? Инсон ҳамма нарсадан аввал ўз физиологиясини: ўзининг яшаш сирини, тузилишини, асаб, қон, мия, юрак қопуниятларини яхши билиши керак, токи...

– Бунинг учун алоҳида ихтисослар, жумладан медицина бор, – деди Темир ҳамон у ёқдан-бу ёққа юраркан.

– Балли, ҳар бир одам аввало врач бўлиши керак, – яна илиб кетди Пўлат, – аммо бировларни даволаш учун эмас, ўзи учун, ўз онги, даври савиясида бўлиш учун. Инсон номи бўла туриб, ўзини билмаса – уят. Ахир, мана сен срдан олти миллиард нур йили чамаси узоқда учиб юрган Квазарлар тўғрисида гапирдинг, бироқ ҳозир қорнинг оғриб қолса кимгадир мухтожеан, ожизсан, кимдир ўзингдан сўраб-сўраб сенга тахминий ташхис қўяди. Аслида эса организмнинг ўзингдек яхшироқ биладиган, вужудингда нималар бўлаётганини сендан яхшироқ сезадиган одам йўқ. Диагнозни сен қўйишинг керак, врачлар эса даволасин. Медицина алоҳида, катта, мураккаб соҳа, ҳар бир онгли киши, ақалли, у билан гаплаша олмиш учун тилини билмиш керак.

– Бошқа ишларни ким қилади?

– Инсон бўлмаса бошқа ишлар ҳам йўқ. Шунга кўра инсон учун инсон физиологияси – яшашнинг алифбоси бўлиб қолиши керак. Бошқа ишлар – алифбодан кейин...

– Сен худбинликни тарғиб қиляпсан, ўзинг учун ўл етим... – деди Темир. – Ҳали ўзинг айтдинг: инсонга умр бир марта берилади, деб. Умр эса қисқа. Шундай бўлгандан кейин ўзгалар учун, келажак учун, авлодлар учун яшаш керак. Биз илмни, техникани қайси даражага кўтардик, олам сирларини ўрганишга қандай ҳисса қўшдик – келажак биздан шунга сўрайди. Йўқ, ака, яшашнинг қизиғи, туб маъноси – яратиш, янгиликлар очиш, мўъжизанинг ўзагига санчилиб, юлдуздай чақнаш... Ана ўшанда яшадим, десанг арзийди. Ҳали сен Квазарларни эсга солдинг. Квазарлар – қоннот болалигининг гувоҳлари. Уларнинг миллиард йиллар аввал йўлга чиққан нури, радио тўлқинлари космосимизнинг қайси бир галактикасига энди етиб келибди. Улар ерга етиб келганда не-не дунёларнинг тарихини сўзлаб бераркан! Улар сўзлаганда биз тилини англай оламизми?.. Сен бўлсанг нчбуруғдан келасан.

Пўлат шеригига «бачкана бўлма» дегандек, аччиқ билан қараб, деразадан тушди, столдаги кефирдан шимирди. Иккаласининг бўй-басти ҳам тенг, ўзлари ўратепалик. Сочлари жингалак, ягриндор йигитлар. йўлдош уларнинг баҳсида ўзига мустақил йўл тополмай, қайсиниси гапирса ўшанисининг фикрига қўшилиб узоқ ўтирди. Лекин

сухбатлари тугайдиганга ўхшамасди. Коронғи тушиб қолди. Ҳали Азизаникига ҳам бориши керак. Шунинг учун секин ўрнидан кўзгалди...

Азиза комбинат шахарчасининг уч-тўрт қаватли бинолар туша бошлаган янги қисмида туради. Бу ер комбинатдан четроқ бўлгани учун, эски одат бўйича уни ҳали ҳам «чўл» дейишади. Келгусида шахар шу ерга қурилар экан, ҳали номи ҳам йўқ, фақат газетачилар уни ҳар замонда мақолаларида «Чўлобод» деб аташади.

Ошқини Азизанинг ўзи очди. Очди-ю йўлдош остонани ҳатлаб ўтиши билан, бошини унинг кўксига қўйиб йиғлаб юборди. Қиз бош яланг, ёқаси очик кенг бурма кўйлақда, яланг оёқ эди. Унинг юмшоқкина, пастак гавдаси йиғитнинг кўксига титраб турибди, атир аралаш аллақандай сеҳрли бўй димоғига урилди. Бу йиғига тушунмай турган йўлдош бағтар эсанкираб қолди.

– Ўртоғингиз кетиб қолибди. Аввал бола бечорани умидвор қилиб, кейин ҳеч нарсага қарамай... Мана энди... – Она енгини тушириб, тескари бурилди.

Демак, Санд ахир кетибди-да. йўлдош ўшанда унинг кетаман деганига ишонган эди, ҳозир бўлса ишаномай турибди. Очиғи, Азиза буни шунчалик оғир олар, деб ўйламаган эди.

– Қиз бошингни хор қилма, ялинма, дедим. Йўқ, мана кўриб турибсиз.. – Қизнинг йиғисидан юрак-бағри эзилган она қуренга беҳол ўтириб қолди.

Йўлдош ҳам ўтириб, она-болани юпатган бўлди: қаёққа ҳам кетарди, қайтиб келар, келмаса хат ёзар, яхши ўрнашса чакиртирар, комбинатдан бўлак жой йўқми, дунё кенг.. Меҳр-оқибат бўлса бўлгани...

Йўлдош шу топда Азизанинг эзлишини кўриб, дўстидан воз кечинга аҳд қилворди. Санднинг қизда жиндак кўнгли бўлса, бундай қилмасди. Ишқилиб, Азиза иззат-нафсини оёқ ости қилиб орқасидан излаб кетмасин-да...

Йўлдош хайрлашаётиб ўзи ҳам кутмаган ишни қилди; қизнинг йиғидан қизарган ёноқларига кафтини тегизди. Азиза буни қандай қабул қилганини билмайди-ю ўзи учун бу катта воқеа эди. Қизнинг ял-ял ёнган ёноқлари йўл бўйи кўз ўнгидан кетмади, кафти эса ўтдек қизир эди...

Йўлдош бугун яна қолипчи Нормат, лаборант Ольга,

хумдондаги Зариф деган болаларникига бориши керак эди. Бормай кўя қолди. Барибир иш чикмайди: Нормат ҳозирги рассомларнинг суратларини коллекция қилади, ботинка ишига пули бўлмаса ҳам, сўнгги чакасига бориб сурат олади. Ҳар дам олиш куни шаҳарда. Ольга бўлса... Уни қандайдир генерал яхши кўриб қолган. Унинг ҳозир клуб-млубинг билан иши йўқ. Генералга нима деб жавоб бериш керак – қариндошуруғини йиғиб шунинг маслаҳати билан андармон. Зарифни ҳозир ўтирган жойидан бигиз билан чўкилаб ҳам чиқариб бўлмайди: у комбинатнинг тарихини ёзгпти...

Лекин Фармонов ўз тонширигини унутмаган эди. У эртасигаёк сменада сўнг йўлдошнинг чакиртириб, бош бармоғини айилдай кенг, сарик камари остига суқди. Бу унинг «Хўш?» дегани бўларди. йўлдош чайналиброк гапирди, лекин ҳамма хақида бир-бир тўхтаб, клуб машғулотларига келмаслик сабабларини батафсил айтиб берди.

– Бу дейман, уларни оклагани келдингизми, нима бало? – деди Фармонов, унинг гап оҳангидан порози бўлиб, – ё улар сизни даллол қилиб юборишдими?

– Йўқ, нега, мен бўлган гапни гапиряпман. Ҳар бирининг ўз гами, ўз қувончи, олам-олам ташвиши, манфаати...

– Мен сизни шахс манфаатининг эмас, коллектив манфаатининг химоя қилинг, деб юборган эдим, – Фармонов хафа бўлса ҳам, оғиргина гапирди, у камдан-кам кизишар эди. – Йўқ, бу гапларингизнинг биронтасини ҳам узрли деб ҳисоблаб бўлмайди. Рўйхат қилиб беринг, чора кўриш керак.

– Сиз уларнинг қандай одамлар эканини билсангиз эди, ўртоқ Фармонов... – деди йўлдош ялингандай.

– Билгим ҳам келмайди, интизомидан кўриниб турибди кимлиги. Уларнинг ҳар қайсиси: мен бошқаларга ўхшамайман, мен алоҳидаман, деб ўйлайди. Йўқ, биз ҳаммамиз бирмиз, биз яқдилмиз, биз коллективмиз, ҳа!

– Шундай-ку, лекин ҳар бирининг қалбига кириб, қўйнига қўл солиб кўрсангиз...

Фармонов ўтирган жойида кўзини катта очиб, ёш болани эркалагандай қулимсираб қаради.

– Биласизми, менинг қўлимда икки минг, уч минглик коллективлар ишлаган.

Агар мен ҳар бир одамнинг калбига кириб чиқаверсам, бутун умрим кирди-чиқди билан ўтарди. Раҳбар деган ҳеч вақт ҳар бир шахсни алоҳида тарбиялай олмайди, акаси, бунинг учун қудратли коллектив бор. Коллектив бизнинг кўлимизда катта қурол.

«Қурол эмас, бу сизга ниқоб!» деб юборишига сал қолди йўлдошнинг. Кейинроқ ўзини босиб, ўйласа: яхши ҳам айтмаган экан, нақ Сандининг гапи бўлиб чиқарди. йўлдош энди Сандни нафратсиз ёдга ололмайди. Шунча савлат, шунча чиройли гаплар бари пуч экан, унинг коллектив юзига оёқ кўйиб кетини Фармонов олдида йўлдошнинг тилини қисик қилиб кўйди.

–...Ҳар бири бир олам эмиш-а!.. – давом этди Фармонов. – Ҳар ким ўзини алоҳида олам, деб ҳисобласа, жамоа нима бўлади?

Йўлдош Фармоновнинг нима демокчи эканлигини тушунмай, кифтини қисди. Гарангсиз чикиб кетди.

Фармоновнинг ёшлар билан ишлаш иштиёқи ҳар замонда худди иситмадек хуруж қилиб қолар эди. Кейинги вақтларда авжи пасайди шекилли. йўлдошни чақиртирмай кўйди. Айтишларига қараганда, қандайдир хўжалик ишлари билан жуда каттик банд эмиш.

Йўлдош ҳам бошқа нарса кўнглига сиғмай, Азизани кузатини билан банд бўлди. Унинг олдига боролмас, тайёрлаб кўйган гапларини айтолмас, фақат зимдан кузатар эди: Сандни излаб шаҳарга тушиятгани, йўқми? йўлдош учун ҳозир энг муҳим нарса шу эди.

Баҳор ўтиб, ёз қуёши чўлини шафқатсиз қовжирата бошлади. Оқшомлари истироҳат боғида ҳаваскор духовой оркестр ҳаммага таниш бўлиб кетган куйларни чалар, ёш-яланг ўзининг сирли ишлари билан банд, фақат йўлдош ёлғиз, Азизанинг деразаси тагида айланар эди. У кизни учратиб гаплашолмаса ҳам, кўнгли анча тинчиб қолган эди: Азизанинг шаҳарга тушганини кўрмади ҳам, эшитмади ҳам.

Бу орада комбинатда ҳам керамзит цехи ишга тушиб, анча ўзгаришлар, янгилликлар юз берди. Янгилликларнинг муҳими шу эдики, комбинатга хомашё ташийдиган янги йўллар очини учун ёшлардан бригадалар тузила бошлади. Шундай бригадалардан бирини тузиш йўлдошга топширилди. Янги,

нотаниш ерларга кўчиш, ўз тенги ёш-яланг билан даладашда чодир куриб яшаш, катта пул ишлаш ҳаммани кизиктирар, «Мени ёз! Мени ёз!» дейдиганлар кўп эди. Аммо йўлдош кўпроқ Тўлаган, Эргаш, Темир, Пўлат, Салим-вахима, Нормат, Зариф сингари ўз танишларини рўйхатга олди.

Хаммалари ич-ичидан жонланиб, «Қачон экан?» «Қаёқ-ка?» «Ким бошлиқ бўлади?» деб бир-бирига минг хил савол бериб, шайланиб юрганларида, бирдан маълум бўлдики, тоғдаги силикат конларига йўл очадиган бу бригадага Фармонов бошлиқ бўлиб борар экан. Бошда ҳамма бирдан гангиб қолгандек қош чимирди-ю, лекин мулоҳазага вақт йўқ эди – жўнаш муддатлари тезлашиб кетди. Фақат йўлдош ўйланиб қолди: Фармонов у тузган рўйхатни кўриб нима дейди? «Уни ўчир – буни ёз»га тушиб кетса, ишни бошдан бошлашга, балки дўстлардан ажралишга ҳам тўғри келади-ку?

Хайриятки, Фармонов шахслар билан кизикмади, рўйхатдагиларнинг биронтасини танимасди ҳам, фамилиялари ҳам ёдида йўқ, у йўлдошнинг ўзини ҳам баъзан танимай қолар эди.

– Коллектив тайёрни, – деди у ишчан хушчакчаклик билан. – Нечта бўлди? – деб рўйхатнинг охирига қаради-ю, касбларини сурштириб, олиб қолди. йўлдош хурсанд эди. Фармонов ҳам бу сафар унга ёқди: «Ёмон одам эмас бу, худо ҳақки!» деди ичида. Зинадан югуриб тушаркан, ялт этиб эсига келди: Азизага бориш керак!

Кетишга икки кун қолди, ҳар куни бориши керак. Хайрлашиш баҳона, балки дилидагини ҳам айтиб олар. Кетишдан олдин айтиб олса яхши бўларди, тараддудда қийналиб юришдан ёмони йўқ. Янги борадиган жойларида ҳали иш қанақа бўлади, шароит қандай бўлади – ҳар қандай оғир пайтда ҳам кўнглингда бир умид бўлса, мушкулинг осон кўчади.

У ҳеч ерда тўхтамасдан Чўлободга югурди. У ерга энди тик йўллар тушган, Чўлободнинг номи ҳам расмийлашиб, ундан комбинатга автобус қатнайдиغان бўлган эди. Одам кўз ўнгиде юз берган ўзгаришларни сезмайди. йўлдош Азизаларнинг уйи кўркемагина сувоқдан чиқиб, эшик олдида гулзор пайдо бўлганини, ариқларга шилдираб сув келганини ҳам пайкамабди.

Таниш тугмани босганида эшикни Азизанинг онаси очди. У кизига жуда куюнса ҳам, унга гапи ўтмаганидан зорланувчи муштипар.

– Кетди, – деди, кўзига ёш олиб, – ўшани излаб кетди.

Йўлдошнинг юраги орқага тортиб, ранги кув ўчди. Илгарилари шундай бўлишини кутса ҳам, бу сафар сира хаёлига келтирмаган эди. Устидан совуқ сув куйгандек, бутун хаяжонлари, ҳислари, тайёрлаган ўтли сўзлари ҳам бирдан совиб, мулзам бўлиб орқага қайтди. «Қаёқда эдингиз, болам, нега илгарироқ келмадингиз?» – деразадан онанинг товуши эшитилди, лекин йўлдошда жавоб қилгудек мажол йўқ эди. Ҳақиқатан ҳам қаёқда эди, нега илгарироқ келмади? Бўшаңлигидан, ландовурлигидан. Сандинг кетишига ҳам шу сабаб бўлган эди. Саид-ку гўрга, ундан нари... Лекин мана буниен охиб тушди. Келиб-келиб, йўл қурилишига жўнаш олдидан...

Йўлдош ётоқхонага қайтиб, ичкарига киргиси келмай, ҳовлидаги гулпечак чирмашган серсоя сўри остидаги чорнояга чўзилди. Дам қаёққадир шошиб кетаётган Азиза, дам камарига кўлини тикиб тикилиб турган Фармонов кўз олдига келар, гоҳ вагонеткаларнинг товуши, гоҳ сершовкин дўстлари тўла машинанинг чўлларда олиб бориши кулоғига эшитилар эди. Нимани ўйлашни, нимада тўхташни билмайди. Қандайдир ўт ичидан илжайган Сандинг башараси кўзига кўришиб, ўйлашга халақит беради. Идига кетиши керак. Азизани кўрмай кетадими? Юрагидаги дардини айтмай кетадими? Паҳотки... Паҳотки...

Бу пайт Азиза шаҳарда Санд ижарада турган уйнинг эшигини тақиллатмоқда эди. «Ҳовлида қопағон ит бор» деб ёзилган тунука лавҳадан ваҳимага тушиб, нарироққа бориб турди. Эшик очилавермади. Яна оёқ учнда бориб аста тақиллатди-да, ундан ҳам нарироққа кочди. Муюшда бозорча бор экан, кўча гавжум эди. Эргалабдан бери шаҳар кезиб шу ҳовлини қидирган Азиза сумкасини дам у кўлига, дам бу кўлига олиб, оёғида зўрга турар, губорли хавони офтоб қизитгандан қизитар эди.

Ниҳоят эшик секин ғирчиллаб очилди. Ўрта ёшлардаги, дўмбоққина, истараси иссиқ аёл эшикдан бошини чиқариб, у ёқ-бу ёққа аланлади. Азиза «Аяча, аяча!» деб югуриб бормаса, эшикни ёпиб кириб кетадиган. Азиза Сандин сўради. Шу ерда тураркан, лекин ҳозир ишда экан.

– Сиз кими бўласиз, айланай? – деб сўради ширин сўз «аяча» кизининг бошидан оёғигача разм солиб.

– Мен... Мен у кишининг илгарини ишлайдиган жойларидан... Сингил катори...

– Ҳа-а... – деди маъноли қилиб аяча. – «Сингил»ларингизни олиб келмайсиз, деб шартлаган эдик-ку у киши билан?!

У семиз гавдаси билан бир тўлғаниб, ингичкагина икки ўрим сочини елкасига силкиб ташлади.

– Шунақа шарт ҳам бўладими? – деб сўради Азиза.

– Ҳо! Бу ижарачиларни кўп кўрганмиз, ойим киз. Айниқса бўйдоқлари... – аячанин кўзлари мойланиб, Азизага: «Тушуниб турибсан. Хўш, ўзинг қанақасидансан?» дегандек қадалиб турарди. – Шарт кўймаса бўладими, ўргилай.

Бу аёлнинг ғалати тағдор гаплари Саиднинг шаънига доғ тушираётгандек туюлиб, Азизанинг орини келтирди.

– У кишини кўришим керак эди. Узоқдан келганман. Қачон қайтаркин?

– Кира қолинг; – деди уй бекаси зарда қилгандек, бурилиб ичкарига юрди.

Азиза ваҳима билан ўнгу сўлига аланглади:

– Ит-чи? Ит қаерда?

– Ит йўк! – деди хотин орқасига қарамай. Эшикдаги ит сурати солинган тулука эсида ҳам йўк экан чоғи. Азиза унинг изидан сўри томон юрди.

Бу кўримсизгина бир ховли эди. Деворлари нураган, иккита қариб қолган олма соясида, зах, гўнгли туяроқда уч-тўрт жўяк ола чиққан кулупнай, беш-олти туя атиргул. Узун айвонга тутанган уч хонага уч эшик. Бека нает пошна амиркөн туфлисини гарчиллатиб, шу эшикларининг дам униси, дам бунисига кириб чиқар, нима қилаётганини биллиб бўлмас эди.

– Узуқларингиз бирам чиройли экан! – деди Азиза. Беканин кўлидаги кўшалок олтин узукка бояёк кўзи тушган эди. – Қаерда ишлайсиз, аяча?

– Вой, сиз томонда одатми дейман, Саиджон ҳам мени авваллари «аяча» деб юрди. Наҳотки шунақа қариб қолган бўлсам?! Отим Малоҳат, ўргилай.

– Ёлғизмисиз, Малоҳат опа?

– Ёлғиз бўлмасам мана бу ер ютгурларга чўри бўлиб юрармидим, айланай! Буларнинг ташвиши оз дейсизми?

– Ижарачиларингиз кўйми?

– Учала уйимда ҳам одам. Сўккабош бўлса гўрга-ю, кампир-самширлиги ҳам бор, жонимдан тўйиб кетаман.

– Санд ака қайси уйда туради?

Малоҳат имо билан кўрсатди. Бояги уч хонадан бири экан.

– Кўрсам майлими? – Азиза Санд турадиган хонага кирди. Бу катта хонада аввало девордаги катта кизил гилам лов этиб юзига урилди. Полда ҳам катталигидан икки буклаб солинган хитой гилам. Тошойнали гардероб тепасида чинни вазалар, Берлида чиқадиган кимматбаҳо гарнитур йилт-йилт этади, бахмал пардалар, телевизор, магнитофон... Азизанинг оғзи очилиб қолди, ҳеч кимнинг уйда бунақа дахмазани кўрмаган эди.

– Мунича чиройли! – деди у кўзлари ўйнаб.

– Вой, топганига яраша-да, ўргилай, қандини урсин! Кимсан горгазининг контролёри туради бу уйда, сал кам инженер-а!..

– Шуларнинг ҳаммаси Санджонникими!

– Вой, меники бўлармиди? Мен бир бева бечорада бунақа нарсалар қаёқдан бўлсин, айланай? Бозор-ўچارимга этиб турса бўлгани.

Азиза жиҳозлардан ҳамон кўз узолмай, қурсига омонатгина ўтирди. Малоҳат йилт-йилт қилиб турган сервантнинг дам ениги билан, дам этаги билан артиб гапирарди.

– Санд акамнинг ойлиги шунақа каттами? – деб сўради Азиза.

– Вой, ўргилай, тушунмаган одамдай гапирасиз-а. Ким ҳозир ойлиқнинг ўзи билан туради? Бунақанги авлиёлар қаёқда дейсиз!

– Бўлмаса қаёқдан...

– Ажаб содда экансиз! Шу шаҳри азимнинг нечтаки ўчоғи бўлса бари шу кишининг кўлида-да, ўргилай. Ён деса – ёнади, ўч деса – ўчади. Ундан кейин, буларнинг ҳаммасининг руҳсати бор дейсизми? Бири ўғрича, бири техникага хилоф, дегандай... Мен сизга айтсам, газ плита кўйдирриш бир дунё ташвиш; навбати дейсизми, плани дейсизми, руҳсати, баллони дейсизми! Бир йиллаб навбат кутиб юрганлар бор. Шунакалар Санджоннинг қаловини топсами – бир кунда таппа-тайёр-да: руҳсати ҳам, схемаси

хам, плитаси ҳам, ҳаммомида ҳам, ошхонасида ҳам! Ими-жимида, тушундингизми?

Азизанинг юраги ўйнаб, юзлари ошноқ оқариб кетди.

«Тухмат! Тухмат! Ғаламис аёл экансиз!» деб кичкириб юбормаслик учун тишини-тишига қўйиб ўтирарди. Саид бундай бўлиши мумкин эмас. Йўқ, йўқ!..

Малоҳат жиҳозлар орасида лапанглаб юриб давом этарди:

– Пулини қўйинг, мартабасини айтинг, ўргилай, нима десангиз ҳам, иши савоб иш-да, ҳозир шаҳарда энг таниқли одам ким десангиз, шу Саиджон. Ҳа, айтгандай, очикроқ айтмадингиз, кими бўласиз, ўргилай?

Бунинг унга нима қизиғи бор? Саиджонга бутунилай бегона бўлса. Бировнинг ишига аралашиб нима қилар экан.

Аёл Азизанинг кўзига бирдан совуқ кўриниб кетди. Шубҳа билан қараш, бак-бақалок бармоқларидаги катта олтин узуклари, дидсиз кийиниши, ёш бўлиб кўринишга уриниши кулгисини кистатди.

Бир вақт Саид келиб қолди. Уйда биров борлигини пайқайди шекилли, шошиб кирди. Дик этиб ўрнидан турган Азизани кўриб тўхтаб қолди. У яна ҳам тўлишган, юзи шаҳарликларникига ўхшаб оқаринкираган, устида янги чиққан лавсан костюм. Асбоб сумкасини оstonага қўйди-да, нарироқда сурбетлик билан тикилиб турган Малоҳатга ўқрайиб қаради. Аёл буни тушуниб, зарда билан туфлисини гирчиллатиб чикиб кетди. Шундагина Саид Азиза томон интилди, аммо Азиза илгаригидек кучоғига ташланмай, секин бош эгди.

– Энди хат ёзай деб турган эдим... – деди Саид чайналиб.

– Ўзингизни оқламанг.

– Ўзимни нега оқларканман, бирон жиноят қилибманми? –

Саид Азизага ёқадиган одатдаги мулойимлигини килиб суйкалиб келаверди: – Ўзингиз тузукмисиз, понук, келганингиз жуда яхши бўпти-да. Оғайнилар қалай, нима янгиликлар бор?

Азиза ён берди, юзидан ўтирди. Саид ҳам шу билан саволига жавоб олгандек, бошқа гапга ўтди. Чой дамлаб келди, ҳашаматли буфетдан қимматбаҳо конфетлар билан тузалган кумуш патнис олди.

– Қачон келдингиз, йўлда хўн чарчагандирсиз?..

У кўп гапирар, кўп сўрар эди, лекин Азиза пайкадики, жавобига унча қизикмаяпти.

Жажжигина йилтироқ столчада ўтириб чой ичишди

– Иссиқ, – деди у енгил хансираб. Сал қалқиб чиқа бошлаган қорнишинг пасту баланд тебрангани билиниб турарди.

– Ўзингиздан жуда мамнунсиз дейман? – сўради Азиза чой хўшлай туриб. Саид илжайди. Жиринглаган телефонга ўтирган жойидан кўл узатди.

– Кўйинчмайди, – деди гаплашиб бўлгач.

Сал ўтмай телефон яна жиринглади. Саид кўнғирок қилган одам билан писанд қилмай, ҳафсаласиз гаплашар эди.

– Қаёқдан излаб топишади-я? – деди трубкани кўйиб. – Билшади, ишқилиб. Хурмат қилишади.

– Ишлайдиган коллективингизданми?

– Коллектив... Айтгандай, йўлдошлар юришибдими «коллектив, коллектив» деб? – беозор жилмайди у. Кейин саволига жавоб кутмай давом этди: – Бизда коллектив бори-йўғи ўп уч киши. Бир-биримизни кўрмаймиз ҳам. Бу телефон қилган улар эмас, халк.

– Мақсадингизга эришибсиз-да? – Азиза ер тагидан қараб сўради: – Коллективдан озодсиз, мустақилсиз, халк орасида машхурсиз.

Саид илжайди. Ажабки, у илгаригидек эҳтирос билан суҳбаглашмас, пичингларга ҳам парво қилмас, умуман у билан гаплашиш анча зерикарли эди.

– Бу молу мулкни дарров қаёқдан орттира қолдингиз?– деди Азиза атрофга имо қилиб.

– Бе, менинг бу ерда ҳеч нарсам йўк. Мана, магнитофон олдим, бу меники.

– Қолгани-чи?

– Қолган бари Малоҳатники, буларга ҳам пул олади.

Азизанинг боши қотиб қолди. Қайси бирига ишониш керак.

– У қасрдан олади? Ишламаса..

– Э, у уста хотин, – деди Саид. Мақтаб айтдим, қоралабми – билиб бўлмасди.

– Менга қаранг, Саиджон ака... – Азизанинг кенг ёноклари кизарди, қисик кўзлари чакнаб, шаддодлиги тутди: – Ўзгариб кетибсиз. Ташлаб кетган уч минг кишилик коллективингизни

эслайсизми? Дўстларингизни-чи? Клубдаги, боғдаги окшомларни? Анов ўт ичига кирган куншингизни-чи? Сиз унда кўркам эдингиз, қалбан кўркам эдингиз, эслайсизми?

Саид Азизанинг товуши ўзгарганидан сал чўчиди-ю, хаяжонини билдирмади.

– Эслайман, нега эламас эканман, – деди совуккина.

– Йўк! Эсламайсиз. Сиз сўла бошлабсиз. Печак чирмаша бошлабди сизга. Ҳамма нарсага локайд, бефарқсиз. Қасққа кетаётганингизни...

– Мен сизни... ахир, попук, мени кўргани келибсиз, деб хурсанд бўлсам... Сиз ташвиқотга келган экансиз.

– Ҳа! – деб кичқирди Азиза. – Сизни кўргани келиш керак, зиёрат қилиш керак сизни, сиз буюк шахсиз! Алоҳида, беназир, ноёб шахс! Махсус экскурсия уюштирамиз! Майдонга бориб, недесталга чиқиб турунг!

– Бўлмаса, майли, қилинг ташвиқотингизни, шима дейсиз?

– Биз сизни одам деб, қутқазамиз, йўлга соламиз, деб юрибмиз. Эссизгина... Лекин йўк, барибир қўймаймиз, кулоғингиздан тортиб чиқарамиз бу ботқоқдан! Ҳали йўлдошлар билан келамиз! – Азиза сумкасини олиб шартта чиқиб кетди.

– Азиза! Попук, менга қаранг...

Азиза чиқинчи билан ҳовли эшиги тарақ этиб ёшилиб, занжири тушди. Бу уй бекаси Малоҳат эди. Баланд девор, ёнлик эшик орқасидан Саиднинг чақирган товуши эшитилмай қолди.

Умидлари нучга чиқиб, каттик изтиробга тушган Азиза кўчада ит сурати солинган муздек тунукага пешанасини тираб, хўнраб йиғлаб юборди.

«Ҳали йўлдошлар билан қайтиб келамиз» дерди у йиғлаб. Азизанинг бирдан-бир умиди шу эди.

Йўлдошлар эса бу маҳал комбинатдан икки юз ўттиз километр узоқда, тоғ-тошлар орасида янги иш жойларини кўздан кечирмоқда эдилар. Негадир Довтепа деб аталадиган бу жойлар қадимда ҳам қарвон йўли ўтмаган, ёввойи дашт экан. Бир томони яланғоч ясен тоғлар билан ўралган, бир томонидан нашлаб нафсиз дарё оқиб ўтарди. Комбинатга бу ердан бирдан-бир йўл – шу дарё. Агар тоғдаги қонлардан

дарёга тикка йўл очилса, едликат маъданлари қарийб текнига тушади. Йўлдошлар Довтепага мана шунинг учун келиб ўтиришибди.

Уларни баржаларга ортиб, ўн беш-ўн олти кун деганда бутун лаш-лушлари билан келтириб ташланди. Лоёйхачилардан қолган икки чайла ёнига учта ётоқ-вагон, ошхона билан оғборлар учун яна бир нечта брезент томли тахта палаталар ўрнатилди. Табiiий пристандай қулай қирғоқ экан, скреперлар, экскаваторлар баржадан «ўз оёқлари» билан юриб чиқаверибди. Биринчи ҳафтадаёқ движок ишга тушиб, хувиллаб ётган қирларга жон кирди. Юк ташини, жойлашини, лоёйхани ўрганиши, график тузиши, сменаларга бўлини ишларининг ҳаммаси билан Фармонов шахсан ўзи шуғулланди. У ошхона ичкарисидаги кичкина тахта ката-лакни идора қилиб олган, кечалари билан чироғи ўчмас эди. Иш кўплигиданми, бу ерда вазминлиги йўқолиб, тез-тез асабийлашадиган бўлиб қолди. Йўлдошнинг идорага чақириб, нанжасини камари орқасига сукиб, кўзойнак тагидан савол назари билан узок қараш учун вақт ҳам, шаронт ҳам йўқ эди. Қасрга борса йўлдош ҳам, бошқалар ҳам ёнгинасида, яхши-ёмон қилинклари, хулқ-атворлари билан – ҳаммаси кўз ўнгиди, товунни, сурони, хазилни, кўшини ҳаминша қулоғида. Ёшлар тенгларидек бўлиб кетди.

«Мана буни кўтаришиб юборинг; ўрғок Фармонов!» деб мурожаат қилади кимдир баъзан шерик етишмай қолганда. Фармонов ҳам у билан хода кўтаришга мажбур бўлади. Ўзини қандай тутиниши билмайди, баъзан ҳуда-беҳудага жахли чиқади, ҳамма ҳам гапига жим туриб қулок солавермайди-да, ахир, мажлис эмас, кенг дала.

Хулиас, у ҳали сира бундай аҳволга тушмаган эди. Очик ҳавода бирга ётиб, бирга туриб, бирга попушта қилгандан кейин, катта-кичик фарқи қолмас экан. Фармонов уч-тўрт куннинг ичиди йиғитлардан баъзиларининг исмларини ҳам билиб олди.

Техника занас қисмлари билан портловчи моддалар қолган кунни аксига олиб ёмғир савалай бошлади. Қоронғи тушмасдан ташитиб олинган ташвинида турган Фармонов яшиқ, қоғоз қоп турганда уч-тўрт боғлам китоб кўтариб ўтаётган йиғитни кўриб жони ҳалқумига келди.

– Тўхта, қайт! Нима бу? – деб кичкирди Фармонов, ёмғирдан пальтоси шалоббо бўлиб кетган, сал қалтирар эди.

– Китоб бу, китоб, ўртоқ Фармонов, мен ҳозир! – Китоб кўтарган йигит этигини лойдан суғуриб, тўхтамай югураверди.

– Тўхта дейман! Отинг нима?

– Отим Пўлат! Пўлат! – деди тўхтамай, ёмғирда ивиб кетган китобига ачиниб, қирғоқдан тикка йўл солди. – Мен бир зумда қайтаман!

Лекин вазоҳати ўзгарган Фармонов унинг рўпарасидан тўсиб чиқди, елкасига қўл тегизини билан, Пўлатнинг оёғи тойиб кетиб, бир боғлам китоб елкасидан тушиб кетди. Ёмғир шиббалаб ёғар, ёшлар: «Пўшт! Пўшт!» деб бакириб-чакириб, лой сўкмоқлардан йиқилиб-туртиниб юк танишар, ивиб кетган Фармонов ғазабланиб «виждонсизлик», «шахсий лаш-лушлар» хақида алланималар деб кичкирар, Пўлатнинг эса қулоғига гап кирмас, лойга қориниб ётган китобларига йиглагудек бўлиб тикилиб турар эди.

396 Ниҳоят, у Фармоновга қараб ўқрайиб, китобларини йиғиштириб олди-да, вагонча томон кетди. Фармонов унинг исм, фамилиясини суринштириб, ёзиб қўйди. Энди у бу исмин унутиши мумкин эмас эди.

Эртасига у Пўлатни чакиришини буюрди. Лекин йўлдош югуриб чакириб кела қолмасдан, остонада депсиниб тураверди.

– Энди, ўртоқ Фармонов, ишни шундан бошламасак, – деди у одатдагидан дадишроқ туриб.

– Нимадан?

– Шу... чакириб қойиншдан-да. Ушнинг ўзи шунақа, китобсиз туролмайди.

– Китобни мен ҳам яхши кўраман, ақаси. Яна анчагина нарсаларни яхши кўраман, лекин кўпчилиқ давлат иши деб жон фидо қилиб турганида, шахсий манфаатимни устун қўйиб, ўша ўзим яхши кўрган нарсаларим билан машғул бўлолмайман. Бу худбинлик, ниғизомсизлик! Биринчи кунданок коллективни тўзатиб юбормоқчимисизлар?

Фармоновнинг камарига таяниб турини бу ерда ярашмабди. Гимнастёркаси гижим, хужра тор, қоронғи, тепадаги селлулоид туйнукчадан хирагина нур тушиб турибди, холос, стол йўқ, пол йўқ, бурчакда юнунгина йиғма қаравот...

Иўлдош жуда чарчаган. Бунинг устига устак томоғи шамоллаган эди. Намакоб билан гаргара килиб юриб, кечагина зўра тузатиб олди. Бугун куни билан трассага парма тишлари, бурғу тўқмоқларини ташиб, ҳозиргина қайтиб келди. Пўлат ҳам ўша ердан келиб хансираб ўтирибди. Иўлдошнинг уни чакириб бергани кўнгли бўлмади.

– Пўлатни ўзимизга қўйиб беринг, раҳбар одам ҳеч вақт ҳар бир шахснинг тарбияси билан алоҳида шуғулланмайди. Бунинг учун коллектив бор, – деди иўлдош.

– Бекор гап!

– Бу ўзингизнинг гапингиз, ўртоқ Фармонов.

Фармонов уни танимай қолгандек, кўзларини ширпиратди.

– Аммо ўша гапингизнинг жони бор эди: агар сизга ўхшаш раҳбар тарбия ишига киришса, Пўлатларнинг ҳам коллективини ташлаб кетиши ҳеч гап эмас. Санд нима бўлганини...

– Гапирманг менга у шуҳратпарастни! Биласиз-ку унинг биздан нима талаб қилганини! Сиз кимларнинг тарафини олмоқчисиз, акаси?

– Акаси деманг, отим бор. Аслида Санд нима-ю сиз нима! У коллективини менсимай кетиб қолди. Сиз-чи? Сиз менсизми? Сиз ҳеч қайсизни танимайсиз, билмайсиз. Санд-ку дилидагини ҳар ҳолда очик-ойдин билдирди. Сиз бўласиз менсизнингизни яширмоқчи бўласиз, «коллектив», «омма» оғзингиздан тушмайди, ашаддий «демократ»сиз. Шошмай туринг ҳали сизни ҳам тарбиялаб олишга кучи етади коллективини: Тарбиялай олмаса ҳам, эшигини киритиб қўяди.

Иўлдош тахта эшикни тарақлатиб ёниб чиқиб кетди. Фармоновнинг рағби ўчиб гужанак бўлиб қолди. У биринчи марта ўзини бунчалик ожиз сезиши эди, хўрлиги келди. Қандай адолатсизлик? Булар нега унинг юзига оёқ қўйишади? Нега бунчалик ёмон кўришади? Бу совуқлик илгари ҳам бормиди, ёки шу ерга келганларидан кейин пайдо бўлдимми? Илгари ҳам бор эди шекилли. Бор эди-ю, лекин у вақтларда Фармоновнинг бу ҳақда ўйланга эҳтиёжи йўқ эди. Мана энди ўйлашиб қолди. Нега бундай?

Наҳотки бошлик бўлса-ю, ўз коллективи билан бўлган муносабатини ўзи белгилаб беролмаса? Ё бу унга боғлиқ эмасми? Нега?

Нега? Нега? Нега? Қўл остидаги одамлар билан юзма-юз яқинлашган сари, Фармонов ўчакишгандай низоларга тикка қараб бораверди. Бу унинг асабини бузар, айна чоқда завк ҳам берар, қийнар, минг хил саволлар туғдираар эди.

Орадаги муносабат тобора тарапг тортмоқда эди. йўлдош баъзан ўзининг Фармоновга қилган шаддодлигидан пушаймон бўлар, лекин бошлик баъзан ёшлар билан қаттиқ олишиб қолса ҳам, идорага чақиртирмай, ўша ернинг ўзида ишни бир ёқлик қила бошлаганини кўрганда эса, муносабатларининг мана шундай тарапг тургани маъқулмикан, деб ўйлаб ҳам қўяр эди.

Бу вақт ҳамма жабҳаларда иш бошланиб кетган эди. Қирларнинг орқасидан скреперларнинг овози эшитила бошлади, қияликдаги тандирда чирсиллаб арча ёнади, дарё соҳилига янги сўкмоқлар тушди, еменага чакирувчи рельс жаранги кулоқларга синашга бўлиб қолди. Трассанинг ўзи узун эмас, лекин ишнинг қийини бўлгуси йўлни тўсиб турган икки ясси теналикки қирқиб олиб ташлаш эди. Айниқса наригисен, тоғ этагидагисен девор каби тикка, узокларга чўзилиб кетган, гўё бу ердан йўл ўтмасини деб атайлаб ясаб қўйилгандек, Довтена деган ном ҳам эхтимол шу билан боғлиқдир. Бу тепа нуқул қоя тошли тоғ жипселаридан иборат бўлиб, уни портлатишдан бошқа чора йўқлиги лойиҳадаёқ кўрсатилган эди. Шунинг учун бу тепада ҳозирдан ўнлаб қия кудуқлар, шурфлар қавлаш зарур деб тонилиб, асосий куч ўша ерга ташланди, чўкичли парма станоклари ўрнатила бошлади.

Фармонов, болаларнинг ишдан мамнун бўлса ҳам, муомалаларини ҳазм қилолмасди. Уларнинг муомалалари жуда жўн, содда, «бошлигимиз» деб хайиқиш йўқ, гўё ўз тенгқурларидек. Аслида ҳеч қим бошлиқнинг обрўсини туширишга уринаётгани йўқдир, лекин Фармоновга уларнинг ҳар бир қилиги шунга қаратилагандек туюлар эди.

Бир куни портлатиш тармоқларининг монтажи ҳақида инструктаж бўлди. Тўлаган билан яна бир-икки йигит «биламиз» деб, келишмабди. Фармоновнинг қаттиқ газаби келди: «Билса билар, ахир бошлиқ айтгандан кейин келиш керак-да!»

Кечга яқин Фармоновнинг ўзи ётоққа бориб, ўзбошимча Тўлаганининг адабини бериб қўйишга қарор қилди.

Тажанг бўлиб бориб эшикни очса, ётоқда ҳеч ким йўқ. Лекки ғира-шира қоронғи пучмоқдаг овоз чиқди:

– Нега сўроқсиз кирдинг, йўқол! Нега сўроқсиз кирдинг, йўқол!

Фармоновнинг сочи тикка бўлиб кетди: бу қанақа муомала? Ичкарироқ кирди. Каравот саранжом, дарнардлар туширилган, ҳеч ким кўринмайди-ю, ҳалиги овоз яна такрорланди:

– Нега сўроқсиз кирдинг, йўқол!

Фармонов бурчакка қараса, бутун бошли устахона – усти очик радиоприёмниклар, телефон трубкалари, антенналар, чувалиб ётган симлар, галтак, болға, қискич... Буларнинг ҳаммаси Тўлаганники эди. Мана у нима билан банд!..

Фармонов буни ўйлаб улгурмай, ҳалиги овоз яна эшитилди:

– Нега сўроқсиз...

Фармонов пайқадикки, бу магнитофон экан. Жаҳл билан шартга тугмасини босиб, овозини ўчирди. Бирок шу пайт бошига так этиб калтак тушди. Бошини ушлаб тепага қараса, ишфта лананглаб ўқлогн осилиб турибди. Қайириб олиб ташлайман деб жон-жаҳди билан ушлаб тортган эди, устига қаёқандир шуввилаб кум тўкилди, оёк остида мушак портлаб, кўзи тинди.

Қони миясига уриб, дарғазаб бўлиб кетганидан на кўзини укалаш, на уст-бошини қоқиш хаёлига келар, атрофга алашлар эди.

– Безорилар! – деб бақириб, телбаларча бориб бурчакдаги қандайдир асбобларни тешиб ағдарди, устига чиқиб яна тепкилади, нима балолар тарак-турук ағдарилиб, лампалар чил-чил синди. Фармонов отилиб эшикдан чикқанида, ҳамма ёгидан шув-шув кум тўкилар, уст-бошин ифлос, кўзи тинган эди.

Вужуди ғазабдан ловиллаб турган бўлса ҳам, кўзларида: «Ҳеч ким кўрмадимикан важоҳатимни?» дегандек савол бор эди.

Хайрият, атрофда деярли ҳеч ким йўқ экан, фақат бошиқни узоқдан кўрган ошпаз хотингина: «Вой ўлай!» деганича уйнинг панасига ўтиб кетди.

Тўлаган билан оғайнилари ишдан қайтишганда ошпаз хотиндан бу гапини эшитиб, аввалига қотиб-қотиб кулишди,

кейин эсларни йиғиб, «Яхши бўлмабди, бориб узр сўраш керак», деган қарорга келишди. Ахир Тўлаган бу ҳазил «техника»ни қурганида, вагонга бошлик кириб қолар, деб хаёлига ҳам келтирмаган эди-да. У буни ҳазилкаши Темир учун қилган. Темир: «Қиска тўлкинли радиопередатчик орқали қизлар билан танишамиз», деб Тўлаганларнинг вагонига келаверди. Кечаси ҳам, кундузи ҳам. Тўлаганининг борида ҳам, йўғида ҳам келиб, аппаратларга рухсатсиз тегаверди. Маълумки, рухсатсиз, паролсиз эфирга чиқиш мумкин эмас. Шунинг учун Тўлаган ҳалиги «техника»ни ўйлаб чиқариб, Темирнинг адабини бермокчи эди. Бу «қопқон»га келиб-келиб Фармонов илтибди. Йўқ, ундан бориб узр сўраш керак. Яъни шундоқ-шундоқ эди, ўрток Фармонов, кечирасиз, деб...

Бирок вагонга кириб, аппаратларининг пачоқ-пачоқ бўлиб ётганини кўргач, Тўлаганининг фикри фалакка чиқиб кетди. Бу инсофдан эмас, ҳазилни тушунмиш керак ахир, бошлик бўлмай худо бўлсанг ҳам! Ахир буларни бунёдга келтиргунча...

Тўлаган йиғлагудек бўлиб, мажакланиб кетган передатчининг қолдиқларини йиғиштира бошлади. Чилпарчин бўлиб кетибди-я апарати. Тўлаган узр сўрамади, бошлик ҳам чақиртирмади. Кўнгилсиз воқеа шундай қилиб босди-босди бўлиб кетгандек эди-ю, бироқ орадаги муносабат борган сари кескинлашиб борарди.

Худди шу кунлари Довтепага Фармоновнинг кизи келди-ю, ахвол ўзгарди-қолди. Қиз рассом эди. Ёзи каникулини чўлда ўтказмокчи бўлиб, комбинатга келган экан, отасининг Довтепадалигини эшитиб, йўлни бу ёкка солибди. Эсанкираб қолган даласини дарров тинчитди: «Худди мен қидирган манзаралар шу ерда экан: тоғ, дарё, тошкесарлар!»

Фармоновнинг оилавий, қариндошуруғлик муомалаларини сира кўрмаган ёшлар бу учрашувга жуда кизиқиб қолишди. Ажабки, сира ўйламаган жойда Фармоновнинг оталик меҳри жўш уриб, юриши, товушида, юз-кўзида мулойимлик пайдо бўлди. Қизи ёлғизланиб, қийналиб юрган кунларда келди шекилли, касрга борса, Раъносини ёнидан узоқлаштирмас эди.

Раъно – чўпдеккина, озгин, корача. Кўримсизгина бўлса ҳам, анча эсли, бамаъни, хунарига жуда берилган киз экан. Шунинг учун авваллари факат Фармоновнинг кизи сифатидагина диққатни тортган Раъно кўп ўтмай йигитларнинг тинчини ўғирлаб кўйди. У ҳамма жойда ўзи ҳақида гап бўлаётганини, йигитларнинг атайлаб у ишлаётган сўкмоқлардан юришга ҳаракат қилишини, серашула бўлиб, кечроқ ётадиган бўлиб қолишганини сезар, лекин буни ўз жозибасидан деб билмай, коллективда бошқа киз зоти йўқлигига йўяр эди. Йигитлар эса унинг бундай гапларини эшитганлари сари атрофида баттар парвона бўлар эдилар.

Раъно этюдларини ошхона деворига суяб кўярди. Йигитлар бўлса этюдларидан ҳам кўра, кўйроқ ўзини кўриш пайидан эдилар. Уни ҳар ким ўзича тасаввур қилиб, ўзича фазилат кўшар, ҳар қайсиси кўнглида ўз Раъносини ардоқлар эди. Уйланиш палласи ўтинқираб қолган Эргаш бир куни унга қараб туриб очикдан-очик узун ух тортиб кўйди. Бунинг маъносини ўзи билади-ю, худо билади.

Иш вақтида Раъно кўк блузкаси билан жигар ранг чолварини кийиб, дам у тепаликда, дам бу тепаликда пайдо бўлар, баъзан портлашларнинг гард-губори ичида, қоя тош устида кун бўйи ўтириб, смена билан бирга қайтар эди. Унинг молбертини кўтаришиб қайтаётган йигитлар янги этюддаги манзараларни таниб фахрланар эдилар:

– Мана бу бизнинг участка, орқадаги тоғни кўрдингми?

– Мана бу чанг булути – бизники. Парма-станок ҳам.

– Раъноҳон, яқинда биз тепани портлатамиз, эллик тротил, икки юз атмосфера! Ана шунда кўрасиз чанг булутини, ўн минутгача тош ёғади, ажойиб манзара! Борасизми?

Йигитлар Раъно қурилишда бир кун кўринмаса зерикадиган бўлиб қолишди, илгари усиз қандай ишлашганига энди ўзлари ҳам хайрон. Бир куни жиндек тоби қочиб, хужрасидан чикмай қолган экан, ишлагандек бўлишмади. Бунинг устига ўша куни Фармонов оби ҳавони эшитиб, кўнгли гаш бўлиб юрган эди, иш суратини кўриб багтар тутуни чикди. Тахминга кўра, тоғ районларида кучли ёмғир, сел қутилар экан. Агар бу тош қудуқларга заряд бериш вақтига тўғри келса, бутун иш, бир неча ойлик меҳнат чиппақка чиқади. Қудуқларга сув тўлиб, портловчи моддалар намқади, оқиб кетади. Селгача зарядларни портлатиб

улгурниш учун суръатни яна ҳам ошириш лозим эди... Булар бўлса...

Булар бўлса мана бугун ҳам кечки овқатдан кейин ошхонада столларни бир четга суриб, ярим кечагача танца қилинди. Тўлаган бисотидаги магнит ленталарини икки маргадан айлангириб чиқди. Раъно ҳали у йигит билан, ҳали бу йигит билан айланиб илдирар, хансираб, юзлари олмадек қизариб кетган эди. У бугун калтарок, кенг юбка кийган, бир йигит кучоғидан учиб, иккинчисига отилганда этаклари ҳилпираб, ўзи кийкириб кулар. Темир ёки Пулатдек бақувватлари эса унинг енгил гавдасини айлангирганда кўтариб-кўтариб ташлашар эди. Раъно фақат Эргаш кучоғига тушганда сал дамни ростлайди, чунки Эргаш босиқ, бошини эгиб, бошқалардек қизнинг юзига тикилмай, унга озор бермай салмок билан айлангиради. Ошхонанинг тупроғи ўйнаб, чанги чиқиб кетди.

Шундай қилиб, ўша кечаси брезент том тагида роса тўс-тўнолон, кий-чув, ўйин-кулги бўлди. Шунча йигит билан баробар ўйинга тушган Раъно охирида жуда ҳолдан тойиб, йигитларнинг тунги дарё сайри ҳақидаги таклифларига ҳам унамаедан, ранги оқаринқираб отасининг хужрасига кириб кетди. Йигитлар ҳам бу кеча донг қотиб ухлашди.

Эргасига ҳаво шундай сарин, шундай майинг эдики, навқирон кун худди ҳозиргина, худди шу ерда, Довтена этакларида тутилгандек, энди эса узок сафарга отланаётгандек эди. У чиндан ҳам ҳозир, жаҳон бўйлаб кеза бошлайди, чанг ютади, тутунга тўяди, хавонинг бу қадар ширин эканлигини билмайдиган одамлар ёнига боради, чарчайди, қарийди...

Қирда бонг урди, тинч уфқларда темир садоси узок янгираб турди. Трассада смена тугаган эди.

Йигитлар ювиниб-тараниб энди инига отланганларида Салим-ваҳима хунук хабар тошиб келди: Раъно тўсатдан қағиқ касал бўлиб, ётиб қолганмиш!

Иўлдош соатига қаради:

– Бирров кириб кўриб чиқамиз!

Бу гап ҳаммага маъқул тушди. Фармоновнинг хужрасига ошхона орқали кирилар эди. Йигитларнинг кўнгили сўрагани келишганини кўриб қизининг бошида ўтирган Фармоновнинг кўзидан ёш чиқиб кетди. Раъно бурчакдаги йиғма қаравотда

юзигача бурканиб ётарди. Унинг авзойидан ҳамма кўркиб кетди: кечаги лоладек ёниб турган Раъно қаёқда-ю, бу қаёқда! Юзини совук тер боёган, яллиғлаган миждалари нам, кўзларининг оқи сарғайган, иситмадан қалтирар, нафас олинши оғир, ҳар замонда кўнгли беҳузур бўлиб, туринга интилар, лекин қайт қиллолмай азобланар эди. У келганларни ташимади шекилли, инграб тўлганди.

Келганлар Пўлатга йўл бериб, олдинга ўтказишди.

– Раъно, Раънохон! – деди Пўлат қизнинг ёнидаги қуринга ўтириб. Қиз кичрикларини зўрға очиб, уни таниди. Пўлат унинг исегини ўлчади, томир уришини кўрди.

– Тилингизни кўрсатин-чи, Раънохон.

Кейин Пўлат ўртоқларига:

– Чикиб туринглар, ҳавони тўсманглар... – деди кўл силтаб. Раъно билан ёлғиз қолди. Ота эшик олдида турарди.

– Анов куни касал бўлганингизда ҳам иситмангиз баландмиди?

– Ҳа, – деди қиз заиф товуш билан.

Пўлат узок ўйланиб ўтирди-да, тасалли берадиган бир сўз айтолмай, ўртоқлари олдинга чиқди. Ҳаммалари ошхонада кутиб туришарди.

– Ҳеч нима билолдингизми? Тузалиб кетармикан? – деб сўради Фармонов. Бу савол ҳамманинг кўзида бор эди. Пўлат жавоб беролмасдан бир зум индамай турди-да, яна касал олдинга кириб кетди. Ҳамма эшикка ёпирилиб, кулок солди. Орадаги омонатгина тахта эшик яхши ёпилмас, хунук ғирчиллар, унинг боридан йўғи дуруст эди, барибир ҳамма гап эшитилиб турибди.

– Раъно... нима бўлди сизга? Қасрингиз оғрияпти?

Қиз инграб бош силкиди:

– Билмайман...

Пўлат сочик билан унинг манглайини аргиб, яна сўради:

– Менга қаранг, портлатилган тонлар орасида юрганнингизда, қояда ўтирганингизда сезмадингизми... бирон нарса чақмадимми?

Раънонинг кўзлари қагга очилди. Кўз қорачиғлари ваҳимада йилтиллар эди. Кейин бош қимирлатиб, секин: «Ҳа, чаққан эди», деди. Деди-ю, «Сиз қаёқдан биласиз!» дегандек савол назари билан тикилганча қолди. Пўлатнинг пенанаси тиринди.

– Қачон? Эслай оласизми?..

Қиз ўнкаси оғзига келгандек, нафаси бўғилиб, қайт килолмай, тўлғана бошлади. Томирлари бўртиб, юз-кўзи бирпасда жикка сув бўлиб кетди.

– Нима эди? Нима эди. Пўлат ака?

– Майли, гапирманг, ҳеч гап эмас. Ўзингизни уриштирманг, чарчайсиз...

Пўлат ошхонага чиқди. Фармоновни имо билан касал ёнига киритиб юбориб, ўзи эшик томон юрди. У атрофда ўртоқларининг кўрмаётгандек, бесаранжом, парижон эди. Ўртоқлари ундан жавоб кутишарди. Нима гап? Хавфли эмасми? Буни бу ерда Пўлатдан бошқа ким ҳам билиши мумкин?

Пўлат эшик олдида тўхтади, йўлдош бир нимани сезгандек хавотирда у томон юрди.

– Хўш? Бир нима деёласанми?

Пўлат индамай, у аллақандай саросимада ўртоқларининг зимдан кузатар эди.

– Қани бўлмаса ташқарига чикайлик, ўша ерда бир маслахатга келармиз, – деди йўлдош соатига қараб. Ҳамма кўзгалди.

Шу пайт Пўлат илдам юриб бориб, эшикни орқаси билан тўсди. Шу турганча орқада қўли билан найпаслаб, олдин темир тамбани туширди.

– Нима қияпасан? Бу нимаси?

Пўлат индамай, эшикни ичкаридан қулфлади-да, қалитни чўнтагига солди.

– Ие, ха?!

– Оч эшикни!

– Мумкин эмас! – деди Пўлат, худди бунга ўзи айбдордек, наст ва кескин овоз билан.

Йигитлар бир-бирларига қараб, оз вақт жим қолишди-ю, яна ғала-ғовур кўтарилди.

– Нима қилмоқчисан, нима гап?

– Гапир ахир!

– Эшикни оч!

– Очмайман, – деди Пўлат ва ўз гумонини тушунтира бошлади. Унинг гумонича, Раънонинг касали оғир, юкумли касал бўлиши мумкин. Чунки уни ағдарилган ғор тулроғи орасида ёмон кана чаққан. Пўлатга аниқ маълумки, бундай

каналарининг баъзилари жазирама чўл шароитида табиий эпидемия ўчоғи бўлиб, чакканда баданга спирохета деган хавфли инфекция тарқатади.

– Менинг диагноз кўйишга ҳеч қандай ҳаққим йўқ, билганимни айтяпман, касалнинг барча белгилари шундан далолат бериб турибди... – деди Пўлат бошини эгиб. У бирдан мажолезланиб эшик тағидаги ёғоч скамейкага ўтириб қолди. Йўлдош ҳам ўтирди, бошқалар лол, тикка туришар эди. Қизининг ёнидан чиққан Фармонов ичкари эшик остонасида бу ғалати жимликдан хавотир олиб, қоғиб қолди, катта кўзойнағи тира-ширада ғалати йилтилар эди. Анчадан кейин Эрганининг вазмин овози жимликни бузди:

– Бу тушунарли... Раъно, афсуски... – деди у Пўлатга яқинлашиб, – хўш, бу эшикни қулфлаганинг нимаси? Бизлар..

Пўлат орғиқча тушунтиришини, негадир, эи кўрмади, кўнглига келган фикрдан ўзи чўчидими, ё ўз гумонларига ишончи қомил эмасми, ҳуллас, бежо кўзлари билан дўстларига ялингандай қаради-ю индамади. Гап ўзи тушунарли эди, кеча ахир булар ҳаммаси ярим кечагача Раъно билан ўйинга тушинди, бугун хонасига киришди... Ҳамма жим эди. Кимдир воқеани ҳали ҳам миёсига сингдирилмай порозилик билдириш учун, кизишиб, нафаси тезлашиб, сўз кидирар, кимдир тузокка тушганини тап олгандек, фикрни бир жойга тўплаш учун ўзига ўзи: «Хў-ў-ўш...» дер, кимдир бош эккан, кимдир ваҳимада бақрайиб қолган эди. Бу ерда бутун бир смена, бошлиқ билан тўккиз киши, тунги сменадагиларнинг ҳали бу воқеадан хабари йўқ, улар эрталаб ишдан келиб ухлаб ётишибди.

Бирдан Фармонов ўзини эшикка уриб қолди. Воқеанинг жиддийлигини энди тушундим, ёки ҳеч нарсани тушунмаганим, бирдан қўлларини силтаб, кизишиб кетди:

– Қани очини! Очинг деяпман! – деб кичқирди у Пўлатга. – Сизга ким ҳуқуқ берди? Ким ҳуқуқ берди!

Йўлдош бориб эшикни тўсди.

– Ўртоқ Фармонов... – кейин у ҳам овозини баландлатишга мажбур бўлди: – Ўртоқ Фармонов!

– Очинг деяпман! – Фармонов яна эшикка интилди. – Ким бошлиқ бу ерда? Ким бошлиқ? Сиздан сўраяпман!

– Ўртоқ Фармонов...

– Ахир, ахир... – Фармоновнинг товуши ўзгарди, аяғчи-роқ эшитила бошлади. – ахир касалга доктор чакириш керакми, йўкми? Эрта-индин сел келяпти, кудукларнинг зарядини тугатиш керакми, йўкми? Мен бу ерда бошликманми, йўкми? Нима, камаб кўймоқчимисанлар! Оқибати ёмон бўлади, билиб кўй!

– Ўртоқ Фармонов, – Йўлдош уни четроқка бошламоқчи бўлди, – нахотки тушунмасангиз... ахволни?!

– Тахмин! Гумон!

– Бунака ишда тахмин билан гумоннинг ўзи етарли. Ташқарида одамлар бор... Бизнинг ҳақимиз йўқ.

Фармонов шаштидан сал қайтди.

– Нима қилмоқчисизлар?

– Маслаҳатлашайлик.

Ҳамма буларнинг агрофига туж бўлган эди.

– Биринчи вазифа... – Бу вақт ичкаридан Раънонинг ниграган овози эшитилди, Пўлат гапини бўлиб, бемор олдига кириб кетди. йўлдош давом эттирди:

– Биринчи вазифа ўталди: касал ва у билан муносабатда бўлганлар алоҳида ажратилди, – у эшикка кўз ташлаб қўйди, – саросима бўлмасин. Иккинчи вазифа – тезликда врач чакиришнинг йўлини топиш...

Шапкасини гижимилаб бурчакда спортемен хайкалидай қотиб турган Темир шарт кесди:

– Бунинг йўли йўқ.

– Юк баржаси қачон келади?

– Тўрт кундан кейин.

Яна жимлик чўкди. Ҳар ким ҳар қаерга жойлашиб ўтириб олди. «Ана холос, пишди гилос», деб қўйди устунга суяниб ўтирган Эргаш.

Бирдан шовқин кўтариб ўрнидан турган Салим-вахима йўлдошнинг ёқасига ёпишиб қолди:

– Эшикни очасан! Менга юққан эмас! Мен соппа-соғман! Ҳақкинг йўқ, очасан! – деб чинқиради у. Дўпписен бошидан тушиб, сочи тўзиб, оғзидан қўлик сачради. – Оч дейман! Менга юққан эмас! Ким айтди? Ким доктор? Қани, доктор айтсин! Оч!

Уч киши бўлиб зўрға жойига ўтказишди.

– Э, жуда ингичка экансан-ку, хумпар, – деди Эргаш кафтини қоқиб.

Салим-вахима ҳолдан тойиб, кичкина жуессаси гужанак бўлиб, ўтириб қолди. Кўйлагини йиртилган, шими тупрокка беланган, оғзининг чети кўпикланган, кўзи бежо, аянчли эди. Фармоновнинг унга кўзи тушиб ранги сўлиб кетди, ўзи ҳам боягина шу тутқаноққа ўхшаб дағдаға билан бақирганини эслади шекилли...

Ичкаридан Пўлат чиқди.

– Иситмаси тушяпти. Менимча, ҳар ким унинг олдига кираверини шарт эмас. Мана мен... бундан кейин ҳам факат...

– Келиндик, – деди йўлдош. – Айтиб кўяй, ингиломни кўрсатишининг хонаси келди. Гап бошқаларининг ҳаёти ҳақида кетяпти. Эҳтиётсизлик қилишга ҳақимиз йўқ...

– Гап ўзимизнинг ҳам ҳаётимиз ҳақида кетяпти. Бир йўлни топишимиз керак, – деди Пўлат. Унинг бу гапни ҳаммани хушига келтириб, ўйлатиб қўйди: йўл йўқ эди.

Бу орада йўлдош ташқарига чиқиб, ошхонадан нарироқдаги устунга бошқаларни огоҳлантирадиган қоғоз ёпиштириб кирди.

– Қани, нима киламиз?

Ҳеч ким нидамади.

Куёш ҳам тиккага келиб, ўтовдек юмалоқ брезент томнинг тена туйнукларидан тушган ёлқинли шуъла ошхонанинг ҳавосини дим қилиб юборди. Биров тақдирга тан бериб, скамейкага чўзилган, яна биров ҳамон нима бўлаётганига ақли бовар қилолмай, сонини шапатилаб ўқинар, ух тортар эди. Бирдан Эргашнинг ҳовлиққан овози эшитилди.

– Менга каранглар! – деди ўрнидан сакраб туриб. – Тўлаганининг передатчиги-чи? Тўлаганининг передатчиги кутқазади! Унга хабар қилиш керак.

Ўтирганлар туриб, ёнбошлағанлар ўтириб, ҳамма кимирлаб қолди, шовқини кўтарилди. Аммо шу вақт Темирнинг бурчакдан келган овози ҳамманинг ҳафсаласини шир қилди:

– Дабадала бўлиб кетган. Передатчик йўқ, – деди у.

Бу гапдан кейинги жимлик Фармоновга чўяндек оғир туюлди. У ўтирган жойида гужанак бўлиб қолган, кўзи ерда бўлса ҳам, атрофдагиларнинг назарини сезарди. Шу пайт у бошлиқ экаклигини ҳам, обрўён тушини ҳам унутиб, кўзига ёш олди:

– Жон укалар, болани кутказиш керак... Раънони кутказиш керак, жон биродарлар, йўлдош, Пўлатжон, иним...

«Ажабо, отларимизни билиб олибди!» деб ўйлади йўлдош хайрон бўлиб. Фармонов унга ҳозир шу дўстларидек содда, яқин туюлиб кетди. «Ўзининг исми нима экан-а?»

Кун оғиб қолди. Ҳали ҳеч қандай чора топилгани йўқ, ўйлаб ўйларига етишолмади. Ҳамма ниманидир кутар, нима эканлиги маълум эмас эди. Юк баржасиними? Хўш, ундан кейин-чи? Унда ҳам врач йўқ-ку? Ташқаридагиларнинг бирон тадбир топишига умид боғлаш ҳам беҳуда. Улар нима қилиши мумкин? Бульдозер билан йўлга тушса неча кунда етади, йўл тополадими? йўқ, ҳамон ўша юк баржасини кутиш қолади.

Ҳамма кўнглида бир илож кидирар, лекин сиртдан буни билдирмасликка уриниб, ўзи билан ўзи банл, бошқа, аҳамиятсиз гаплар билан ўзини чалғитиб ўтирар эди. Яхши ҳам ошхонада камалиб қолишгани. Бу ерда сув ҳам, озиқ ҳам бор. Бурчакда Раънонинг суратлари, қандайдир темир-терсак, бузук приёмник. Гоҳо Раънонинг безовта алахлаши эшитилади, Пўлат унинг олдига кириб-чиқиб отасини юпатган бўлади. Кейин у бир чеккада шумшайиб ўтирган Салимнинг пешанасини ушлаб кўрди. Иситмаси йўқ эди.

– Хафа бўлма, ваҳима, – деб кўйди кулиб. Бориб йўлдошнинг ёнига ўтирди.

– Нимани ўйлаяпсан?

– Аҳволимизнинг бемаънилигини-да, – деди йўлдош паст овоз билан. – Ҳар нарсада ҳам қандайдир маъни бўлиши керак. Яшашда ҳам, ўлишда ҳам...

Нарироқда Эргаш, яна битта қора бола, Фармонов ўтиришибди. Қора бола жуда камсукум, камгап, донмо қандайдир дарсликлар қўлтиклаб юради. Шу ерда ҳам «Физика»ни варақлаб ўтирибди. Худди эртага имтиҳонга кирадигандек. Эргаш, бекорчиликдан, аввал бошликка мурожаат қилди:

– Мана шунақа, ўрток Фармонов, келажагимиз порлок... – У қўлларини ёйдн. Бошлик аччиқ киноясига жавоб қилмагач, қора болага қаради:

– Шу ердан эсон-омон чиқсам, шартта уйланаман. Сен-чи, ақаси? Сен нима қиласан?

Бола елкасини кишиб, дарелигига тикилиб ўтираверди. Унинг ўрнига нарироқдан бошқа йигит жавоб килди:

– Менми? Мен омон чиқсам, одамларга кўлимдан келганча яхшилик қиламан. Ўйлаб карасам, умримда ҳеч кимга бир тузукроқ яхшилик қилмаган эканман.

Бу гап қоронғида кўнгилларга чўкиб кетди. Ўқтин-ўқтин гап, гурунг эшитилиб қоларди. Фармоновнинг диққати Эргашда: бошлиқ уни хотин, бола-чақалик, деб ўйлар, йўлдошнинг бир вақтлар у ҳақда айтган гапларига ишонмаган эди. Ҳозир суҳбатига кулоқ солса, ҳаммаси рост экан. Боқиб олган болалари онаси билан кетиб қолибди. Уларни деб уйланмай ўтаёзган Эргаш болаларни соғинганини йиғлагудек бўлиб гапириб ўтирибди. Фармонов бирдан сўраб қолди:

– Менга қаранг, иним, сизнинг отингиз Эргаш-а?

– Ҳа, ўртоқ Фармонов.

Фармонов бошини сарак-сарак қилиб, ерга қаради, нндамай қолди.

Тепа туйнук тагида ўтирган Темир ёнидагиларни нуқул осмони фалак ҳақидаги ақл бовар қилмайдиган хикоялари билан банд қилган эди. Туйнукдан Сомон йўли кўришиб турибди. Ёнидагилар Темирни саволга тутишади.

– Ҳаммаси юлдузми? – деди кимдир жимир-жимир этган Сомон йўлига қараб.

– Ҳаммаси, сони-хисоби ҳам маълум.

– Бе, санаб бўлармиди?

– 150 миллиард юлдуз! – деди Темир.

– Бири-бири билан уришиб кетиши мумкинми?

Темир юлдузларнинг тўқнашиш имконлари ҳақида гапга тушади.

– Тахминан бир неча миллиард йилда бир марта тўқнашиш эҳтимоли бор. Масалан, бизга энг яқин Сентавр юлдузини олайлик. У биздан атиги 4,2 нур йили узокда. Қуёш бу масофани юз минг йилда босиши мумкин. Борди-ю, агар у тикка Сентаврага қараб юрса ҳам, уни қувиб етиб тўқнашиши учун беш миллиард йил керак...

Ичкаридан Раънонинг қаттиқ алаҳлаб инграгани эшитилди. Пўлат скамейкага чўзилиб ухлаб қолган эди. Уни чақиришди, туртишди, уйғотишполмади – жуда толиққан экан. Фармонов ўрнидан туриб атрофга бежо аланглади,

Пўлатни яна силкиб кўрди. Қизининг товуши унинг юрагини тилмоқда эди. Шу вақт Эргаш шартга туриб, гўзғиган сочларини тузатди-да, тахта эшикни ғирчиллатиб касал олдига кириб кетди.

– Эргаш! Эргаш!.. – деб чакирганча қолишди.

У қайтиб чиққанда Пўлат уйғониб, кўзларини укалаётган эди.

– Ухлайвер, ухлайвер, ҳеч гап йўқ. сув ичирдим. Нега одам кўп, нима қилиб ўтирибсизлар деяпти...

Пўлатнинг уйқуси тамом қочган эди, Эргашга афеуселаниб қаради:

– Чакки қилибсан...

Кейин курсини кўтариб бориб, Раънонинг эшиги тагига ўтирди.

– Эргашвой!.. – деди Фармонов сескин.

Эргаш унинг ёнига ўтиб ўтирди.

– Ётиб дам олсангиз бўларди... Раънодан хавотир олманг, хабардор бўлиб турамиз.

Фармонов бир нима демокчи-ю, айтолмай қийналяпти.

– Кечирасиз, ўрток Фармонов, немингизни билмаймиз...

– Иемим... Иемим Муҳаммаджон, – деди Фармонов. Ўзи яйраб кетди. Худди шуни айтолмай қийналиб турган эканми.

– Муҳаммаджон ака... Шундай илик, содда отингиз бор экан-ку, билмас эканмиз, – деди Эргаш. Мудраб ўтирганлар ҳам бир янгиллик тонгандек, хушёр тортиб, Фармоновнинг исмини такрорлашди.

– Йигитлар сел ўтгунча кудукларни зарядламай турингиз эди, сиз нима дейсиз, Эргаш иним? – деди Фармонов. – Бизсиз барибир улгуришолмайди, бутун ишимиз ҳам, тонна-тонна поргловчи материалларимиз ҳам оқиб кетиши мумкин.

Йўлдош ҳам уларнинг ёнига келиб ўтирди.

– Тўғри айтасиз, Муҳаммаджон ака, эрталаб тонгдаёқ стказамиз буйруғингизни.

– Етказинг, йўлдошвой!

– Хўп, Муҳаммаджон ака.

Тонг яқин. Кўпчилик пинакка кетган. Тонг олди жимлигида узокдан дарё шовуллашими, қир ямаолими кулоқка чалинар эди. Шу пайт қаердадир бир нима тарақлади. Уйғок ётган Эргаш эшикка югурди, эшикда ҳеч ким йўқ. Пўлат Раънодан хабар олди, бемор ҳам

пентма азобидан дармонсизланиб, тонг салқинида уйқуга кетган эди. Яна жимлик чўкди. Лекин бир нафасдан кейин ошхонанинг орқа томонида яна бир нима қаттиқ тараклади. Уйқудан уйғонганлар эсини йиғиб улгурмай, деворнинг икки тахтаси гуре этиб қайрилиб тушди-ю, тешикдан бировнинг хансерагани эшитилди, шарна кўрилди. Бир кўлида болта, бир кўлида яна алланималар, илжайиб қараб турарди.

– Тўлаган?!

Пўлдон, Пўлат, Эргани оёққа туришди.

– Қайт орқанга!

Тўлаган қайтиш ўрнига, қайрилган тахтани жойига қоқиб, ердан яна алланималарни кўтарди-да, булар томонга илжайиб келаверди.

– Жинни бўйти бу!

– Тентак!

Лекин уйқуси қочган ёшлар уни қуршаб олишди: «Нима ган?» «Бирон чора кўрдингларми?» «Йўли топилдими?» «Хабар берилдими?»

Тўлаган бўлса, ҳеч нарса билмасди. У воқеадан хабардор бўлгандан бери йиғирма соат давомида вагонга камалиб ишлади. Овқат егани йўқ, сув ичгани йўқ.

У кўлидаги қутичани авайлаб ерга кўйиб, эшик тагидаги сув бакига боғланган занжирли кружкага ёпишди. Тўкиб-сочиб ютоқиб сув ичди, қолганини юзига сепди-да, Пўлатнинг ёнига келди.

– Қани, нима деймиз?

Эргани билан йўлдон ҳам уларнинг ёнига келишди. йўлдон Тўлагани кучоғига олиб:

– Бўлар иш бўлди, молодец! – деб кўкрағига мушт тунширди.

– Раънонинг аҳволи қалай? – дерди Тўлаган. Унга ҳеч ким жавоб бермасди.

– Лекин аҳмоқлик бу, – деб Пўлат қутичадан передатчикни олди, – гирт аҳмоқлик, – деди яна авайлаб кўлида айлантираркан. – Бунинг учун бу ерга ўғринча бос-тириб киришнинг шартмиди?

– Эшикдан келсам киргизармидинлар? Сизларсиз бунга нима дейишимни қасдан биламан?

– Бу фақат передатчик, қабули йўқ, шундайми?

– Ҳа, кўп айлантираверма, тушириб юборасан. Бир марта пачакланган эди, стар... – Тўлаган нарироқда хаяжон ичида индамай турган Фармоновни кўриб, кўзи кўзига тунди. – Шунинг ҳам зўрга эплантирдим. – Передатчикни икки қўллаб ушлаб девор олдидаги столга олиб бориб ўрнатди. – Қани, тезроқ бер текстингни, менинг ишим бор.

– Қанака иш? Энди чиқиб бўлсан бу ердан.

– Майли, бер текстингни. Ҳар ўн беш минутда такрорлайверсам, бирон хаваскор албатта тутадн. Менинг тўлқиним яхши.

Пўлат текет ёзига ўтирди.

– Қисқа, аниқ бўлсин! – деди Тўлаган, снгни нимариб. Уни ҳаммалари куршаб олишган, уларда умидворлик пайдо бўлиб, юз-кўзлари жонланган, тинмай сўроққа тутинар эди.

– Демак жавобини ололмайсан?

– Сигналингни биров тутдимн, йўқми, каёқдан биламиз?

– Ким бузган ўзи, нега бузган?

– Жим!.. Жим! Тарқалинглар, халакиг берманглар.

Йўлдош билан Тўлаган столни тўсиб ўтиришди, Пўлат текетни олиб келиб берди.

«Биз Довтепадамиз. Тиббий ёрдам керак. Тезда тиббий ёрдам керак. Врарча етказинг, қана чаккан, деб тахминланади. Спирочета Согдиана! Ёки орнитҳодорус панилиннес! Карантиндамиз».

Тўлаган передатчикнинг калитини босди. Узун-калта, узун-калта «би-би, би-би-бий»лар қатор тизилиб қумуш гилдиракчалардай эфирга снгниб кетди. Ўтирганлар бу ажойиб гилдиракчаларнинг юмалашини кўргандек бўлдилар, чехраларига нур кўниб, бир-бирларига қарадилар.

Фақат Фармоновнинг чиройи очилмай, пешанаси терлаб, нимагадир азоб чекар эди. Бу йиғитларнинг ҳар бири унинг кўзи олдида дафъатан бир кашфиётдек очилиб кетди.

Тўлаган деган шу экан-да. Ноёб ҳунари бор экан-ку. Ундай деса, бошқалари ҳам... Мана, Пўлат, Эргаш, Темир... йўлдош айтгандек, ҳар бири бир олам деганича бор. Анов биттаси ҳам ғалати эди.

Фармонов бирдан эслаб, гўё ҳозир энг муҳим масала шудек, жиддий сўраб қолди:

– Йўлдошвой, хов бир оғайнингиз бор эди, газ трассасида ўтга қирган-чи, кейин биздан хафа бўлиб ҳам юрди, оти нима ҳам эди?

– Саид, – деди йўлдош. – У ўша кетганча кетди. Муҳаммаджон ака. Нобуд бўлди у.

– Нечук?

Йўлдош Азизанинг хатларидан ўзига маълум бўлган воқеаларни айтиб берди: Саид бориб-бориб ўша уй бекаси Малоҳатга уйланган эди. Малоҳатнинг ўзи кечаси бостириб кирибди, дейдими – хуллас, бирга турадиган бўлиб қолшибди. Икки ҳафтадан кейин эса орада муҳаббат тугул, бироқ инсоний илинж ҳам йўқлиги маълум бўлган. Саид Азизага тавба-тазарру қилиб, ёлвориб хат ёзибди. Азиза ундан юз ўгирибди. Шундан кейин Саид тушқунликка тушиб, ичкиликка берилиб кетибди.

– Малоҳат билан судлашибди чоғи, ўзи ҳам милиция назоратида эмншми, нима бало... хуллас, қурди, сўлди бола... – деди, йўлдош ер чизиб ўтириб.

– Аттанг-а! Кетмаса-ку, кўпчилик йўлга солиб оларди.

– Албатта! Кимларни хушига келтирмайди дейсиз коллектив!

Бу пайт яна Раънонинг безовта товуши эшитилди. У қусолмай қийналар, ўқтин-ўқтин хушидан кетар эди. Овози эшитилганда Фармоновнинг жуссаси кичрайиб, кўзлари жавдираб қолади. Пўлат уни қизининг олдига киритмайди. Бу ёқда передатчикнинг овози тинмайди. Тўлаган ҳар ўн беш минутда «би-бийш»лаб турибди. Ўзинча хижжалаб қўяди:

– Сии-ро-че-та Сог-ди-а-на...

Салим-вахиманинг тутқаноғи яна бошланди. Асаби жуда чаток экан боланинг. Касалнинг инграшларига ҳам, жимликка ҳам бардош беролмайди.

– Ҳавога кетяпти бари! Фойдаси йўқ! – деб аввал Тўлаганга бақира бошлади, кейин бориб йўлдошга ёпишди: – Оч эшикни! Кетаман, шёда жўпайман! Бу дўзахда қамалиб ўлиб кетавераманми! – Кейин бориб Фармоновга осилди: – Сизга барибир, Эшмат ўладими, Тошмат ўладими, қирлиб кетени, сизга коллектив қолса бас! Биламиз! «Коллектив!» «Коллектив!» оғзингиздан тушмайди!

Қизининг бетоб бўлиб қолганидан эзилиб ўтирган Фармоновга Салимнинг бу дағдағаси ўлганининг устига тенган бўлди. Чол бечора ёш боладек бурчакка суқилиб қолди. Унга жуда раҳми келиб кетган йўлдош Салим-вахиманинг

кўпик сочаётган оғзига қараб бир мушт туширди. Салим гандираклаб кетди.

– Кўйинг, йўлдошвой... – деди Фармонов йиқиллаётган Салимнинг билагидан ушлаб қолиб. – Яхши эмас. У тўғри гапиряпти. Отинг шимади, ўғлим?

Салим йиғламоғираб отини айтди.

– Салимжон. Кел, қизиқмасдан гаплашайлик...

Улар ота-боладек бир ерга ўтирдилар.

Нарирокда Тўлаган катта столга кутиседаги барча асбобускуналарини сочиб ташлаб, бузук радиоприёмникнинг ҳам астар-аврасини ағдариб, гоҳ кичкина станокчасида сизгалтак ўрар, дам бир нималарни улар эди.

– Менга қара, сен текетга ўзингдан бир нималарни кўнйапсан шекилли, – деб сўради Темир унинг ёнига келиб.

– Алоқа вақтини тайинляяпман.

– Алоқа вақтини? Қабулни ҳам йўлга қўя оламан деб ўйлайсанми?

– Бекорга терлаб-пицияпманми?

– Фақат вақт... вақт йўқ. Кечгача корреспондентини тутолсайдим!

У яна передатчикка бориб, қўлни калитга қўйди.

Кун оғиб қолган эди. Ўтирганлар кечадан бери қорин очганини энди сезиб, биринчи марта пон чайланди.

Темир йиғитларни апрофига тўплаб космосдаги аллақандай портлашлар ҳақида сафсата соҳаётган эди, бирдан ер каттик силкиниб, ташқарида еру кўкни титратувчи қучли портлаш юз берди. Ҳамма ўрнидан туриб кетди, кулоқлар динг бўлди. Портлашнинг гувиллаши ҳамон тинмай, ҳавони зириллатиб, осмонда муаллақ тургандек эди.

– Бизникилар! – деб кичкириб юборди йўлдош.

Ҳамма Фармоновни қуршаб, кўзларини катта очганча, ундан гап кутар эди.

– Бизникилар портлатишди, ўртоқ Фармонов!

– Ҳа-ҳа, ҳа-ҳа... – дерди бошлиқ ҳамон ташқарига кулоқ тутиб. – Бу тўққиз кудукнинг ҳаммаси! Қучли портлаш. Эшиттишларми? Лекин забойка қилишдимикан? Забойкасиз портлатишган бўлса чағоқ бўлади, ҳаммаси бекорга кетади. Билишармикан?

Ҳамма жим бўлиб қолди. Чиндан ҳам бундан беҳабар бўлишса-чи? Ҳовлиқиб бекорга портлатиб қўйишган бўлса-чи?

– Забойка... Забойка, – деб ичирларди Эргаш у ёк-бу ёкка асабий юриб. – Йўк, нахотки...

– Хавотир олманглар, ҳаммаси жойида! – бу бир чеккада ўз иши билан банд бўлиб ўтирган Тўлаганининг овози эди. – Ҳаммаси жойида, сизларнинг бундай аҳволда қолганларингизни билгандан кейин бир нафас ҳам тинч туришгани йўк. Забойкани ҳам билишадди. Менга, айтмагин, дейишувди, ўртоқ Фармонов ман қилади деб кўркиб...

– Азаматлар... – деди Фармонов секин. Юзига қон югурди. Вужудида ёқимли чарчок сезиб, ёнидаги курсига ўтириб қолди. Илгарилар унинг кўзи қасрда экан. Нега бунчалик хиссенг, совуққон бўлиб яшар экан-а? Агар қизининг касали сабаб бўлиб, бу йиғитлари билан мана бундай икки қунгина юзма-юз тўқнашмаса, бундай хаяжон нималигини билмас, уларни ҳам бунчалик яқиндан таний олмас эди. Буларнинг ҳар бири бир олам, турган-битгани янгилик, воқеа.

Кечга бориб ҳақиқатан ҳам қиссамизни шартга кесадиган бир воқеа юз берди. Қир, соҳилларга майин оқшом соқинлиги чўкиб, кечки шабада ёввойи ўтларнинг намхуш хидларини тарага боплаган бир пайтда осмонда вертолёт паррагининг вағиллаши эшитилди.

Бу ёқдан қулоғига қўл бола наушнигини тутган Тўлаган бақира бошлади:

– Тўхтанглар! Жим бўлинглар! Мен корреспондентимни тутдим. Жим бўлинглар ахир!

Қани энди жим бўлинса! Вертолёт тўё буларнинг юрақларида вағиллаётгандек эди.

– Жим бўлинглар деяман!

– Жим! – деди йўлдош. Бир оз тинчишди. – Қани гапир корреспондент нима деяпти?

– Оқмолим, Оқшомми деган кишлоқдан бир хаваскор козок бола экан, – деб қулиб юборди Тўлаган. – Мени эрталабдан бери эшитгаётган экан. Эрта биланок районга хабар берибди. Врач билан маслаҳатлашибди. Карантин энг биринчи, энг тўғри чора, дебди доктор! – Яша, азамат! Бундан кейинги шовқин-суронни пастлаб келаётган вертолётнинг гувиллаши босиб кетди.

Қиссамиз охирлашга охирлади-ю, лекин биромадиди бир учрашув хақида айтиб ўтмасак, тугалланмаганга ўхшаб қоляпти.

Довгепадан қайтиб келгандан кейин ўрток Фармонов тўсатдан пенсияга чиқиб кетди. Ундан буни ҳеч ким кутмаган, ўзи ҳам бу қарорга тўсатдан келган бўлса керак. Бир умр кўниқиб, ҳавосини олиб олган бу инш энди ўзига ҳам ваҳимали кўришиб қолдимиз, хуллас, «Йўк, йўк, баҳол-қудрат ишлаб келдик, энди жавоб беринглар», деб туриб олди.

Пенсионер бўлиб олгандан кейин, зерикиб, кўпинча шаҳарга борар, қадимий хиёбонларда соф ҳаводан нафас олиб ўтирар эди. Шундай кунлардан бирида у ўтирган скамейкага биров келиб ўзини ташлади. Кўм-кўк, соя-салқин, озода хиёбонда ҳар қандай бегона хид дарров сезилади. Фармонов бурнини жийирди: ёнидаги қўпол одамни, гавласини гурс этиб ташлаб, скамейкани майинштириб юборганидан ташқари, ҳикичок тутиб, оғзидан саримсоқ билан ароқ хиди гушиллаб турар эди.

Фармонов энсаси қотиб, туриб кетмоқчи бўлиб ёнига қараган эди, ҳалиги одам танишга ўхшаб туюлди. Ҳалати бўлиб кетди. Тунги ёмғирдан пайдо бўлган халқоб ёнида икки мусича ку-кувлаб юрган эди, мастнинг ҳикичоғидан чўчиб, учиб кетди. Фармонов нешанасини тириштириб ўйлар эди: бу ўша Саид-ку! Ёширайи, одам ҳам шунақа ўзгарадимиз!

Сандин ҳақиқатан ҳам таниб олинн кийин эди. У бесўнакай қорин кўйган, уст-боши ғижим, ифлос, камарининг тўқаси узилиб кетайи деб турибди. Бақалок юзини сокол босган, кўзларининг таги халтача бўлиб осилган, оғзи, ияги ирқит, тўшига ҳам бир нарсалар томган. Энг ҳайратда қоладигани: таниб бўлмайдиган даражада қармисик бўлиб қолган эди, илгариги Санддан асар ҳам йўк...

Фармонов йўлдошнинг у ҳақидаги ҳикояларини элади: қандайдир ўзидан катта хотин, шубҳали тирикчилик, қалтис ишлар, суд, ичкилик...

Санд ён-вериди бировни танимас, баъзан кўнгли беҳузур бўлиб кўзи олаяр, атрофга алангласа ҳам, ҳеч кимни кўрмагандек яна кўзини юмиб, ҳар замонда бутун гавдаси билан силқиниб «ҳик-ҳик» қилар эди.

Фармонов муздек бўлиб кетди. Турай деса, нимадир елкасидан босиб тургандек эди.

– Менга қаранг... – деб қолди Санд қўпол, маст овоз билан, – ҳазар қиляпсизми? Нега ҳазар қиласиз? Мени... мени ким

яратди? Худо яратди! Ҳа! Сизни ҳам, междупрочим. Шунинг учун, ниманки айбимиз бўлса, худода! – У кўлини скамейка суянчигига силтаб ташлаб, кўзини юмди. Шу билан индамай қолди.

– Шўрлик... – деди Фармонов шивирлаб. Кейин ўрнидан туриб, ёқасини кўтарди-да, аста жўнади. Хиёбон жимжит, ҳаво илиқ. Лекин Фармонов жунжикиб кетди. Орқасидан ҳалиги одам кўланка сингари судралиб келаётгандек туюларди. Фармонов қадамни тезлатди:

«Худо яратди...» йўқ, сени мен яратдим. Лекин аслида сен нима-ю мен нима! Фарқимиз фақат шундаки, сен уларни ташлаб кетдинг, мен уларнинг орасида қолдим. Оқибатда мана: мен ўзим ҳақимда фикр қилишга қобилман. Сен эса...

Кимсасиз хиёбонда букчайиб кетаётган Фармонов ўзича шундай деб пичирлар, орқасида қадам товуши эшитаётгандек шошар, лекин қайрилиб қарай деса, ўзидан уялар эди...

Ташқарида қош қорайди. Чўлободнинг проспектида широклар ёниб, комбинатнинг кундузи эшитилмайдиган ўзига ҳос сурони оқшом сукунатида яна қалқиб чиқди.

Ёноқлари қизариб кетган дуркунгина жувон ҳовлиқиб кириб келганда, қисси тугаган эди. Жувоннинг кўзларидан кўришиб турибдики толиққан, лекин ҳаяжонни кўксини тебратарди.

– Ассалом-алайкум...

Аввал ким билан кўришини билмай, останада бир зум туриб қолди, кейин кўзойнакли қария олдига югуриб бориб, қўлини сиқди:

– Неварача муборак! Раъно қиз тугди...

Чол кўзларига ёш олиб, жувоннинг кифтига қоқди. Очил бува билан Азимжон ҳам уларга яқинроқ келишди. Тикилиб қоллиди.

– Демак, сиз...

– Мен ўша Фармоновман, тақсир... – деди чол кўзидаги қувонч ёшларини эплалмай. Очил бувага қўл берди, бошиқатдан танишдилар.

– Фарзанд муборак бўлсин, – деди Очил бува ҳам уни энди кўраётгандек, бошидан-оёқ кузатиб. Кейин жувонга қаради: – Сиз Азизахонсиз, шундайми?

– Ҳа... – деди Азиза келинлик ибоси билан бош эгиб. Кейин яна бирдан очилди: – Вой ўлай, жуда уят бўлди-ку, а! Қуруқ нон билан чой ичиб ўтирибсизлар... – У оиҳонага югурди. Кейин унинг хуничақчақ овози ўша ёқдан эшитилди. – Ҳозир йўлдош акамлар ҳаммалари тўғуруқхонадан комбинатга кетишди. Байрам эртага қолдирилди-ку, хабарларингиз бордир... Ундан аэропортга чиқишади...

Ҳалиги қиссанинг ичидан чиқолмай ўралашиб қолган Азимжон ҳамон Фармоновга тикиларди.

– Менга қаранг, ота... Эргаш деганингиз ҳалиги мастер, шундайми?

– Балли. Куёвим, – деди фахрланиб Муҳаммаджон ака.

– Инженер-чи? Тўлаганми?

Фармонов «тондингиз» деб, бош иргадди.

– Космонавт-чи, космонавт? – негадир сектироқ сўради Азимжон. Фармонов кулди.

– Буниси сир. Бунисини ўзинглар топтилар, – деди у Азиза келтирган сабзи тахта билан пичоқни қўлга олиб. Столга жойлашиб ўтириб сабзи тўғрашига киришди. – Лекин у ҳали ҳақиқий космонавт эмас, фақат номзод экан, дейишади. Ўзимнинг ҳам кўргим келяпти. Ҳаммасини ҳам соғинаман. Эртага байрамда кўришамиз насиб қилса... Каҳрабодек сеп-сарик сабзи унинг пичоғи остида итак сингари эшилиб, таралиб чиқар эди. Оиҳона томондан иштаҳани кўзгатадиган пиёз доғ ҳиди келди.

...Комбинатнинг юбилейи уч кун давом этди. Меҳмонлар уч кунгача тантанадан тантанага, мажлисдан зиёфатга юриб, иззат-ҳурмат кўрдилар. Азимжон ҳам каерга борса бобоси билан йўлдошининг ёнида, тўрда ўтирар, қиссада танишган оишаларини қидирар эди. Уларни таниб олиш қийин, даярли ҳаммалари коллективнинг раҳбарлари, ишлаб чиқаришнинг командирлари бўлиб кетишган, ундан таниқари, бу байрам кунлари раҳбар қайси-ю, ишчи қайси – ажратиб олиш мушкул, ҳаммаси бир хил, ҳаммаси атоқ-чатоқ, гандон, ширакайф... Лекин шундай бўлса ҳам, Азимжон «танишлари»нинг ҳаммасини, ҳатто Салим-вахимагача тахминлаб таниб олди. У фақат шуларни, шуларнинг босиб ўтган йўлини, тақдирини, иқболни ўйлар эди. Ҳаммаси унга қандайдир яқин, қариндошдек туюлар.

Ориф ака, Комила, Умида, йўлдошлар билан бирга ўзини ҳам Очил бува атрофидаги шу азим оилага бир жигарбанд деб сезар, лекин булар орасида ўзи ким – буни сира аниқлаб ололмас эди. У ҳали кўп нарсани ўйлаши, кўп чигалларни ечиши керак, ҳозир хаёли чувалиб турибди, бу воқеалар, янги танишу янги қариндошлар, сафар танишлари, байрам шов-шувалари орасида фикрни бир жойга тўпловмайпти. Шунинг учун тўртинчи кун Очил бува:

– Энди қайтайлик, болам, Чинорга қайтайлик, – деганида Азимжон шовиб қолди. Чинор! Афсонавий, осойишта гўша! Ҳар қанча ўй бўлса ана ўша ерда ўйлаб, тағига етиши мумкин. Азимжон ҳудди ўша ерда туғилиб ўсгандек, бутун сафари давомида Чинорни ўйлади, уни соғиниб қолган эди.

– Чинорга қайтамиз, бува!

Улар хайрлашганиди. йўлдош, Муҳаммаджон ака, Азиза, Эргаш, Тўлаган, Раъно, Темир, Пулат, Салим яна анча одамлар станциягача чиқиб, кузатиб қолишди. Очил бува сафарни тугатганидан, эзгу бир фарзни бажо келтириб, қони савобга ботган одамдек мамнуи кўринар, сокин ва собир эди.

Поезд узарни бир кечада олиб бориб қўйди. Сафарга чиқиб кетганларига неча йиллар бўлгандек эди, лекин ҳали-ҳали ўша куз, Чинор тоғнинг этагидаги бобо қишлоқ ўша-ўша, кўзнинг совуқ кечаларига чиндам берган чинор ҳали ҳам кўм-кўк шовуллаб турибди, соясида гузару чойхона гавжум.

Очил бува одати бўйича кўчанинг бошидаёқ машинадан тушиб, пиёда юрди, беқасам тўп кийган Азимжоннинг этиги чанг, хуржунини елкасига кўтариб олиб, отанинг кетидан эргашди. Қишлоқ тепасида ёмғир севаларди, жўхори пояси ўриб олинган томорқалар кўпчиб, ҳалимдек бўлиб ётибди.

Очил бува муюшидаги темирчиликнинг бостирмасига қараб бурилди. Бадашидан шаррос тер оққан бўз бола ёмғир шабадасидан роҳат қилиб болга урар, учкун сачратар эди. Азимжон юкни қўйиб, кўча бошидаги чинорга тикилди, чинор бу баландликдан яқингина бўлиб кўринар, майда ёмғирда улуғвор товланиб, буғланиб турар эди.

– Зўғатаси бўшаб қолибди сандоннинг, кундасини эртагаёқ бошқа қил, – деб тутиқтирарди бува темирчи болага. У бостирмага ёмғирдан қочиб эмас, болганинг галатироқ овозини узоқдан эшитиб, насиҳат қилгани

кирган экан, гатини айтиб оқ кўчага чиқди, севалиб ёгаётган ёмғирни писанд қилмай кўча бўйлаб настга, чинор томонга юрди.

Чинорнинг таги кун-қуруқ, тош сўриларда чойхўрлар у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтиришар эди. Узоқдан бобони кўриши билан катта-кичик ўрнидан турди. Уни ҳамма қуришиб олди, бобонинг ўрни йўқлашиб қолган экан, бири қучоғини очар, бири қўлини узатар, хуллас, ҳар ким қўлини олиши пайдан эди. Бобо ҳаммасига ўзига яраша сан тошиб, ҳамқишлоқларининг дийдорига тўйгандан кейин, бошини кўтариб чинорга кўз тикди, қумуш соқолини силади.

Хуржунни ерга қўйиб, нарироқда тўхтаган Азимжон қадим чинор билан кекса бобонинг кўришувини, сўзсиз сўрашиниларини томоша қилди. Чинорга қараб, баланд бир шохда лит-лит учиб ёмғирдан яширинмоқчи бўлган читтакни кўрди. Тухумдаккина қушча товланиб, кўпириб, шовуллаб турган яшил бўлут қўйинида кўзга аранг чалинардн. Бу қадимий, улугвор чинор эҳтимол қачонлардир мана шундай кичкинагина бир қушчанинг тумшугида олиб келган битта уругдан ушиб чиққандир...

Очил бува билан кўришини учун чинор тагига яна тўда-тўда одамлар оқиб келаверди. Одам одамга азиз. Азимжон бу юртга келганидан бери шунч кўради: кўришини, хайрлашини, кўришини, хайрлашини. У катта оиласининг бир қисми билан танишиб, Чинорга қайтди. Бобосини қуришиб олган мана бу гузардағилар ҳам ўша оиланинг одамларига ўхшашади. Ҳар бирининг катта-кичик ўз қиссаси бўлса керак. Азимжон ўзини янги бир оламга кириб қолгандек, ундан қайтиб чиқолмайдигандек ҳис этди.

Ёмғирда чинор ҳамон шовуллар эди.

Гузардағилар бобо-набирани ҳовлигача кузатиб қўйишди. Дарвоза тагида унга Толибжоннинг болалари чуғурчүк галасидай ётирилишди, бир зумдан кейин бригадирнинг ўзи пайдо бўлиб, қорамойга бўялган қўлларини шонинб артийб қулоқини ёзди. Қўшиқлар тоғорада ош, саватда иссиқ пош кўтариб чиқишди. Очил бува ўзи ҳам ўйга толди: энди астойдил қариб, ҳамқишлоқларига табаррук бўлиб қолибди шекилли, сафардан қутини маросими ҳар йилдагидан ҳам узоқроқ, ярим кечагача чўзилиб кетди. Одамлар бобонинг суҳбатини соғинишган эди.

Ҳамма жўнаб кетгач, кечаси Толибжон живинига бир хат тутқазди. Ажнабий маркалар ёпиштирилган бу хатнинг келганига анча бўлган экан.

Азимжон хатни олиб чироқ остига келди. Очил бува уй тўрида ўтириб, унинг оқариқираган юзига, конверт йиртганида сая титраган қўлларига қараб турди.

– Хайрли хабарми, болам?

Азимжон хатни яна бир қайта ўқигандан кейин, бобосига салати бўлиб қаради:

– Ҳа...

– У ёқданми?

– Ҳа.

– Тинчликми?

– Ширкатимизнинг бош директори вафот қилибди.

– Анттанг... Яхши кишимиди?

– Дадамнинг дўсти, дадам ўрнида эди...

Очил бува билан Толибжон юзларига фотиҳа тотиди.

– Яхши бўлса, жойи жаннатдадир. Улим ҳамманинг ҳам бошида бор. Қолганлар омон бўлсин. Қайгурма, болам.

– Бобо... – Азимжон анчадан кейин келиб бобосининг рўпарасида чўккалади, – ширкатда энг катта улуш – дадамники, яъни ҳозирда меники. У ерининг одатича бош директор курсиси наслдан наслга мерос қолар эди. Марҳумнинг эса фарзанди йўқ, ўрнини менга васият қилиб, хат қолдирибди...

– Бу нима дегани бўлади?

– Бу... аввало, жуда катта мол-дунё, бобо, жуда катта пул!

Бува бехосдан дармони қургандек бошини оғир-оғир тебратиб қўйди:

– Унда жадал етиб боришинг керакдир?

–...Шундай.

Кейин уйга вазмин жимлик чўкди. Тунги бу жимлик уларнинг орасида қалин қора девордек ўсиб чиқди. Унинг оғирлиги чигирткаларнинг чириллашини ҳам, чироқ атрофидаги парвоналарнинг тиртиришини ҳам босиб тўтиди.

– Нима ҳам қилардик, – деди бобо ерга қараб, – насибанг ўша ёқларга сочилган экан. Отлан, бўтам, ҳаяллама.

Азимжон чамадонларини саранжомлай бошлади. Тиззасида ўтириб ухлаб қолган қизчасини ичкари уйга

ётқизиб чиқиб Толибжон ҳам унга қарашди. Бува неварасига сўнги ўғитларини айтarkan, товуши узоқлардан зўрға етиб келгандек, синиқ эинтиларди.

Улар тун яримлаб қолганда ёттиди.

Лекин Азимжон ухлаёлмади. Тонг олдида сарпойчан эшикка чиқиб, оқ тош зинапояда узоқ ўтирди. Тун қоронги, хатто чинор ҳам кўринмас, лекин унинг қаердадир шу атрофда осмонни тўлдириб турганлиги сезилар эди. Кўн ўтмай бир қуича чирк этди. Кечаги читтакмикан? Худди шу заиф товушни эинтигандек, уфқда билнар-билнимас илк тонг нури чизилди. Азимжон бирдан осмонни кўрди. Худди рўнарасида ҳар жой-ҳар жойида кўзги барги олтинсимон товланиб турган улугвор чинорни кўрди. Кечаги хат билан конверт ҳали ҳам кўлида эди. Пул! Бу уни яна қанчадан-қанча душманларга, хавф-хатарларга, низоларга дучор қилади! Ажаб: бобоси билан шунча йўл юриб, шунча одамларни, шунча воқеаларни кўрди, аммо биронтаси пул билан бозлиқ эмас... Азимжон ўтирган жойида хатни аста майдалаб йиртди. Бобоси орқасида тикка турган эди, шу пайт ўзининг шу ердалигини билдириб кўйди. Набираси санчиб ўрнидан турди. Улар бир-бирларининг кўзларига тикилиб қолиди.

– Бобо, – деди Азимжон ҳаяжонда, – хатонни тузатиши учун мардлик керак, деган эдингиз, эсингиздами?..

Қумуш соқолига тонг нурлари оралаган Очил бува неварасининг қарорини тушуниб, бошини сарак-сарак қилди. Неварасининг елкасига қоқди...

Адабий-бадний наср

Асқад Мухтор

ЧИНОР

Роман

Ижодий гуруҳ:

Лазиз Тапгирев (гуруҳ раҳбари), Илҳом Зойиров,
Мишхожиддин Мирзо, Лукмон Бўрихон, Сирожиддин Рауф

Мухаррир *Абдукамол Абдужалилов*

Бадний мухаррир *Шўхрат Мирфайёзов*

Техник мухаррир *Екатерина Корягина*

Мусахҳих *Фотима Ортиқова*

Компьютерда сахифаловчи *Бобур Тўхтаров*

Нашириёт лицензия рақами АІ № 154, 14. 08. 2009.
2016 йил 12 февралда босишга рухсат этилди.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$, Times New Roman. Оффсет босма.
22,26 шартли босма тобоқ. 22,2 нашр босма тобоғи.
Адади 500 нусха. 181 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Гафур Гулом номидаги нашириёт-матбаа
ижодий уйида чоп этилди.
100128, Тошкент. Лабзак кўчаси, 86.

Телефон: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29

Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz info@gglit.uz

ЧИНОР

АСҚАД МУХТОР

Азиз дўстлар!

XX аср ўрталаридан бошлаб мумтоз адабий меросимиз, ўзбек ва жаҳон адабиётининг энг сара дурдоналари илк маротаба нашриётимиз томонидан чоп этилиб, китобсеварларга армуғон этилган эди. 2016 йилдан кўп сонли китобхонлар талаб ва истакларини ҳисобга олган ҳолда, нашриётимиз хазинасидаги халкимиз маънавий мулкининг ажралмас қисмига айланган ушбу дурдоналарни янги кўринишда – замонавий дизайн ва матбаачиликнинг сўнгги ютуқлари асосида нашр этишга киришдик. Ўйлаймизки, ушбу тухфамиз сизларга манзур бўлади.

ISBN 978-9943-03-704-5

9 789943 037045